

ТОМ XLII. КНИГА 2. СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Петко Петков,</i> 50 години Университет „Проф. д-р Асен Златаров“	9
<i>Неделчев Неделчо,</i> Създаването на държавата на о. Крит – критика на теориите за измислена предварителна демокрация	13
<i>Пархоменко, Владислав,</i> Събитията от 1917-1918 г. в Украйна в спомените на генерал Петрив	21
<i>Момчилов, Димчо,</i> Бойна кука от археологическия фонд на музея в Карнобат	25
<i>Парушев, Петър,</i> Бургас и Бургаски окръг по време на Илинденско-Преображенското въстание (1903 година)	28
<i>Парушев, Петър,</i> Съдбата на бургаските евреи -1942-1943 година	36
<i>Каприева, Мариана,</i> Философски поглед към субкултурите на съвременността	42
<i>Атанасов, Николай,</i> За човека и смисъла на съществуване	48
<i>Костурова-Парашикевова, Мария,</i> Моралът – начин и средство за усвояване и създаване на реалността	53
<i>Иванова, Тинка,</i> Принципът на свобода и дисциплина в педагогическата система на Мария Монтесори	57
<i>Терзиева, Маргарита,</i> Бургаска Търговска гимназия – възникване и развитие (1905-1944)	61
<i>Тодорова, Марияна,</i> Финансовата грамотност – приоритет на образователната политика	66
<i>Гура, Татяна,</i> Психопедагогически условия за формиране на системата на духовните ценности на студенти от педагогическите специалности	71
<i>Великова-Цонкова, Биляна,</i> Етническата принадлежност като рисков фактор за отпадане от училище	75
<i>Дичева, Елена,</i> Аспекти на професионалната деформация в педагогическата среда	80
<i>Димитров, Светлозар,</i> Значими смущения на менталното развитие в най-ранните етапи на жизнения цикъл – аутистичен и симбиотичен профил на психотично разстройство във възгледите на Маргарет Малер	86
<i>Костадинов, Детелин, И. Карагъзов,</i> Приложение на биографичния метод за изследване на младежи с увреждания	93

<i>Терзиева, Маргарита,</i> Букварът на Дмитрий и Елена Тихомирови през призмата на биографичния метод и преводната педагогическа рецепция в България	98
<i>Гогоберидзе, Александра, Анастасия Риндина,</i> Музеят на катедрата – елемент на образователната среда за подготовка на учителите в детската градина	102
<i>Иванова, Людмила, Неля Иванова,</i> Социални и педагогически аспекти на медийната среда в съвременна Русия	106
<i>Владева, Марина, Илиана Иванова,</i> Асен Златаров – между Изтока и Запада	113
<i>Димитрова, Жечка, Руска Димитрова,</i> Подходи и методи за формализиране на неопределеността и оценка на риска в бизнеса	119
<i>Димитров, Иван, Петко Янгъзов,</i> Методи за подобряване на подпроцесите в рамките на динамичния модел за подобрене на бизнес процесите	127
<i>Михайлов, Ивайло,</i> Съвременни виждания за регулирането и преобразуването на банките със системна значимост	136
<i>Любчева, Маруся, Ц. Иванов, Д. Керемидчиев, Цв. Панчев,</i> Изследване на нагласите на бизнеса в Бургас по отношение на иновациите в образованието	141
<i>Керемидчиев, Дончо, Цветелин Панчев,</i> Обобщаващи резултати от внедряването на малки студентски групи по усъвършенстване на дейността в Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас	147
<i>Транев, Стоян,</i> Относно някои аспекти на отношението организационна структура-стратегия	155
<i>Транев, Стоян,</i> Проблеми на ценообразуването при малката фирма	162
<i>Копринаров, Братой, Стоян Маринов,</i> Устойчиво развитие и пазарна конкурентоспособност на туризма в България	166
<i>Караджова, Златина,</i> Влияние на глобализацията върху посредническите дейности	173
<i>Михалева, Христина,</i> Учения за науката на потребителското поведение	180
<i>Петкова-Георгиева, Стоянка, Сотир Богословов,</i> Инвентаризационен мениджмънт на складовите наличности. Базов модел за икономически ефективен обем на поръчката	186
<i>Караджова, Златина,</i> Видове клиенти – потребители на българския туристически продукт, и особености при обслужването им	193

<i>Чора, Пролетина, Теодора Ташева,</i> Роля на уводната маршрутна практика за професионалната подготовка на студентите от Колежа по туризъм	199
<i>Стефанова, Соня,</i> Природни фактори за развитие на планински екологично отговорен туризъм в България	203
<i>Василев, Валентин,</i> Хирургични аспекти на лечение, профилактика и превенция на хроничната венозна болест	208
<i>Василев, Валентин,</i> Хирургично лечение и профилактика на невропатната форма на диабетното стъпало	211
<i>Попова, Катя,</i> Качество на здравните грижи за възрастни и стари хора – тенденции и перспективи	214
<i>Недкова, Антонина,</i> Развитие на комуникативни умения и компетенции за виртуално общуване	218
<i>Недкова, Антонина,</i> Методи на дистанционно обучение	223
<i>Джендова, Радка,</i> Музика, емоция и памет (на основата на емпирични данни)	228
<i>Игнатов, Дечко,</i> Подвижните игри в начална училищна възраст – основен фактор за формиране на детската личност (II част)	235
<i>Игнатов, Дечко,</i> Емоционалният фактор – водещ и определящ подвижните игри като специфична дейност	241
<i>Стоянова, Златина, Гергана Ангелова,</i> Възстановителният процес при студенти – спортисти, занимаващи се със спорта лека атлетика	246
<i>Димитрова, Златка,</i> Състояние на физическото развитие на 6 - 7 – годишни деца от гр. Бургас	253
<i>Шунков, Александър,</i> Руската литературна класика в контекста на глобализацията	257
<i>Мелник, Светлана,</i> Инtrateкстуални имплицитни средства за осъществяване на кохезия в романите „Дъгата“ и „Влюбени жени“ от Д. Х. Лорънс	260
<i>Титаренко-Качура, Инна,</i> За някои аспекти на руско-българските езикови връзки и тяхното влияние върху развитието на руската лексическа система	263
<i>Надежда Лекомцева, Неля Иванова,</i> „Аз следвам на времето светлия ход ...” (Слънчевите мотиви в творчеството на Петя Дубарова)	267

50 ГОДИНИ УНИВЕРСИТЕТ „ПРОФ. Д-Р А.ЗЛАТАРОВ“ - БУРГАС

В продължение на своето 50-годишно съществуване най-голямата държавна академична структура в Югоизточна България - Университет „Проф. д-р Асен Златаров“-Бургас, извоюва и убедително отстоява своето национално и международно признание, своето достойно място в образователното и научно пространство.

Първоприемник на настоящата управленска структура е основаният на 6 октомври 1963 година с Указ № 162 на Министерски съвет Химико-технологичен институт с първи ректор проф. д-н Иван Младенов. Пет години по-късно, през 1967 г., с акт на Президиума на Народното събрание, институтът е преобразуван във Висш Химико-технологичен институт и приема името на големия учен, хуманист и общественик проф. д-р Асен Златаров.

За успешното развитие на ХТИ и ВХТИ голям принос имат следващите ректори: проф. ктн Цветан Обретенов и проф. кхн Гергина Ангелова.

През 1988 година ректорът проф. ктн Иван Добревски предприе първата стъпка към прерастването на института в модерна университетска структура чрез присъединяването му към Магна харта на европейските университети. Усилията за създаване на университетска структура бяха продължени и от следващите ректори - проф. д-н Аристотел Димов и проф. д-н Тодор Пеев.

Интензифицирането на процесите за създаване на класическа университетска структура и поставянето на жалоните за нейното проспериращо развитие безспорно се свързват с името на ректорите доц. д-р Николай Ралев, проф. д-н Димитър Каменски, както и с настоящото ректорско ръководство.

През 1995 г. бяха създадени два нови факултета — Стопански и Хуманитарен, а на 21 юли 1995 год. с решение на Народното събрание ВХТИ е преобразуван в Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ със седалище Бургас.

Две години по-късно, през 1997 г., с ПМС № 16 и 17 бяха реструктурирани съществуващите полувисши институти на територията на гр. Бургас и бяха включени като основни структурни звена в новата университетска структура като 3 колежа - Колеж по туризъм, Медицински колеж, Технически колеж и Педагогически факултет.

С ПМС № 36/2000 г. бе направено ново преобразуване - от наличните факултети и колежи със статут на юридически лица бе създадена хомогенна академична структура, представена от 3 факултета; 3 колежа и 2 департамента.

Тези промени дадоха реални възможности и тласък за развитието на настоящата обединена университетска структура. И както е уникална духовната същност на нашия патрон - проф. д-р Асен Златаров, съчетала в себе си учения, учителя, философа, общественика, публициста, така и нашата университетска структура през годините на своето 50-годишно функциониране и метаморфози се утвърди като единен уникален център, съчетал в себе си богатството и палитрата на образователния, научния и духовен потенциал във водещи стопански области: химия, физика, техники и технологии, електроника и информатика, икономика, туризъм, здравеопазване и спорт, педагогика, както и редица други хуманитарни и обществени науки.

Към настоящия момент в Университета се обучават студенти и докторанти в общо 29 акредитирани специалности на ОКС „Бакалавър“ и „Професионален бакалавър“ и в

над 60 акредитирани специалности на ОКС „Магистър“, разпределени по професионални направления и научни области, както следва: Факултет по природни науки; Факултет по технически науки; Факултет по обществени науки; Колеж по туризъм; Медицински колеж; Технически колеж.

Образователният и научен процес се подпомагат от следните звена: Департамент за езиково обучение, Централна научноизследователска лаборатория, Компютърен център, Библиотечно-информационен център, Център за кариерно развитие, Учебно-производствен комплекс, Издателска база.

Организацията и управлението на образователните и научни дейности в Университета са в пълен синхрон с европейските директиви и критерии за осигуряване на качество и ефективност на образователно-изследователските процеси и се осъществяват от висококвалифициран академичен състав.

Гордост за всички нас - студенти, докторанти, преподаватели, ръководство, е, че Университетът е класиран на едно от първите места в българската система Хирш за принос в науката.

Средногодишно Университетът обслужва 120 договора по научноизследователска дейност.

Уникална за Университета, в национален и международен мащаб, е Лабораторията за математична химия и химична информатика с ръководител проф. дхн Ованес Мекенян. За своята над 25-годишна престижна научна дейност проф. Ованес Мекенян бе удостоен с наградата „Питагор 2012 г.“ През 2013 г. същата награда в областта на техническите науки бе присъдена на проф. дмн Красимир Атанасов.

Университетът разполага със съвременна материално-техническа, учебна, информационна, спортна, социална база, състояща се от 6 учебни корпуса, спортни бази, 3 студентски общежития и 3 студентски стола, център за медицинското обслужване.

В резултат на устойчивото си развитие той се утвърждава като желан и предпочитан партньор в образователното, професионалното и научното пространство в страната и в чужбина. Имаме сключени 39 договора за сътрудничество. По Университетска Харта „Еразъм“ се осъществява преподавателска и студентска мобилност в рамките на 35 договора с университети в чужбина.

Поради доверието към образователния, научния и ресурсен потенциал, който притежава Университетът, се забелязва тенденция за нарастване интереса на бизнеса към нас. Това е ясен знак за адекватността на образователния и научен продукт, който предоставяме на обществото в отговор на перманентната динамика и потребностите на регионалния, национален и международен трудово-професионален пазар. Като подкрепа на тази тенденция със задоволство и гордост ще посочим успешната реализация на нашите възпитаници в страната и чужбина .

Положителен атестат за устойчивото развитие на нашата Бургаска Алма матер е получената от НАОА висока оценка и нова 5-годишна институционална акредитация, както и положителните проектни и програмни акредитации по обучаваните специалности.

В процедура за разкриване от МС и НС е положително акредитирано ново структурно звено - Факултет по обществено здраве и здравни грижи, за нуждите на който се строи модерен специализиран учебно-практически корпус.

За значителен принос в образователната и научна дейности Университетът е получил редица престижни отличия и награди, които са ярко доказателство за високите обществени оценки, признание и доверие в качеството, ефективността и конкурентоспособността му.

Тези резултати са немислими без наличието на оптималното съчетание на академизма, творческия дух и професионално-личностната активност на преподаватели, студенти, докторанти, служители; без разширяването и утвърждаването на демократичното и иновативно управление на цялостната университетска структура.

Академичното ръководство си поставя като приоритети на нашето бъдещо развитие изпълнението на водещите европейски образователни и научни инициативи и директиви за постигане на целите на Стратегия „Европа 2020“, а именно:

- спешно инвестиране във висококачествено, модернизирано и реформирано обучение, което ще помогне за преодоляване в краткосрочен план на последиците от кризата и дългосрочно подобряване благосъстоянието и качеството на живот;

- успешно реализиране на двете водещи и стратегически инициативи на „Европа 2020“: „Младежта в движение“ и „Програма за нови умения и работни места“.

В унисон с тези стратегически цели и директиви, бяха иновирани Мисията, целите и приоритетите на цялостното функциониране на Университета.

Направената равностметка ми дава основание да изразя своята увереност, че въпреки усложнената икономическа и политическа обстановка в страната ни, водени от стратегическия девиз „Развитие, растеж, инвестиции, доходи“, всички ние - заедно и с нараснала академична отговорност, ще съумеем да осигурим по-нататъшното устойчиво и проспериращо развитие на нашата Бургаска Алма матер, ще укрепваме завоювания национален и международен престиж и обществено признание, ще отстояваме своето достойно място в ранглистата на модерните и съвременни образователно-научни структури.

Като Ваш Ректор, от името на академичното ръководство и лично от свое име, Ви поднасям най-искрените благопожелания за здраве, жизнерадост, творчески амбиции, академична дързост и отдаденост за просперитета на всички нас и на всеки от нас, за просперитета на нашия Университет, за издигане и утвърждаване академизма и духовността на нашия любим Бургас !

Честит 50-годишен юбилей, скъпи приятели !

проф.д-н Петко Петков
Ректор на Университет „Проф.д-р А.Златаров“

СЪЗДАВАНЕТО НА ДЪРЖАВАТА НА О. КРИТ – КРИТИКА НА ТЕОРИИТЕ ЗА ИЗМИСЛЕНА ПРЕДВАРИТЕЛНА ДЕМОКРАЦИЯ

Неделчо Неделчев

THE CREATION OF THE STATE ON KRETA – CRITICAL VIEW OF THE THEORIES FOR FABRICATED PRELIMINARY DEMOCRACY

Nedelcho Nedelchev
E-mail: np_ned@mail.bg

ABSTRACT

The early states on Crete were created probably in Knossos, Festos and other cities. But were they real monarchies or were they one monarchy? The archaeological and historical sources do not confirm that. In Egyptian texts Crete was known as Hanebu or Keftiu in plural, as states with government of the people, as confederation or states of a republican type. This organization was a result of the Military democracy of the late kin society.

Keywords: Crete, Hanebu, Keftiu, monarchy, states of a republican type, preliminary democracy, Menos, Menes, Megas.

Преходът към държава е значим исторически проблем. В проучването му съществуват две основни направления – според едното първите форми на политически живот са монархични, според другото – демократични. За съжаление, противниците на представите за ранна демократичност и нейното наследство в ранните държави досега отбягват полемика, но не представят и нови доказателства в хода на критикуването им тези! Подобни позиции би трябвало да са невъзможни в науката и образованието! Напълно неприемливо е и заместването на „военна демокрация“ с „вождество“ или на „вожд“ с „цар“ – базилеусите от Героичната епоха и от Елинистическия или Византийския период са диаметрално различни – едните са вождове, другите действителни царе!

Ранните егейски държави вероятно се създават първо на о. Крит. Процесът на тяхното създаване е резултат от постъпателно социално-политическо развитие на обществения живот на жителите на егейските острови и на региона на Източното Средиземноморие с Тракия.

В периода, предшестваш пряко държавата, се предполагат т. нар. „протоградски общества“. През първата половина на XX в. В. Лемб определя за ранните селища от егейския ре-

гион, от Терми и Полиохни, понятието „град“ – town [Lamb: 1936, цит. по Андреев 1989: 46]. Според К. Ренфрю, селищата от островните култури и общества като Полиохни и Терми са разбираеми чрез понятието „протоград“, или „proto-urban“, или „small towns“, а Троя като „крепост“ – “fortress” [Renfrew 1972: 129]. Ю. В. Андреев счита, че тези селища са „квaziградове“ [Андреев 1989: 46]. Според К. Ренфрю, общественото развитие, ускорявано от стопанските промени в Егеида – развитие на бронзовата металургия, на селското стопанство, специализацията на отделните райони и развитието на търговията, водят до появата от племето на вождества и ранни държави [Renfrew 1972: 483-488]. Преходът към държава е в предградска община: „...The meticulous final report, a model of its kind documents as the archaeological remains will allow, the life in a proto-urban community of the ... Aegean at the beginning of the third millennium B.C. [Renfrew 1972: 129].

Съществуването на протоградска община или общини в Егеида с техния начин на живот, по обобщението на К. Ренфрю, е определено хипотеза, различна от представите за ранни държавни и протодържавни общества, дори и с характеристики на „най-чист орфизъм“, виждани в находките от известния Вар-

ненски енеолитен некропол дори за времето на V-IV хил. пр.н.е. Към края на каменно-медната епоха се допуска разслоение на родовообщинното устройство, поляризация по родове и семейства и съответстваща „военно-политическа организация, носител на религиозно-идеологическа доктрина” [Фол 1981: 40-41]. Тази организация, според Ал. Фол, се открива в приемствеността между „Вълчирънския царски култов сервиз и други инсигнии на властта, открити край Разград ... не покъсно от края на микенската епоха. Това са калъпи за отливане на царско-жречески скиптри. От гледна точка на културната история триделният съд се обвързва ... със създателите и притежателите на царско-жреческите атрибути във Варненския некропол от една страна, и с тракийските орфически царе, поне до VII-VI в. пр.н.е.” [Фол 1990: 61].

Х. Тодорова достига до извод, че в българските земи към V хил. пр.н.е. се зараждат елементи на патриархални отношения - „отчетливи признаци социальной диференциации и концентрации значительных материальных ценностей в руках вождей. Выделяются моменты зарождения патриархальных отношений. Медные предметы являются личной собственностью и сопровождают своих владельцев даже после их смерти”. [Тодорова 1986: 260].

Ив. Маразов коментира ранните представи за царско-жреческа власт с определено съмнение: „Все пак ми е трудно да допусна, че тези „царе” са били владетели в пълния смисъл на думата” [Маразов 1994: 52]. За съжаление, поставеният въпрос не получи отговор от привърженици на направлението тракийски орфизъм.

Хипотезите за ранните царе-жреци остават недоказани – инсигнии на власт е имало и в родовото, включително и в късно-родовото общество, включително и жезли, венци, диадеми или корони – четири от тях са засвидетелствани във Варненския енеолитен некропол. Теобразните диадеми от гробове № 2, 3, 15, 36 [Срв. Русев, Славчев, Маринов, Бояджиев 2010:59 сл], и съвсем не са свързани само с най-богатите гробове.

Ст. Йорданов посочва, че вождът от гроб № 43 от Варненския халколитен некропол е с функции на представителен вожд и социален арбитър, подобно на сакралния върховен вожд при индианците пуебло, при които старинните предмети от мед, за разлика от новата, внесена от Европа, „останали неотчужда-

ема семейно-родова собственост” [Йорданов 2009: 221-222, III, 7, 7; срв.197-198, III, 1, 3, 6; III, 1, 3, 7,].

Неизследван остава и проблемът за това, че в късното родово-племенно общество може да има богатство – иначе не би се появила държавата, която да го узакони и да допусне развитието му! Характерно е и това, че Варненският енеолитен некропол не е разделен на квартали за бедни и богати.[Срв. Маразов 1994: 52]. Отсъства и т.нар. шахтово разделение на богатите гробове, както в Микена от XVI-XVII в. пр. н. е. А идеята за орфически царе преди VII в. пр. н. е. остава все така недоказана и авторите ѝ не реагират на научна критика [Неделчев 1996: 21 сл, 58 сл, 116 сл].

Доказването на елементи от патриархални отношения е неясна хипотеза. При това елементите на зараждане на патриархални отношения се проследяват в общество с концентрация на материални ценности и власт в ръцете на вождове, които очевидно не са представители на матриархално общество и не са жени! Представите за появата на лична собственост към края на каменно-медната епоха са спорни. Отричането на лична собственост в полза на колективната не е съществувало дори и в най-ортодоксалните теории или интерпретации на „първобитния комунизъм”.

Съществуването на град или протоград не е критерий за съществуването на държава. Различието в понятията „протоград” и „квазиград” очевидно е само в използваните различни понятия и термини. Според И. М. Дьяконов и В. М. Массон, „роля на града в становлението и развитието на цивилизацията е била водеща. Известно, че в древней истории город играл лидирующую роль в экономической, социальной и политической сферах” [Массон 1981: 123; Срв. Дьяконов 1970: 1]. Определянето на града като политически, икономическо-разпределителен и културно-религиозен център не изключва съществуването му като подобен център и в предходния, додържавен период.

Различието между додържавния и държавния град е в промяната на характера на преразпределението между различните обществени групи. Поради това в държавните общества различието между бедни и богати се проявява в огромните различия между жилищата, предметите на бита, наличието на предмети на лукса, между гробничните съоръжения, погребалния инвентар, както и в писмените текстове, отразяващи отношенията

между богати и бедни, между знатни и незнатни. Но остава неясно кога неравенствата, създадени още в родово-племенното общество, са узаконени в държавното общество.

Аз предлагам преосмисляне на държавата като резултат на непреодолимо противоречие между вече създадени неразвити още класи, една от които е завоювала властта. Според това разбиране, представено от В. М. Массон след Л. В. Данилова: „Древнейшие цивилизации связаны с уровнем общественного развития, которое в последние годы все чаще определяется как раннеклассовое общество. То было эпоха, когда в примитивных формах уже складывались социальное неравенство и государство, и вместе с того, еще не завершилось четкое обособление классов ...” [Массон 1981: 123; Данилова 1968: 30; Данилова 1973: 423 сл.]. Идеята за неразвитите класи допуска идеи за развиването им изкуствено и поради това създателят на понятието „раннокласово общество” В. В. Струве, който обяснява с него Марксовото понятие „азиатски начин на производство”, не го използва повече и в разгара на споровете за този начин на производство през 60-те -70-те години на XX в. [Срв. Неделчев 2010: 21 сл.].

Според мен критерият за определянето на държавата в края на родово-племенното общество е в обединението на носителите на противоречия в едно общество срещу външни врагове. Същността му е в пренасянето на вътрешните противоречия извън обществото. Това е времето, което Л. Х. Морган и Фр. Енгелс определят като узаконяване на противоречията в родовото общество от създадената държава [Неделчев 2010: 313; срв. Морган 1946: 437; вж. Енгелс 1975: 103]. Особеност на древните държави е съществуването на свободни граждани; фреските от Египет, Крит, Тера, Микена и други древни страни от бронзовата епоха съвсем не представят зависимо население или само представители на господстваща аристокрация - например фреската от Тера с граждани, които посрещат завръщащия се на острова им техен флот, вероятно от военен поход към Либия: “...Es gibt Gründe für die Vermutung, dass sich ein Teil der abgebildeten Abenteuer in Libien abspielte ...” [Kernscherper 1973: 32-33].

На Крит още по времето на „Старите дворци”, след 2000-та година пр.н.е., по археологически следи не се наблюдават различия между бедни и богати; при това изследващите проблематиката на ранните дворци създават,

че познанията ни за критското общество от този период са обезкуражаващи. Според Ю. В. Андреев: „... нельзя однако не считаться с тем удручающим, но вместе с тем совершенно непреложным фактом, что до сих пор мы просто не знаем, что происходило в Кноссе, Фесте, Малии и Като Закро на рубеже III-III тысячелетия до н. э., какой тип поселения предшествовал в этих местах ранних дворцовых ансамблей, как и когда возникли сами эти ансамбли и что собой они первоначально представляли ...” [Андреев 1989: 85].

Откритията на френските археолози в Малия в края на 60-те години на XX в. на „политическия център на Малия”, наречен от тях Агора или Народно събрание, предизвикаха съпротива поради демократизма си [Вж. Van Effentere 1969: 51 sq. 139-142 sq.; Van Effentere 1980; Amoreti 1970]. Пръв в дискусия се хвърля административният директор на Френската археологическа школа в Атина Ж. До. Руският превод на Ю. В. Андреев отразява твърде категоричното гледище: „Камни Малии, - писал он, - пока еще безмолвствуют, но ни топографическая протяженность этих открытия, ни их своеобразие, не допускают в моем понимании, никаких экстраполяции политического порядка в смысле преждевременной демократии” [Daux, 1962, 1963, 875; 1966, p. 1017, 1969, превод на Андреев 1989: 105]. Разбира се, това не е научен анализ, а изразено мнение без научни аргументи и предшестващо публикациите на опонентите по време.

Ю. В. Андреев също се придържа самостоятелно към внушения и оценки, които изключват правото на авторите на мнение, като определя интерпретациите като спекулации: „Не задерживаясь на неизбежно возникающих в этой связи исторических спекуляциях, (щедрюю дань им отдал в своих статьях сам Ван Эффентер), постараемся вникнуть в существо собственно археологической, или точнее историко-архитектурной проблемы, поставленной перед наукой открытиями в Малии” [Андреев 1989: 105].

Основните аргументи на Ван Еффентер са: откритите в Малия дворец, агора, крипта; ориентация на Агората в посока изток-запад, различна от ориентацията на дворецовите сгради по посока север-юг; сакрални функции са изключени поради отсъствие на сакрални предмети и надписи, следователно Агората е граждански обект; разцвет на гражданската община по времето на Старите дворци; по

времето на новите дворци частни домове преминават линията на оградата вследствие от авторитарната царска власт, която разрушила древното равновесие между цар и народ.

Според Ю. В. Андреев, дори авторът да има основание, съществува „фатално противоречие, подриващо ето собственую концепцию. Следуя его логики, мы должны признать, что „политический центр“ Малии утратил свое первоначальное значение, именно в тот период истории города, когда основные композиционные узлы его планировки – „агора“ и „дворец“, обозначились особенно ясно и определено“ [Андреев 1989: 105].

Проблемът е значим. Периодът на Новите дворци е време на възстановяване след разрушението на Старите дворци и е естествено разрушенията от земетресенията да са били поправяни и възстановявани, дори допълвани.

Приетата от Ю. В. Андреев хипотеза на К. Браниген – че т. нар. „агора“ е била пазар, или танцувална площадка на „жрици със змии“ [Андреев 1989: 118; Braningan 1970a: 123], не е защитена от никакво доказателство: „В обоих известных нам случаях (западный двор „старого дворца“ в Фесте и „агора“ в Малии) весь этот комплекс сгруппирован вокруг обнесенной оградой площадки, вероятно использовавшейся как место для устройства ритуальных танцев, минойской тавромахии и других культовых церемоний“ [Андреев 1989: 118]. Авторът вероятно не е забелязал, че в единия случай става дума за двор на дворец, а в другия - за оградена площадка в близост до дворец, който си има ограден двор. Недоказано остава и предположението, че площадките за танцуване пред толосните некрополи в чест на богинята на змията, са форма, предшестваща дворцовите площади [Андреев 1989: 118; Braningan 1970a: 123; Braningan 1970b: 132]. Ю. В. Андреев допуска, че от вниманието на К. Браниген е убягнало обстоятелството, че „... ритуальный комплекс, не связанный прямо и непосредственно с дворцом, и в то же время несомненно составляющий интегральную часть поселения ... примером такого комплекса может служить все та же „агора“ Малии“ [Андреев 1989: 118]. Тази теория, която игнорира археологическата предпазливост на К. Браниген, очевидно правеща разлика между двор и площад, без доказателства представя т.нар. „агора“ като ритуален център на града. Според Ю. В. Андреев т. нар. „агора“ се явява: „... факт переноса главного цен-

тра ритуальной деятельности с кладбища на „городскую площадь. Или из „мира мертвых“ в мира „живых“. Объяснение на автора е, че вероятно е създаден нов ритуален център – „результат интеграции (своеобразного синюй-кизма) первоначально разрозненных родовых общин в рамкой новой политической общности протогорода – и протогосударства ...“ [Андреев 1989: 118].

Очевидно тезата е несъстоятелна. Толосните гробници едва ли са родови – толосите са по-големи и по-малки, понякога огромни каменни куполни гробници с художествена украса [Блаватская 1968: 243, рис. 93, 244, рис. 94, рис. 95, 245, рис. 96, 246, рис. 97, 247, рис. 98]. Очевидно е необходимо доказателство за родовия характер на толосните некрополи; то е основно в тази хипотеза, но отсъства. Толосите могат да са и семейни гробници, но те се появяват едва в края на XVI в. пр. н. е. [Marinatos 1969: 89; Блаватская 1976: 21]. Сакралната хипотеза на Ю. В. Андреев изисква и отговор на въпроса дали повече при некрополите не са изпълнявани подобни ритуали, а също и на въпроса култът към богинята на змията и на подземния свят ли е основният в религиозните вярвания на критяните.

Противоречието с жизнерадостното светско изкуство на критяните е друг въпрос, предизвикващ съмнение в идеите за сакрална държавност, както и символите на два рога от камък от двореца в Кносос, които „контрастират“ с отсъствието на архитектурно или култово означение на „култ към богинята на змията“, или култът към двойната брадва-лабрис [Kernscherper 1973: 32].

Направлението в науката, търсещо обяснения на светското като верско, като религиозно в обществения живот, се нуждае от доказателства, които засега не представя. Светът на древните е бил не по-малко сложен от съвременния и не е необходимо без доказателства да се предполага постоянна религиозна мотивация и обредност в живота на хората от всички съсловия, във всичките им прояви.

Предположението на френските археолози, че открита подземна зала с пейки в двореца в Малия може да е място за съвета на старейшините, е оборено по следния начин: „Политическая гипотеза Ван Эффантера и здесь представляется нам отнюдь не самым лучшим и тем более не единственно возможным объяснением. Во всяком случае непонятна склонность старейшин Малии устраивать

свои заседания в каком-то подобии бункера или бомбоубежище ...” [Андреев 1989: 115]. Въпреки това, не толкова иронично, колкото недопустимо емоционално модернизиране на проблема в сравнението с бункер, Ю. В. Андреев отбелязва, че „... уже давно известно удивительное пристрастие минойцев ко всевозможным подземным или надземным, но неосвещаемым помещениям” [Андреев 1989: 115, с позоваване на Rutkovski 1971: 73 sq.]. Практически авторът на критиката си противоречи и обезсмисля своята алтернатива за интерпретация на мнението на френските археолози. Те са посочили сходство в плановете на булевтериона в течение на две епохи; съветският автор не коментира това обстоятелство. При това Ю. В. Андреев посочва, че археолозите К. Бранинген, Р. Мартен и други археолози са се отнесли по-благоклонно към изводите на френските, немските и англоезичните изследователи [Martin 1974; Lloid, Müller, Martin 1974], но не привежда позициите им, нито ги критикува.

Не всички постижения на минойската архитектура са възприемани от по-късните микенци и елини, но може да се приеме, че проблемът „булевтерион” е неизследван. Аргументите за укриване на тъмно не са съвсем научни. Причина за това могат да бъдат изисквания от политически и свещен характер едновременно или дори просто климатични изисквания.

За демократичните институции Б. Рутковски отбелязва само булевтерион: „Голям интерес предизвиква една сграда под равнището на терена, в която е имало пейки. Възможно е там да е заседавал съветът на старейшините; това е същият архитектурен тип, който гърците от класическата епоха наричали „булевтерион”. В такъв случай тук имаме най-старата постройка в Европа, предназначена за събрания” [Рутковски 1978: 12].

Възраженията срещу колективен орган са еднопосочни, те дори изключват възможността за съществуване на съвещателна институция при царя, подобна на персийския съвет на сатрапите от по-късно време; обстоятелство, за което пише още Херодот [Herodoti 1957: VII, 8].

Основна причина, която разделя мненията за Малийския политически център, е отношението към демократичното обществено устройство в ранната древност. Досега няма нито едно основателно възражение срещу наличието на демократични институции в ранната

минойска политическа практика като следи от преходен преходен, демократичен период. Възгледът, че демокрацията е по-късно явление, очевидно трябва да бъде защитаван не само с административни изказвания на различни нива.

Преходът към държава в критските минойски общества е демократичен и демократичността влияе върху държавната институция или обратно - двете са в близко взаимодействие, което не е само в топографско разстояние. Но към епохата на Ранните дворци, след 2000-та година пр.н.е., остава неясна царската институция на Крит и дотолкова ли царете са автократични и независещи от народа, или подлежат на контрол през определени периоди от време? Не е случайно отсъствието на изследвания за критската царска институция, основано на конкретни изворови сведения или на описания на другоезични автори.

Отсъствието на големи крепостни съоръжения в Кносос, Фестос, Агия Триада, Като Закро, Гурния и други селища [Pendlebury 1963: 13 sq.], показва, че вътрешно противопоставяне между управляващи и народ няма. Това прави впечатление особено при отсъствието на укрепления около Кносос.

Сигурно е, че легендите за Минос от времето на бронзовата епоха показват не царска институция, а владение на критяните над части от Егейския свят, включително на Балканите и Мала Азия.

Представите за царската институция при критяните са изградени по данни на Херодот, Тукидид, Аристотел и Страбон, на интерпретации за могъществото на тези владетели, по сведения от археологическите проучвания – големина и просторност на двореца, скъпоценни предмети от злато, слонова кост и планински кристал, по интерпретация на оцветен релеф от Кносос на т.нар. жрец-крал [Pendlebury 1963: Plate XXXII, 1]. Тази интерпретация, въведена след реконструкциите по идеи на А. Еванс, съвсем не е безспорна; съществува мнение, че това е “принц с корона от пера”: „Der Prinz mit der Federkrone...” [Kernschperger 1973: 32].

Самата корона с пера е различна от короните на върховната царска власт в древен Египет, различна е от Звездната корона в Шумер и от диадемите на микенските владетели.

Съвременните изследвания върху Егейския свят, все още не откриват повече данни за царската институция на Крит към началото

на II хил. пр.н.е. от известните досега [Вж. Buchholz 1987].

Според Аристотел, в Политика: „При спартанското и критското държавно устройство, а общо взето и при всички останали, има две страни: Първо, дали са уредени добре или зле в сравнение с идеалното държавно устройство, и, второ, дали са в противоречие с принципа и типа на държавния модел, който са си поставили за цел” [Аристотел 1994: 48 - II, 91269 а].

Пояснението не е достатъчно пълно като сравнение, но е типологично, като не изключва и сходства с всички останали гръцки общества във времето, в което в Елада монархията не е формата на управление, и демосът има определена роля.

Показателно е наличието в Крит от бронзовата епоха и в античната Спарта на държавни роби. При класификацията на робите Г. Ф. Полякова пише, че роби на дамоса има само на о. Крит: „2. Рабы дамоса (Толко Кносос)” [Полякова 1978: 172].

В науката и образованието се допускат хипотезите, че понякога критските царства от Кносос, Фестос, Агия Триада и Като Закро воювали помежду си, във времето на XVIII-XVI в. пр. н. [Блаватский ... 1974: 46-50], но позоваването на легендарни спомени за Минос е спорно, тъй като, той е царувал според Херодот три поколения преди Троянската война [Herodoti 1957: VII, 169]. Очевидно е, че древно-гръцката историческа традиция не познава догръцкия период от историята на Крит.

Дали в градовете извън Кносос не са управлявали колеги на върховния „цар”, или подчинени царе, както например при хетите през този период?

В началото на II хил. пр.н.е. индоевропейските съседи на Крит, хетите имат народно събрание – панкус, известно само по писмени текстове.

В критския град Малия съществуват археологически паметници показващи наличието на народно събрание – „Агора” и „Булевтерион”, или съвет на старейшините. Практика която с нищо не противоречи на известното за съседни и по-късни общества, и индоевропейски и семитски от Източното Средиземноморие и Предния Близък изток.

Съседството на двореца и народното събрание остава археологически факт, който ми позволява при отсъствието на значими критични аргументи да приема мнението на френс-

ките археолози, открили политическия център на Малия, с представителства на политическия владетел и народното събрание.

Предположението, че „владетелят на Кносос носи по всяка вероятност титлата „Минос” [Рутковски 1978: 9], се нуждае от доказателства. Според У. Тейлър свързването на името Минос със Сицилия и описанието на гробницата му от Диодор по план, подобен на гробниците от късния минойски период, е парадокс, който може да бъде решен, „если окажется, что Минос – не имя, а греческий царский титул, аналогичный египетскому фараону” [Тейлор 2003: 199]. Подобна титла е вероятна, но едва ли би била гръцка по произход.

Вероятността да бъде повлияно името или титлата „Минос” от египетското „Мен”, „Менес” е възможна поради традицията на египтяните, която запазва името на първия цар до античността. Крит оказва сериозно съдействие на Южен Египет в борбата му за прогонване на хиксосите [Неделчев 1985: 24 сл.]. Но за по-решително влияние на Египет върху минойското общество има сведения едва от XVI в. пр.н.е. и те са отдалечени от времето на създаването на държавата и заемане на институцията, така както например шумерските и акадски титли стават традиционни за целия Преден Изток в Азия.

Menos обаче е старогръцко понятие, което означава „сила”, „мъжество”, „смелост” [Вж. Kaegi 1981: 505] и типологично не е различно от епитета например на Хектор от „Илиада” – „мегас” – велик. Името Минос в микенската гръцка традиция вероятно е означавало „силен”, „велик”, като такова е било утвърдено като титла. Близко по смисъл е и значението на „лугал” като „голям човек” – в по-късните етнографски примери от Тихоокеанския ареал – в английски превод като Big man.

Времето на създаване на държавата е времето на датировка на най-ранните стари дворци. Различието в хронологията им показва постепенно развитие на властта на централния управител в Кносос. Началото на дворците е в началото на II хил. пр.н.е. според по-новата хронология на Б. Рутковски [Рутковски 1978: 8], или в края на III хил. пр.н.е. по датировката на Дж. Пендълбъри, и това е времето на създаването на критската държавност.

В. И. Авдиев допуска критска монархия или династичен брак между египетски и критски царски дворове [Авдиев 1948: 1, 149-

150]. Тезата е без доказателства [Вж. Неделчев 1985: 25]. Но са запазени преки свидетелства за влияние на египетските вярвания върху царски богове от Микена – Велика богиня майка в иконография на раждащата слънцето ботиня Нут; бог на Слънцето в дневната и нощната му прояви с накърнена цялост, подобен на древноиндийските Сурия и Мартанда [Nedelchev, 1985: 293-306, abb. 1-6; Срв. Неделчев 2000: Ил. 1 сл.]

Но има и преки сведения за вероятно устройство на държавите или обществата на Крит. То е в египетските определения на острова като Кефтиу или Ханебу. Окончанието „у“ е определител за множествено число. Египетската практика на контакти със съседни владетели не пропуска уточнение за династичната им власт или това кой управлява дадена страна или област, но това не съществува като традиция по отношение на Ханебу-Кефтиу-Крит или Техену - Ливия. Техену е название, което се използва за племена и за страна. Названието на Страната е в множествено число. Съществува и сходство на титли от Северен Египет - „bitj“, и от Ливия - „бата“ [Струве 1941: 135], и тъй като ливийските вождове от Техену или Чехену не са царе, произхождат на едното от египетските понятия за цар, за фараон е ясно: понятието „вожд“ е било осмислено като „цар“.

Възможно е критските дворци да са на изборни управители и на съвети на старейшини или вождове, не на наследствени монарси – поне първоначално! Възможно е и в множествеността на предаване на названието на страната да е използвана практика от време на преходен период към държава. Запазването на традицията не е в полза само на монархичните идеи за критското държавно устройство. Множествеността на названията Кефтиу и Ханебу обаче показва формата на преход към държава, която се основава на наследство на развитото племенно общество. Това наследство определя и публичния или републикански по типология характер на ранните държави, който толкова много не се приема поради предпоставени монархични идеи. Наследството на военната демокрация от късния родов строй е несъмнено.

Раннокласовите теократични и абсолютни монархии ще се появяват в историята на древността при следните условия: „1. Доминиращ държавен сектор в икономиката на страната. 2. Устойчива политическа ситуация. 3. Продължителна традиция на обожествяване

на владетелите. От тези три условия зависи дали в едно общество ще бъде обожествена самата царска институция, или само владетелите“ [Неделчев 1985а: 14]. Такива цивилизации не се проследяват в историята на Егейския свят. Те са зависими от наследството на родово-племенното общество, от което произхождат.

ЛИТЕРАТУРА

- Авдиев, В. И.** *Военная история Древнего Египта*. Москва, 1948, т. 1-2.
- Андреев, Ю. В.** *Островные поселения Эгейского мира в эпоху бронзы*. Ленинград, 1989.
- Аристотел.** *Политика*. София, 1994.
- Блаватская, Т. В.** *Ахейская Греция*. Москва, 1968.
- Блаватская, Т. В.** *Греческое общество Второго тысячелетия до н.э. и его культура*. Москва, 1976.
- Блаватский, В. Д., Т.В. Блаватская, А. Г. Бокшанин, Л. Н. Казаманова, С. И. Ковалев, К. М. Колобова, Я. Н. Ленцман, Н. Н. Пикус, О. И. Савостьянова.** *История на Древна Гърция*. Под ред. Авдиева, В. И., А.Г.Бокшанина и Н. Н. Пикуса. София, 1974.
- Данилова, Л. В.** *Дискусионные проблемы теории докапиталистических формаций*. - В: *Проблемы истории докапиталистических обществ*. Москва, 1968.
- Данилова, Л. В.** *Дискусионни проблеми на теорията на докапиталистическите общества*. - В: *Изследвания върху историята на марксистката философия*. София, 1973, с. 423-461.
- Енгелс, Фр.** *Произход на семейството, частната собственост и държавата*. София, 1975.
- Йорданов, Ст.** *Проблеми на потестно-политическата и историческата етнология*. В. Търново, 2009.
- Маразов, Ив.** *Митология на златото*. София, 1994.
- Массон, В. М.** *Алтын-Дене*. Ленинград, 1981.
- Морган, Л. Х.** *Първобитното общество (Линиите на човешкия прогрес от дивачеството през варварството до цивилизацията)*. София, 1946.
- Неделчев, Н. П.** *Египетско-критски военно-политически съюз*. - Във: *Векове*, 1985, № 6, с. 24-35.
- Неделчев, Н. П.** *Проблеми на културните връзки и взаимоотношения в Източното Средиземноморие през II хил. пр. н. е.* Автореферат на дисертация. София, 1985а.

- Неделчев, Н.** *Thracia Libera. Проблеми на историята на общественно-икономическите формации по примера на едно конкретно общество.* Велико Търново, 1996.
- Неделчев, Н.** *Древноизточната цивилизация. История на Стария свят.* София, 2000.
- Неделчев, Н. П.** *Тоталитарни идеологии в историята. "Раннокласовата държава". Критика на теорията за вътрешното насилие или Завръщането на свободния човек.* София, 2010.
- Полякова, Г. Ф.** *Социално-политическая структура Пилосского общества.* Москва, 1978.
- Русев, Р., Вл. Славчев, Г. Маринов, Й. Бояджиев,** *Варна – праисторически център на металообработката.* Варна, 2010.
- Рутковски, Б.** *Крит.* София, 1978.
- Струве, В. В.** *История древнего Востока.* Москва, 1941.
- Тейлор, У.** *Микенцы. Поданные царя Миноса.* Москва, 2003, с. 199.
- Тодорова, Х.** *Каменно-медната епоха в България. (Пето хилядолетие преди новата ера).* София, 1986.
- Фол, Ал.** *История на българските земи в древността.* София, 1981.
- Фол, Ал.** *Политика и култура в Древна Тракия.* София, 1990.
- Amouretti, M.** *Fouilles exécutées à Mallia: Le centre politique. II. La crypte hypostyle.* Paris, 1970, In *Etudes Crétoises*. V. XVIII.
- Branigan, K.** *The Foundations of palatial Crete.* London, 1970a.
- Branigan, K.** *The tombs of Messara.* London, 1970b.
- Buchholz H.- G.** *Ägäische Bronzezeit.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt, 1987.
- Diakonoff, I. M.** *Economy in the ancient oriental city.* Moscow, 1970.
- Daux, T.** *Chronique des fouilles*, 1962, p. 629-975, 1965, p. 683-1008, 1966, 1968. In *Bulletin de Correspondance Hellénique*. Paris, V. 87, Pt. II, 1966, p. 715-1019, V. 90, Pt. II, 1967 p. 886-889, V. 91, Pt. II, 1969, p. 955-1044-1062, V. 93, Pt. II.
- Herodoti.** *Historie. Recognovit brevique adnotatione critica Instruxit Hude Carolus.* Ed. Tertia. Oxonii. 1957.
- Kaegi, A.** *Benselers Griechisch-deutsches Wörterbuch.* Leipzig, 1981, S. 505
- Kernscherper, G.** *Kreta, Mykene, Santorin.* Leipzig, Jena, Berlin, 1973, S. 32-33, II Rückkehr einer Expeditionsflotte (Ausschnitt).
- Lamb, W.** *Excavations in Thermi in Lesbos.* Cambridge, 1936.
- Lloyd, S., H. Müller, R. Martin.** *Ancient architecture: Mesopotamia, Egypt, Crete, Greece.* New York, 1974.
- Marinatos, S.** *Mycaene and the Mycenaean Age.* Princeton, 1968.
- Martin, R.** *L'Urbanisme dans la Grece Antique.* Paris, 1974.
- Nedelchev, N.** *Die Herausbildung der Ideologie der ersten Klassengesellschaften. Die Königsgötter von Mykene.* - В: *Изследвания в чест на проф. Христо М. Данов от колегите и учениците му.* Годишник на Софийския университет, ИФ, Том LXXVII, 1984, София, 1985, с. 293-306, abb. 1-6.
- Pendlebury, J. D. S.** *The Archaeology of Crete. An Introduction.* New York, 1963.
- Renfrew, C.** *The Emergence of Civilisation: The Cyclades and the Aegean in the third Millennium.* B. C. London, 1972.
- Rutkovski, B.** *Minoan Cults and History.* In: *Historia*, 1971, Bd. 20, H. 1.
- Van Effenterre, H. et M.** *Fouilles exécutées à Malia: Le Centre politique.* 1969, V. 17.
- Van Effenterre, H.** *Arene ou Agora?* In: *Antichità Cretese: Studii in onore di D. Levi.* V. I.

СЪБИТИЯТА ОТ 1917-1918 Г. В УКРАЙНА В СПОМЕНИТЕ НА ГЕНЕРАЛ В. ПЕТРИВ

Владислав Пархоменко*

*Николаевски национален университет „В.А. Сухомлински“ (Украйна)

THE EVENTS DURING 1917-1918 IN UKRAINE IN THE MEMOIRS OF GENERAL W. PETRIV

Vladislav Parhomenko*

University “W. A. Suhomlynski” (Ukraine)

E-mail: gamzavi@ukr.net

ABSTRACT

The article examines the legacy of the memoirs of General V. Petriva – one of the military leaders of the Ukrainian Revolution. The author puts focus on the aspects of the political processes in Ukraine period of the Central Council and the Hetmanate.

Key words: memoirs, Peter, the revolution, the Central Council, Hetmanate.

Най-важният източник на историята на украинската революция от 1917-1921 г. са множеството мемоари за онова време. Спомените на тези, които пряко участват в бурните събития: политически и обществени дейци, военни и просто свидетели на епохата, въпреки своята субективност, винаги са в центъра на вниманието на изследователите, защото са пряк източник на информация. През последните години в Украйна, се появила редица важни изследвания, сред които особено значими са тези на В. Великочий [1] и Н. Стопчак [2], които са посветени на изучаването на източниците на революционните събития в Украйна.

Сред много спомени важно място заемат записките на военния деец на украинското национално-освободителното движение на 20-те години Всеволод Николаевич Петрив (1883-1948 г.).

Бъдещият военен министър на Украинската Национална Република (УНР) генерал-лейтенант Петрив е роден през 1883 г. в Киев, в семейството на професионален военен. Баща му е генерал-майор от Инженерния корпус, чийто дядо - воин на шведската армия на Карл XII, бил пленен от Петър I и получил ново име Петров (Петрив).

Авторът на мемоарите също получава военно обучение в Академията на Генералния щаб. По време на обучението младият офицер е силно впечатлен от тактиката на украин-

ските казаци и заинтересован от „украинския въпрос“, който е особено актуален по време на Първата световна война, след заемането на Галиция през есента на 1914 г. от руските войски.

От началото на Февруарската революция в 1917 г. Всеволод Петрив решава да се посвети в служба на украинската национална идея, която според изследователя В. Сергейчук очарова мемоариста с благороден романтизъм, който е основан на традицията на „украинското рицарство“, на Запорожка Сеч, на любовта към Украйна и нейния народ [3, с.5].

Революционните събития от 1917 г. полковникът на руската армия В. Петрив посреща на Западния фронт в Беларус, в състава на Седма пехотна дивизия на Туркестан. По това време, след ожесточена борба, дивизията бива допълнена с мобилизирани от украинските провинции. С постепенното разпадане на фронта и растежа на спонтанна демобилизация, руското командване се договаря за формирането на националните части. Пораждат се надежди, че тези единици (по време на войната вече действат латвийски, полски, чешки полкове) ще запазят своята боеспособност [4, т.1, с.338]. Създаденият в Киев украински Генерален секретариат на военните призовава Украинския военен конгрес за сформирани на националната армия и насърчава към украинизация на много части

от действащата армия и зад вражеските линии [5]. Не стои далеч от тези събития и В. Петрив. В спомените си той посочва, че в началото идеята е подкрепена от болшевиките, защото тогава тя отговаря на лозунга им за правото на народите на самоопределение [6, с.246-247].

Мемоаристът припомня, че през лятото на 1917 г. в Гренадирския корпус е създадена украинска ударна част от 980 бойци, която успява да се справи успешно с германските атаки [6, с.248]. Болшевиките веднага променят отношението си към тези образувания, смятайки че готовите за битка части са контрареволуционни. След Октомврийската революция, за да запази тези части от разоръжаване от болшевиките, В. Петрив успява да ги обедини в украински полк „К. Гордиенко“ (на атамана на Запорожката Сеч, който поддържа в 1709 г. хетман И. Мазепа). Забележително е, и това се отбелязва и от други мемоаристи, че никой от украинските полкове не приема в 1917 г. имена на хетманите Скоропадски или Брюховецки, смятани за проруски [7, с.114]. Не е изненадващо, че войниците единодушно избират В. Петрив за командир на полка [6, с. 251].

Мемоарите на Всеволод Николаевич успяват да уловят характерния модел на примирие на фронта в края на 1917 година. Като експерт, той е поканен от болшевиките в делегацията на Седмо отделение в Туркестан за примирие в този сектор на фронта. Своето решение Революционният комитет обяснява просто: „Да не бъдем измамани от германците“ [6, с. 253]. Забележително е, че германските офицери с презрение и пълно игнориране реагират на представителите на Революционната армия и разговарят само с кадровия офицер Петрив [6, с. 254-255]. Офицерите на кайзера го разпитват за Украйна и за нейния военен потенциал. И както вярно пише мемоаристът, германците реагират на идеята за независимостта на Украйна доста скептично [6, с. 256].

През декември полкът „Гордиенко“ вече наброява 3 500 войници и офицери. С цел да предотврати разоръжаването му, Петрив решава да премести полка в Киев на разположение на Украинската Централна Рада. В мемоарите му подробно е описан тежкия преход през предната линия на Полесие до Киев [6, с.264-288]. В средата на януари 1918 г., когато войските на Централната Рада в Киев се борят с Червената Гвардия и работ-

ниците на завод „Арсенал“, в столицата на Украйна пристига полкът „Гордиенко“. В действителност всички участници на събитията в мемоарите си обръщат внимание на недалновидната политика на Парламента срещу създаването на собствени въоръжени сили, в резултат на което офанзивата остава почти без армия [8, с.197-202; 9, с.39-40]. Това потвърждава в мемоарите си и Петрив, като посочва, че в периода на активни бойни действия в града, пред Военното министерство на УНР стоят шестима гвардейци, а сградата на Радата охраняват само четирима казаци (!). В същото време цели полкове, обявили неутралитет, предават на болшевиките оръжието си [6, с.299].

Полкът на Петрив взема участие в шурмуването на завод „Арсенал“, но не му се удава да запази Киев. Заедно с останките на украинските войски той се оттегля в Житомир. Тук, за голямо учудване на мемоариста, в щаба, сред украинските генерали, той вижда трима германски офицери. На Петрив му обясняват, че според Брестското споразумение германците са „съюзници“, които идват да спасяват Украйна от болшевиките. Отбелязвайки превратностите на историята, мемоаристът пише, че сега украинските офицери се кланят пред хората, които през 1914 г. са смятали за свои за най-големи врагове. Един смел лейтенант от полка му на гарата в Житомир публично укорява председателя на Централната Рада М. Грушевски за съюз с Германия. Лейтенантът веднага е арестуван, но освободен по заповед на Грушевски [6, с.348]. Фактът е много важен, защото показва настроеността в украинската армия по това време.

На 27 февруари 1918 г. полкът на Петрив, заедно с германската армия, тръгва за Киев. След това в мемоарите му се описва окупацията на Киев и образуването на нови украински части. Така полкът на Петрив се попълва с отряди на киевски и полтавски партизани и неговата сила се е увеличава 10 пъти [6, с.370]. В спомените са описани следващите походи на Лубна - Полтава - Лозова, както и боевете с отстъпващите болшевиките [6, с.376-484].

През април, заедно с германските части на Крим, полкът на Петрив се присъединява към украинските войски под командването на Болбочан. В неговата структура действа и полкът „Гордиенко“. Към полка се присъединяват и местните звена на кримските татари

[6, с.503]. Скоро Болбочан има конфликт с германско командване, което изисква премахването на украинските войски от Крим, смятайки, че тази територия не е под юрисдикцията на Централната Рада. Болбочан и Петрив вземат решение в случай на военен конфликт с войските на кайзера да отидат в планината и да приложат тактиката на партизанска война. Авторът на мемоарите описва преговорите с украинската делегация на Черноморския флот. Приема се, че корабите, плаващи под знамето на Украйна, ще бъдат впечатляващ аргумент, с който немското командване ще бъде принудено да се съобрази [6, с.516]. Обаче на Петрив тогава не е известно реалното състояние на бойната готовност на Черноморския флот, който е обхванат от вътрешната политическа опозиция. В крайна сметка част от корабите отплуват до Новорусийск, а останалата част е заловена от германците. Скоро правителството на УНР издава заповед за изтегляне на украинските войски от територията на Крим.

Полкът на Петрив се предислоцира в района на Александровск (Запорожие), където са разположени стрелци (украинска формация в австро-унгарската армия) под командването на украинофила ерцхерцог Вилхелм Хабсбург, известен в украинските кръгове под името Васил Вишиваний. През април 1918 г. с преврат идва на власт хетманът П. Скоропадски. Сред украинските офицери възниква идеята за отстраняване от власт на проруския хетман и замяната му с В. Вишиваний. Надеждата е, че към Украйна ще се присъедини и Галиция (тогава част от Австро-Унгарската империя) с нейните национално осъзнати интелектуалци и по този начин ще се отслаби немското влияние върху украинската политика. С този план Болбочан запозна Петрив, предлагайки му с полка си да подкрепи офанзивата. Генералът признава в мемоарите си, че е смятал подобен „повърхностен“ преврат за авантюра и не подкрепя идеята [6, с.547-548]. Съвсем скоро и самият Вилхелм Хабсбург се оттегля от Украйна.

Идването на власт на П. Скоропадски Петрив оценява отрицателно, защото политиката на хетмана е насочена към възстановяване на Руската империя. Персоналът на полка му симпатизира на украинските селяни, които страдат от репресиите на хетманската власт [6, с.558]. Не е изненадващо, че авторът на спомените е изпълнен с подозрение към

новия режим и е повикан обратно в Киев. На него му е забранено да напуска столицата.

По това време на Петрив неведнъж предлагат различни длъжности във формирования на Бялата гвардия: Доброволческата, Астраханската, Донската армии, а бюра за вербуване действат в Киев с пълната подкрепа на хетманската власт. Въпреки това генералът винаги отказва. Предлагат му да се запише в т.нар. „екзотична“ армия, която германците сформират от доброволци, готови да участват в сраженията срещу британците в Африка [6, с.596].

Като професионален войник В. Петрив в своите мемоари споделя впечатленията си от създадената от новото правителство хетманска армия. Той отбелязва, че основният противник на нейното формиране е германското върховно командване, тъй като наличието на собствени боеспособни въоръжени сили на Украйна поставя под въпрос присъствието в нея на австро-германските дивизии. Затова създаваните полкове наброяват, като правило, 20-30 офицери и само 15-20 войници. Подготвя се персонал за бъдеща армия на Украйна [6, с.581]. Потвърждение на това има в мемоарите на политическия опонент на Петрив - главнокомандващият Бялата гвардия генерал А. Деникин [4].

Най-ярко в спомените на Всеволод Николаевич са показани последните седмици на живота на хетман П. Скоропадски в Украйна. Генералът описва подготовката на Киев да се защитава срещу настъпващите войски на Директорията на УНР (орган, създаден през ноември 1918 г. от опозиционните на хетмана политически партии за ръководство на въстанието). В основата на въоръжените сили на Директорията са селски войски под командването С. Петлюра, който няма нито военно образование, нито съответното обучение. Ето защо началникът на отбраната на Киев, хетманският генерал Волконски, намеквайки за С. Петлюра, уверено казва на Петрив за неизбежното поражение на силите на Директорията: „интересна игра: земеделец срещу генерал“ [6, с.614]. Упованието на хетманския режим е немският гарнизон в Киев, който обаче в края на Първата световна война бленува само за по-ранно завръщане у дома и за обявяване на неутралитет. Германските патрули, които са се опитали да се опълчат срещу силите на Директорията, се връщат от стълкновенията с тях с прокламации за необходимостта от примирие“ [6, с.621]. Елитните

украински части на Хетмана - „сердюки“, минават на страната на Директорията и руските отряди на Бялата гвардия, които са създадени в Киев, бързо биват победени. 120 кадети, охраняващи резиденцията на хетмана, са разпуснати да се разотидат по домовете си от самата Директория след завземането на Киев [6, с.622].

Мемоарите на Петрив завършват с патетично описание на влизането на бунтовническите войски на С. Петлюра в Киев: украинският език престава да бъде „контрареволуционен“ [6, с.623]. Въпреки това украинската революция от 1917-1921 г. приключва с поражение поради различни вътрешни и външни фактори - опитът да се запази националната държавност тогава се проваля. Генералът отправя призив към следващите украински поколения да извлекат поука от грешките от миналото [6, с.623].

През юли 1919 г. Директорията назначава В. Петрив за министър на отбраната на УНР. През април 1920 г. той става инспектор на украинската армия. След поражението на националното движение на 1917-1921., В. Петрив вече е на територията на Полша и е назначен за началник на Генералния щаб на УНР, защото по това време има надежди, че интернираната в Полша украинска армия по всяко време може да навлезе отново в територията на Украйна, в разгара на разгорелите се тогава антиболшевишки селски въстания. Като военен теоретик В. Петрив в 1922/23г. става професор по история на войната, при най-високи нива на щабни офицери на УНР в Калиш (Полша). Той е автор на редица военно-теоретични разработки: „Общество и войска“ [6, с.78-114], „Московско-украинската война 1708-1711 г.“ [6, с.186-203], „Фронт и тил“ [6, с.220-229] и др. През 1927 г. авторът на мемоарите е член на украинското Военно-историческо общество във Варшава. Изследователят В. Сергийчук отбелязва, че по време на Втората световна нацистите се опитват да

привлекат В. Петрив към власовското колаборационистско движение, но генералът отказва това сътрудничество [3, с.14]. На 10 юли 1948 година В. Петрив умира и е погребан в Аугсбург (Германия).

Спомените на генерал В.Н. Петрив са много важен информационен източник за изследователите на украинската революция от 1917-1921., защото позволяват да се видят процесите, свързани с украинизацията в армията през 1917 г., въоръжената конфронтация в Киев през януари 1918 г. и превратностите на политическата борба в Украйна „по горещите следи на историята“.

ЛИТЕРАТУРА

1. Великочий В. 2009 *Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914-1919 рр.* – Івано-Франківськ. – 812 с.
2. Стопчак М. 2010 *Утворення і діяльність Директорії УНР (1918-1920 рр.): Історіографічний нарис.* – Вінниця. – 812 с.
3. Сергийчук В. 2002 Своєї честі не віддав нікому / Петрив В. *Військово-історичні праці. Спомини.* – Київ: Поліграфкнига. – с.3-34.
4. Деникин А. 2002 *Очерки русской смуты.* – Минск: Харвест. – т.1. – 464 с., т.2. -
5. Галаган М. 2005 *З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.).* – Київ: Темпора. – 656 с.
6. Петрив В. 2002 *Військово-історичні праці. Спомини.* – Київ: Поліграфкнига. – 640 с.
7. Прохода В. 1992 *Вождь та військо / Збірник пам'яті Симона Петлюри.* – Київ:Фенікс. – с.109-148.
8. Дорошенко Д. 2007 *Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.).* – Київ: Темпора. – 632 с.
9. Чикаленко Є. 2011 *Уривок з моїх споминів за 1917 рік / Щоденник. (1918-1919).* – Київ: Темпора. – с.23-46.

БОЙНА КУКА ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ФОНД НА МУЗЕЯ В КАРНОБАТ

Димчо Момчилов

FIGHTING HOOK FROM THE ARCHAEOLOGICAL FUND OF KARNOBAT MUSEUM

Dimcho Momchilov

E-mail: d.momchilov@abv.bg

ABSTRACT

This paper presents a rare medieval fighting element from the medieval Bulgarian military equipment, especially actively used in the hostilities against Byzantium and the Latin Empire, both in the period of the First Bulgarian Empire, and the Battle of Adrianople in 1205. The analysis of the fighting hook from the archaeological fund of Karnobat museum shows its probabilistic origin from Markeli or region of Lozarevo.

Key words: *fighting hooks, lassos, military equipment, Bulgarian Middle Ages.*

В археологическия фонд на Исторически музей – Карнобат под № 315 е включен интересен паметник (обр. 1). Според общата медиевистична литература той може да бъде определен като „бойна кука”. Археологическият паметник е инвентиран на 8 август 1960 г. Целта на настоящата публикация е да го включи в научно обращение.

Проблемът е, че за него не е посочено нищо друго – дори и най-важното в такива случаи – а именно местонахождението. Работейки дълги години върху археологическия фонд на ИМ – Карнобат и познавайки го сравнително добре, с голяма вероятност приемам, че постъпилата находка би могла да произхожда измежду два възлови средновековни обекта – Маркели или Лозаревското „Градище”. Тя е придобита за музея по времето на събирателската дейност на Атанас Игнатиев Караиванов, а по-късно (през 1960 г.) е включена в нова инвентарна книга, но без съществени допълнения, нещо характерно за по-голямата част при прехвърлянето на археологическия фонд. Това обстоятелство доста затруднява прецизното публикуване на тази изключително ценна средновековна находка.

В нашата археологическа литература на бойните куки почти не е отделяно повече внимание от общи споменавания. Така например в един капитален труд, посветен на военното дело – “Българското военно изкуство през феодализма” [1], са представени две бойни куки от средновековния Преслав (обр.

2). Същевременно обаче в разработваните текстове върху този елемент на средновековното българско въоръжение е посветено само едно твърде общо изречение, при това в частта “Аркани (ласа) и прашки”: “В нашите земи се намират бойни чукове, бойни вили и бойни куки” [2]. Тук включените две куки (посочени като “Бойни куки от Преслав”) могат да бъдат проследени в по-късното издание за българската военна история [3], но там също липсва нещо повече освен маркирането им.

В последвалите две значителни изследвания върху българското средновековно въоръжение – тези на Стоян Витлянов [4] и Валери Йотов [5], на този въпрос също не е обърнато внимание.

Малко по-късно, макар и с няколко изречения, на този въпрос се спира и Дориан Александров. Говорейки за алебардата, той отбелязва използването ѝ понякога в комбиниран вид – алебарда и бойна кука, и заключава, че с подобни бойни куки войниците на Калоян са поваляли кръстоносците от конете. Разширява спектъра на използването на този вид въоръжение, отчитайки, че бойната кука в комбинация с бойната вила се откриват сред оръжието от въстанието на Асен и Петър [6].

Този въпрос не е включен и във фундаменталната работа на Таксиархис Колиас [7].

Че българите в Средновековието използват различни похвати и методи за сваляне на противника от конете, сочат и писмени сведения. От последните особено отчетливо се устано-

вява сравнително широко практикуваното прилагане в бой на аркани. Този момент – използването на аркани, в едни от последните публикации намира отразяването си в изследването на Д. Александров [8].

Арканът (прът или въже с примка в края за ловене на животни - от тюрк. arkan) [9] е средство, отразявано и в писмени, и във веществени паметници. Проследява се по няколко примера:

1. Интересно сведение предлага Йоан Малала: когато прабългарите нахлуват в Скития, Мизия и Тракия, при сражение между хуните (прабългарите) и ромеите “хуните започнали да ги преследват и изловили с примки бягащите ромейски началници” и по-нататък: Годила (един от византийските военачалници) “извадил меч си, прерязал примката и избягал” (Петров, Гюзелев 1978, 70).

2. В житието на родения във Витиния през 754 г. Йоаникий (Vita Ioanicii), известно в две редакции от IX в. – на монасите Сава и Петър, и в трето житие от X в. – от Симеон Метафраст, се визира участието на Йоаникий в битката между Византия и България край Маркели на 20 юли 792 г. В житието от монах Сава това събитие е отразено по следния начин: „Праведникът като втори Давид избивал иноподците, сечейки силно с десетки хиляди глави на велможите им, и освобождавайки твърде много от съплеменниците си, така че благодарение на Христовата сила спасил и едного от велможите, който бил заловен с някаква примка от ремък и за малко щял да бъде предаден жив в ръцете на беззаконните езичници, като бързо прерязал с меч си примката им. Именно поради това императорът се удивил тогава на храбростта на войника”. И по-нататък императорът разпоредил да се запише името му и откъде е, за да се запомни (Vita Ioanicii 133). В житието от монах Петър се установява, че всъщност влаченият с примката (арканът) е самият император: „Враговете ги преследвали в тил и направили страшна сеч, та и сам императорът бил хванат с някаква примка, влачен като пленник, и попаднал във властта на онези безбожници. Като съзрял това, онзи твърде смел Йоаникий, подтикван от божествена ревност и за да кажем като пророка, като се въоръжил със сила свише, храбро скочил сред тях и като разрязал с меч примка, за която казах – това дяволско изобретение – спасил императора по неочакван начин“ (Vita Ioanicii 136). Близко до първия вариант е житието от X в. от Симеон Метаф-

раст, което посочва какво правел храбрецът Йоаникий – „Като втори Давид той посичал иноплеменниците с десетки хиляди, а от съплеменниците си спасявал още по-голям брой, така че когато един от видните ромеи бил заловен от българите с една примка от ремък, той го разсякъл с меч си, за да освободи човека от неприятелска ръка. Тогава и самият император, като видял това и се удивил на храбростта на този мъж, поискал да научи родното му място и името му” (Vita Ioanicii 138). Тук оставям без коментар факта, че в битката при Маркели на 20 юли 792 г. българските войски са успели, макар и за малко, да заловят с ласо византийския император Константин VI.

3. Никита Хониат пише, че в битката при Одрин изтощените латинци попадат на свежи скити (българи и кумани) - „И наистина, скитите ги обкръжиха като в обръч. А те, понеже боят беше ръкопашен, притиснати от множеството скити, падаха от конете, понеже мнозина обкръжаваха едного. Така на тези проклетници бяха прерязвани вратовете им с коси или бяха удушвани с примки, а конете им биваха посичани”. (Nic. Chon. 43, 76)

Освен информацията, посочена в гореизложените извори, ефикасността на използването на подобен род елементи в боя се проследява и чрез домашни археологически свидетелства. Може би най-важните от тях са графитните рисунки от Плиска (обр. 3). В Плиска на варовиков блок на източната крепостна стена са представени две ловни сцени, разположени една над друга. На горната е конник в бяг надясно, хвърлил аркан върху бягащо пред него животно. Конят е с тясно тяло и дълга шия. Ездачът е нарисован схематично, главата – изличена [10].

На долната сцена конен ловец преследва елен. Ездачът - с кръгло лице във фас, очите - отбелязани с две точки. На главата – висок коничен шлем с пера. Държи поводите на коня, който е с дълга шия, развяваща се грива и дълга опашка. Ловецът е хвърлил аркан над елен с дълго тяло и шия, малка глава и гъсто разклонени рога. В предните крака на коня и зад елена тича куче. Вис. 0,30, шир. 0,58 м [11].

Куката от археологическия фонд на ИМ - Карнобат дори е записана в инвентарната книга доста странно: “Фрагмент от железен предмет – от едната страна е извит като скоба. Размери: дълж. 17 см. Състояние – покрит с ръжда”. Всъщност точните размери на тази

бойна кука са: обща дължина 18,2 см, широката част е 1,5 см (15 мм), двата диаметъра са както следва – съответно от по 5 и 8 мм, а дебелината на куката преди уширението, и то след корозирането и почистването, е 2 мм.

Предвид изнесеното дотук, може да се установи, че образец от рядко срещаните средновековни бойни куки от българското въоръжение се съхранява и в музея в Карнобат. Вероятностният му произход е Маркели или Лозаревското “Градище”. Намира близък паралел с бойните куки от Преслав, но на този етап е трудно да бъде датиран по-конкретно, още повече и поради по-широкия времеви диапазон на прилагането му.

ЛИТЕРАТУРА

1. Българското военно изкуство през феодализма (Щ. Атанасов, Ив. Дуйчев, Д. Ангелов, Г. Цанкова-Петкова, Д. Христов, Б. Чолпанов). София, 1958, с.76, фиг. 2б.

2. Пак там, с. 69.

3. Ангелов, Кашев, Чолпанов 1983: Димитър Ангелов, Стефан Кашев, Борис Чолпанов. Българска военна история. От античността до втората четвърт на Х в. Издателство на БАН. София, 1983.

4. Витлянов 1996: Ст. Витлянов. Старобългарското въоръжение по археологически данни от Плиска, Мадара и Велики Преслав. София, 1996.

5. Йотов 2004: В. Йотов. Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII-XI век). Книгоиздателство Зограф, издателство Абагар. 2004.

6. Александров 2004: Д. Александров. Бойни изкуства и военно дело на древните българи. ТАНГРА Тан Нак Ра Общобългарска фондация. София, 2004, с. 113.

7. Колиас 2012: Т. Колиас. Византийски оръжия. Принос към византийското оръжейно изкуство (от неговото начало / края на I в. – до латинското нашествие / 1204 г.). *Studia Militaria Balcanica I*. Издателство Абагар. Велико Търново, 2012.

8. Александров, Д. Цит. съч., с. 98.

9. Речник на чуждите думи в българския език. БАН. София, 1982, 97.

10. Овчаров 1982: Д. Овчаров. Български средновековни рисунки-графити. Държавно издателство Септември. София, 1982, с. 134-135, табл. XXXV.

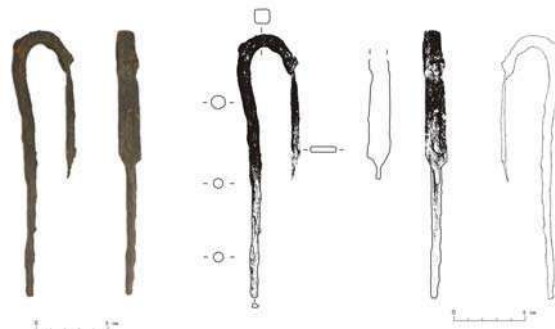
11. Пак там.

ИЗВОРИ

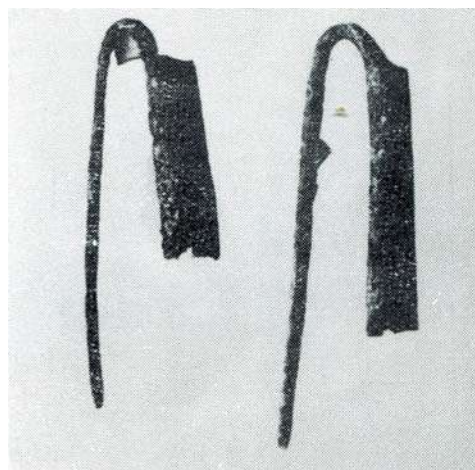
Петров, Гюзелев 1978: П. Петров, В. Гюзелев. Христоматия по история на България. Т. 1. Наука и изкуство. София, 1978.

Nic. Chon.: Nicetas Cnoniates. Historia. - Гръцки извори за българската история. Т. XI. БАН. София, 1983.

Vita Ioan. Vita Ioannicii. – Гръцки извори за българската история. Т. VIII. БАН. София, 1961.

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 3

БУРГАС И БУРГАСКИ ОКРЪГ ПО ВРЕМЕ НА ИЛИНДЕНСКО-ПРЕОБРАЗЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ (1903 ГОДИНА)

Петър Парушев

BURGAS AND BURGAS REGION DURING ILINDEN - PREOBRAZHENIE UPRISING 1903

Petar Parushev
e-mail: pet73@abv.bg

ABSTRACT

This article aims to highlight an important aspect of the course of the Ilinden -Preobrazhenie uprising in Thrace, namely the role of Burgas as a center of a border (with Turkey) region. For the purposes of the study extensive use has been made of mainly scientific papers on the topic, published documents and memories of revolutionaries, as well as archival sources from the Central State Archives (CSA).

During the Ilinden -Preobrazhenie Uprising in the summer of 1903, Burgas region was a natural supply base for the rebels in Eastern Thrace. The supply of weapons and the support within the county determined the size and duration of rebel activity in Strandja. Burgas became a major center for recruiting bands, arms and war materials. The city carried out the relation between two main, but each remote areas of organizational territory of IMRO - Macedonia and Thrace.

The point of the Internal organization in the region served as a main source of information for the leaders of the uprising in Strandja. The regular and well arranged delivery channel to the Bulgarian-Turkish border made almost continuous connections. As a result of the activities of IMRO in Burgas the actions of rebels in Thrace became widely known for the Bulgarian society and the diplomacy of the Great Powers.

Macedonian and Thrace revolutionaries in Burgas received valuable assistance from the officers and soldiers of the 24th Infantry Regiment Black Sea, located in the city. To the warehouses of the regiment a significant amount of weapons was moved, and some of the soldiers were transferred as commanders in insurgent bands. The public of Burgas didn't remain indifferent to the fate of thousands of refugees who had found salvation in the Principality after the suppression of the uprising. They were housed in Burgas and Varna region, where organized attempts were made to assist them with the necessary items and food products.

Key words: *The Ilinden - Preobrazhenie Uprising of 1903, Macedonia, Ottoman Empire, congress, Internal Macedonian Revolutionary Organization (VMRO), Burgas district.*

Проблематиката, свързана с Илинденско-Преображенското въстание от лятото на 1903 г., е широко застъпена в родната историография. Въстанието е най-мощната въоръжена изява на българите от Македония и Тракия, което обяснява значителния и неотслабващ изследователски интерес към него. Първият цялостен труд, посветен на освободителното движение на македонските и тракийските българи, принадлежи на непосредствения участник в събитията и професионален историк Христо Силянов.[1] Сред по-късните и съвременни проучвания се открояват имената на Л. Панайотов [2], К. Пандев, В. Трайков, Т. Петров, Св. Елдъров. Въстанието или отделни негови аспекти са разгледани в редица колективни научни трудове.[3] Паралелно с това са издадени множество документални или мемоарни сборници [4]

Задача на настоящото изследване е да разкрие ключовото значение на Бургас и граничния Бургаски окръг по отношение на въстанието в Одринска Тракия, в частност района на Странджа. Водещата теза е, че благодарение на непосредствената близост до свободна България, постоянните контакти от двете страни на границата и непрекъснатия приток на чети и военни материали, въстаническото движение в Странджанско придобива действително масов характер (съизмерим само с части от Битолски революционен окръг в Македония) и успява да постигне много от тактическите си цели.

При написването на статията са използвани основните научни трудове по темата, публикувани документи, дневници и спомени на революционни дейци, както и архивни материали от Централния държавен архив (ЦДА).

През лятото на 1903 г. Бургас се превръща в основен център за набиране на чети, оръжие и военни материали в подкрепа на Илинденско-Преображенското въстание в Тракия. Градът до голяма степен осъществява връзката между двете основни области от организационната територия на ВМОРО – Македония и Одринско. [5]

Окончателното решение за вдигане на въстание в намиращата се под османска власт част от Тракия е взето на окръжния конгрес на Одрински революционен окръг, проведен в края на юни 1903 г. в местността Петрова нива. Конгресът е председателстван от члена на Одринския окръжен комитет Васил Пасков (родом от Македония). Въпреки че осъзнават крайната неподготвеност на Одринско, делегатите подкрепят Солунското решение на ВМОРО за въстание от януари същата година. Избрано е Главно ръководно боево тяло в състав Михаил Герджиков (от Пловдив), Лазар Маджаров (от Солунско) и запасният капитан Стамат Икономов (от гр. Малко Търново, тогава в Османската империя). Конгресът определя отделен представител за Одринско при Задграничното представителство на ВМОРО в София – Павел Ковачев. [6] С длъжността касиер е натоварен Велко Думев, който първоначално се установява в Пловдив. За главен интендант на Одрински окръг е определен Васил Пасков, пребиваващ почти през целия период на въстанието в Бургас. Неговите основни задачи са свързани преди всичко с екипирането и изпращането на чети, както и доставянето на оръжие и военни материали за въстаниците. [7]

Пунктът в Бургас изпълнява и функциите на основен информационен източник за ръководителите в Странджанско. Редовният и отлично уреден куриерски канал до българотурската граница осъществява почти непрекъснатата двупосочна връзка.

Представителят на ВМОРО и главен интендант Васил Пасков системно, нередко ежедневно и изключително подробно, е информиран за намеренията на въстаническото ръководство и проектираните въоръжени акции. В писмо от „Странджа гора“, датирано от 25 юли 1903 г., Михаил Герджиков съобщава в Бургас, че е насрочил среща на Боевото тяло (той, Ст. Икономов и Л. Маджаров) за определяне точната дата за начало на въстаническите действия в Одринско. Същевременно Герджиков се интересува от първоначалната реакция на управляващите в България към вече започналото въстание в Македония: „Поведението на правителството какво е? Дипломатията що мисли? Обществото в България как е настроено?“ – отправя той поредица въпроси към Пасков. [8]

Няколко дни по-късно, отново в писмо до В. Пасков (28 юли), М. Герджиков детайлно го информира за конкретните решения на Боевото тяло относно датата и плана за водене на въстанието в Одрински окръг. „Знай, че въстанието у нас ще прогласим на 5 срещу 6 август (срещу празника Преображение). При сичките ни усилия да ускорим датата, пак не успяхме да определим по-раношен ден. Съобразявайте се и вий там с тая дата“. М. Герджиков подробно уведомява представителя на Организацията в Бургас и за начина, по който информацията за въстаническите действия ще достига до обществеността в Княжеството: „Началниците на четите ще изпращат сички сведения по станалите събития до пунктовете началници, а те ще ги препращат до теб. Ти ще правиш извлечения, които ще се поместват по вестниците“. [9]

В дните непосредствено преди началото на въстанието в Одрински окръг чрез пункта в Бургас тракийските ръководители поддържат постоянен контакт със Задграничното представителство на ВМОРО в София.

В резултат на отпуснатите от Представителството парични средства в последния момент острият недостиг на въоръжение частично е преодолян. „Чрез София постъпиха у мене на два пъти около 46 000 лв. - спомня си Павел Ковачев. - С тях закупих кримки по 8-10 лв. едната, други взривни материали, навуца и др. Въоръжихме доброволци и ги изпратихме във въстаналата област“. [10]

Започналото на Илинден (20 юли ст. стил) въстание в Македония закономерно поставя на дневен ред и неговото обявяване в Тракия. В края на юли с шифровано писмо М. Герджиков информира В. Пасков: „И твоето писмо, както и писмото официално от представителното тяло в България - получих. Действително ний признаваме, че сме се забавили доста много, обаче невъзможно ни бе да започнем по никой начин по-рано“. Отговаряйки на упреците за по-късното започване на въстанието в Одринско, М. Герджиков аргументирано отстоява становището, че забавянето ще има по-скоро положителен ефект във външнополитическо отношение: „Ти сигурно си получил вече онова писмо, с което ти съо-

бщавах датата на началото на нашите действия (пети срещу шести август), та недейте мисли вий там толкоз скептично. Уверени бъдете, че със забавата наша не се губи нищо; нещо друго: може би ще спечелим повече, защото ще дадем един още по-силен тласък на общото движение, когато мнозина ще мислят, че то е на завършване вече”.

Следвайки постигнатите договорености, М. Герджиков съобщава на В. Пасков и за предстоящата акция на неговия отряд за превземането на гр. Василико (дн. Царево), като за пореден път го инструктира да изпраща копие от неговите писма до Задграничното представителство в София. [11]

В първите дни след началото на Илинденско-Преображенското въстание ръководителите на Вътрешната организация определено разчитат на решителна (включително и военна) намеса от страна на официална България. На това вероятно се дължи и оптимистичният тон, който преобладава в първоначалните сведения, достигнали отвън до М. Герджиков. На 4 август В. Пасков му пише от Бургас, че въстаническите действия в Македония са произвели необходимото впечатление у правителството и то е решило да подпомогне с военни материали Организацията. „Тука се забелязва голямо въодушевление –ентузиазирано отбелязва В. Пасков. - Правителството ни отпусна 40 000 манлихерови патрони и е готово да ни отпусне още, ако се увери, че това ще остане в тайна. Има сериозни признаци за една война с Турция”. [12] На следващия ден В. Пасков отново изпраща писмо до М. Герджиков, в което все в същия тон го информира за успешния ход на въстаническите акции в Македония. [13]

Въстанието в Одрински (VII въстанически) революционен окръг започва на определената дата – 5 срещу 6 август 1903 г. [14] Още на 6 август, под непосредственото въздействие от бързата победа, в шифровано писмо до В. Пасков М. Герджиков емоционално, но и изключително детайлно описва нападението и превземането на гр. Василико. Целта на този своеобразен военно-полеви доклад, в който ясно може да се долови нарасналото самочувствие на въстаническия водач, не е толкова подробното запознаване със сражението на представителите на ВМОРО в Княжеството. М. Герджиков осъзнава, че стратегическите цели на въстанието могат да се постигнат само чрез мощна външнополитическа пропаганда и възможно най-широко разпространя-

ване на информацията за него. Поради това и водещият мотив в случая е достигането на сведенията за въстаническите действия до българската и чуждата преса, до телеграфните агенции и напълно естествено – до дипломатическите представители на Великите сили. [15]

В началния етап от въстанието в Тракия кореспонденцията между М. Герджиков и дейците на Вътрешната организация в Бургас е изключително интензивна. На 8 август В. Пасков отговаря в шифрован вид на въстаническия ръководител: „Писмото ти от шести того се получи. Сведенията веднага съобщихме телеграфически в София. Тука всички са възхитени”. Едновременно с това обаче, дори и в тези първи дни на надежди и ентузиазъм, В. Пасков дава предпазливи съвети по цялостната тактика на въстанието. Той препоръчва четите да се въздържат от активни нападателни действия, за да съхранят максимално силите си за по-продължително време.

Въпреки преобладаващо оптимистичния тон на писмото, В. Пасков ясно изказва и обобщава своите опасения: „Такова е нашето мнение: вие сте поставени при съвсем лоши условия, разполагате с малко сили и ако четите почнат да се пускат в рисковани предприятия, ще има да се разправят с наплив от турски войскове отряди... Пестете силите си и средствата си!” [16]

Като пряко отговарящ за „външната политика” на въстанието в Одринско и ръководен от съображения от дипломатическо естество, В. Пасков се опитва да внесе известни корекции в част от действията на Боевото тяло. При превземането на Василико са пленени няколко турски офицери, които впоследствие по куриерски канал са изпратени през границата в Бургас. В тази връзка В. Пасков ясно препоръчва на М. Герджиков: „Разпoredи да не се изпращат пленени тука. Подига се дипломатически въпрос. България се представя като подстрекателка на въстанието, а това не е в интерес на освободителното дело”. [17]

Първите сражения в Странджанско бързо изчерпват ограничените боеви запаси на въстаниците. Още в първото си писмо до Бургас за хода на въстанието М. Герджиков изисква допълнително количество патрони: „От обещаните от правителството патрони изпратете ни поне 15 000. От мартински патрони тоже имаме нужда. Особено пък от кримки, защото, както ги харчат селяните, ще останем без един патрон”. [18] На 11 август, в отго-

вор на настояванията на М. Герджиков за доставка на муниции, В. Пасков го успокоява: „Ще направим всичко възможно, за да ви снабдим в най-скоро време с патрони”. Освен това сформиращата се в града чета под командването на войводата Михаил Даев (родом от Балчик) до няколко дни щяла да отпътува за района на въстанието. Пасков отново дава наставления за предпазливост, за да се задържи максимално дълго постигнатият тактически успех: „Пазете силите си и нищо рисковано не предприемайте. Тука са изненадани всички от направеното до сега в Одрин: такава е била слаба надеждата, че и в Одринско би могло да се направи нещо”. [19]

Македоно-одринските дейци в Бургас получават ценно съдействие от страна на офицерите и войниците от 24-ти пехотен черноморски полк, разположен в града. С тяхна помощ от складовете на полка е „откраднато” известно количество пушки и боеприпаси. В тази връзка пунктовият началник Павел Ковачев свидетелства: „В Бургас военните ни дадоха 4 каруци бердани с патроните. Замълви се, че уж сме ги откраднали. Отнесоха ги на границата.” [20] Редица подофицери от 24-ти полк постъпват във въстаническите чети – основно в отряда, сформирани под командването на М. Герджиков. В хода на въстанието те изпълняват ролята на военни специалисти и частично компенсират негативните последици от слабата боева подготовка на селското население. [21]

Значителна помощ за въстаниците в Одрински революционен окръг е получена и по линия на Варненското македоно-одринско дружество, което е едно от най-многобройните и добре организирани в страната. На 14 август 1903 г. вече трайно установилият се в Бургас В. Пасков въодушевено пише на М. Герджиков: „Драги Мишел, Въстаническите действия в нашия окръг тука предизвикаха приятна изненада... Всеки ден се явяват с десетки охотници (желаещи – б. м.) и ни молят да ги въоръжим и изпратим при вас. Завчера пристигнаха с параход от Варна със същата цел петдесет души, почти всички из Одринско. Има случай, когато молбата се придружава с трогателни създи. Заставени сме да им отказваме: липсват ни средства”. [22]

Писмото на В. Пасков е свидетелство не само за ентузиазма, с който е посрещнато въстанието, но и за една трайно очертала се неблагоприятна тенденция. Въпреки първо-

началните успехи в Странджанско, силно ограниченият финансов и военен ресурс от самото начало възпрепятства действията на ръководителите, като ги принуждава да поддържат в района малочислени бойни сили. Основният проблем не е ограниченият брой желаещи да постъпят в четите, а тяхното снабдяване дори и с крайно остаряло огнестрелно оръжие.

По всяка вероятност част от доставяните от София боеприпаси са получени първо във Варна, след което са пренасочени към Бургас. С писмо от 26 август 1903 г. Кръстьо Петков (племенник на Капитан Петко войвода, един от ръководителите на Варненското дружество) съобщава на В. Пасков, че му е изпратил 1960 мартинови и 336 берданови патрони, опаковани в два сандъка. Петков пояснява, че въпреки усилията не са могли да се снабдят с повече патрони – разполагали само с муниции за пушки „Шаспо” [23], като в тази връзка дори моли В. Пасков да провери дали този тип патрони могат да бъдат използвани за пушките „Мартини”. „Яви ми също – добавя Кр. Петков, – нужни ли са хора, защото тук има голям наплив от хора и всеки ден правят главоболия за заминаване, па ако са нужни, да не ги спираме, ако ли не, то хич да не ги записваме”. [24] Два дни по-късно В. Пасков му отговаря от Бургас, че е получил изпратеното количество патрони. Той информира Кр. Петков, че въстанието в Одринско се развива успешно, но за разрастването му е необходимо изпращането на още чети. Имало много желаещи, но липсвали средства за тяхното въоръжаване. „Не бихте ли могли да земете инициатива да се състави във Варна една чета за Одринско от доброволци, които сами на свои средства да се въоръжат? Обсъдете тоя въпрос с другарите там и ми отговорете” – настоява В. Пасков. Той подчертава важноста на въпроса с оценката, че това „би било от голям интерес за Освободителното дело”. [25]

Въпреки че през септември въстанието в Одринско на практика е потушено, от Варна за пункта в Бургас продължават да пристигат помощи. На 23 септември 1903 г. Кр. Петков съобщава на В. Пасков, че му изпраща още 5900 патрона за пушки „Мартини”, за получаването на които моли да го уведоми. „Много от дошлите момчета тук изказват желание да се завърнат пак наново, – споделя впечатленията си Кр. Петков, – но аз не им давам никаква надежда, защото зная, че няма да ги приемете”. [26]

Действията на въстаниците в Странджанско предизвикват широк отзвук сред българската общественост и дипломацията на Великите сили. Решаваща роля за това има редовната информация, която достига до представителите на ВМОРО в Бургас. В писмото си до М. Герджиков от 14 август В. Пасков отбелязва, че въстанието в Одринска Тракия е предизвикало паника сред турското население от Лозенградско и Бунархисарско и част от него е избягала чак в Цариград. Описвайки впечатлението, което са оказали на османското правителство въстаническите действия в непосредствена близост до столицата на Империята, В. Пасков заключава: „Движението в Македония не е произвело такава изненада и такъв страх в Илдъза, колкото това в Одринско”. Въпреки че се стреми да поддържа духа на въстаническото ръководство, в писмото си В. Пасков откровено предупреждава за концентрирането на турски войски в Одринско и предстоящото им настъпление. В това отношение, опирайки се на информацията, с която разполага от различни източници, той е съвсем конкретен: „Голем наплив от войски се движи към Лозенградско и Малкотърновско дето турските власти като обезумели са отпразвили всичкото си внимание. Те ще употребят последни усилия, за да потушат бърже въстанието. Предстои ви да се борите с многобройни пълчища, които ще извадят срещу вас горска (планинска – б. м.) артилерия”. С оглед неизбежното влошаване на положението на въстаниците и за да не се допусне евентуално обкръжаване и унищожаване на четите, В. Пасков дава настойчиви указания да се поддържа открит канал за отстъпление към границата с България. [27]

С постепенната контраофанзива на османската армия в Странджанско призивите на В. Пасков за придържане към изцяло отбранителна тактика с цел максимално продължаване на въстаническото движение стават все по-настойчиви. В писмо от 27 август той директно препоръчва на водените от М. Герджиков четници да се установят „по-близо до границата, за да можем да ви снабдяваме с храна и патрони и за да можете при първа безизходност да минете отсам”. В. Пасков допълва, че усилията на одринските дейци в Бургас през последните дни са почти изцяло насочени към сформиранието и бързото изпращане на няколко чети от опитни, служили в българската армия четници. Той изказва надежда, че подсилени с новите качествени подкрепле-

ния, хората на М. Герджиков ще успеят да извършат още няколко внушителни акции, за „да държите в постоянна тревога турското правителство и да поддържате сегашната въстанишка физиономия на окръга”. [28]

През септември за въстаническите чети в Странджанско става все по-трудно да оперират. Притиснати към границата от многобройни редовни турски войски и башибозук, те са напълно изолирани. Мнозинството от компактното българско население в областта търси спасение в Княжеството. Изоставените села и селскостопанската реколта са опожарявани от настъпващите османски части. Невъзможността да избяга цивилно население е безпоощадно избивано без оглед на пол и възраст. [29] Изключителните обстоятелства налагат защитата на бежанците и евакуирането им на българска територия, което става първостепенна задача на четите. [30]

При рязко влошената ситуация В. Пасков продължава редовно да информира М. Герджиков за хода на продължаващото въстание в Македония, както и за поведението на българското правителство и Великите сили, опитвайки се да поддържа жива надеждата за благоприятно разрешаване на македонско-одринския въпрос на дипломатическата сцена. Дейците на ВМОРО в Бургаско полагат непрекъснати усилия въстаническото движение да продължи чрез изпращането през границата на хора, оръжие и мунициии. На този етап тактическите задачи на Боевото тяло в Одринско на практика са сведени до провеждането на отделни самостоятелни акции с наличния крайно ограничен ресурс. Целта е да се поддържа под някаква форма въстаническата съпротива до момента на очакваната решителна намеса от страна на България или дипломацията на големите европейски държави.

Продължаващата, макар и твърде колеблива и в крайно ограничени размери, помощ за въстаниците поддържа донякъде надеждите на ръководството на ВМОРО, че официална България ще се намеси решително, дори и с цената на военен конфликт, в защита на своите сънародници. На 14 септември В. Пасков съобщава на М. Герджиков: „Нашето правителство чрез Министерството на финансите е предало на другарите много боеви припаси, част от тях ще получим тука за Одринско. Пишат ни от София, че ще ни снабдят с бездимни манлихерови патрони, но малко по-късно: сега било невъзможно”. [31]

Паралелно с надеждите пряко да се ангажира българското правителство, продължават усилията и в другата посока – предизвикване на международна европейска намеса. Два дни по-късно, на 16 септември, В. Пасков изпраща ново писмо до М. Герджиков, в което го информира, че е посетен от А. Хамилтън – „специален кореспондент на агенция Ройтер, офицер от генералния щаб на английската армия”. В. Пасков допълва, че е дал на британския представител подробни статистически сведения за „разрушените и изгорени села в Лозенградския санджак, за избитите и изклани от аскер и башибозук мъже, жени и деца, за обезчестените моми и жени”, както и данни за тежкото състояние на придошлите в района на Бургас бежанци. Освен към чисто хуманитарните аспекти на освободителната борба, като военно лице А. Хамилтън проявил особен интерес и към военнотактическите въпроси. Той специално се интересувал как е бил изработен планът за водене на въстаническите действия в Одрински революционен окръг, каква е тактиката на въстаниците, колко сражения са станали от началото на боевете в Одринско, как е изградена структурата на въстаническата армия, разполагат ли бойците с достатъчно количество оръжие, боеприпаси и хранителни запаси и преди всичко – какво е основното политическо искане на Вътрешната организация относно Македония и Одринско. „Повечето от сведенията – завършва В. Пасков, - които му дадох, протелеграфира веднага до Агенцията”. [32]

Продължителното въстаническо движение на българите в Македония и Одринско не довежда до очакваната решителна чуждестранна намеса в европейските вилаети на Османската империя. Под натиска на Великите сили, въпреки настроеността на обществеността в Княжеството, българското правителство е принудено да декларира, че няма намерение да воюва в защита на своите сънародници. То решително се дистанцира от действията на въстаниците и заявява, че по никакъв начин не ги подпомага. След повишеното взаимно напрежение, с цел успокояване на обстановката, България и Османската империя започват демобилизация на въоръжените си сили.

Оттеглянето на турските и българските войски от двете страни на границата в Странджа с цел избягване на военен конфликт отново дава известни надежди, че четническите действия могат да продължат и при новата

ситуация. На 17 септември В. Пасков пише от Бургас: „Щом аскерът е почнал да се оттегля, за четите ще настанат по-благоприятни условия... От София ми пишат: Мишел (псевдоним на Герджиков – б. м) нека не се отчайва от дългото чакане, нека си отпочинат четите, нека се обмисли всичко добре и когато ще се започнат действия, то да се започнат с нови сили. Въпросът не е постоянно да се напада и побеждава, а да се продължава въстанието”. [33] В началото на октомври в околностите на с. Аланкайряк (Ясна поляна) войводите провеждат поредица от съвместни съвещания. Въпреки всеобщото униние от преживения погром, мнозина се изказват за продължаване на въстаническото движение под някаква форма – основно чрез нападения над турски постове от малки, но проверени в сраженията отряди от четници. [34]

Въпреки първоначалните бегли надежди (резултат и от бързите успехи), ръководителите на Одрински революционен окръг имат реалистична оценка относно крайния изход от въстанието и евентуалната помощ от България или Великите сили. Ситуацията става все по-ясна с постепенното утихване на движението. На 23 септември 1903 г. от Бургас В. Пасков изпраща писмо до другия одрински представител Велко Думев в София, в което, заедно с острият персонални квалификации към княз Фердинанд, изказва и разочарованието си от поведението на българското правителство. „Не зная как мислите вие там – пише Пасков, – може би не сте могли да се избавите напълно от висшите правителствени кръгове, в чийто интерес е да поддържат в нас известна вяра, но ние – Michel и другарите му също, на път сме да се отчаем... Ако не се дадат автономни права, българите в Македония и Одринско са осъдени на загиване”. [35]

Бургаската общественост не остава безучастна към съдбата на хилядите бежанци, намерили спасение в Княжеството. Още преди започването на въстанието, през пролетта и лятото на 1903 г. българското население, особено в Лозенградско, е подложено на масови насилия и репресии. Придошлите в окръга бежанци са хиляди, което налага тяхното подпомагане с най-необходимите вещи и хранителни продукти. Бившият пунктов началник на ВМОРО в Бургас Димитър Попниколов свидетелства: „В началото на месец юни се образува в Бургас специална комисия под председателството на бургаския окръжен управител и касиер полковник о. з. Лазар

Обрешков, дотогавашен председател на Македоно-одринското дружество в града. То издаде позив до гражданството за събиране на дрехи, пари или каквото и да е дарение за бежанците. Започна акцията за събиране на помощи, която продължи и след пристигането на нови бежанци след въстанието.” [36]

Обявяването на въстанието в Одринско, призивите за набиране на доброволци и оръжие и особено прииждането на новата вълна бежанци, предизвиква разрастване на кампанията по събиране на помощи за пострадалите от турските жестокости. „Започна акция за събиране помощи и за организацията, които се внасяха на касиера Павел Ковачев. С голяма ревност се бяхме отдали на работа тогавашните учители в града и селата. Гражданството, работничеството, занаятчиите се отзоваха с голяма щедрост на позива за събиране на помощи. Никой не отказваше да даде каквото може” – спомня си отново Д. Попниколов. [37]

След потушаването на въстанието мнозинството от бежанците от Странджанско намират убежище в Бургаски и съседния Варненски окръг. След Втората балканска (Междусъюзническа) война от 1913 г. само малка част от въстаналите райони е присъединена трайно към България и избягалото население получава възможност да се завърне по родните си места. Българите от останалите части на Одринска Тракия завинаги споделят бежанската съдба..

В хода на Илинденско-Преображенското въстание от лятото на 1903 г., по силата на своето географско разположение, Бургаски окръг се явява естествената логистична база за въстаниците в Одринско (Странджанския край). Окръгът пълноценно изпълнява тази своя задача. Доставките на въоръжение и четническата подкрепа от територията на Княжеството обуславят както размера, така и продължителността на въстаническите действия.

Само за няколко месеца, вследствие на създадената непосредствена контактна зона по границата с България, ръководителите на Одрински революционен окръг успяват да преодолеят крайно неблагоприятните базисни условия за масово въстаническо движение в Тракия. Размахът на обявеното на Преображение въстание изненадва и дори респектира управляващите фактори в Османската империя.

Сведенията за акциите на въстаниците в Одринско (а по-късно и за масовите репресии на турските войски спрямо цивилното население) са предоставяни редовно на българския и чуждестранния печат от дейците на ВМОРО в Бургас. Тази системна, предварително заложена в стратегията на въстанието информационно-пропагандна кампания постига нужния външнополитически ефект. Идващите от Одринско известия оказват съществено влияние върху позицията на Великите сили за въвеждане на реформи в европейските вилаети на Турция.

През октомври 1903 г. Австро-Унгария и Русия – двете основни, считани за „най-заинтересовани” държави в региона, излизат със съвместен проект – т. нар. Мюрцщегски реформи за Македония. Въпреки ограничения си характер, реформите бележат началото на реална европейска намеса в делата на Османската империя. За съжаление, Одринският вилает, разположен в непосредствена близост до Цариград, и особено чувствителната за Великите сили зона на Пролитите, за пореден път е изключен от обхвата на проектираните реформи.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Силянов, Х.** *Освободителните борби на Македония*, Т. 1, С., 1983. [фототипно издание].
2. **Панайотов, Л.** *Илинденско-Преображенското въстание 1903*. С., 1983.
3. **Кьосев, Д., Л. Данаилов.** *Илинденско-Преображенското въстание 1903-1968*. С., 1968; *Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Военна подготовка и провеждане*. С., 1992; *Национално-освободителното движение на македонските и тракийските българи 1878-1944*. Т. 2, С., 1995.
4. *Материали за историята на македонското освободително движение*. Кн. 1- 11. С., 1925-1931; *Преображенско въстание*. Статии и документи. С., 1955; *Борбите в Македония и Одринско 1878-1912*. Спомени. С., 1982; *Михаил Герджиков и подвигът на тракийци 1903 г.* Документален сборник. С., 2002; *Вътрешната македоно-одринска революционна организация (1893 – 1919 г.)*. Документи на централните ръководни органи. Т. 1. Ч. 1. С., 2007.
5. *Територията на (ВМОРО) обхваща няколко революционни окръга – Солунски, Битолски, Скопски, Серски и Струмишки в областта*

Македония, както и Одрински революционен окръг (по-често наричан „Одринско“) в Тракия. Последният окръг включва както Одринска (Източна), така и Беломорска (Западна) Тракия.

6. Павел Ковачев не присъства на конгреса. По време на въстанието той се намира основно в Бургас и заема длъжността пунктов началник. - Вж. Илинденско-Преображенското въстание 1903 – 1968. С., 1968, с. 315.

7. Силянов, Х. Освободителните борби на Македония, Т. 1, С., 1983, с. 323 – 325.; Борбите в Македония и Одринско 1878 – 1912. Спомени. С., 1982, 501 – 502. Според протоколите от конгреса на Петрова нива трима от членовете на конгреса „ще съставят особено тяло с център Пловдив“. Единият, със статут на задграничен представител към общото Задгранично представителство на ВМОРО, ще бъде в София, вторият – като касиер в Пловдив, а „третият ще стои в Бургас, с който град най-много работа имат пунктовите началници“. – Вж. История на българите 1878 – 1944 в документи. Т. 1. Ч. 2. С., 1996, с. 433.

8. Михаил Герджиков и подвигът на тракийци 1903 г. Документален сборник. С., 2002, http://www.promacedonia.org/giliev/mg/mg_4a.htm#16/

9. Пак там.

10. Илинденско-Преображенското въстание 1903 – 1968. С., 1968, с. 315.

11. ЦДА, Ф. 1853 К, оп. 1, а. е. 293, л. 17.

12. Михаил Герджиков и подвигът... / http://www.promacedonia.org/giliev/mg/mg_4b.htm#18/

13. Пак там.

14. Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Военна подготовка и провеждане. С., 1992, 262 – 284.

15. ЦДА, ф. 1853 К, оп. 1, а. е. 291, л. 190-194. Още на конгреса на Петрова нива е решено да се поддържа всекидневна пощенска служба от куриери между въстаналите райони и представителството на Одрински окръг, като всяко сражение или терористична акция се изпраща в Бургас за отразяване в революционния печат. - Вж. Силянов, Х. Спомени от Странджа. Бележки по Преображенското въстание в Одринско – 1903 г. С., 1984, с. 249.

16. ЦДА, ф. 1853 К, оп. 1, а. е. 293, л. 76.

17. Михаил Герджиков и подвигът... / http://www.promacedonia.org/giliev/mg/mg_4b.htm#18

18. ЦДА, ф. 1853 К, оп. 1, а. е. 291, л. 194.

19. Михаил Герджиков и подвигът... / http://www.promacedonia.org/giliev/mg/mg_4b.htm#18/

20. Илинденско-Преображенското въстание 1903 – 1968. С., 1968, с. 317.

21. пак там, с. 451.

22. ЦДА, ф. 1853 К, оп. 1, а. е. 293, л. 82.

23. Крайно остаряла оръжейна система през разглеждания период. С „Шаспо“ е въоръжено Българското опълчение по време на Руско-турската освободителна война от 1877 – 1878 г., но още тогава пушките са давали редица дефекти.

24. ЦДА, ф. 1853 К, оп. 1, а. е. 374, л. 2.

25. ЦДА, ф. 1853 К, оп. 1, а. е. 374, л. 1.

26. Пак там, л. 6.

27. ЦДА, ф. 1853 К, оп. 1, а. е. 293, л. 82.

28. Михаил Герджиков и подвигът ... http://www.promacedonia.org/giliev/mg/mg_4b.htm#18

29. По данни на Мемоара на Вътрешната организация, написан през 1904 г. въз основа на събраните статистически данни от въстаналите райони, само в Лозенградския санджак са избити над 2 500 души, а около 20 000 емигрират в България - Вж. Силянов, Х. Освободителните борби на Македония, Т. 1, С., 1983, с. 429.

30. Борбите в Македония и Одринско 1878 – 1912. Спомени. С., 1982. Спомени на Михаил Герджиков, с. 512 – 513.

31. Михаил Герджиков и подвигът ... пак там.

32. Вътрешната македоно - одринска революционна организация... пак там, с. 322 – 323.

33. Михаил Герджиков и подвигът..., пак там.

34. Вътрешната македоно – одринска революционна организация... пак там, с. 328 – 330.

35. Вътрешната македоно - одринска революционна организация... пак там, с. 325.

36. Илинденско-Преображенското въстание 1903 – 1968. С., 1968, с. 453. Спомени на Димитър П. Николов.

37. Пак там, с. 455.

СЪДБАТА НА БУРГАСКИТЕ ЕВРЕИ -1942-1943 ГОДИНА

Петър Парушев

THE FATE OF BURGAS JEWS -1942-1943

Petar Parushev

e-mail: pet73@abv.bg

ABSTRACT

The rescue of the Bulgarian Hebrews during World War II 1939 – 1945, when millions of Jews from the Wehrmacht conquered territories and allied powers of the Third Reich were killed in the concentration camps and gas chambers, is a historical problem because of its apparent significance and is widely present in native and foreign historiography.

This article aims to highlight an unexplored in its fullness question - what is the fate of the Burgas Jews during World War II in the period 1942-1943. Since Bulgaria joined the Tripartite Pact, the country had begun to implement repressive provisions of the Law of Protection of nation, created in the Ministry of Interior and Public Health, which dealt with all aspects of Jewish life and to control Jewish communities throughout the country.

The Commissariat appointed a delegate to Burgas country as a governor of the Consistory Jewish in the municipality. All Jewish societies, organizations and cooperatives in the city were dismantled. All Jews were charged to wear distinguishing marks - Jewish badges. They could not visit cinemas, theaters, hotels, shops, downtown streets Bulgarian schools in the region. Jewish enterprises and companies were liquidated, Jews were prohibited to trade and own activity. Jewish houses and other real estate are alienated. All accounts of Jews in banks were blocked, as well as the Jewish community, Jewish values were all submitted to the Bulgarian National Bank. Lists of all Jewish families in Municipality of Burgas were made in order to be displaced in the summer of 1943.

As a result of the actions of the deputy premier of the National Assembly Dimitar Peshev and the support that he received from the Bulgarian society the massive displacement was canceled and thousands of Jews were saved, including representatives of the Jewish community in Burgas.

Key words: *Jews, Law of Protection of nation, city of Burgas, Commissariat for Jewish Affairs, exile, anti-Jewish legislation;*

Спасяването на българските евреи по време на Втората световна война - 1939 - 1945 година, когато милиони евреи от завладените от Вермахта територии и съюзните на Третия райх държави намират смъртта си в концентрационните лагери и газови камери, е исторически проблем, който поради своята несъмнена значимост е широко застъпен в родната историография.

Темата за спасяването на българските евреи или отделни нейни аспекти са разгледани в редица индивидуални и колективни трудове, като трябва да се отбележат изследванията на Михаел Бар-Зор, Витка Тошкова, Нир Барух, Христо Бояджиев, Стоян Райчевски, Леа Коен и др.

Настоящата статия си поставя за цел да осветли един все още неизследван в пълнота въпрос – каква е съдбата на бургаските евреи по време на Втората световна война и по-специално - в периода 1942-1943 година. Това е времето, когато България се е присъединила към Тристранния пакт; в страната започва да се прилага Законът за защита на нацията и се създава Комисарството по еврейските въпроси към Министерството на вътрешните работи и народното здраве, което се занимава с всички аспекти от живота на евреите и контролира еврейските общини в цялата страна.

Макар и по-скоро фрагментарен, въпросът е част от обширната тема за спасяването на евреите в Царство България. За нуждите на изследването са използвани основните трудо-

ве по темата, публикувани документи и спомени, както и архивни източници от Дирекция „Регионален държавен архив“ – Бургас, отдел „Държавен архив“ – Бургас.

Събитията, свързани със спасяването на българските евреи от депортиране, с основание продължават да привличат вниманието на широката българска общественост и до днес. Множество научни и популярни статии, студии, монографии и документални сборници са посветени на един или друг аспект на този проблем.

В различно време и по различни поводи този интерес ту се активизира, ту заглъхва, но не прекъсва, подхранван периодично от новооткрити документи или пък с появата и лансирането на нови тези и тълкувания на вече известни исторически факти.

Българските правителства след 1936 година открито поддържат антисемитизма и прокламират тази своя позиция, без да прикриват прогерманската си ориентация, но до 1940 година, въпреки провежданата пропаганда, той не получава разпространение и не се възприема от широките кръгове на населението. [1]

След 1941 година в България започва активно провеждане на антисемитска политика на държавно ниво. Предпоставка за това е гласуваният на 24 декември 1940 година Закон за защита на нацията (ЗЗН), в който основен акцент е поставен върху мерките срещу евреите. На 21 януари 1941 г. той влиза в сила заедно с Указ №3 за утвърждаването му, подписан от цар Борис III. [2]

Според неговите постановления за евреи се смята всяко лице, чиито родители (или поне един от тях) са евреи. Изключение правят децата от смесени бракове, сключени преди влизането в сила на закона, ако един от родителите е чист българин. Еврейският родител трябва да е покръстен преди приемането на Закона за защита на нацията. Изключения се правят и за евреи, прекарвали целия си живот в България и покръстени преди септември 1940 г.; за евреи, влезли в брак с лице от български произход преди 1 септември 1940 г. и покръстени се преди влизането в сила на закона; за доброволците от войните, военноинвалидите и тези, наградени с ордени за храброст.

Законът за защита на нацията забранява на евреите да носят имена с български окончание като -ов, -ев и -ич, да встъпват в брак с лица от български произход или да имат извънбрачни сношения с тях, да наемат българи

за домашна прислуга, да притежават недвижими имоти, да заемат ръководни постове в държавната администрация или в частни фирми. Те са длъжни да декларират движимите и недвижимите си имоти.

Еврейски деца могат да постъпват в български училища само ако броят на българските ученици е недостатъчен. Евреите не могат да бъдат избиратели и да бъдат избирани. Упражняването на свободните професии се позволява в такъв процент от общия брой на упражняващите дадена професия в страната, какъвто е процентът на еврейското малцинство към цялото население. Забранено е на евреите да бъдат собственици на кина, театри, увеселителни заведения, аптеки, издателски къщи и др. [3]

На 13 март 1942 г. е обявен законът против спекулацията с недвижими имоти, който забранява на евреите да притежават всякакви недвижими имоти с изключение на личните им жилища. Държавата конфискува еврейски имоти, които не служат за жилища. Големината на жилището се определя според членовете на семейството. На семейства с 2-3 деца се разрешават 1-2 стаи. В по-големите жилища се вкарват други наематели, най-често нееврейски семейства. Евреите се задължават на входните си врати да окачат надпис "Еврейско жилище". [5]

На 9 юли 1942 г. Народното събрание гласува нов законодателен акт, даващ на кабинета пълната власт да вкарва наредби и постановления, засягащи евреите, и дори да видоизменя съществуващото в тази област законодателство. Това означава, че правителството може да предприеме срещу евреите всичко, което пожелае, без дори да прокарва решенията си през Народното събрание.

На 26 август с. г. кабинетът приема дълъг списък от антиеврейски мерки. Издадена е Наредба за урегулиране на еврейския въпрос и свързаните с него въпроси – ДВ, бр. 192, 29 август 1942 г.), която налага ред идентификационни и дискриминационни ограничения и забрани за еврейското население – обявяване на произхода и забрана да се носят български имена, носене на жълти значки и поставяне на табели по жилищата и магазините, въвеждане на специални розови на цвят легитимации, въвеждане на полицейски час за придвижване на евреите, ограничаване на посещенията в различни обществени заведения, както и движението извън населено място без специално разрешение, постановяване за изземване

на радиоапаратите им и пр. В чл. 7 от Наредбата ясно е посочено, че „еврейските общини имат за задача да подготвят изселването на еврейското население“. [6]

Едновременно с тези мерки е създаден държавен орган, който трябва да осъществи ликвидирането на еврейските предприятия и имоти, провеждането на всички противоеврейски мерки и изселването на евреите. Това става факт на 29 август 1942 г., когато в бр. 192 на ДВ е обнародвана и наредбата за създаване на Комисарство по еврейските въпроси (КЕВ) към МВРНЗ, одобрена с Постановление 70 на МС от 26 август 1942 г., протокол №111. Кабинетът одобрява предложението на министър Петър Габровски да се назначи Александър Белев за комисар. [7]

Комисарството по еврейските въпроси (КЕВ) е натоварено да се занимава с всички аспекти на живота на евреите и да контролира еврейските общини в цялата страна. От София се ръководят техните дейности, като се назначават специални делегати, които участват на сбирките на консистириите по места. [8]

На 14 октомври 1942 година околийският управител на Бургас Николай Герчев, който с предписание 2234 от 26 септември с. г. на Комисаря на еврейските въпроси е назначен за делегат при Консисторията на еврейската община в град Бургас, издава Заповед № 2, съдържаща четири основни точки. В първа точка е посочен списък на бургаските заведения /кафенетата „Империал“, „Нова Европа“, сладкарниците „Малина“, „Чаловски“, „Букет“, Морското казино и военният дансинг/, областният театър и кината /„Модерен театър“, „Роял“, „Тракия“, „Княз Симеон“, „Култура“/, за които важи забрана за посещение от всички лица с еврейски произход. Налагат се ограничения и за магазините и пазарите, където евреите не могат да пазаруват по-рано от 10 часа преди обяд. Това изискване се съдържа и във втора точка на заповедта, но там е насочено към прекупвачите на стоки и продукти. Трета точка регламентира наемането на жилища и други помещения от евреи, което не може да се осъществи без изричното разрешение на делегата при Консисторията на еврейската община. Четвърта точка се отнася до разпорежданията, свързани с носенето на еврейските знаци. Съдържателите и управителите на посочените по-горе заведения, театър и кина са задължени да прилагат разпо-

редбите на заповедта, както и да поставят табели с надпис: „Вход за евреи забранен“. Нарушителите на заповедта са заплашени с най-строгите санкции на закона, а именно - принудително изселване. [9]

На 26 октомври 1942 година Комисарството по еврейските въпроси изпраща до делегатите на консистириите на еврейските общини писмо, в което се посочват правилата за преселване от едно населено място в друго на лица от еврейски произход.

Разрешения за преселване ще могат да се издават само от Комисарството, въз основа на писмено заявление, придружено от декларация по образец. Те се подават от главата на семейството и се обгербват с гербова марка от пет лева. [10]

В същото време делегатът Н. Герчев получава и информация за състава и длъжностите, с които са натоварени членовете на Консисторията в Бургас. Председател и отговарящ за синагогалните въпроси и домакинство е Нисим Сабетай Коен. Функцията на секретар и завеждащ училищните въпроси се изпълнява от Хаим Аврам Ешай, а касиер и занимаващ се с финансовите, стопанските и социални дейности е Аврам Хаим Асса. Барух Нисим Арон осъществява административните дела и осигуряването на работа, а Самуел Барух Йосиф отговаря за жилищните въпроси. [11] От Министерството на вътрешните работи и народното здраве /МВРНЗ/ потвърждават членовете на Консисторията в Бургас без Самуел Барух Йосиф. [12]

През месец ноември 1942 г. КЕВ изпраща до делегатите на консистириите на еврейските общини и до Българската народна банка писмо, в което се дават насоки за подаване на отчети относно движимото и недвижимо имущество на лицата от еврейски произход.

В него се посочва, че в срок от 10 дни след публикуването на заповедта в „Държавен вестник“ всички лица от еврейски произход, които притежават някакво имущество, подават отчет в два еднообразни екземпляра - бял и цветен, за движимото и недвижимо си имущество към 1 ноември 1942 година.

Отчетът се прави по семейства от всички физически лица от еврейски произход, като отчетите на членовете на семейството се поставят при отчета на главата на семейството. Документите се подават в съответната еврейска община, от която всеки подаващ получава бележка с информация на коя дата, в колко

екземпляра и за колко члена от семейството си подава отчета.

При отсъствие на лицето - глава на семейството, необходимата информация се попълва от някой негов близък - съпруга, дете и др., като не е нужно за това да има пълномощно.

На 21 януари 1943 година Бургаската еврейска община обявява на своите енорияши Заповед № 380 от 12 януари 1943 година на Комисарството по еврейските въпроси. Според нея всички новородените деца от еврейски произход не могат да получават, при вписването им в гражданските регистри и регистрите на населението, друго кръщелно име, освен от посочените в списъка, приложен към заповед № 351 от 7 ноември 1942 година на Комисарството, както и да носят български собствени имена, презимена и фамилни имена, а също така презимена и фамилни имена с характерните български окончания: „ов“, „ев“, „ич“, „ски“ и др.

Забраната се отнася също и за лицата от еврейски произход, ползващи се с привилегии по чл. 33, ал. II от Закона за защита на нацията - наградените с орден за храброст, инвалидите от войните, сираците и вдовиците от войните, вдовиците и децата на опълченците от 1877 - 1878 години.

Посочени са случаите, в които евреите могат да носят български имена, презимена или фамилни имена, - ползващите привилегии по чл. 33, ал. I от Закона за защита на нацията и снабдени с удостоверение от Комисарството.

Към тази категория принадлежат и покръстените лица от еврейски произход, които могат да носят собствени християнски имена, както и еврейките, омъжени за неевреи, без признати права по чл. 33, ал. I, от ЗЗН.

В заповедта се посочва, че ако до 1 ноември 1942 година лицата от еврейски произход, които имат забранени собствени имена и не са посочили пред съответната общинска служба името, с което се заменя забраненото име, или са посочили име, което не фигурира в списъка на позволените имена, одобрен от Комисарството, получават служебно нови имена, които се вписват в гражданските регистри и регистрите на населението до 1 февруари 1943 година, а в тримесечен срок след тази дата трябва да подновят всички свои документи.

Бургаската еврейска община в разяснението към заповедта посочва, че неизпълнението ѝ води до глоба от 100 000 лева и затвор. Изисква се от бургаските евреи - глави на

семейства, до 29 януари да представят бележки, включващи промените на имената на членовете на семействата, като в скоби се отбелязва старото име, № на личната карта, № на партидата и том. Събраните данни се систематизират и се представят в Бургаската градска община за извършване на промените. [13]

На 14 април 1943 г. до околийските управители, кметовете и делегатите при консistorиите на еврейските общини в царство България е изпратено Окръжно № 11 на МВРНЗ. В него се посочват градовете в страната с еврейско население и за да се установи неговият точен брой, се задължават всички лица от еврейски произход - глави на семейства, да подадат „семейна карта“ в два броя с точните данни на всички членове на семейството.

За съвременното изпълнение на разпорежданията на Окръжното се препоръчва на двеста семейства да се назначи един агент - приемател, преминал предварително обучение, който трябва да познава еврейската общност в района си. В случаите, когато агентите са двама или повече, да им се определи район на преброяване, като се посочи място за приемане на семейните карти. На специални сборки на главите на еврейските семейства трябва да се разясни, че в бъдеще снабдяването им с всички необходими вещи и припаси ще става на базата на тези карти, както и че за подадени неверни данни подлежат на наказателна отговорност.

Това своеобразно преброяване трябва да се осъществи до 16 май с. г., когато е последният срок за предаване на „семеините карти“. С цел спазване на сроковете се изисква от агент - приемателите най-малко пет дни преди тази дата да раздадат картите, за да могат в последните два дни да ги приемат обратно. Предаването и приемането на картите е предвидено да става по специален списък включващ пет графи: 1) име, презиме и фамилия на главата на семейството; 2) получени карти /брой/; 3) върнати карти /брой/; 4) семейства /брой/; 5) членове на семействата /брой/, включително и главата на семейството. След приемането на картите едната остава в общината, а втората на следващия ден се изпраща в Комисарството по еврейските въпроси. В случай, че възникнат пречки за това, изпращането ѝ трябва да се извърши най-късно на втория ден след приемането ѝ.

Главни ръководители на преброяването в населените места, където има еврейска община, са делегатите при Консistorията. Техни

помощници са председателите и членовете на същата, агентите - приематели и полицейските власти. Кметовете по места трябва да контролират преброяването, да докладват за нередности и пропуски, за да могат да се вземат своевременни мерки от Комисарството. В градовете и селата, където няма еврейска община, но има еврейски семейства, независимо от техния брой, преброяването трябва да се осъществи от кметовете на съответните български общини.

След получаване на окръжното делегатите при консистириите и кметовете на всички общини трябва да подадат информация до Комисарството какъв е приблизителният брой на еврейските семейства, за да им бъдат изпратени необходимите за преброяването карти. Инструкциите са да бъде събирана такса от два лева за всяка карта и да се съобщи на населението за преброяването чрез синагогите и обяви в еврейските общини. [14]

Резултатите от преброяването за Бургас са, че към 16 май 1943 г. в града живеят 298 семейства с 902 члена. [15]

Използвайки данните от преброяването, Комисарството изготвя план за изселване на лицата от еврейски произход. В него точно са разписани сроковете за подготовка и изпълнение, както и указания за осъществяване на операцията по изселване. Непосредствено след това се пристъпва към неговото осъществяване.

В тази връзка на 31 май 1943 година МВРНЗ изпраща до околийските управители и областните полицейски дирекции писмо, в което ги уведомява, че в някои населени места се наблюдават отрицателни реакции на населението, а в други се очаква да има такива срещу изселването на евреите. Органите на реда са инструктирани да парират всички опити по места да се осуети изпълнението на плана за изселване. [16] Според него бургаските евреи ще бъдат изселени в няколко града: в Търговище – 450 човека, в Преслав – 400 човека, в Нови пазар – 100 човека. Предвижда се на 15 и 16 юли 1943 година представители на Комисарството и делегатът при Консистирията да установят връзка с полицейските и административни органи в града и да организират написването на съобщенията до еврейските семейства, които трябва да се изселят. След това да оповестят на членовете на Консистирията за започването на изселването, като им се връчат писмата на първата група за настаняване в Преслав. Предварително там е

изпратена комисия от пет човека, която със съдействието на околийския управител трябва да осигури квартири на изселените евреи.

На 17 юли на притежателите на магазини и предприятия се забранява да отворят в следващите дни, защото специална комисия ще пристъпи към тяхното запечатване. На следващия ден подобни комисии се съставят, за да подсигурят контрол и върху жилищата на заминаващите семейства. Влаковете с изселниците е определено да тръгнат на 19 и 20 юли 1943 година. [17]

На 13 юли 1943 година комисар Александър Белев изпраща поверително писмо до областния директор на полицията и делегата при еврейската община в Бургас, в което им съобщава, че изселването на еврейското население от Бургас в други провинциални градове ще се осъществи по плана, изработен от Комисарството. Операцията ще се ръководи от началника на служба в КЕВ Кирил Ат. Стоименов, който се командирова в Бургас. В писмото А. Белев изисква от ръководството на местните полицейски и административни служби да оказват пълно съдействие при провеждането на акцията. [18]

В тази връзка околийският управител и делегат при консистирията в Бургас Я. Мицов изпраща до еврейската община съобщение № 3915 с насоки за подготовка на изселването. До еврейските семейства трябва да се изпрати сведение, в което е посочен градът, където се изпращат; датата на отпътуване, номера на влака и час на тръгване. Всички са предупредени, че ако не се явят за изселване, ще бъдат задържани от полицейските власти и въдворени в лагера Сомовит. Писмо се изпраща и до ЖП-гара Бургас за превозване до определен град на кредит. [19]

Областният управител Христо Гуцов и д-р Дянко Пръвчев - кмет на Бургас, заминават за столицата и в Народното събрание заедно с други кметове от страната. Група народни представители и заместник-председателят на парламента Димитър Пешев се изказват в подкрепа на българското еврейство.

В резултат на тези действия влак № 421, с който трябва да замине първата група евреи за новите си местожителства, не потегля.

След завръщането си в Бургас кметът д-р Д. Пръвчев е посетен от представители на еврейската община, които му изказват своята благодарност и признателност за подкрепата, която той оказва на бургаските евреи. [20]

* * *

След присъединяването на България към Тристранния пакт държавната и местните администрации започват активно да прилагат клаузите на Закона за защита на нацията и всички други законодателни актове с антиеврейска насоченост.

Тези действия на властите засягат в пълна степен и бургаските евреи, които попадат под ударите на антисемитското законодателство.

Комисарството по еврейските въпроси, чрез делегата при Консисторията в Бургас, в тясно сътрудничество с общинските власти започва да контролира всички аспекти от живота на евреите, налагайки им множество забрани и ограничения. По този начин постепенно те са изключени от политическия, стопанския и обществения живот на града.

Общинската администрация в Бургас, подпомогната от полицейските сили в града, стриктно изпълнява разпорежданията на МВРНЗ и КЕВ и подготвя прилагането на плана за пълното ликвидиране на местната еврейска общност.

Със съдействието на административните служби в Община Бургас през лятото на 1943 година са изготвени списъци на всички еврейски семейства, подлежащи на принудително изселване.

Стотици бургаските евреи изживяват тежки мигове в очакване влаковите композиции да потеглят от гарата в морския град, но депортирането е отменено на национално ниво и те са спасени.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Барух, Н.** *Откупът. Цар Борис и съдбата на българските евреи.* С., Наука и изкуство, 1991, с. 53.
2. **“Оцеляването“.** *Сборник от документи 1940-1944.* С., Издателски център „Шалом“, 1995, с.18.
3. **Бояджиев, Хр.** *Спасяването на българските евреи през Втората световна война.* С., УИ „Св. Климент Охридски“, 1991, с. 35-36.
4. **Тошкова, В.** Фрагменти от историята на евреите в България. С., „Дружество за приятелство България – Израел“, 1997, с. 23.
5. **Барух, Н.** *Откупът. Цар Борис и съдбата на българските евреи.* С., Наука и изкуство, 1991, с. 59.
6. **Бар-Зоар, М.** *Извън хватката на Хитлер.* С., УИ „Св. Климент Охридски“, 1999, с. 64.
7. **Тошкова, В.,** *цит. съч.,* с. 23.
8. **Бар-Зоар, М.,** *цит. съч.,* с. 64.
9. **Дирекция „Регионален държавен архив – Бургас, Отдел „Държавен архив“–Бургас,** Еврейска община Бургас, 148 К, опис 1, а.е. 4, л. 83а.
10. **Дирекция РДА–Бургас, Отдел ДА–Бургас,** Еврейска община Бургас, 148 К, опис 1, а.е. 22, л. 95.
11. **Пак там,** л. 88а.
12. **Дирекция РДА–Бургас, Отдел ДА–Бургас,** Еврейска община Бургас, 148 К, опис 1, а.е. 33, л. 2.
13. **Дирекция РДА–Бургас, Отдел ДА–Бургас,** Еврейска община Бургас, 148 К, опис 1, а.е. 34, л. 1.
14. **Дирекция РДА–Бургас, Отдел ДА–Бургас,** Областна дирекция Бургас, 4К, опис 1, а.е. 6, л. 46-48.
15. **Дирекция РДА–Бургас, Отдел ДА–Бургас,** Еврейска община Бургас, 148 К, опис 1, а.е. 37, л. 2.
16. **Дирекция РДА–Бургас, Отдел ДА–Бургас,** Областна дирекция Бургас, 4К, опис 1, а.е. 6, л. 56.
17. **Дирекция РДА–Бургас, Отдел ДА–Бургас,** Еврейска община Бургас, 148 К, опис 1, а.е. 37, л. 3.
18. **Пак там,** л. 1.
19. **Пак там,** л. 7.
20. **Казакова, В.** *Неизвестности около спасяването на бургаските евреи.* – В: Национално маринистично списание „Море“. Б, 2000, 5-6, с. 31.

ФИЛОСОФСКИ ПОГЛЕД КЪМ СУБКУЛТУРИТЕ НА СЪВРЕМЕННОСТТА

Мариана Каприева

A PHILOSOPHICAL VIEW OF THE SOCIAL SUBCULTURES OF THE MODERN TIMES

Mariana Kaprieva
e-mail: ekom_m@abv.bg

ABSTRACT

In the present paper the phenomenon of subcultures existing in the society is being investigated. One takes a look as well on the multiple nature of their appearances within the modern world, on the mutual influence existing between the dominating culture in a certain society and the present subcultures around and in the end on the specifics and the tendencies of their development in a country like Bulgaria in particular. In the same paper one intends an analysis of the existing correlation between the globalization, the search for identity and the existing social subcultures themselves. Having said all that the author of the present paper still considers its subject matter far from exhausted.

Key words: social subculture, globalization, identity, multiple nature, dominating social culture, popular culture.

В настоящата статия се изследва явлението субкултура, многовариантността на проявите му в съвременния свят, взаимното влияние на доминиращата култура и масовата култура със субкултурите, както спецификата и тенденциите на развитие в България. Прави се опит за анализ на взаимовръзката между глобализацията, търсенето на идентичността и субкултурата, като авторът не претендира за изчерпателност.

Анализът на явлението субкултури на съвременността изисква определяне на представата ни за култура и масова култура. Това само по себе си е трудна задача, защото във философията, социологията и културологията има много гледни точки за тези понятия, които често си противоречат.

Културата е многопластово явление и даже всеобхватно. Цялата резултативност от обществените процеси най-общо можем да дефинираме като съвкупност от материална и духовна култура. От културата произлиза всичко, което е натоварено със смисъл, тя не е просто сфера на социалния живот, а специфично измерение, присъщо на всички негови прояви. „Тя се разполага на кръстопътя между интелектуалното и емоционалното, тя е равнозначна от социална гледна точка на психоемоционалната система, която изгражда

и ориентира инстинктите, създава едно изображение и възприятие на света, извършва взаимоотношенията между реално и имагинерно чрез символи, митове, норми, идеали, идеологии. Една култура осигурява опорни точки и практическо олицетворение на имагинерния живот, също така изходни позиции и имагинерно изображение на практическия живот.” [1, с. 167]

Разрастването на културните ниши на всички нива на обществения живот води до забележими промени в характера на развитието. Социалната промяна все повече се проявява чрез ревизия на старите културни ценности или в стремеж към създаване на нови, различни, оригинални ценности. В този смисъл проблемите на културата ангажират вниманието не само на научната мисъл, на интелигенцията като цяло, но вълнуват и хората в ежедневието им. Днес обикновеният човек все повече е загрижен за културния статус на своите деца. „И най-важното: той все още е готов да приеме на доверие високия престиж на културата, вярва в нейната възродителна способност.” [2, с. 6]

През 50-60-те години на XX век с развитието на технокрацията, на комерсиализацията и консумативните нагласи на обществото, в САЩ и Западна Европа се развива една

субкултура, която активно замества традиционната и оказва силно влияние върху социалния живот на хората. Използваният термин за това явление е „масова култура”, зародило се в САЩ, и което е свързано с понятието mass media, обединяващо пресата, радио, кино и телевизия. Под масова култура се разбира култура, произведена, осъществявана и разпространявана от масмедииите. С течение на времето тя излиза извън границите на САЩ и с развитието на електронните медии, и особено през 90-те години чрез Интернет, се разпространява по целия свят. България не прави изключение.

Интересно е, че макар проблемите на масовата култура днес да касаят много страни в света и интерес към тях да проявяват философи, етици, социолози, културолози, антрополози, педагози и прочие учени, общественици и журналисти, все още няма отговор на въпроса: Какъв е културният ефект от глобалното влияние на масмедииите върху народите? „Проучванията не дават отговор на този въпрос. Всъщност американската социология, чиито методи по проблемите на общественото мнение са се утвърдили, не разполага с инструменти, които да предвиждат глобалните проблеми на културата и цивилизацията. От друга страна, тя съсредоточава вниманието си винаги в частични обекти; възприема формулата на Laswell като принцип за разделянето на научното поле, не като принцип, който дефинира една взаимосвързана система. Накратко, няма социология или феноменология на масмедииите, а едно съчетаване на научни изследвания, които правят единен ансамбъл. Ето защо глобалният проблем на масовата култура се превръща не в предмет на изучаване, а както за социолозите, така и за изследователите – в тема на естетически, етически, културни и политически дебати.” [3, с. 166]

Не е по-различно положението и в европейската социология и културология. В резултат на всичко това и до днес проблемът за влиянието на масмедииите върху културата на съвременното човечество остава открит и определено можем да кажем, че се задълбочава. Наблюдават се много аспекти на това влияние, което по един или друг начин касае всички слоеве и възрастови групи от населението: децата, младежите и възрастните.

Показателно е влиянието на различните маркетингови стратегии и рекламни внушения, чрез които „... съвременния консуматор е затрупан от толкова много информация, която го залива от телевизия, радио, медии, Интернет, обкръжаващ кръг и голяма част от нея стои пасивно/активно в мозъка, и при осъзнаването на проблема лесно може да бъде активирана и използвана”. [4, с. 131]

Най-податливи на влияние са вътрешните, емоционалните нагласи на човека. В това отношение изкуството има голям потенциал. То се явява посредник между твореца, идеите, ценностите и зрителя, потребителя на духовна продукция. По разбираеми причини масовата култура е сериозно свързана с изкуството, т. е. стреми се да го комерсиализира и чрез тези модели да влияе на хората.

Предизвикателство е да се търсят връзките между различните елементи и начина на проява на естетическите модели на изкуството, особеностите на регресивните процеси в художествената култура на отделни етапи от нейното развитие, пример за което е масовата култура.

За да анализираме реалния феномен „масова култура” в общата културна ситуация, първо ще се опитаме да разграничим естетическата от специфично художествената култура. Естетическата култура включва в себе си множество прояви на социалния живот, свързани с природата на естетическите явления, като например естетическите идеали, възгледи, потребности, вкус, в техния духовен израз. Художествената култура е потясна област на проявите на естетическото, а именно - съвкупността от произведенията на изкуството; традициите, които ги поражда; дейността на творците, интерпретационните процеси. Художествените явления стават част от естетическата култура, когато активно се усвояват от аудиторията. А какво се случва, когато художествената култура се подменя с масова култура? Създава се, разпространява се и се употребява псевдоизкуство или кич. Ценностите на естетическата култура остават валидни за ограничени социални групи, които започват да функционират като елитарни субкултури.

Възможностите за влияние на масовата култура чрез масмедииите са огромни. Разчита се на най-първичните потребности и интереси на хората, като консумативизмът постепенно

става доминираща житейска философия. Подменят се традиционните ценности. Понятията като „чест“, „достойнство“, „вярност“, „доблест“, „любов“, и пр. стават все по-абстрактни, от сферата на старите романи и кино, а в реалния живот всичко е въпрос на покупко-продажба. „Невъзможно е да си представим живота в съвременния свят без съществуването на пари. За образование, лечение, развлечения и за всичко останало, което желаем да направим или да притежаваме, са необходими пари. По тази причина някои хора ги възприемат като мерило за щастие, а други - като жизнена необходимост.“ [5, с. 64] Парите от средство за съществуване се превръщат в основна цел, а човекът - от цел в средство, противоположно на заложеното в категорическия императив на Кант. Традиционната култура се трансформира в своеобразна субкултура на определени слоеве от населението.

Интелигенцията чувства много осезаемо, че масовата култура може да бъде заплаха за нейните творчески и интелектуални ценности и причина за затъпяването и опростачването на масите. За това говорят много публикации в целия свят, а от 90-те години на XX век - и у нас. В своята книга „Кичът“ Иван Славов казва: „Пошлостта като среда, бит и атмосфера; като чувства, преживяване и отношение; като тиня в подмолите на изкуството или в кръвта на лъжеартиста – това е върховно омерзение на човешкото, стенецо безутешно в репликата на Чеховия герой от разказа „Учителят по словесност“: „Няма нищо по-натрапчиво, по-оскърбително, по-тъжно от пошлостта“. [6, с. 232]

В годините на българския преход нашето общество с ускорени темпове премина през процесите, свързани с влиянието на масовата култура. В културен план ситуацията беше утежнена и от това, че смяната на политическата система сама по себе си водеше до смяна на ценностната система. Идеалите за демокрация, гласност и свобода на мобилността много скоро бяха „украсени“ с помощта на комерсиализиращото се изкуство и някак си избледнях, а понятието „чалга“ стана емблематично за културата на целия период. Случи се така, че субкултурата на малка част от населението се трансформира в масова, промени себе си и завладя голяма част от младото поколение, като измести акцента от стремеж към красивото в посока на пошлото.

Американският философ и социолог Алвин Тофлър в книгата си „Шок от бъдещето“ казва, че в условията на свръхиндустриалната революция хората все повече са принудени да избират не просто „лампи и абажури, а цял стил на живот“. [7, с. 215]

Като контрареплика на случващото се, в средата на XX в САЩ се появяват първите субкултури – спонтанни групови младежки обединения на основата на ценности, различни от доминиращите в живота на обществото. Чрез своето групово поведение, основано на нови културни парадигми, юноши без житейски опит решително се противопоставят на правилата и зависимостите на технократичното общество. Интересното е, че това става под формата на субкултурно творчество, създаване на нови културни феномени, въпреки технократичната цивилизация. „По този начин културата не само не изчезна, но изведнъж и твърде неочаквано се разкри като широко отворено поле за по-свободна еманципация на цели нови младежки поколения.“ [8, с. 329]

Особено фундаментална роля за младежките субкултури изиграва появилата се през 60-70-те години на XX век в Америка и разпространила се в цял свят субкултура „хипи“. Те не само се дистанцират от обществото на повсеместното потребление, отричат ценностите на средната класа, от която като цяло произхождат, но изповядват и философията на ненасилието. Противопоставят се на войната във Виетнам с лозунга: „Make love, not war!“ – „Прави любов, не война“. С това заемат определена гражданска позиция, която повлиява на обществените нагласи. Създават комуни „хипи“, където основните ценности са любовта, щастието, свободата. Идеята е, че „да бъдеш човек означава да правиш нещо с удоволствие, с любов и на свобода“. Това е своеобразен опит да се трансформира технократичното общество, една култура на „Големия отказ“. Всъщност тази субкултура промени до голяма степен традиционните представи на средната класа, като младежите завоюваха „с цветя в косите и любов в душите“ нови позиции и по-либерални обществени нагласи. След „хипи“ се появяват субкултурите на „юпитата“ и „монитата“; старата Америка, а и Западът вече не са същите.

Субкултурите започват от средната класа, но се развиват и на базата на изхвърлените от технократичната система маргинални общности, които са извън специализираното об-

разование или са безработни, без професия и без бъдеще. В европейските страни много често спонтанното формиране на младежките начини на живот е свързано с един по-нисък социален статус в обществото. Неуспелите в училище или в живота млади хора се присъединяват към субкултурните общности, защото именно там намират други възможности за самоизява и утвърждаване на личното си достойнство. С помощта на групата те заменят основните ценности на традиционното общество – уравновесеност, амбициозност, конформизъм и др. с техните алтернативи – хедонизъм, незачитане на авторитетите, търсене на публични и даже скандални модели за изява, и пр. В този смисъл субкултурата, според ситуацията и конкретните обстоятелства, дава повече възможности за младежко самоизразяване, по-голяма автономност и дистанциране от възрастните и обществото, което те са създали. [9] Всъщност импозантните субкултури дават израз на онова, което при дадените условия представлява само една възможна, една въображаема система на човешки отношения. [10]

Можем да отбележим един интересен, от наша гледна точка, феномен: от една страна, развитието на глобализационните процеси и Интернет; на световните социални мрежи, които безкрайно облекчават разпространяването на всякакъв род информация - идеи, факти, мнения, предпочитания; на унифицирането на стоки, услуги и модни тенденции, което прави света „глобално село“; от друга страна, поражда по същите причини множество алтернативни културни явления, като обособяването на социални групи в колоритната проява на субкултурите. Естествено, те са свързани преди всичко с младите хора, провокирани от новото и различното, които търсят своята идентичност. Те непрекъснато подхранват младежките субкултури, появяващи се в края на XX и първото десетилетие на XXI век.

Много от най-съвременните младежки субкултури са наследници на по-ранни такива, водещи началото си от 50 - 60-те или 70 - 80-те години на XX век. Те имат специфични символи, музика, облекло и жаргон. При някои са съвсем определени, например кожените панталони, якета, каскети и очила при „рокерите“ или черно-розовите тонове на клинове и тениски при „емо“. При други има еkleктичност на дрехите, аксесоарите и символите. Всички имат

предпочитания към конкретни стилове музика, като са последователи на определени групи или изпълнители.

Някои от младежките субкултури имат своя философия или определени идеи. Например „пънк“ културата, която се появява след „хипи“, изповядва идеите за лична свобода, за великата роля на личния избор, отричат напълно конформизма и консумативните обществени нагласи. Готови са за конкретни действия, в защита на идеите си. Някои от теченията в тази култура проповядват анархизъм, антимиитаризъм, антинационализъм, антирасизъм и защита на природата и животните. Имат характерни прически „ирокез“, оцветяват ярко косите си, слушат пънк-рок, рок-н-рол, танцуват специални танци.

Названието „емо“ е съкратен вариант на „емоционален“. Тази субкултура води началото си от едно разклонение на „пънк“ в САЩ през 80-те години на XX век, но става популярна в края на века. Днес има много последователи в различни страни на света. Освен музиката, обичат тъжната поезия, опитват се да я пишат сами, като любимите теми са самота, потиснатост, безпокойство, тъга, недоволството на неразбрания индивидуалист. Вълнува ги предимно техният вътрешен емоционален свят, като го противопоставят на външните социално-икономически и политически явления. Съвременното общество с нарастващите процеси на поляризация, разслоение, отчуждение, икономическа нестабилност плаши младите хора и част от тях, например „емо“ културата, търсят закрила в обществото на емоционално преживяващите себе си.

Друга популярна младежка субкултура е „скинхед“ или бръснати глави. Тя също води началото си от 60-те години на XX век, от културата на работническата класа във Великобритания. Днес има няколко клона в света. Характерни за тях са еkleктическата символика, черните дрехи, като отличителният знак е бръснатата глава. Изповядват идеите на национализма, имат антиемигрантски настроения и често демонстрират групово агресивно поведение. Съществува и клон с неонацистки идеи. Тези групи толкова открито и активно проповядват реваншизъм, че в много страни официално са забранени техните съборища. Със задълбочаването на икономическата криза, безработицата и обедняването на средната класа, проявите на подобни обединения

неминуемо ще нарастват. Липсата на толерантност към другите, която прераства в агресия, заплашва гражданския мир и буди тревога.

Една от най-позитивните съвременни субкултури е „ню ейдж“. Тя не е само младежка, към нея се присъединяват и по-зрели хора, които се вълнуват от самопознанието, от духовното усъвършенстване, постигането на вътрешна хармония, интеграция на тяло-ум-дух. Увличат се по най-различни духовни и окултни учения и практики. Слушат музика за медитация. Идеите им са за по-добър свят, като пътя към него виждат в духовното израстване на всеки човек. Всеки има избор да намери собствената си пътека по този духовен път.

В последните години в широката гама от субкултури явления намират място течения, в които обединителният принцип преди всичко се базира на споделени общи философски възгледи, идеи, гледни точки. Тези хора най-често са интелектуалци, които се чувстват самотно в морето от прояви на масовата култура, на ширещата се духовна пустота на консумативното общество. Във века на Интернет и възможностите, които предлагат социалните мрежи, тези хора успяват да излязат от анонимност, от самотните си интелектуални занимания, от позициите си на гледащи отгоре и от страни. Провокирани от достъпността, удобството и личния комфорт, които предлага световната информационна мрежа, чрез различни сайтове и форуми те споделят идеите си, търсят и намират съмишленици, създават свой език на общуване и отделят немалко от времето си за този тип комуникация. В някакъв смисъл те стават близки, изпитват необходимост от такъв виртуален контакт и често започват да се организират за лични срещи и реални събития, където истински непосредствено да общуват. Така се създават групи, клубове на общности от идейно и духовно обвързани хора. Понякога, обединени от общи каузи, те излизат в реалното социално пространство, за да заявят, разпространят или защитят идейните си позиции и значими за тях каузи. С времето това често се превръща в начин на живот.

Определено считаме, че тези прояви генерират и модифицират нови и разнообразни субкултурни явления, които могат да представляват интерес за редица хуманитарни и социални науки.

Естествената и социална необходимост на хората от обединение в групи комуникира с необходимостта на всеки човек да се идентифицира. Разумната същност на *homo sapiens* изисква от него да се определи, съзнателно да се присъедини към една или друга социална общност, като търси сходни нему възгледи, идеи, цели и принципи на поведение. От него се изискват съзнателни решения на основата на личния избор. Последният изразява свободата, която е несъмнена ценност за всеки човек. За да реализира потенциалната си свобода като избор, човекът трябва да осъществи процес на познание и самопознание. Колкото по-добре той познава себе си и света на другите, толкова по-активно търси своята идентичност. Дълбоко индивидуалното се проявява чрез общуването и дейността на човека в групата.

Често изказвана теза е, че интелектуалецът, духовно провокираният човек е индивидуалист-самотник. Истина е, че за да осъществи акт на познание и самопознание, той трябва да остане насаме със себе си. Но също така е необходимо да общува с другите, за да се съизмери и да се идентифицира. Не е задължително да се стига до този груб индивидуализъм, в който го подозират. Има поне два аспекта на това явление.

Първият е реализираният индивидуалист-егоист, подчинил живота си на целите и потребностите на собственото си его, на претенциите му за уникалност, значимост и превъзходство. Той търси себепознанието като източник на логически доказателства за своето превъзходство над другите. Цялото му поведение е израз на тази претенция и той се идентифицира с представата на егото за себе си. Такъв човек, разбира се, ще бъде самотник, даже в обкръжението на много хора, защото изцяло си е самодостатъчен.

Вторият аспект е търсещият себе си човек, който също осъзнава своята индивидуалност, уникалност и значимост, но възприема себе си, света и другите като отношение на част от цялото. Той се стреми към самопознание, защото осъзнава, че така чрез себе си би опознал по-добре света и другите, а чрез тях – себе си. Да се почувстваш макар и значима, но малка част от мирозданието, да изпиташ респект от природата, а не да се чувстваш като победител и господар. Да възприемаш другите като съизмерими на теб самия, също

толкова значими части от цялото. Навярно това е най-дълбокото ниво на идентификация, което може да се постигне по пътя на себепознанието.

Разбира се, между тези два аспекта можем да поместим множество варианти, клонящи към единия или другия. Защото всеки човек е уникална проява на цялото!

Изследването на субкултурите като съвременно явление неизбежно поставя въпроса за идентичността, защото те се появяват като следствие на търсенето на идентичност.

В настоящата работа нямаме за цел да разглеждаме всички субкултури. Това не би било възможно в рамките на една статия. Посочихме част от тези, които имат разпространение в България и за които са характерни определени философски идеи.

В заключение ще отбележим, че масовата култура и субкултурите изграждат една своеобразна палитра от мултикултурни явления на съвременната цивилизация, които могат да имат както положително, така и отрицателно влияние върху хората. Какво ще бъде то, зависи от обществените нагласи, от нивото на образование и информационната политика на масмедииите.

ЛИТЕРАТУРА

1. Морен, Е. Масовата култура. - Социологически измерения на изкуството. Антология, т. 2, София, Изд. „Аскони-Издат”, 2001, с. 167.
2. Стефанов, И. Природата на културата.
3. Морен, Е. Масовата култура. - Социологически измерения на изкуството. Антология, т. 2, София, Изд. „Аскони-Издат”, 2001, с. 166.
4. Михалева, Хр. Процес за вземане на решение за покупка на техника за дома. - *Годишник на Университет „Проф. д-р Асен Златаров”* Бургас, том ХLI, книга 2, 2012, с. 128 – 134.
5. Бинева, В. Разработване на бизнес план на инвестиционен проект. Учебно помагало. Бургас, изд. „Информа принт”, 2013.
6. Славов, И. Кичът. София, изд. „Архимед”, 2002.
7. Гофлър, А. Шок от бъдещето. София, изд. „Народна култура”, 1992.
8. Стефанов, И. Природата на културата. София, Изд. „Аскони-Издат”, 2001, с. 329.
9. Бинева, В. Развитие на индивидуалните инвеститори. - *Управление и образование*, 2013, том 9, кн. 1.
10. Hebdige, D. *Subculture: The Meaning of Style*. London, 1979.

ЗА ЧОВЕКА И СМИСЪЛА НА СЪЩЕСТВУВАНЕ

Николай Атанасов

ON THE INDIVIDUAL AND THE MEANING OF BEING

Nikolay Atanasov

E-mail: npatanasov@abv.bg

ABSTRACT

Philosophical thinking uncovers new aspects of the concept about the Man and the meaning of being. There is a need for further research into the matter about the individual as a unit, information and knowledge concerning the being and recognition. The changing values of the contemporary society bring forward philosophical issues about the human essence and the meaning of being.

Key words: *philosophical thinking, meaning of being, human being, philosophical anthropology*

ВЪВЕДЕНИЕ

Понятието за човека е основна единица в общественото и хуманитарното мислене и познание, както в какъвто и да е модел и теория в обществените и хуманитарните науки. Но в размишленията и мисловните конструкции на съзнанието понятието за човека често допълнително се идеализира и натоварва абстрактно, поради което встрани от вниманието остава неговото сложно обективно познавателно съдържание, философски смисъл, значение, произход и широко приложение.

Понятието за човека е необходимо не само за образованието, но и за проучвания, научни изследвания и приложения за повишаване на културата, качеството на живота и смисъла на съществуване, за повишаване на надеждността, сигурността и ефективността в научните направления, управлението на човека, организациите, системите, технологиите и обществото. Неговото широко теоретично приложение в схеми, модели и програми е необходимо да бъде балансирано не само в субективната реалност на мисленето и познанието, но във и със обективната реалност, в която се осъществяват идеите, решенията, моделите, действията и дейностите. За това помагат смисълът на съществуването, означаването и проектирането на връзките му в субективната и обективната реалност на единството и многообразието на битието и човека.

ЗА ЧОВЕКА

Човек е същност, но и понятие, което трябва да се мисли същностно, защото неговото описание и определение, неговото съществуване и развитие е свързано с конкретни условия на живот, реално познание, определени стойности, смисъл, цел и своеобразна неповторима промяна. От друга страна, не винаги в повседневния живот същностното мислене на понятието гарантира себепознание, ценност и себепознание. Но поне остава явен смисъл на съществуването и мисленето, около и с което може да се отразява човешката същност.

„Ние не можем да се постигнем, когато изхождаме от света, историята и самите себе си”, е отбелязал Карл Ясперс [3]. Развитието на съвременната наука и технологиите потвърждават тази философска теза за субективната реалност, например от гледна точка на информацията, информационните, компютърните и комуникационните технологии, с които като съвременни средства човекът се опитва да представя, общува и променя себе си и обществото.

Субектът не може да постигне себе си, ако чрез информацията и знанието липсва нещо за света, за същността и реалността на някаква вещ, човека и хората. В подобен смисъл на отношението с недостиг, то е необективно и непълноценно като преживяване и смисъл на съществуване. Преживяването на някаква

промяна в реалността, например отрицание и промяна на собствената телесност, душевност, разсъдъчност или разумност, дори в минимален отрицателен смисъл, е предпоставка за повече размишления, а не само оставане в модалността на отрицателното чувство и липса на мисли. Защо?

Защото смисълът на съществуването е начало – извор за ново търсене на информация, ново знание, решение, избор на вариант на решение и действие, поне като възможност или потенциал за разкриване на знание за човека, за неговите универсални и уникални същностни възможности и способности.

Смисълът на съществуването не винаги е устойчив в самосъзнанието, защото последното винаги има нужда от чувства и мисли, от някакво допълнително или ново знание в своята безмерна завършеност или недозавършеност, от самоутвърждение за себе си и за условията на своето съществуване. Още повече контрастът нараства във и със преживяването от самосъзнанието на дълбочината на собственото раздвоение на нещо съществуващо и несъществуващо по еднозначно отношение и еднакво разбиране на смисъла на живота на субекта и хората. От друга страна, изглежда, че няма нужда от деконструиране на реалността, която се създава чрез информацията и знанието, както и за доказателство на нещата, в които се вярва. Вероятно защото цената на обратното е прекалено висока за самосъзнанието и субективната реалност – онази, която в човека възниква обективно по причина на вътрешните идеи, чувства, мисли, знания, опит и ценности.

ЗА СМИСЪЛА НА СЪЩЕСТВУВАНЕ

Съществуването на човека е форма на проявление на неговата същност. Същността и съществуването образуват действителността на човека. Но съществуването е по-богато от същността на човека, защото включва не само проявление на същностни сили на човека, но единство и многообразие от връзки и отношения с природата, хората и обществата. В този аспект адекватността на информацията и реалистичността на мисленето улесняват познанието, решенията и действията на субекта.

Човекът като същност се чувства не само свързан исторически. Неговият произход е в

историята и продължава след неговия живот в историята чрез материалните и нематериалните вещи, които създава, съхранява, променя, разменя и предава на своите наследници и съродственици. Човекът е толкова свързан с историята, като че ли „той е потънал в историята”, отбелязва Карл Ясперс [3].

Свързаността с историята е основа за търсене и себепреоткриване. Но не винаги смисълът на съществуването има история, която пряко представя свое значение за човека, за неговата същност, за стандарти и качество на живот в пълния реализъм и истината. В този аспект философската антропология изследва човека и изучава неговата същност като пълнота и пълноценност на смисъла на съществуване, връзките и отношенията с хората или себеподобните. От друга страна, социализацията на човека може да отнеме някоя степен на свобода, не само като понятие или категория, развивайки среда на съществуване с ограничен достъп – обективна реалност, която ограничава или потиска субективната реалност на човека и хората.

Стратегиите на социализация и социални иновации, прикривайки и преувеличавайки определен аспект на човешко качество или характеристика като значимост и важност за дадена организация и общество, могат да обезсмислят чрез логически прототопи (образци) конкретната жива същност на човека, свеждайки я до пълна деперсонализация и дори до непризнато съществуване, прилагайки определени логически крайни абстрактни подходи за анализ и оценка. В подобни моменти е възможна липса дори на елементарно човешко отношение между субектите, особено в ситуации на стрес, динамика и напрежение. Затова е необходима не само професионална етика в дадена област, а широка култура на хуманно отношение в обществото, поне за всички онези специалисти, изследователи и експерти, които работят за интеграцията му с останали общества и участват в исторически, социални и политически процеси.

Човекът като същност не може да излезе от своята действителност, от своето човешко битие. Смисълът на неговото съществуване може само да изпълва реалността, във и със която се отбелязва напредък или изоставане, знание или не-знание, ценност или безценност на битието.

Питането за човека или за битието и смисъла на съществуване е начин за проглеждане и виждане на човека като същност.

Човек пасивно или активно съществува, пасивно или активно се променя, със или без смисъл и стойност, поради което е необходимо наблюдение и себепознание за причините и ценността на размишленията, самосъзнанието и битието, мисленето и знанието за действията или бездействието. Но човек има стремеж да се превъзмогва, да преодолява своите затруднения, и освен това да бъде по-добър, дори отколкото предполага.

Известността и неизвестността около даден образ, лице и профил на човека предполагат размишленията да се фокусират на границата между измерения и противоречия, които носят уникалност и универсалност на човешката същност и самосъзнанието. Тук затруднението е огромно, търсейки устойчиво себепознание като образност и лицевост, знаковост и фигурност на формите на мисъл, свобода или детерминизъм, и др. В подобен смисъл на съществуване същността на човека е сравнима и несравнима, например сравнима е по отражение и несравнима е по реалността или действителността на отразяващата. Приятно е човек да чувства и размишлява, че е част от една съизмерима, но и несъизмерима картина на съзнание и битие, да се самоопознава чрез лицето и лицата на хората, опитвайки да разкрива не само своята същност.

Смисълът на лицето в живота за човека е ключов за съществуване, себепознание и идентифициране сред хората в какъвто и да е момент на разглеждане на битието. Защото лицето е не само вещь сред вещи, а е символ на смисъл на съществуване с познавателен и реален живот, които не винаги представят всичко от себе си. То е знаков залог за каквато и да е знакова празнина или система в субективната и обективната реалност, с които субектът е измерим и несъизмерим.

Лицето мълчи или говори, усмихва се или се мръщи, или остава неутрално в размишления на душата и ума. Неговата образност и реалност са екран на мислите и чувствата, микросцена за думите и знаците, за реалните образи на човека и смисъла му на съществуване чрез тях.

Смисълът на съществуване е основа, но водещ и търсещ в размишленията е смисълът на знание или незнание, защото чрез него съзнанието и действията на човека в битието са идеално поле за самоуправление. Незнаещото внимание в съзнанието на субекта знае за раздвоението на човешкото битие,

защото има съществуване със смисъл, не знаейки да открива или разкрива ново знание за битието и себе си. Незнаещото съзнание на субекта знае и за знаещото внимание, тоест за онова самосъзнание, което като същност на човека може и да мълчи, знаейки да не знае.

Как размишляваме при явление на загуба на смисъл за съществуване на нещо или за смисъла на живота в цяло? Как подобен въпрос е въпрос за страните и смисъл на хуманна, човечна реалност?

Проблемът за смисъла на загуба на ценност от живота или на самия живот е гранично, съдбовно затруднение. С неговото преживяване се открива дефицит от значение и смисъл на размишления, себепознание, преоценки и подобряване на състоянието на живот. Непосредственото усещане в живота на смисъл на съществуването като ценност не бива да отсъства, поне в комуникациите. В противен случай се среща феноменът на отчуждение от собственото тяло, ум, душа до социалните отношения и взаимодействия.

В съвременното състояние на кризисни икономики, сблъскването с реалността носи рискове, но и решения за въпроси относно смисъла, начина и качеството на живота, от приобщаване или социално изключване. В подобни случаи винаги остава някаква степен на нахърнимост и страдание, които могат да предизвикат различни защитни реакции, особено в състояние на загуба на значение и смисъл на нещо важно или скъпо. Най-често това е движението – бягство от позиция или ситуация, или активност по отношение на реалността, или в крайност – агресия и страдание между ярост и безпомощност.

Затова, например за осигуряване на компонентите на смисъла на съществуване в образователната среда, е необходимо търсенето на висока степен на удовлетвореност. Изпълнен със смисъл, например успехът и смисълът на успешен живот съпровождат спонтанно самоусещането на „доброто“, правилното, имащото смисъл усилие и резултат.

Предпоставка за откриване на смисъл е ориентирането в контекста на реалността. Но това не винаги е в онтологично-познавателен баланс на субективната и обективната реалност, а най-често във и с представите за даден въпрос или проблем в идеалното информационно състояние на самосъзнанието. Но и това помага, когато представите се съгласуват с реалността и се проясняват очаквания и надежди.

Образователната среда на самосъзнанието е критично решаваща за познавателните процеси, тъй като повишава потенциала на субективната реалност за следващи действия и дейности на мисленето, познанието, опита и взаимодействието.

Процесът на откриване на смисъл на живота е дълбоко индивидуален, защото самосъзнанието осветява проблемните въпроси и възможните решения от вътрешни причини и възможности. Но тук може да има, освен индивидуален подход и множество варианти от индивидуални планове, и социална подкрепа и помощ. Именно социализацията чрез комуникации и експертна социална помощ, например в дадена организация, дори и за образованието, може да помага за бързо намиране и вземане на решения, които да преосмислят съществуването и да повишават качеството на живот на обучаемите. Защото хората се различават по същност и способности да се ориентират и бързо да намират самостоятелно решения, които са адекватни на динамичните и сложни рискови социални и икономически промени не само в обществото, но и в самите сфери на обучение и подготовка, бизнес и нови възможности за мобилност, участие в съвместни проекти, дейности и сътрудничество.

Развитието на философското мислене за повишаване на вниманието и фокусирането му върху проблемите на реалността, единството и многообразието от информация и знание, разнообразието от модели и подходи на вземане на решение, без да се изпускат детайли, усъвършенства душевно-интелектуалните способности на субекта самостоятелно да анализира ситуации и ценности.

В динамична среда ценността не се мисли, тя се усеща силно емоционално, особено попадайки в полето на непосредственото ѝ виждане. В този контекст за повишение на смисъла и значението на живота са необходими знания, подходи и техники за мотивация и супермотивация, чрез които да се преодоляват рисковете и кризите на личността и средата, като се усилват мотивационните резонанси. Свързването с интереси и механизми на разбиране на закономерностите на битието, познанието и промяната на ценностите в субективната и обективната реалност са необходими интердисциплинарни изследвания, свързани с информацията, мотивите на субекта и волята за действие в конкретна социална и икономическа среда, защото ре-

зервите и ресурсите са ограничени, сложни и разнообразни по вид, същност и достъп. И защото е необходимо да се разполага с надеждни средства за разграничение на информация и знание, които са ценни от дадена гледна точка за оценка и разграничение от информация и знание, които са глупост не само за човека.

Ориентирането към ценност в бъдещето е друг вид предпоставка за преживяване на смисъла на съществуването, особено свързан с очевидни личностни проблеми и високо рискови социални и икономически ситуации. Същност това, което има ценност, има и смисъл. Смисълът на преживяване е ценност, но само като добро и благо ценността е прекрасна, защото обогатява с доставяне на радост. Ценността на съзидание или творческата ценност е друг вид същностна ценност, която също носи неповторимо или ново по вид преживяване и подобен смисъл има удивителен ефект, зареждащ за живот. Ценностите на човешкото битие и бъдещето са свързани с определен дългосрочен или стратегически смисъл на съществуване. Те са индикатор и цел, критерий и култура, която е духовно богатство.

Философията, ориентирана към човека и смисъла на живота, намира отговори на подобни сложни въпроси, но се изискват фундаментални и приложни изследвания, защото знанието и същността на човека се променят едновременно с променящата се среда, обществото, образованието, ценностите и системите, науката и практиките. От друга страна, се повишава степента на свобода и активност, което изисква висок граждански и професионален морал, за да не се злоупотребява с пошироките възможности на достъп до информация и знание, системите и мрежите.

Понятието за човека намира широко приложение, например като математическа единица във формули и теоретични модели, но освен това и като социална единица, икономическа единица, историческа единица, политическа единица и др., с помощта на което се определят, планират, програмират, изпълняват и управляват определени цели и задачи на даден субект, организация и общество. В подобни процеси понятието се използва главно като математическа единица, с помощта на която се формулират, изчисляват и разпределят ресурси, възможности и задължения, свързани главно с разглеждане на човека като вещ и обект на отношения и взаимоотно-

шения. Но човекът е същност – жива единица, произвеждаща и потребяваща, възпроизвеждаща нещо повече със себе си. Човекът е обект и субект на отражение и самопромяна, която без същностното мислене и себепознание остава единствено механично отражение, крайно включване или изключване, със знание или без знание, с ресурс или без ресурс, в личностни, социални, икономически, исторически и политически схващания, концепции, разчети, схеми, модели, предвиждания и теории. Образованието и програмите за обучение по философия, както и в обществените и хуманитарните дисциплини, помагат пряко за развитие на мисленето, познанието и развитието на същността на човека не само като понятие и образователна единица.

Смисълът на живот чрез фундаментите на същността на човека предопределя развитието му, а като понятийна единица участва в определянето, комуникациите, управлението и развитието му, които имат връзка и отношение с даден субект – екип, група, организация и общество, защото произтича и се детерминира от битието, знанието и системите. В този аспект е необходима известна мяра, определена степен и потенциал на свобода за мисленето, познанието и действията като творчески смисъл на съществуване и светоглед на субективната реалност и човешкото битие. Подобна мяра например са съвременните стандарти на живот и работа в организацията и обществото. Затова повишаването на качеството на живот и конкурентоспособност, свързани със стандарти, зависи обективно от повишаването на качеството на смисъла на съществуването, информацията, знанието и ценностите. Последните са предпоставка, отношение за доверие, доказателство за вяра или за неща, в които се вярва на субективната и обективната реалност, които нарастват със смисъла и знанията за битието.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Въпросът за дефинитивното многообразие на понятието човек като „същност” и „единица” изисква нови фундаментални и приложни изследвания, съгласуваност и нови решения за индикатори, критерии, корелации, стандарти и измерения, с които се провеждат

изследвания и създават схеми, образци-модели и теории за управлението, които са свързани с подобряване на смисъла на живот на човека, екипа/ организацията и обществото. Резултатите от подобни изследвания помагат за повишаване на качеството и приложението на информацията и знанието, и ефективното управление на разнообразни ресурси, продукти и услуги в производството, живота, науката, образованието и културата. Подобен смисъл е залегнал в стратегическите приоритети на Европейския съюз – стратегията Европа 2020, Програмата в областта на информационните технологии за Европа (A Digital Agenda for Europe, 26.08.2010) и др. [4, 5, 6], както и в национални стратегически документи.

Историята на философията и стратегиите показва, че понятието за човека, освен с граждански смисъл и значение, се разширява и изпълва с нови образователни възможности за предизвикателствата на професионалните и социалните промени, професионалната етика и различно по вид съдържание на знанието, като следствие на постоянни и високи стандартни изисквания за човешкия труд, продукти, услуги, комуникации и поведение в икономическите, социалните, образователните и политическите направления на национално и международно ниво. Това разширява, но и затруднява обогатяването на смисъла на съществуването като единство, многообразие и динамика на човека.

ЛИТЕРАТУРА

1. Атанасов, Н. 2010-2020г.: десетилетие на растеж или шокове. С., Спектър, 2011.
2. Йовчева, Г. Стопанска история на България: документи и казуси. Светлина, Ямбол, 2007.
3. Ясперс, К. Въведение във философията. Оксиарт, С., 2008, с. 53-54
4. EUROPE 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. EC. Communication from the commission. COM(2010) 2020, Brussels, 3.3.2010.
5. Guide to social innovation. RUP, EC, February, Brussels, 2013.
6. Measuring innovation output in Europe: towards a new indicator. European Commission. IP/13/831, 13/09/2013.

МОРАЛЪТ – НАЧИН И СРЕДСТВО ЗА УСВОЯВАНЕ И СЪЗДАВАНЕ НА РЕАЛНОСТТА

Мария Костурова-Парашкевова

MORALITY – A WAY AND INSTRUMENT TO PERCEIVE AND CREATE REALITY

Mariya Kosturova – Parashkevova
E-mail: m_kosturova@abv.bg

ABSTRACT

Morality is one of the forms of social awareness and an expression of the realized mutuality of interests of people and social groups.

Key Words: *morality, jointness, mutuality of interests, progress*

Вече сме във второто десетилетие на XXI век, а е трудно да се заяви, че Планетата и хората са в състояние на прогресивна продуктивност, че доминиращата обществена тенденция е заредена с оптимизъм за настоящето и още по-малко - за бъдещето. Една от основните причини за това е моралната криза, която е обхванала всички сфери на обществен живот. Следствие на нея е и глобалната икономическа криза, основната причина за която е човешката алчност. Последната е намерила такова поле за безпроблемна изява във всички сфери на живота, че не случайно някои анализатори на съвременността я наричат „властта на парите” - петата власт.

Моралът е една от формите на обществено съзнание и е битийна за човека и човешките общности област. Спецификата му се състои в това, че той се проявява във всички сфери на човешката жизнена дейност чрез отношенията между човешките индивиди, между тях и човешките общности, между самите общности, а така също и в отношението на индивиди и общности към природата и реалността. Нещо повече - заедно с икономиката, моралът се явява и определящ прогресивното материално и духовно развитие на всеки човек и общество.

Причината за това се корени в спецификата им на битийни за човека и човешките общности области, в които творческата активност на хората създава социално значими и необходими за съществуването им материални и духовни блага. А всяка социална дейност

изпълнява, в качеството си на целеполагашо въздействие върху природните и обществени реалности, предназначението си да удовлетворява съществуващи потребности и интереси в конкретното общество. Как и по какъв начин ще бъдат те удовлетворявани, в голяма степен зависи от хората, реализиращи се в тези социални дейности - от тяхната съзнателност, компетентност и морал.

Съдържанието на съвременните глобални и национални обществени реалности, за съжаление, е доминирано от политиката, която отстоява преди всичко определени тясно-групови егоистични икономически интереси. Това насочва към извода за съществуването на непреодолими към днешна дата противоречия между икономика и морал, между икономика, морал и политика. Днешната икономическа криза е доказателство за това и е следствие от прилагането на непродуктивни управленски решения за разрешаването на противоречието: личен - тясно-групов - обществен интерес, което е и главно противоречие в морала.

Моралът е и един от начините за усвояване на действителността и чрез дейността и поведението на своите носители създава /или не/ онова продуктивно съдържание на съвместен живот, което да допринесе за прогреса на всяка човешка общност и общество. В реалността моралът се реализира като сложно духовно явление, произтичащо от неговата структура - морално съзнание, морални отношения, морално поведение. С тези струк-

турни елементи става не само субективното усвояване от индивиди и общности на действителността, но протича и процес на нейното създаване. Главната фигура в този двустранен процес е човекът - като носител на съзнание, като създаващ отношения със себе си, с другите, с природата и със света, и като реализиращ практическа дейност и поведение в реалността. За разлика от всички останали сфери на обществено съзнание, моралът не функционира в една конкретна сфера на многообразната човешка дейност – например само в политиката или само в правото, науката и т.н. Неговата специфика се състои в това, че чрез своето съдържание и носители той има способността да присъства навсякъде - във всички сфери на човешката жизнена дейност – там, където човекът реализира себе си като обществено същество, своята съзнателна социална дейност, своите продуктивни възможности за развитие и прогрес.

Важно е да се подчертае, че всеки от посочените основни структурни елементи на морала също е достатъчно сложен като формиране и проявление. Например моралното съзнание, в основата на което лежи моралната оценка, обединява в себе си различни степени и равнища - на развитост, на абстрактност, както и на различност. Те произтичат и от характера на зависимостта на хората едни от други в реалната им жизнена дейност. Съответно са различни и механизмите за обратното влияние на съзнанието върху тази жизнена човешка дейност, към която нравственото съзнание подхожда оценъчно. Част от тези механизми произтичат и са свързани основно с реалните конкретни интереси на хората – индивидуални, групови, обществени. Други от тях се основават и са израз на същностните и дълбоки потребности за съществуването не само на конкретната общност, но и на човечеството. Затова съчетаването, оценяването и осмислянето от нравственото съзнание на това многообразие от интереси и потребности е достатъчно сложен процес.

Тази сложност на проявлението е характерна и за всеки друг от структурните елементи на морала. Важно да се подчертае и това, че моралът като социална ценност не е неизменен, а се ражда и променя заедно с човешкия живот - в практическата жизнена съвместна дейност на хората. Именно последната се явява и източникът на моралните понятия, представи, принципи и идеали. Моралът е социална ценност, защото като съ-

държание е плод на съвместните усилия на хората да определят начините на своята съвместимост и средствата, с които да постигат общосподелените ценности. Заедно с измененията на тази съвместна жизнена дейност протича и процес на актуализация и изменение на моралните ценности, както и на формирането на нови такива. Това е така, защото моралът е битийната за човека сфера, в която осмислените от всеки субект потребности се обективират и намират външен израз в практическата му жизнена дейност и преди всичко в процеса на неговия труд.

Основен в морала е въпросът: По какъв начин да се реализира в своята дейност човекът - воден преди всичко от своите лични и дори егоистични интереси, или да се съобрази и с конкретните групови и обществени интереси? Както сочи извървеният от човека и човешките общности исторически път на развитие, в процеса на своята жизнена дейност човекът е съумял да осмисля своите потребности и интереси, да намери мярата в основополагащото за общественото развитие противоречие „добро - зло“, „личен - обществен интерес“. В морала тази мяра се определя като добро, като социално ценно, значимо за човека, неговото развитие и утвърждаване в социалните и обществени реалности. Както отбелязва големият български етик проф. К. Нешев, „тайната“ на доброто е в способността на човека да оценява и съизмерва явленията от заобикалящия го свят с мярата на своите потребности и интереси [1]. Тъй като последните възникват и се реализират във всички сфери и направления на многостранната жизнена дейност на хората в социалните реалности, то доброто действително се утвърждава като мярка на всички неща. [2] Като обществено явление моралът фиксира именно тази мяра, изразяваща осмислената общност на интересите, без която практически не може да има обществено развитие и прогрес. Следователно, морал има там, където има продуктивно мислене и действие, творещи социален и обществен прогрес.

Моралът е субективно оценъчно - нормативно отражение на действителността и намира израз в постъпките и поведението на хората - индивиди и групи.

В съвременните глобални обществени реалности доминира потребността от решаването на общочовешките проблеми - защита и опазване на природата, заплахата от ядрена война, борба за демокрация, против бедността

и насилието във всичките му форми, и други проблеми, които бяха актуални особено през миналия век. Днес към тях се прибавиха и нови – борбата срещу тероризма, наркоманията, търговията с жива плът, депресията и други. Голяма част от тези морални проблеми – за отношението към природата, за войната и мира, днес се интерпретират и решават по-различно, отколкото преди няколко десетилетия и дори векове назад. Следователно, моралният живот е не само процес на постоянно обновление, съответстващ на променящата се жизнена практика, но и процес на приемане от хората. Защото моралът е не само съзнание, но и отношение. А нравствените отношения са плод на нравствените представи и възгледи, родили се и формирани в нравствено съзнание на индивидите и социалните общности. Именно реалните нравствени отношения са показател за това от какви морални истини действително се ръководят хората в дейността си, как се трансформират моралните ценности при тяхното приемане в съзнанието и поведението им?

Приемането на моралните ценности е творчески процес на осмисляне, съпоставяне, сравняване, на оценяване по важност за възприемащия ги субект, и на степенуването им в ценностната система на човека. Този процес води до изработване в нравственото съзнание на определена нравствена позиция у субекта. Нейното формиране е сложен процес, свързан най-често с разрешаването на сложни морални дилеми. Последните изискват значителна духовна и практическа работа, за да се вземе решение за действие, а така също да се осмислят и конкретизират начини за неговото реализиране в конкретните реалности. Когато определен нравствен проблем се отнася до големи групи от хора в обществото, за тяхното решаване се прилагат различни форми на допитване – референдуми, анкети, писма и др. Голяма е и ролята на общественото мнение като морална „институция“ за разрешаването на тези проблеми. Съдбата на морала в конкретната реална действителност зависи от отзывчивостта на хората, от тяхното мнение, нагласи и потребност за чистотата на моралната практика. В този смисъл нравствените им искания са движеща сила за съдържанието на морала и неговото обновяване.

Историческият социален опит показва, че тези искания се засилват на определен етап от развитието на конкретното общество – тогава, когато протичат значителни изменения в со-

циалната действителност: в начина на живот, в организацията на трудовия процес и разпределението на получените материални блага, и др. Обществената ценност и значимост на тези искания се заключава в това, че те естествено водят до разгръщането на творческия потенциал на хората в търсене на пътища, средства и начини за реализацията им. В този процес се проявяват будността и продуктивността на моралното съзнание, на неговия творчески характер. Чрез него се коригират старите и се раждат новите морални норми, представи, възгледи, които съответстват на потребностите на новия етап от развитието на обществото. Това е и обективната причина хората да са заинтересовани за морала, за моралните ориентации и тенденции, както и за неговото отстояване в практиката като социална ценност.

В едно конкретно общество съдържанието на морала се проявява и намира израз в нравствените отношения, в постъпките, действията и поведението на всеки човек и човешка общност. Всички те в своята съвкупност формират онази част от духовната сфера на обществото, която се нарича нравствен живот. Неговото съдържание е конкретно-исторически обусловено и произтича като необходимост от практическата съвместна жизнена дейност на хората. Човекът, неговото съзнание и поведение творят ценностното съдържание на обществените реалности и в морално отношение. Тази истина за човека е прозряна още в древността. Разсъждавайки върху проблема за ценността на човешкото съществуване, Протагор заявява: „Човекът е мярка за всички неща - за съществуващите, че съществуват, а за несъществуващите, че не съществуват.” [3]

Моралът е начин на усвояване на действителността, но последната не се възприема еднозначно. Противоречията във възгледите за света и за начините, по които трябва да се усвоява и променя действителността, са движеща сила в развитието на обществото. В контекста на това възниква въпросът: По какъв начин да се реализира в своята дейност човекът - воден от своите лични и дори егоистични интереси, или да се съобрази с конкретните групови и обществени интереси? Това противоречие всеки човек и социална общност разрешават индивидуално и конкретно чрез свободата на своя избор. От всички форми на обществено съзнание единствено в морала конкретният субект на дейност

има свободата сам да избира как да разреши моралното противоречие „или-или” и с какво съдържание да изпълни отношенията си към другия и другите, към природата и света. В тази връзка Аристотел препоръчва съзнателния избор: „или стремящ се ум, или осмислен стремеж, а такова начало е чо-векът.” [4] Свободата на избора на човека в морала го прави субект и творец на морално съдържание в конкретните обществени реалности. Моралът, като една от формите на общественото съзнание, отстоява общността на интересите - онази мяра във взаимодействието между съществуващите интереси, в която доминират общосподелените ценности и разумното съгласие. Затова и ролята на социалната общност в този процес на творчество на моралното съдържание в конкретните реалности е неизмеримо по-голяма, отколкото тази на отделния човек. Причината за това е, е в своята практическа жизнена дейност човекът никога не е истински сам - той винаги е член на определена общност: семейна, професионална, етническа, религиозна, национална; във всяка от тях чрез постъпките и действията си проявява и характеристики, присъщи на член на общността. Последната представлява определена цялостност, в която отделните индивиди са обединени от специфичните характеристики на конкретната си съвместна дейност. Тя им вмениява както общи черти и задължения, така и възможност всеки да прояви своята индивидуалност и неповторимост като социално и общественно същество - т.е. своята субективност. Такава проявяват в дейността си индивидите, които не само взаимодействат и произвеждат взаимоотношения, но и възпро-извеждат такива, пресъздават ги наново. [5] В тези процеси индивидите са носители и творци и на морални отношения. Ценностното съдържание на тези отношения е резултат от протичащия във всеки индивид процес на натрупване на социален опит. В него се формират представите за добро, зло, справедливо и т.н. При съвместната

дейност с другите индивиди в конкретната социална общност тези представи се осмислят и конкретизират като общосподелени морални ценности. Индивидът се реализира не само като изпълнител на моралните ценности, но и като техен творец.

Връзката на човека с морала протича двустранно и обратимо Връзката му с моралната система е двойка: директна - когато в резултат на самостоятелно взето решение създава своите нравствени отношения с другите; индиректна - когато реализира последните в качеството си на член на определена общност. Всяка общност заставя своите членове да изпълняват правилата и нормите на съвместния живот. И в единия, и в другия случай изборът на моралното съдържание - как да постъпи и доколко да се съобрази и изпълни предписаните норми и правила, принципи и идеи, е единствено и само в правомощията на конкретния човек.

Моралът като социална ценност подпомага субективния морален избор /на индивида и на конкретната общност/ и чрез златното правило: „Не прави на другите онова, което не желаш на тебе да правят”.

Ще съумее ли човекът в съвременните глобални реалности да се реализира като субект на морална дейност и да отстои своята обществена същност и предназначение? Отговорът на този въпрос е в бъдещето. Но съдържанието на това бъдеще е в нравствената дейност и поведение на индивидите и социалните общности в днешните реалности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Вж. Нешев, К. Етика. С., 1994, с.172.
2. Пак там.
3. Лаерций, Д. Животът на философите. С., 2002, с. 247.
4. Аристотел. Никомахова етика. С., 1993, с.132.
5. Вж. Маркс, К., . Энгельс Ф. Сочинения. Т.46, ч.2, с.222

ПРИНЦИПЪТ НА СВОБОДА И ДИСЦИПЛИНА В ПЕДАГОГИЧЕСКАТА СИСТЕМА НА МАРИЯ МОНТЕСОРИ

Тинка Иванова

THE PRINCIPLE OF FREEDOM AND DISCIPLINE IN THE MARIA MONTESSORI SYSTEM

Tinka Ivanova

E-mail: tinche_ivanova@abv.bg

ABSTRACT

Maria Montessori (1870 - 1952) was a classic and reformer in the science of education. She established the ideas of liberal education. The leading principle of the Montessori system is the principle of freedom and discipline. This research is theoretical and is in the field of history of education. The research purpose is to present the essence of the educational principle. This paper tries to find answers to following questions: what is meant by freedom and discipline, how they are combined in the pedagogical reality, what is their relationship to the child's development and the requirements for old implementation of the principle.

Key words: *principle of freedom and discipline, Montessori educational system, independence, self-dependence, teacher preparation*

ВЪВЕДЕНИЕ

Мария Монтесори (1870 - 1952) е италиански педагог, философ, лекар, психиатър. Тя има странната съдба да бъде класик и реформатор в педагогическата наука, като утвърждава идеите на свободното възпитание и ги доразвива в съответствие със своите философски възгледи за детето и неговото образование. Един от основополагащите принципи на нейната педагогическа система е принципът на свобода и дисциплина. На пръв поглед той може да изглежда противоречив и практически невъзможен, но италианската реформаторка го аргументира и защитава.

Системата на М. Монтесори е изградена върху наблюдения на възпитаника в естествена среда и неговото възприемане такъв, какъвто е. Тя има три основни компонента – Детето, Средата и Учителят. Детето със своите потребности е поставено в центъра на възпитателната система. То е личност още от момента на раждането, като всеки човек е уникално и неповторимо явление. Възпитаникът се развива свободно, съобразно свой вътрешен импулс, самоизгражда се чрез взаимодействие със средата. Функцията му да съхранява и усъвършенства човечеството прави детето „баща на човека”.

Подготовката на средата е специфичен елемент в педагогическата система на М. Монтесори. Тази дейност изисква специален подбор на предмети, тяхното подреждане в кътове (зони). Те също са резултат от наблюденията на реформаторката върху свободната дейност на децата, имат определена последователност - упражнения за реалния живот, сензорика, математика, роден език и космическо възпитание. Класически зони в Монтесори педагогиката са: Жизнена практика; Сензорно развитие; Езиково развитие; Математическо развитие; Естествено научно и космическо развитие; Двигателно развитие.

Основната цел на педагога във възпитателната система на М. Монтесори е да пробуди у детето интерес към обкръжаващия го свят, желание да го изследва, да задава въпроси и самостоятелно да намира отговорите им. Детето е активен участник, партньор в обучението.

Светът на детето е различен от света на възрастния. То преминава през „сензитивни периоди” на развитие. Това са периоди, в които се развива определен участък от мозъка на детето. Промяната го прави по-възприемчиво в усвояването на определен вид дейност и способи за емоционално реагиране.

През различните сензитивни периоди детето предпочита формирането на едни или други качества и психологически особености. Тези периоди са присъщи на всички деца и отминават безвъзвратно във времето. Те са както универсални, така и индивидуални, защото при всяко дете могат да имат относително различна продължителност и динамика на протичане. Сензитивните периоди се характеризират с бавно начало, етап на максимална интензивност и постепенен спад на съответната възприемчивост. Ако те не се използват пълноценно, пропуските не могат да се компенсират.

Според М. Монтесори, от раждането до тригодишна възраст се наблюдава не само интензивно речево и сензорно развитие на детето, но и интерес към реда. Когато възрастният помогне на детето да се ориентира в хаоса и да го трансформира във външен ред, се увеличават възможностите за въвеждане на вътрешен ред, на дисциплина. Детето търси реда в три области – в обкръжаващата среда, във времето и в поведението на възрастните към него. То започва да усвоява първите правила, но заедно с това се учи на свобода, чиито първи синоними са самостоятелност, независимост [1].

ПОСТАНОВКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Изследването има теоретичен характер и е в историко-педагогическата област. Неговата цел е да представи същността на принципа на свобода и дисциплина, върху който се изграждат някои от основните педагогически възгледи на М. Монтесори. Изследването търси отговори на въпросите: какво се разбира под свобода и дисциплина, как те се съчетават в педагогическата реалност, връзката им с развитието на детето и изискванията към възрастния за реализирането на принципа.

Инструментариумът на изследването се базира на: теоретичен анализ, теоретична реконструкция, работа с произведения на М. Монтесори, преведени на български и руски език.

РЕЗУЛТАТИ

Според М. Монтесори принципът на свобода и дисциплина е „велик принцип”, който не може да се разбере от привържениците на традиционната педагогика. Необходимостта изисква да се уточни значението на тези

понятия и да се вземе под внимание, че дисциплината се основава на свободата. Дисциплината е дейна и активна, развива, а не унищожавя детската личност. Това означава, че детето не е сковано като парализиран, а също е активно и дейно. Твърдението си италианската реформаторка изгражда върху възгледа за дисциплинирания човек като личност, която умее да владее себе си и да съобразява своето поведение с необходимостта да следва едни или други житейски правила. Дисциплината според нея не е неподвижност и мълчание. Тя подготвя възпитаника за обществения живот чрез упражнения, които формират социални умения и привички.

Първото, което трябва да усвои детето за активната дисциплина, е различието между добро и зло. Тук възпитателят има много важна роля. Той помага на детето да не отъждествява доброто с неподвижност и злото с активност, защото целта на М. Монтесори е да „дисциплинира за дейност, за труд, за добро, а не за неподвижност, за пасивност, за послушание” [3, с.15].

„Свободата на детето трябва да се полага в границите на колективния интерес, а нейната форма – това е, което ние наричаме възпитаност” – пише М. Монтесори [3, с.12]. Тя има различни „лица”:

- свобода в избора на дидактичен материал;
- свобода в избора на време и продължителност на работа с материала;
- свобода в избора на място за работа;
- свобода в избора на партньори за работа;
- свобода в избора на общуване с възрастния и останалите деца.

Свободата на избора учи детето не само да прави избор, но и да носи отговорността от този избор, да познава по-добре себе си и своите чувства, желания; самостоятелно да определя кога да сменя една дейност с друга, стимулира неговата инициатива.

Реформаторката приема тезата, че човек не може да бъде свободен, ако не е самостоятелен. Затова първите активни прояви на индивидуалната свобода е самостоятелността на детето. Според М. Монтесори тя се наблюдава към тригодишна възраст. Всяка възпитателна мярка трябва да бъде път към тази самостоятелност. Възрастните учат детето да ходи, да бяга, самостоятелно да се облича и съблича, да постига своите индивидуални цели и желания. Всичко това са етапи на възпитание в дух на независимост. Детето не

е кукла, която ние къпем, обличаме, придвижваме в пространството. То може да действа самостоятелно. Природата му е дала много такива възможности и те трябва да се използват от възрастния. Негов дълг е да помогне на детето да се справи самостоятелно, като овладява всички полезни действия, които природата изисква от него.

Често човек се определя като самостоятелен, защото никой не се разпорежда с него, а той самият се разпорежда с другите. Според М.Монтесори това не е самостоятелност. Този човек прилича на господар, който вика на помощ слугата. Всъщност той не е самостоятелен, а е подчинен от своята собствена зависимост от слугата. Хората се примиряват с „раболопните услуги“ твърде лесно и ги назовават с красиви имена като вежливост, деликатност, доброта. М. Монтесори подчертава ограничеността на този, на когото те служат. Ако човек иска да бъде самостоятелен, той трябва добре обмисли границите на човешкото достойнство. За да бъде свободен, в съзнанието му е мисълта, че не желае услуги, защото не се смята за безсилен. Човек, който работи самостоятелно за придобиването на удобства за живот, развива своите способности, усъвършенства се като личност. Според М. Монтесори създаването на силни хора от младото поколение е една от първите и изключително отговорни задачи на всяко общество. [2].

Обучението на детето в самостоятелност е трудна и скучна работа, изискваща огромно търпение, но такива са задълженията на възпитателя. В противен случай той по нищо няма да се отличава от слугата. Ако искаме от подрастващите да създадем силни хора, ние трябва да извървим пътя на възпитатели, защото силните хора са самостоятелни и свободни. В педагогическата система на М. Монтесори няма награди и наказания, защото те пречат на независимостта на детето.

Съзнателната свобода води към дисциплина. Италианската реформаторка сравнява свободата и дисциплината с двете страни на една монета. Едната страна е по-красива, с изящна глава или алегорична фигура, а другата е с изображения на цифри или букви. Първата страна е дисциплината, а втората може да се сравни със свободата.

За учителя реализирането на принципа на свобода и дисциплина също не е лесно. От него се очаква да владее специални техники и да облекчи пътя на детето към свободата и

дисциплината. На него М. Монтесори отрежда ролята на пасивен наблюдател. Той се намесва, ако има невежливост и грубост сред децата, но оставя да се развива всичко, което има обща полезна цел. Зад пасивността на учителя се крие любознателност и „безусловно уважение към явленията, които той желае да наблюдава“. Активността лежи в основата на наблюдаваното явление, но не и в действията на учителя. Активни са децата, а не учителят. Той прилича на астроном, който седи зад телескопа и наблюдава света. Според М. Монтесори идеята, че животът се развива по своя логика и ние само можем да го наблюдаваме и разбираме, но не и да се намесваме, много трудно се осъзнава от възрастните. Като представител на теорията на свободното възпитание, тя защитава неговите постулати и утвърждава тази позиция на възрастния. Авторката съзнава, че посочената идея много трудно се реализира практически. Най-често учителят изпитва желание да се намеси активно. Още повече, че в началото безпорядъкът сред децата е неизбежен. Постепенно обаче техните движения стават координирани и насочени към обща полезна цел. Възпитаниците преодоляват препятствията със собствани сили и изпитват радост от постигнатото.

Учителят трябва да се подготви за всичко това. Първата стъпка започва с подготовка на самия него. Монтесори-учителят вярва, че всяко дете ще отличи себе си, най-доброто от това, което носи, като намери интересувашата го дейност. Той трябва да освободи себе си от различните видове и типове деца, които живеят някъде в неговата памет. „В своето въображение учителят трябва да вижда единствен нормален тип, живеещ в духовен свят“ [3, с.20]. Следва преминаване през три етапа.

Първият етап е свързан с превръщане на занималнята в уютно и комфортно място. Учителят е като стопанката на един дом. Той създава среда за творчески живот, за разнообразни детски интереси. Очарованието на средата е в чистотата и реда, в това, че всяка вещ е на своето място. На този етап М. Монтесори нарича учителя „опекун и пазител на обкръжаващата среда“.

Във втория етап средата вече е създадена, но от учителя се изисква да проанализира себе си и своето поведение в тази среда, отношението си към децата. Той трябва да бъде като пламък, който излъчва топлина и

светлина, който увлича децата след себе си, влива им нови сили. Най-често този етап е свързан с различни упражнения, които може да нямат познавателна ценност, но успокояват децата. Учителят с чувство за хумор е за предпочитане пред намръщения и скучен учител. Ако във втория етап има деца, които пречат, досаждат на останалите, те се нуждаят от специалното внимание на учителя. Под формата на възклицание, проява на индивидуален интерес към безпокойството на детето, демонстрация на любов, на него му се предлагат дейности и работа с учителя.

В третия етап децата проявяват интерес към някои дидактични материали от подготвената среда. Според М. Монтесори най-често това са упражненията от зоната на реалния живот. Сега учителят трябва да бъде внимателен и да не се намесва в работата на детето. Да не се намесва изключва случаите, при които детето идва и търси неговата помощ. Учителят също може да предлага нови предмети, ако установи, че детето е изчерпило възможностите за работа с тези, с които вече се занимава. Признакът за успех в този е етап според М. Монтесори се установява много лесно. Децата работят така, сякаш учителят го няма в занималнята. Тогава започва „изкуството на духовно служене на детето”.

ИЗВОДИ И ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Принципът е основно, изходно положение във всяка теория, наука, учение. Други принципи в педагогическата система на М. Монтесори са: принцип за съдействие в естественото развитие на детето, принцип на взаимодействие с „подготвената среда”, принцип на индивидуална активност в ученето, принцип на предметност в ученето [4].

Принципът на свобода и дисциплина се вписва естествено в тази система. Той се осъществява в предварително подготвена среда.

Свободата на детето е свързана с рационално действие с дидактичните материали. Тя е относителна, защото нейните граници са ненарушаване на свободата на другите деца.

Дисциплината е активна и се разглежда като способ за саморегулация и самоконтрол на двигателните, емоционалните и поведенческите проявления в дадена ситуация. Тя е път към доброто и предоставя възможност на детето свободно да се занимава с дидактичен материал, който предизвиква неговия интерес. Свободно избраната дейност дисциплинира личността и предоставя възможности за нейното развитие.

За всичко това е необходим учител, който умело ще превърне теоретичното твърдение в педагогическа реалност като премине през няколко етапа на специална подготовка.

Демократизирането на обществото и образованието все повече се свързва със свобода на избора на обучаваните. Ако се вземе предвид педагогическата система на М. Монтесори, не трябва да се забравя, че свободата и дисциплината се възпитават от най-ранна възраст и тогава те се предоставят на детето. В педагогическата реалност те са взаимно допълващи се явления и съществуват в единство като две страни на една монета.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Иванова, Т. Мария Монтесори и нейната система за предучилищно възпитание. – В: Годишник на Университет “Проф. д-р Асен Златаров”. т. XXVII, Бургас, 2008. с.150 – 153.
- 2.Монтесори, М. Дом на детето. Враца, 1932.
- 3.Монтесори, М. Помогни мне сделать это самому. М., 2000.
- 4.Сорокова, М. Система М. Монтесори. Теория и практика. М., 2006.- www.montessori-material.ru.

БУРГАСКА ТЪРГОВСКА ГИМНАЗИЯ – ВЪЗНИКВАНЕ И РАЗВИТИЕ (1905-1944)

Маргарита Терзиева

BURGAS HIGH SCHOOL OF COMMERCE: ITS ORIGIN AND DEVELOPMENT (1905-1944)

Margarita Terzieva

ABSTRACT

The paper studies part of the history of vocational training in Burgas in the first half of the 20th century. It provides an overview of the state of education and the role of school principals, teachers and students in increasing the prestige of the educational establishment in the seaside town.

Key words: *history of education, vocational training*

Със заповед № 21360 от 7 септември 1905 година на Министерството на търговията и земеделието към мъжкото четирикласно училище в Бургас е открит I курс на средно търговско училище. Така след Свищов Бургас е вторият град в България, в който се открива търговско училище. Издръжката му е включена в държавния бюджет за 1906 година. С приемане на новия закон за търговското образование то придобива статут на търговска гимназия.

В учебния план са застъпени както общообразователни, така и специфични за професионалното образование учебни предмети: български език, френски език, немски език, турски език, история, счетоводство, търговска кореспонденция, търговска география, търговско знание, търговска история, химия, физика, гражданско учение, гражданско право, търговско и морско право, търговско смятане, краснопис, политическа икономика, стенография, стокознание и др. [1]

Първите учители идват от различни учебни заведения от Бургас и страната: от Бургаското мъжко трикласно училище – Г. Белев, Н. Додов, М. Апостолов, Д. Въжев, Б. Съплиев, Д. Белопитов; от Бургаската девическа гимназия – д-р М. Аджаров; от Свищовската държавна търговска гимназия – К. Търничков; от Шуменското девическо педагогическо училище – П. Скопаков; от Ловешката девическа гимназия – В. Върбанов; от прогимназия в Панагюрище – Ив. Колинков; от прогимназия в Балчик – Г. Иконописов; от Емборското

трикласно училище (Македония) – М. Николов. [1]

Сред преподавателите се откриват имената на началника на бургаския клон на Земеделската банка (Д. Пиронков) и на чиновник в същата банка (Т. Рязков), на химик-оценител при Бургаската митница (М. Попов), служител в Търговската банка (Хр. Пъргов), секретар при Бургаската търговско-индустриална камара (Ив. Лазаров), адвокат (Исм. Джелилов). Без да имат специална подготовка, те работят според силите си за издигане авторитета на учебното заведение, а някои от тях (Хр. Пъргов и Исм. Джелилов) свързват живота си с учебното дело в тази гимназия за дълъг период от време. [1]

Характерно за първите гимназиални учители, назначени в Държавната търговска гимназия в Бургас, е и висшето образование, получено в чужди университети: Фрибург (Швейцария) – Ив. Колинков, Исмаил Джелилов, д-р К. Николов; Нюшателска академия (Швейцария) – Ив. Колинков; университет в Берн (Швейцария) – Димо Тодоров; университет в Женева (Швейцария) – д-р Минко Аджаров; Анверски висш търговски институт (Белгия) – К. Търничков; Берлински университет – Георги Иконописов; университет в Ерландер (Германия) – д-р К. Николов; музикална академия в Мюнхен – Върбан Върбанов; търговска академия в Линц (Австрия) – Христо Пъргов.

В единственото българско висше училище в София са учили: във физико-математически

факултет (Георги Белев, Димитър Въжев, Борис Сълплиев), правни науки (Боян Стоянов), естествени науки (Деян Белопитов). [1]

Броят на учениците в Търговската гимназия закономерно нараства с появата на нови курсове. През уч. 1905/1906 г. той е 43, през уч. 1906/1907 – 81, през уч. 1907/1908 – 116, през уч. 1908/1909 – 156 души. Учебните занятия започват и приключват навреме; при провеждане на зрелостните изпити присъстват представители на Търговско-индустриалната камара, които връчват награди на успешно представилите се.[16]

Учебната 1912/1913 г. е с важни последици за съдбата на учебното заведение. Голяма част от учителите начело с директора са мобилизирани. Някои преподаватели и ученици се преместват в Свищовската търговска гимназия по време на военните действия. Балканската война е свързана и с първата жертва от преподавателския състав – подпоручик Христо Пъргов умира от тиф край Одрин на 10 май 1913 г.

Сградата на Търговската гимназия нееднократно е предоставяна на българската войска в последвалите години. Мобилизацията на учителите налага класовете да се сливат, а някои от тях се закриват. В летописната книга на училището по време на войните се срещат имената на учителите П. Парашкевов, П.Георгиев, Сл. Чаушев, Д. Колев, А.Кожухаров, Д. Влахов, Г. Нонев, Г. Тошев, Г. Търпев. През учебната 1916/1917 година занятията започват с четирима учители, през следващата година те са само трима. Със закъснение се появяват преподаватели по френски (Арманд Мурманс) и немски език (Хайнрих Коспарт). През учебната 1918/1919 година съставът е почти същият. В навечерието на коледните празници сградата на училището е заета от италианските окупационни войски и то се премества в старата поща, където учениците учат на две смени.Учителският състав е подсилен от П. Парашкевов и П.Трендафилов, а директорът с горчивина пише в летописната книга, че учебните заведения са пълни с учители гастролъори, които са назначени по партийна линия, за да получават заплати по няколко месеца, след което ги командироваат – така според него просветното министерство и отговорните фактори показват своето равнодушие към учебното дело. [1]

Италианските войски освобождават сградата на училището и учебните занятия през 1919/1920 г. започват в по-спокойна обстано-

вка, но през м.ноември избухва ученическа стачка, в която наред с исканията за ученическо самоуправление и сформиране на ученически съвет се поставя въпросът за уволнението на учител по алгебра, който се подиграва на гимназистите. Набеденият “педагог” в интерес на службата е преместен в Свищов. Политическото противостояние намира отражение във взаимоотношенията между педагогическата колегия и учениците във външен и вътрешен план, което води до напрежение и намеса от страна на овластени институции – Министерството на народното просвещение, полицията и т.н.

След 1920 г. по време на управлението на БЗНС част от конфликтите са преодолени. Хуманитарните дисциплини в Търговската гимназия печелят от появата на Върбан Върбанов и Стефан Максимов - последният организира честването на юбилея на И.Вазов през 1920 г. Чувства се остра нужда от учители по специални предмети, а часовете по чужди езици поемат емигрантите Н.Потемкин (руски и специални предмети) и С. Суботников (немски).

На 15.09.1922 г. при Търговската гимназия са открити професионално търговско училище с тригодишен курс (IV, V и VI клас) и специално търговско училище с двугодишен курс (VII-VIII клас). Стефан Максимов организира чествания на Паисий и Добри Чинтулов, а в списъка на новопостъпилите учители се откриват имената на Станчо Кадиев, д-р Хр.Петков, Мария Петкова, Димитър Цветков и др. [1, 18]

Събитията от 1923 г. не остават без последици за преподавателския състав и учениците от Търговската гимназия. Учителите Иван Колинков и Стефан Максимов са арестувани и интернирани на остров Света Анастасия. По-късно те са дисциплинарно уволнени и директорът съгласно инструкциите влиза в учебните часове, за да разяснява на учениците характера на противодържавната и разрушителна дейност на анархокомунистическите политически партии и организации.

На 16.02.1924 г. започва ученическа стачка – израз на протест срещу терора в страната, в града и учебното заведение. Тя продължава около месец и е показателна за будното гражданско съзнание на учащите се и на много от учителите им, които явно или тайно ги подкрепят.[15] Стачката получава широка гласност благодарение на вестниците, които отразяват хода ѝ. Там е обнародван и „Апел

към българското общество”, чието основно съдържание включва: изхвърляне от гимназията на пет учители, които възпитават с казармени методи и имат „хамалски обноски”; повишаване заплатите на учителите; подобряване на условията в училището, снабдяване с пособия; обучението и възпитанието да бъдат поставени на модерни основи; обективно оценяване; забрана на учители да преподават частни уроци на учениците, чиито часове водят. [15]

Някои от формулировките и днес не са загубили своята актуалност, защото подобни явления продължават да съпътстват училищния живот на всяко учебно заведение у нас.

През учебната 1924/1925 г. Бургаската търговска гимназия става средно търговско училище с 5-годишен курс. Тя се очертава като важен център за подготовка на кадри със средно образование за нуждите на търговията в Южна България. Показатели за неговата стабилност са увеличаването на желаещите да се запишат в учебното заведение, масовото посещение на вечерните курсове от страна на гражданите на Бургас и големият брой педагози, които предпочитат точно в това училище да прекарат годините на творческата си зрелост и да завършат своя професионален път.

Обогатява се и библиотечният фонд. Така например през учебната 1929/1930 г. са закупени 14 годишници на специализирани списания и 56 книги – стопанска, художествена, историческа и научнопопулярна литература на обща стойност 6730 лв. [1]

След раждането на престолонаследника Бургаската търговска гимназия получава името “Княз Симеон Търновски”. В резултат на острите социални конфликти в началото на 40-те години учителският съвет нееднократно се занимава с изключване на ученици, обвинени в нелегална и противодържавна дейност. Ритъмът на учебните занятия отново е нарушен след мобилизирането на учители и ползването на сградата на училището за нуждите на военни части. През учебната 1943/1944 г. дори се обмисля цялостна евакуация и се освобождават всички ученици, чиито родители живеят във Бургас. В средата на 40-те години стопанските трудности, които изживява страната, слагат отпечатък върху учебното дело в Търговската гимназия, но то отново се стабилизира и укрепва.

Личността на ръководителя с неговата култура и авторитет се оказват решаващи за

насоката, в която се развива дадено учебно заведение. Държавната търговска гимназия в Бургас не прави изключение от тази общоприета максима. Директори на училището от неговото основаване до средата на 40-те години в хронологична последователност са: Георги Белев (1905-1911 г.), Стефан Котов (1911 -1933 г.), Алекси Иванов (1933-1934), Асен Карапанчев (1934 – 1935 г.), Константин Киприлов (1935 -1939 г.), Илия Георгиев (от 1939 г.).[1-14]

Най-продължителна и плодотворна за издигане престижа на учебното заведение е дейността на Стефан Котов, който е и най-дългогодишен ръководител на гимназията. Той е безкомпромисен и по отношение на себе си, и по отношение на учебната работа, която възприема и изпълнява като мисия. Стефан Котов определено е сред малцината (и тогава, и в наши дни) педагози, които се чувстват по-полезни зад учителската катедра. Това проличава от писмото му до тогавашния просветен министър: „Освободете ме, г-н Министре, от директорската длъжност, ако желаете издигането на Търговската гимназия и моето добро... Като директор аз съм безпомощен, а като учител ... мога още много години да работя с увлечение и ентузиазъм”. [1]

Благодарение на годишните рапорти, преписи от които се откриват в летописните книги, може да се научи нещо повече за творческата биография на тази отдадена на просветата личност: „Учителствувам 27 години, от които 16 в търговски гимназии – тук и в Свищов. Директор съм 15 години, от които 12 на Бургаската търговска гимназия. Живях и работих на учителското поприще с много идеализъм, с вярата и ентузиазма на жрец, не желая да се разочаровам от себе си. Имам желанието и амбицията да вложа всичко, що мога, за да видя Бургаската търговска гимназия издигната поне до ниво, на което стои най-първата от търговските гимназии в отечеството”. [1]

Критиката му е безпощадна. Обект на понякога непремерените му нападки са състоянието на училищната сграда, нуждата от хигиенизиране на всички помещения, назначаването на неспособни учители, възлагането на учебни часове на чужденци, невладеещи български език, на които са поверени основни лекционни курсове в гимназията; политическите назначения на „гастролбори” в професията и т.н.

Дори когато ясно осъзнава, че оценките му няма да бъдат взети предвид, директорът не ги спестява. Така например той цени таланта на композитора В. Върбанов, но недоумява защо той преподава немски узик, вместо да развива музикалния си талант и да възпитава ученици от хуманитарните гимназии: „И се запитвам остава ли време, сила и енергия у г-на Върбанова, за да ги разходва като учител по немски език; защо той не отиде в онова училище, където е застъпена неговата специалност и дето ще бъде в стихията си? Колкото г-н Върбанов е енергичен и активен в музикалната си дейност, толкова е инертен като учител”. [1] Това не му пречи да цени колегата си заради личностните му качества и дори да се пребори за оставането му в училището като ръководител на училищната музика: „Назначаването му за учител по музика ще бъде еднакво полезно за него и за гимназията”. [1]

Съвсем друга е оценката му за един от преподавателите белогвардейци: „Николай М. Потемкин – преподавал 4 г. в Русия. Преподава химия, физика, стокознание. Нито той познава български, нито учениците руски. Метод на преподаване – вика ученик, който чете урока, а той уж обяснява. Докато по химия има формули, по стокознание учениците научават толкова, колкото от учебника без помощта на учител. Пъди ученици от клас, те се оплакват от него на класните си наставници и на директора. За дисциплина и внимание в неговите часове изобщо не може да се говори”. [1] Когато учениците стачкуват и искат уволнението на Н. Потемкин и още четирима учители, директорът признава, че исканията им са справедливи, а преценката им напълно съвпада с неговата.

След пенсионирането си през 1933 г. Стефан Котов се завръща като лектор по стенография в гимназията, призван от бившите си колеги, и продължава подпомага учебния процес.

Още при основаването на училището директорът и учителите въвеждат стил на директно общуване с учениците и се опитват да подпомагат учебната им дейност. Конфликтни точки и разминавания са: училищните такси (определяни от министерството), лоша дисциплина, бягството от час и други нарушения на правилника за вътрешния ред.

Могат да се приведат обаче и редица примери за съвместна дейност на учители и ученици от Търговската гимназия, показателни

за единомислието помежду им. Организираните се вечеринки, приходите от които отиват за издръжка на бедни ученици или за закупуване на книги за училищната библиотека. Успешно функционират стенографско, въздържателно, туристическо и физкултурно дружество, добре организирана е духовата музика на гимназията.

Трудовите дни, задължителни за всяко учебно заведение, постепенно придобиват основна роля за благоустрояване на училищния двор (оформяне на градинки и алеи) и за поддържане на инвентара на учебното заведение. Впоследствие тази дейност се пренася в общоградски план – така например на 17-19 октомври 1935 година се засаждат дръвчета по булевард „Сан Стефано” и в двора на училище „Любен Каравелов”. Гимназията ежегодно участва в манифестациите, организирани на общоградския празник Никулден и в деня на освобождението на Бургас от руските войски, минавайки под строй начело с училищното знаме. Съвместно с учителите се отбелязва и празникът на християнската младеж.

В духовен план успешен опит за сближаване е създаването на общоученическо дружество „Беседа”, чиято цел е да събира българска и преводна литература по икономически, философски и исторически проблеми. Гости на членовете на дружеството са директорът Стефан Котов, учителите Стефан Максимов, Никола Антонов, Георги Попоаянов, Наню Стойчев. Изнасят се реферати, на които присъстват преподаватели и ученици от други гимназии.

Сред учителите от Търговската гимназия, оставили трайна дияра в съзнанието на съвременниците си и идните поколения, можем да причислим:

- Върбан Върбанов (1879-1954) – роден във Варна; завършва Музикалната консерватория в Мюнхен; автор на над 140 различни по жанр музикални произведения;

- Стефан Максимов (1876-1953) – роден в Бургас; защитава дисертационен труд „Драматичните произведения на императрица Екатерина Втора“ в университета в Прага през 1904 г.; преводач, автор на литературна критика;

- Павел Стефанов (1899-1961) – роден в София; завършва консерватория в Прага; изнася сказки и музикални беседи; дирижира военни, граждански и църковни хорове;

- Исмаил Джелилов (1868-1956) – роден в Добрич завършва право във Фрибург; представител на татарската общност в Бургас;

- Минко Аджаров (1874 -) - роден в Карлово. През 1905 г. защитава в Женева докторат на тема „Recherches experimentales sur la physiologie de quelques Algues vertes“ (Експериментални проучвания на някои зелени водорасли). През 1926 - 1927 г. е редактор на списанието „Наука и разум“; един от известните български толстоисти.

Учители и лектори в Бургаската търговска гимназия са били още [1 -14]: Любен Мелнишки (1905 – 1967) – авторитетен педагог, преподавател в Перник и София, съавтор на учебници по география, обнародвал над 40 книги с географска тематика; д-р Слави Чаушев (1881-1956) – преводач на педагогически съчинения от немски език; автор на публицистика и учебни пособия по чужд език за търговските гимназии; историците Георги Попянов (1881 – 1951) и Иван Пандалеев - Орманджиев (1890-1963); Гиньо Танев (1884 - 1954) – защитил докторат, експерт в Търговско-индустриалната камара, секретар на Стоковата борса в морския град; Димитър Кехайов (1902 – 1991) - зам.-председател на Търговско-индустриалната камара в Бургас, областен директор на Учителската каса.

Събраният архивен материал и анализът на учебната документация позволяват формулирането на следните изводи:

Професионалното образование в Бургас получава добър старт в лицето на Търговската гимназия, която се превръща в притегателно място за ученици от цяла България и надраства регионалния мащаб, за който предварително е планирана

В нея работят учители, високо ценени като специалисти и като радатели на образователното дело в национален мащаб; те са възпитаници на висши училища, като някои от тях са с докторски степени.

Учениците от Търговската гимназия са с будно гражданско съзнание; те участват активно както в обществено-политическия живот на региона и страната, така и в различни научни и художествено-естетически прояви.

Това ни дава основание да твърдим, че през първите четири десетилетия от своето съществуване Бургаската държавна търговска гимназия се утвърждава като средище на просвета и култура.

ЛИТЕРАТУРА

1. ДА – Бургас, ф.287 к., оп.1 а.е.8. Летописна книга на Бургаското държавно търговско училище.

2. ДА – Бургас, ф.287 к, оп.1, а.е.30. Отчет за положението на Търговското училище през уч.1923/24 г.

3. ДА – Бургас, ф.287 к, оп.1, а.е.31. Отчет за положението на Търговското училище през уч.1924/25 г.

4. ДА – Бургас, ф.287 к, оп.1, а.е.32. Отчет за положението на Търговското училище през уч.1925/26 г.

5. ДА – Бургас, ф.287 к, оп.1, а.е.42. БДТГ – годишен отчет за уч. 1934/35 г.

6. ДА – Бургас, ф.287 к, оп.1, а.е.43. БДТГ – годишен отчет за учебната 1935/36 г.

7. ДА – Бургас, ф.287 к, оп.1, а.е.44. БДТГ – годишен отчет за уч. 1936/37 г.

8. ДА – ф.287 к, оп.1, а.е.45. БДТГ “Княз Симеон Търновски” – годишен отчет за уч. 1937/38 г.

9. ДА – Бургас, ф.287 к, оп.1, а.е.46. БДТГ “Княз Симеон Търновски” – годишен отчет за уч. 1938/39 г.

10. ДА – Бургас, ф.287 к, оп.1, а.е.47. БДТГ “Княз Симеон Търновски” – годишен отчет за уч. 1939/40 г.

11. ДА – Бургас, ф.287 к, оп.1, а.е.48. БДТГ “Княз Симеон Търновски” – годишен отчет за уч. 1940/41 г.

12. ДА – Бургас, ф.287 к, оп.1, а.е.49. БДТГ “Княз Симеон Търновски” – годишен отчет за уч. 1941/42 г.

13. ДА – Бургас, ф.287 к, оп.1, а.е.50. БДТГ “Княз Симеон Търновски” – годишен отчет за уч. 1942/43 г.

14. ДА – Бургас, ф.287 к, оп.1, а.е.51. БДТГ “Княз Симеон Търновски” – годишен отчет за учебната 1943/44 г.

15. ДА - Бургас, ф.1197, оп.1, а.е.28. Апел към българското общество.

16. Отчет за четиригодишното функциониране на Бургаското държавно търговско училище. Б., 1909.

17. Терзиева 2007: Терзиева, М. История на учебното дело в Бургас 1878-1944. Б., 2007.

18. Христов 1940: Христов, Ат. Бургас (юбилейна книга). Б., 1940.

ФИНАНСОВАТА ГРАМОТНОСТ - ПРИОРИТЕТ НА ОБРАЗОВАТЕЛНАТА ПОЛИТИКА

Марияна Тодорова

FINANCIAL LITERACY – PRIORITY OF EDUCATION POLICY

Mariana Todorova
e-mail: mstancheva111@abv.bg

ABSTRACT

This paper discusses the necessity of a rising generation's financial literacy. The financial literacy has to be a priority of the educational system. It is based on the concept "financial literacy" and it also indicates some specificities which are connected to both the educational process and practical meaning.

Key words: *financial literacy, financial education.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Все по-трудно е „да си представим живота в съвременния свят без съществуването на пари. За образование, лечение, развлечения и за всичко останало, което желаем да направим или да притежаваме, са необходими пари. По тази причина някои хора ги възприемат като мерило за щастие, а други като жизнена необходимост” [2, с. 64]. Именно поради този факт „*финансовата култура*” се явява още един жизнено необходим елемент в системата от навици и правила за поведение. Безспорно е предикатор за независимостта на човек от обстоятелствата, от влиянието на другите хора, от системата. Образованият човек притежава способността самостоятелно да определя оптималните пътища в живота си, водещи до успех и създаване на материална основа за по-нататъшно развитие както за себе си, така и за обществото. „Решаваща за съвременната цивилизация става културата на самия човек и на обществото, което той представлява.” [4, с. 176]

„*Финансовата грамотност*” като понятие не се ограничава в рамките на политическите, географските и социално-икономическите параметри, а потребността от финансова просвета, която несъмнено е необходимо да стартира още в най-ранна възраст, нараства със стремителна скорост. Целта е осигуряване и съответно усвояване на достъпна, качест-

вена и навременна информация „точно и в срок” до всеки нуждаещ се от нея потребител.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Финансовата грамотност се разглежда като перманентно променящо се състояние на целите, задачите, а оттам - и на съответните знания и навици, на които оказва влияние възрастта, семейството, националната принадлежност. Финансовите потребности са толкова различни, колкото е различен и всеки отделен човек. „Финансовите цели на всяка една личност са индивидуални, те са провокирани от доходите, кариерното развитие, личните потребности, семейното положение и публичните вземания с оглед реалното състояние на икономическата обстановка” [1].

Финансовата грамотност представлява съвкупност от способности, които се придобиват в процеса на финансовото образование в детската градина, в училище, в университета, като приоритетно място заема семейството. Усвоените знания и компетенции се усъвършенстват и проверяват на практика в течение на целия живот. Това именно налага необходимостта да се изготвят специални програми и проекти за повишаване на финансовата грамотност на подрастващите, чиято насока е формиране на национална философия за „опора в собствените сили”, способстваща всяка една личност да достигне финансова независимост и стабилност. При разра-

ботване на националната си политика България взема предвид водещите европейски стратегии и практики в областта на образованието като „Лисабонската програма 2010” [7], „Концепцията за учене през целия живот” [8], Програмата “Образование и обучение 2010” [8].

При решаване на визирия проблем от голямо значение са точната интерпретация и еднозначните позиции относно понятието „**ниво на финансовата грамотност**”, тъй като това позволява да се моделира националната система на финансовото образование със съответно съдържание, предмет и методи на обучение. Възникващите въпроси „**какво да се преподава**” и „**как да се преподава**” е невъзможно да бъдат разбрани и разрешени без точната интерпретация на понятието „**финансова грамотност**”.

Финансовата грамотност е тясно свързана с държавата, предвид факта, че тя налага финансовите и правови норми и правила, които носят императивен характер. Участниците във финансовите отношения нямат право да изменят техните предписания и са задължени да ги следват. В това именно се заключава националната идентичност на финансовата грамотност.

Ключови моменти в националните стратегии се явяват: актуализираното определение относно съдържателната същност на понятието „финансова грамотност”, диференциране на новите сфери на компетенции на подрастващите, изследване и оценка на текущото състояние на действащите учебни програми, методиките, обучаващите дейности и форми, изготвяне на бъдещите планове за държавните, обществените и частните организации.

Изследването на проблема относно развитието на финансовото образование и повишаването на финансовата грамотност на подрастващите показва, че в много държави този процес е стартирал от отделни инициативи на обществените и частните структури. На дадения етап обаче остро се усеща необходимостта както от контрол над него, така и от координация на усилията на всички заинтересовани организации. Световната практика показва, че колкото по-скоро се включи държавата в посочения процес, толкова по-успешно ще се реши проблемът.

Предвид манталитета и психологията на населението, е необходимо да се концентрират всички усилия за създаване на държавна програма за финансово образование на под-

растващите, тъй като в този процес е изключително важна ролята на авторитетния, независим и надежден доставчик на информация в областта на личните финанси, какъвто е необходимо да стане държавата. Именно от правителството обществото очаква „добри съвети в областта на финансите”.

Повишаването на финансовата грамотност - това е сфера в която отговорността е дело на държавата, образователната политика и семейството. Като отговорни органи семейството, детската градина, училището, университетът имат мисията да информират и обучават децата от всички възрасти, защото „именно финансовото обучение дава възможност на хората да преработват финансовата информация и да я превръщат в знание ..., но повечето от тях нямат финансова грамотност, от която се нуждаят, за да поемат контрола над собствения си живот” [6].

За обезпечаване на независимост, обективност, ефективна работа, а също и изключване на всякакъв род монополизъм, в състава на посочения орган трябва да влязат представители на заинтересованите структури (министерства, ведомства, научноизследователски, обществени и частни организации).

Изследванията показват, че на целевата група „деца от предучилищна и училищна възраст” е необходимо да се отдели особено внимание. Към нея е нужно да са ориентирани почти две трети от действащите образователни програми и информационно-образователни продукти. Актуалността на обучението на разглежданата възрастова група нараства във връзка с много ниската осведоменост на тези подрастващи по финансови въпроси. Резултатите от изследванията показват, че младите хора в по-голямата си част не спестяват средства за бъдещето, предпочитат да пазят своите пари в касичка, имат задължения.

Факт е, че днешните деца - това са бъдещите участници на финансовия пазар, данъкоплатци, вносители и заемополучатели. Ето защо обучението по финансова грамотност е целесъобразно да започне още в ранна детска възраст в началните степени на образователната система.

В много страни по света активно се предприемат опити за въвеждане на финансовата грамотност като самостоятелен предмет или в рамките на съществуващите дисциплини, предвидени в образователните програми и изучавани в образователните институции.

Всички те са успешен пример за интеграция на знанията в областта на личните финанси.

Практиката многократно доказва презумпцията, че колкото по-рано детето узнае за ролята на парите в частния, семейния и обществен живот, толкова по-бързо ще се формират у него полезни финансови навици, които ще спомогнат да се игнорират много грешки в процеса на израстване и получаване на финансова самостоятелност, а също така да се заложи основата на финансова сигурност и благополучие през целия живот.

Финансовата грамотност се възпитава в течение на продължителен период от време на основата на принципа „от простото към сложното”, в процеса на многократно повторение и затвърдяване, насочено към практическото използване на придобитите знания и навици.

Предвид посочената фактология, може да се твърди, че проблемът за въвеждане на концепцията за финансово образование в съществуващите учебни програми от предучилищна възраст до завършване на висшето образование е изключително актуален.

Международни експерти изтъкват разнообразни причини за необходимостта от такава интеграция. Част от тях са:

➤ Осигурява се обучение на всички възрастови групи и слоеве от населението, независимо от социалното или материалното им положение, като по този начин основите на знанията и навиците се залагат и изграждат у цялото поколение още от най-ранна възраст.

➤ Стремително нараства броят от децата, които започват да вземат финансови решения в много ранна възраст относно джобни пари, разходи във връзка с мобилен телефон, интернет и т.н.

➤ Именно „от” и „в” най-ранна детска възраст се изграждат не само основите на културата, но и стимулите за познание и образование през целия живот.

След като на този етап вече е доказано, че „... днешното информационно общество става все по-чувствително ...” [3, с. 158] към използването на понятията: блага, данъчно бреме, социална цена и т. н., това налага изискването при въвеждане на финансовото образование да се премине към изпълнение на следните задачи:

- да се формира мотивацията относно необходимостта за включване на елементи от финансово образование в съществуващите учебни програми;

- да се определят стандартите и изискванията в областта на финансовите знания за всички образователни институции;

- да се създаде централизиран ресурс от качествени акредитирани учебни програми, позволяващи да се направи избор на необходимия материал, като се отчитат различните условия и се пресекат рисковете от комерсиализация;

- да се съдейства за създаването на ефективни методи за подготовка на специализирани педагози, формирането на култура за преподаване в областта на персоналните финанси, да се оказва материална подкрепа на този процес на общодържавно и местно равнище.

Първото и най-лесно постижимото, което може да се направи за решаване на посочения проблем, е:

- да се обезпечи единно разбиране и подход за финансово образование на подрастващите на всички равнища (от правителство, министерство на образованието, до училище, детска градина, педагози)

- да се приеме финансовото образование като държавен проблем във всички ключови структури;

- активно да се информира за последиците от финансовата неграмотност;

- да се предвидят преференции и поощрения за инициативи и активно участие в програмите за финансово образование с отчитане на интересите на всяка ключова структура и териториална единица.

Тази основа провокира следващите етапи, изискващи:

1. Да се създадат експертни групи за оперативно изследване на методите и информационните материали по лични финанси, представляващи интерес за учащите се от всички възрасти, открояване на най-ефективните, а също и отчитане и тиражиране на водещата практика.

2. На тази база е необходимо да се сформира професионален център за ресурси и учебни модели, предназначени за различни възрасти с цел помощ и удобство на педагогическия състав.

3. Активно да се използват технологиите за мотивация на обучението.

4. Творчески да се подхожда към преподаването на персонални финанси, като се създават междудисциплинарни уроци, както и да се включват определени теми в рамките на

дисциплини като математика, социален свят, конструктивно-техническа дейност и пр.

5. За тази цел да се създаде държавно- частно партньорство.

В голяма степен успешната интеграция на финансовата грамотност в системата на образованието зависи от наличието на:

- образователно съдържание, хармонично включващо необходимите финансови знания в програмите за обучение, при това принципно важни са актуалността и достъпността на поднасяната информация, връзката с реалния живот, с възрастовите интереси и проблеми на обучаемите;

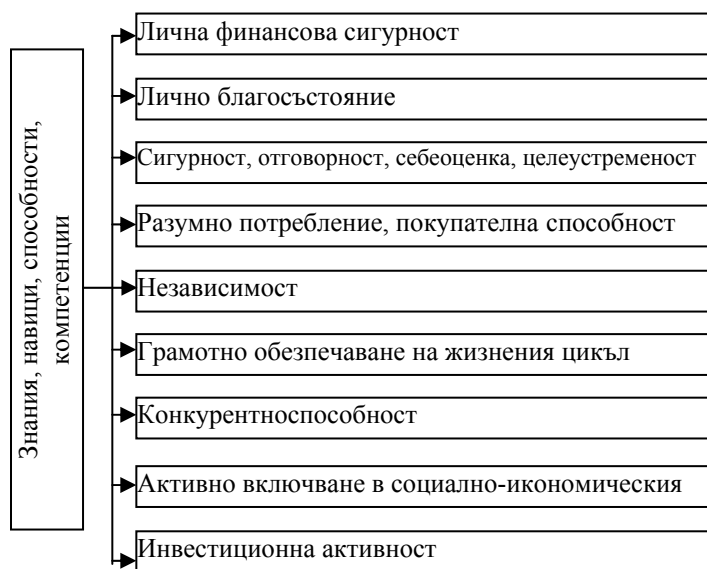
- подготвени специалисти - педагози, необходими за преподаването и формирането на необходимите знания у учащите се, което предполага организация на надеждна и ефективна система за съдействие в подготовката на кадрите;

- стимулиращи механизми както за учащите се, така и за преподавателите.

Акцент в случая има комплексният подход относно финансовото образование на групата

„деца и учащи се” в системата „деца, родители, педагози”, предполагащ едновременна работа по трите направления при формиране на програми, дейности и информационно-образователни продукти. Към основните инструменти, дейности и методи се отнасят: различните видове ролеви игри, обучаващите ситуации и уроци, шоупрограми, викторини, загадки, мултимедийни презентации, ръководства за родители, ръководства за учители, тренинги, провеждане на тематични форуми, консултации за учители и родители и пр.

Важна особеност на задграничните подходи по въпроса за образованието в сферата на личните финанси, към която е необходимо да се насочи вниманието, се явява фактът, че необходимостта и начините за спестяване за пенсионна възраст се разясняват на подрастващите още от най-ранните години, а началото на самостоятелния им живот се асоциира с началното им участие в различни пенсионни програми и проекти.

Фиг. 1 Финансово образование и степен на финансова грамотност у личността

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Повишаването на финансовата грамотност на подрастващите, наложена от настоящата социално-икономическата реалност, се придобива постепенно във времето. „Развитието на финансовата интелигентност е процес, който продължава цял живот. Той определено не може да се осъществи за един ден или дори година” [6]. Световният опит доказва

безспорната необходимост от осъществяване на този процес и недопустимостта на забавянето му във възрастов аспект. А.Б. Фенко подчертава, че способността на младите хора да управляват своите финанси е в пряка зависимост от това дали са имали подобен опит в детството. „Децата, които са приучвани как да използват парите, поощрявани да търсят самостоятелни доходи и обучавани за постигане на финансово благополучие” [5], в зряла

възраст разпределят и управляват много по-разумно своите парични ресурси. Визираният базис се явява един от най-важните способности за икономическата социализация на децата.

Смело може да се твърди, че добро равнище на финансова грамотност е необходимо на всеки човек не само за постигане на неговите лични финансови цели, но и за обезпечаване на жизнения цикъл. Независимо от конкретната цел, ефектът от финансовата грамотност ще бъде повишаване на жизнения статус, както и сигурност в бъдещето, стабилност и просперитет на икономиката и обществото като цяло.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бинева, В. Развитие на индивидуалните непрофесионални инвеститори. - *Академично списание „Управление и образование“*, Том IX (1), 2013, с. 147-153.
2. Бинева, В. Разработване на бизнес план на инвестиционен проект. Бургас, Информа принт, 2013.
3. Йонова, И. Делегираните бюджети като модерен способ за финансиране на образованието – необходимост, предимства, проблеми. - *Академично списание „Управление и образование“*, Том IV (1), 2008, с. 158-162.
4. Каприева, М. Човекът и съвременната цивилизация. - В: *Култура и геополитика. Исторически и философски интерпретации*. Бургас, УИ „Проф. д-р Асен Златаров“, 2012, с. 172-192.
5. Кийосаки, Р. Увеличете финансовия си коефициент на интелигентност – отнасяйте се по-умно към вашите пари. С., Анхира, 2008.
6. Кийосаки, Р. Наръчник по инвестиране. Това, в което инвестират богатите, а бедната и средната класа – не! С., Анхира, 2008.
7. Лисабонска стратегия 2000. - <http://www.mee.government.bg>.
8. Национален доклад на Република България по Меморандума за учене през целия живот. С., 2003.

**ПСИХОПЕДАГОГИЧЕСКИ УСЛОВИЯ ЗА ФОРМИРАНЕ НА СИСТЕМАТА НА
ДУХОВНИТЕ ЦЕННОСТИ НА СТУДЕНТИ ОТ ТЕХНИЧЕСКИТЕ УНИВЕРСИТЕТИ**

Татяна Гура

Харковски Политехнически Университет - Украйна

**PSYCHO- PEDAGOGICAL TERMS OF FORMING A SYSTEM OF SPIRITUAL VALUES
OF STUDENTS FROM TECHNICAL UNIVERSITIES**

Gura Tatyana

National Technical University „Kharkov Polytechnic Institute”

ABSTRACT

The role of lectures and psychological and pedagogical cycle in formation of spirituality of students from technical universities are discussed in the article. Basic methodical conditions and their approbation in the environment of the technical universities for development of the highest level and self-control of students' mature personality are revealed.

Key words: *Spirituality, education, personality, humanity, lecture, motivation, methodical conditions, competence, engineer.*

The problem. The present stage of development of engineering activity is characterized by system approach to the decision of difficult scientific and technical tasks, addressed to all complex of socially-humanitarian, natural and technical disciplines. We will underline that the structure of modern engineering activity is complicated, and today greater specific gravity is taken by such its kinds, as an invention, planning, construction, development of technologies, engineering scientific researches, organization of production. It is especially necessary to mark out organizational-administrative activity.

A modern engineer becomes not simply a specialist that decides the narrow professional tasks. As the leader of higher or middle link, he is forced to solve the most various problems of management, that refer to satisfaction of demand of users at rapid recouplement and reliability of effect from investments, orientation on the newest technologies and methods of highly productive activity of production and commercial firms [8, s. 35]. Therefore the primary significance is taken by preparation of professional engineers-leaders in the conditions of technical university.

Connection between the problem and the most important scientific tasks flows out from the basic requirements to the engineers, that were formed on Third world congress of engineering education (Great Britain, Portsmouth, on September, 25-27, in 1992), among which - formeness

of personal and professional responsibility, that "is based on ecological thought, common to all mankind values and moral is selected. **Connection of the problem and the practical tasks** follows from the basic constituents of engineer, among which the leading is spirituality which consists of possibility of the leader to spiritual intercourse in a collective [5, s. 49].

Analysis of the last scientific labours. Many publications are devoted to the study of problem of spirituality. So, the problems of forming of personality of engineer found there representation in Works of M. E. Dobruskin, A. A. Mama-luy, V. C. Marigodova, Yo. I. Paleh, O. S. Ponomarov, O. G. Romanovskiy, P. P. Sklyar, A. A. Slobodyanjuk, L. L. Tovagnyanskiy and other. At the same time not enough works are devoted to research of spirituality of students of concrete specialities as a necessary condition of forming of professional jurisdiction of future engineers in psychology and pedagogics. **Therefore primary aim** of the article consists in opening the given problem.

The task of research is the use of lectures as an effective form of psychological - pedagogical influence on education of spirituality among the students in the National technical university „Kharkov polytechnic institute”.

Statementr of basic material.

Classic of native pedagogical science V. A. Suhomlinskiy marked that „ high culture, many-

sided spiritual queries and interests, craving for permanent enrichment of knowledges are the features of a new man" [7, s.54-55]. Therefore forming of spirituality is the obligatory element of education of students in higher technical establishments.

As Romanovskiy O. G., Babaev V. M. and Ponomarov O.S. note in the monograph „ the dominant of preparation of future leaders must be made by forming of high moral qualities of personality of leader, his moral principles and persuasions which only can help him to realize his personal and public purpose with greatest effect [4, s. 49].

The sociological questioning shows that the insignificant part of success of engineer relies on his professional jurisdiction, and mostly this success connected with ability to work with people [6,s.81].

Therefore a question must be put the way, that the future specialist should not only know a technique and technology of production well, be able to execute the engineering tasks successfully, but also be in a position to find answers for such questions: what place is more effective to use by a concrete worker, how to create more comfort terms of labour, using individual approach.

Important description of professional culture of future engineer sector is interdependence and correlation with the personal valued orientation and morally-ethic paradigm of a man, with professional ethics which is typical for the circle of his intercourse. Indeed, more frequent of all morally-ethic norms and principles or codes of conduct are directly connected to common professional activity of representatives of this concrete professional group, come forward as a result of more adequate estimation of value of a person as a leader and personality in his professional environment.

Thus, the indicated norms and principles promote the assertion of authority and priority of personality not only as a leader, but also as a cell of humanity of the interpersonal relations. This acknowledgement from the side of colleagues promote opening of creative potential of a man, maximal its personal and professional self-realization.

Native specialists from psychology and management pedagogics mark on that the search of ways of activation of human factor in the middle of organization and taking into account social-psychological features are one of deciding terms of increase of efficiency of activity of any estab-

lishment, enterprise or firm [1,2].

Therefore on the modern stage of preparation of engineers the psychologically-pedagogical preparation of specialists is actual.

Among the types of lessons which are conducted in NTU „KhPI” during teaching of discipline „Psychology” such forms of conducting of studies as lectures, seminars, consultation are used.

Conducting of lectures on given discipline in higher technical universities has its own peculiarities. Above all things, it is necessary to take into account that forming the basic concepts of psychology in the students' minds is the task of lecture.

By the methodical requirements of lectures' conducting and their approbation in the conditions of NTU „KhPI” in relation to education of spirituality of students authors consider:

1. High organizational-methodical level of lectures, sticking to psychologically - pedagogical rules of mastering of information. A lecturer comes out not only as an informant, but also as personality – spiritual, intellectual, creative.

2. Thematic completion, integrity and logical slenderness, division of lecture on sections, selection of introductory, basic and final parts, following of exposition of a new material, accordance of the expounded material to the curriculum and executable code of the given course. Thus a lecturer must not overload the student-future engineer by surplus scientific terms, but to oppose on the examples of application of psychologically - pedagogical notions in the real life. A modern student is more pragmatic, more informed. He has his own point of view and is able to lead it logically, therefore a teacher must have tolerance in relation to opinion of a student and sufficient practical and theoretical experience, which constantly must recommence by new knowledges and facts from the real life. And this, in the turn, requires from the teacher the permanent teaching .

3. Introductory part of lecture must contain a motivational constituent, to prepare students to perception of basic educational material logically and psychologically. For students the examples of application of the proper lecture material in the real life are a strong motivational component, therefore at the beginning of lecture it is necessary to use the substantial examples of application of psychological notions, but here a teacher needs to watch the time, and he must make no more than 5-7 minutes on motivation of students.

4. Basic part must contain explanation of

actual material, it is necessary to make changes in the plan of addition of material with moral-psychological terms. Teacher who does not interest students by exposition of material, and gives dry facts causes a carelessness in an audience, students begin to speak on a lecture. Therefore a teacher must take into account feedback and constantly watch after an audience. The error of teacher and his incompetence is a phrase: «Who is not interested, can leave an audience». This is actually what a student who isn't interested expects, therefore it is important to prove to the student not only importance of study of the given theme at the beginning of the lecture, but also to retain his attention to the end of the lecture. And it requires from the teacher complete return of forces and knowledges.

5. In a postamble the conclusions, task for the independent working of questions, and also recommendations, for the independent prosecution of the proper material must be given briefly; accentuation of attention of student on the terms of implementation and form of control of independent work is a necessity [3, s.6-7]. A postamble also requires from a teacher the concentration on the aspect of spiritual values. He must develop the subject of independent study of program material, taking into account the greatest level of development and self-regulation of personality, on which general-human values appear to be the basic motivational-substantial regulators of its vital functions .

6. Exposition of material of a lecture must be clear and accessible, the linguistic picture of lecture, receptions of oratorical art, facilities of emotional expressiveness need in the special attention . At this the rate of exposition of educational material must provide possibility of its abstracting to a student; it is necessary to give the special attention to explanation of stumpers, to support of permanent interest of students to material and their creative activity. In NTU „KhPI” some teachers of psychology, having sufficient professional experience of work by practicing psychologists, use a lot of examples from own experience at teaching, that does a lecture interesting and more reasoned. But they do not take into account the requirement of executable educational code in relation to informing part of lecture from the given theme which needs obligatory information of psychology and pedagogics. Therefore authors recommend not to oversaturate lecture by the examples of work experience, and to use the given information during seminars as situation tasks, enabling to the stu-

dents the right for their independent decision, that promotes forming not only strategic thought but also development of freedom of will of students, that is the index of spiritual development of personality .

7. One lecture must proceed no more than two academic hours for 45 minutes with break between them. It is expediently to conduct lectures of all disciplines at the beginning of lessons, and their common amount during one day must not exceed two studies. As to conducting the lectures on psychology and pedagogics this point is not often executed. Dean's offices, asserting the curriculum of lessons, often plan lectures on psychology and pedagogics as the last lessons, not taking into account the mechanisms of cognitive psychical processes of a person: lectures on humanitarian disciplines also need concentration of attention, activation of thought and stimulation of students memory .

8. Intensification of educational process is provided didactically by the valid use of modern hardwares of teaching and evident-illustrative material on the lectures. Because of the fact that lessons of psychology and pedagogics are conducted in different corps of institute, which are found on considerable distance from each other, and it means that the time necessary for preparation of hardwares of teaching is limited. Therefore during conducting the lessons it's expediently to use the mathematical methods with the purpose of increase mastering of material– drafting of charts and graphs on a board and others like that.

9. The requirements of individualization of educational process also cause the necessity of help to those students who feel certain difficulties in mastering of programme material, to prepare to his perception preliminary by working of stumpers with the help of school-books and textbooks. The teachers of technical disciplines are wrong, when they consider that mastering of notions of disciplines of humanitarian cycle is quicker by the students of technical university, than mastering of the special technical disciplines.

10. During conducting the lessons authors consider, that in NTU „KhPI” teachers often take technocratic approach to teaching, that conducts to the thing that communicative capabilities of students are not developed, a conflict grows, complexes of inferiority develop, progress goes down and admissions of lessons grow. And that all does not assist to development of spiritual values of students, and vice versa de-

tains this development. Therefore planning the hours increase of disciplines of humanitarian cycle in the curricula of preparation of bachelors, specialists and master's degrees and executable educational codes of technical universities is a necessity. Unfortunately, curricula of bachelors, master's degrees, specialists do not take into account the requirements of psychology to the human factor, and in addition the order about selectivity of disciplines which include humanitarian preparation of students was issued by the ministry of education and science of Ukraine in 2009. It will result in the even greater compression of hours amount of disciplines of social-humanitarian cycle at higher technical school that underlines the neglect of principles of humanization and humanitarization of higher technical education.

Thus, analysing the psycho-pedagogical conditions of forming of spiritual values of the students of technical universities is possible to do such **conclusions** :

1. In modern conditions insufficient attention is spared to forming of spirituality of modern engineers, while it should to be the dominant factor of professional jurisdiction.

2. In the process of the professional training among students with the purpose of the proper their moral education authors consider that it's expedient to use such active methods as teaching with clear educational orientation, strengthening of individual work with students, activating their participation in the political, public and cultural life .

3. As the direction of subsequent research au-

thors count the research of efficiency of conducting of seminar studies on disciplines of psychology - pedagogical cycle students of computer-informative technologies faculty NTU „KhPI”.

LITERATURE

1. Karamushka L. M. Psychology of management: School -book. K, 2003, 344 p.

2. Orban-Lembric L.E. Psychology of management. Ivano-Francovsk: Play, 2001, 695 p.

3. Petric O.I., Artsishevkiy R.A. Types of lessons in higher institute: theoretical bases and methods of conducting: Metod.material. – Lutsk: RVV „Tower” Lesya Ukrainca Volin Gov. University, 2007, 40 p.

4. Romanovskiy O. G., Babaev V.M., Ponomarov O.S. Problems of forming of personality of leader.H, 2000,193 p.

5. Romanovskiy O. G. Preparation of future engineers to administrative activity: Monograph. H, 2001, 312 p.

6. Sklyar P.P. Humanization of education in the vital prospects of future engineers: Monograph. Lugansk, 2007, 288 p.

7. Suhomlinskiy V.A. Urgent problems of theory and practice. Narodnoe obrazovanie, 1961, № 10, p. 54-61.

8. Tovagnyanskiy L.L., Romanovskiy O. G. Leader – professional of a new structure (New aspects of improvement of higher technical education on a modern stage). Higher education, 2002, № 1, p. 34-39.

ЕТНИЧЕСКАТА ПРИНАДЛЕЖНОСТ КАТО РИСКОВ ФАКТОР ЗА ОТПАДАНЕ ОТ УЧИЛИЩЕ

Биляна Великова-Цонкова

THE ETHNICITY AS A SCHOOL DROPOUT RISK FACTOR

Bilyana Velikova-Tzonkova
E-mail: bvelikova@yahoo.com

ABSTRACT

The report explores the causes for early school dropout, focusing on the ethnicity, ethnic minority membership, ethnic stereotypes and prejudice. It also discusses the opportunities for prevention and early intervention concerning children at risk for dropout.

Key words: school dropout, roma ethnic minority, prevention and early intervention

ВЪВЕДЕНИЕ

В България живеят представители на различни етноси. Сред тях ромският етнос е трети по численост и относителен дял при проведените преброявания [8]. Водещи характеристики на възприемания социален статус на представителите на ромския етнос са негативно конотираните: живот в бедност, работа по принуда от ранна датска възраст, ранно встъпване в брак и създаване на поколение. Сред изследователите доминира разбирането, че тези особености на начина на живот на ромската общност са една от водещите причини за ранното отпадане на деца от училище и високата степен на необразованост сред общността. А ранното напускане на училище се определя като водещ фактор за икономическото изключване на ромите от социалния живот. По този начин се затваря цикълът „бедност – необразованост – бедност”.

Друг аспект на проблема с ранното училищно отпадане сред децата от етническите малцинства е битоващата негативна обществена нагласа, която рефлектира в негативни предразсъдъци, социална изолация, нежелание да бъдат приети като равнопоставени учениците от различен произход в етнически смесени класове, което възпрепятства тяхната социализация и успешна училищна интеграция. Последните, от своя страна, споделят култура, в която обучението и трудът не са

водещи ценности, а традициите на семейството и фамилията не включват подкрепящо поведение за интелектуалното развитие и училищно благополучие на техните деца.

Целта на настоящата разработка е теоретичен анализ на причините за извеждане на етнокултурната принадлежност сред водещите фактори за ранното отпадане на деца от училище. На тази база ще се структурира модел за превенция и ограничаване на неефективната социална адаптация и затруднена училищна интеграция на ромските деца от различни обучителни нива в училище.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Причините за ранно отпадане от училище са най-различни: семейни, етнокултурни, социално-икономически, психологически, учителни и педагогически [8]. Ще се спрем на една от водещите причини за отпадане на деца от училище в България, а именно – етническата принадлежност. Етнокултурното многообразие в България намира отражение в специфичните етнически, религиозни и езикови принадлежности и измерения. В образователната практика липсва достатъчно познание и чувствителност към етнокултурните специфики на учениците, което се явява рисков фактор за преждевременно напускане на училище.

Особеностите на ромската етнокултурна принадлежност и традиции, както и натискът,

оказван от вътрегруповите норми, белязани от липса на познавателна и слаба мотивация за обучение, ниската готовност за постъпване в училище, неразбирането на българския език предопределят високия риск за преждевременно напускане на ромски деца от училище.

По данни от преброяване, осъществено от Министерството на образованието и науката, през 2011 г. в групата на децата, които задължително трябва да посещават училище (между 7 и 15 години), броят на ромските деца, които не посещават училище, е 23, 2 %, децата от турски произход – 11, 9 %, а етническите българи – 5, 6 % [9]. Причините за това могат да се търсят в няколко насоки. Една от водещите е спецификата на ромския етнокултурен стереотип и ценности на ромската общност. В ромската култура са съхранени традиционният начин на живот и ценности и затова модерна институция, каквато е училището, се възприема по-скоро като неподкрепяща модела на социализация, утвърден в ромската общност [4]. Нежеланието да учат, ненамирането на смисъл в образованието, съчетано с липсата на перспектива и инерцията на ежедневието, нагласата да се живее в настоящето и за момента, допринасят за ниската мотивация за образование на представителите на ромския етнос. Според родителите на ромските деца, една от основните причини, за да не ги изпращат на училище, е бедността им и niskият стандарт на живот, които водят до липсата на финансови средства за закупуване на дрехи, учебници и учебни помагала за децата, които трябва да посещават училище. Бедността от своя страна става причина за чести миграции от едно населено място в друго, което също допринася за напускането на училище.

Възникналите в отговор на нуждата от спешни мерки за борба с ранното отпадане от училище т.нар. *сегрегирани училища* (училища в ромските квартали на градовете, които се посещават само или предимно от ромски деца), също не решават проблема, а често го задълбочават [8]. В същото време не може да се пренебрегне фактът, че ромските деца в не малко случаи стават обект на етнически стереотипи и предразсъдъци, които допълнително възпрепятстват успешната им училищна интеграция.

В този смисъл резонно възниква въпросът как да се създадат работещи механизми за повишаване мотивацията за учене и стимулиране на подкрепата, оказвана от семейство-

то и социална среда на ромските деца в риск от отпадане от училище. Първата стъпка е идентифицирането и назоваването на проблемите, често коренящи се в неприемане на различността и липсата на междуетнически диалог.

Особености на възприятието в процеса на междуетническо общуване

Водеща характеристика при взаимодействието между отделните личности като носители на самосъзнание е влиянието, което оказват установените културни норми и ценности на големи социални групи етнически общности [2]. В тази връзка е необходимо да изясним няколко водещи понятия, които дефинират измеренията на междуетническото общуване и познание.

Етнически стереотипи, предразсъдъци и социални дистанции

За първи път понятието *стереотип* е въведено от Липмън за описание на „умствените образи“ за различните социални групи, т.нар. „предпониия“, които повлияват процесите на възприятие на тези групи. Основната функция, която изпълняват стереотипите, е да подпомагат и опростяват процесите на категоризация, чрез които се обработва постъпващата социална информация. По своята същност стереотипите са споделени вярвания относно личностните особености, приписвани на членовете на дадена социална група, некритично познание за социалната реалност с когнитивен и оценъчен елемент. Те могат да се отнасят до множество различни групи – полови, етнически, възрастови и т.н. Важна особеност на стереотипите е, че са изключително устойчиви на промяна, дори в случаите, когато са очевидно противоречиви [1]. Това прави възможността за целенасочено въздействие върху тях с цел преодоляване твърде ограничена.

Предразсъдъкът представлява положителна или отрицателна нагласа, която може да бъде предпоставка за дискриминационно поведение [1]. Олпорт го определя като негативна нагласа към отделен индивид или група от хора заради членството им в дадена група, при което им се приписва обективно притежание на качествата на групата, независимо дали реално те ги притежават. Предразсъдъкът може да се основава на различни биологични или културни характеристики като пол, възраст, раса, религия, и е пряко свързан с доминиращите социални стереотипи за съответните групи [5].

Предразсъдъците към малцинствата обикновено се формират на базата на два механизма: индиректно предадени стереотипи и на основата на личния опит. Първата група Желязкова нарича „виртуални малцинства”, формирани чрез помощта на масовата култура и средствата за масова комуникация. Предразсъдъците към тях отшумяват при създаване на ситуации за задълбочен контакт и общуване. За разлика от тях, стереотипите, основаващи се на личния опит, са изключително устойчиви и трудно подлежат на промяна. Често преминават в реално дискриминационно поведение [5].

Понятието *социална дистанция* е въведено в социалните науки с цел да се опишат и съпоставят расовите стереотипи и предразсъдъци. Широко се използва при изследване на полова, етническа, социална, религиозна и сексуална принадлежност. В този смисъл предразсъдъците се разглеждат като варираща по степен на изразеност склонност да се поддържа социална дистанция спрямо дадени индивиди или социални групи [5].

Социални или психологически дистанции се измерват чрез деклариране на желание или липса на такова за осъществяване на различни видове пространствено съжителство на споделена територия. Съществуващият модел на социална дистанция по отношение на етническите малцинства може да се опише чрез двата механизма: отказване на достъп и бягство [5].

В мащабно изследване на социалните дистанции, осъществено от Институт Отворено общество през 2009 г., се разкрива същността на битуващите в нашето общество етномалцинствени стереотипи чрез анализ на социалните дистанции към някои етнически групи и национални малцинства, живеещи в България. Въз основа на получените от изследването емпирични данни са формулирани предложения за изработване на модели за интеграция на етническите малцинства. Илюстрирани са реални примери за превръщането на социалната дистанция, подхранвана от предразсъдък, в реална физическа дистанция, спазвана в различни комуникативни ситуации.

В едно от измеренията си социалните дистанции включват своето изразяване чрез т.нар. *образователни дистанции*. Последните включват нагласата на децата да учат в клас, където има представители на различен от собствения етнос и националност или да

посещават т.нар. сегрегирано училище. Резултатите от проучването показват, че много малък процент българи (под 5 %) биха се съгласили децата им да учат в подобни условия [5]. Анализът, базиран на емпиричните данни, обобщава, че битуващите в българското общество стереотипи относно ромската етническа група в най-голяма степен са негативно оцветени, достигащи до стигматизирането на ромите в негативно обособена общност, която няма как да се промени и да ѝ се въздейства, т.е. не подлежи на социална интеграция. Представителите на ромския етнос биват описвани чрез крайно негативни характеристики, които носят окраска на обидни епитети („крадливи”, „мързеливи” и „мръсни”) [5]. Наличието в българското общество на дълбоко вкоренени негативни етнически стереотипи, които функционират като предразсъдъци, се явяват една от водещите причини за поддържането на социална дистанция под формата на образователна дистанция спрямо ромските деца в училище.

Процесите на затваряне, „автосегрегиране” на ромската етническа общност, съчетани със сегрегацията от страна на мнозинството, допринасят за тежката образователна ситуация на ромските деца, които се налага да балансират между натиска на собствените си културни норми и неприемането им от съучениците от другите етноси. Какви са последствията от така схематично очертаната ситуация на конфликтно междуетническо общуване в училищен контекст?

Измерения на социалната дезадаптация и затруднена училищна интеграция на децата от малцинствените групи

Възможните последствия от затруднената училищна интеграция на ромските деца могат да се търсят в няколко насоки: образователни последствия, социално-икономически затруднения, междуличностни конфликти и социална изолация. Социалното избягване на децата от малцинството, „поставянето” им в статус на аутсайдери и непредпочитани, провокират у последните вербална и физическа агресия, която насочват към заобикалящите ги. В много случаи за агресивното поведение на социално дезадаптираните деца допринасят фактори, за които рядко се коментира в учителската общност. Самите педагози са определяни от изследователите на училищния контекст като притежаващи висока конфликтногенност, което, съчетано

със ограничаващ свободното удовлетворение на основни човешки нужди училищен контекст, провокира у децата формиране на защитни механизми, проявяващи се като агресивно поведение (при по-малките ученици – хапане и блъскане, а при по-големите – вербална агресия) [6]. Когато към горните условия се добави и непознаване от педагозите на културата, обичаите и езика на съответната етнокултурна общност, ситуацията се комплицира в голяма степен. За децата от малцинството невъзможността да се изразяват по начин, свойствен и познат, невъзможността да се чувстват комфортно, пребиваването в условия на ограничения, както и липсата на подкрепа заради ярката им различност, води до фрустрация на детската личност и на стремежа им към израстване. Затруднената училищна интеграция води след себе си невъзможност за социална адаптация и личностно функциониране съобразно правилата и нормите на обществото, в което живее индивидът.

Отнемането на възможности за задоволяване на жизненоважните потребности от оцеляване и развитие е водещ фактор за появата на училищната детска и младежка агресия и автоагресия [6, 7]. Проведено мащабно проучване върху възприятието за правата на детето в училище сред повече от 600 учители и родители от Бургаска област в периода 1996 – 2010 г. показва ясно, че за повече от 90 % от респондентите разбирането за права на детето се ограничава до ниво материални и физиологични потребности, като същевременно, „идеята за достойно оцеляване чрез развиване на човешкия потенциал...не е акумулирана в тези модели на образователната система и семейството като институция” [7]. В подобен училищен контекст, натоварен с негативни очаквания и етнически предразсъдъци, трудно става осъществяването на успешната училищна интеграция на децата от ромския етнос.

Възможности за корекция и превенция на отпадането от училище чрез подобряване на социално-психологическия климат в училище

В изготвения Проект на Стратегия за превенция и намаляване дела на отпадащите и преждевременно напусналите образователната система – 2013 – 2020 г., основна стратегическа цел е съхраняването и развитието на културната идентичност на децата от етническите малцинства и превръщането на етнокултурното многообразие в източник на

взаимно опознаване, уважение и сътрудничество обща образователна среда [9].

Водещи приоритети за постигане на заложените в стратегията цели са следните:

- осигуряване на равен достъп до качествено образование на децата и учениците от етническите малцинства чрез подобряване на учебната и възпитателна среда в приемните детски градини и училища;

- подпомагане адаптацията в детските градини и училищната интеграция на деца в началните училища, за които българският език не е майчин;

- въвеждане и развиване на разнообразни форми на интеркултурно образование, насочено към запазване и развитие на културната идентичност на етническите малцинства при деца и ученици;

- ефективна работа с родителите на децата и учениците от етническите малцинства за превенция на отпадащите ученици и намаляване броя на безпричинните отсъствия.

За изпълнение на този приоритет е необходимо да се разработят и утвърдят ефективни модели за работа с родители, които да мотивират чрез подкрепа своите деца да посещават редовно детска градина и училище, да се изработят методики за работа със семействата на деца и ученици от етническите малцинства, както и да се насърчава включването им при изработване на училищни стратегии, планове и програми, участие в Училищното настоятелство [9].

Водеща политика за превенция на преждевременно напускане на училище е осигуряването на позитивна образователна среда, която включва подходящ училищен климат, атмосфера на взаимоотношения и управление. Формирането на подходящ социално-психологически климат е предпоставка за социализацията на децата и учениците от етническите малцинства. Поради тази причина една част от изследванията върху възможностите за ограничаване и превенция на отпадането на деца от училище се фокусират именно върху идеята за подобряване на микроклимата в класа и училището [3], намиране на модел за формиране на т. нар. училищна общност, основана на единство на субобщностите (вкл. и етнически) чрез диалог и споделена визия за общо бъдеще. Подобен е японският модел, в който децата се включват в групови проектни задачи, чрез които се сплотява класът, подчертава се значението и мястото на всеки индивид в

групата, развиват се позитивните отношения към другия, различния човек, класа, групата и обществото. Учениците се обучават в „социална солидарност“ спрямо социални изолирани групи, каквито са възрастните хора и децата в риск от отпадане от училище [3].

Формирането на училищна общност и общностен училищен етос оказват благоприятно въздействие върху „учениците в риск“, каквито са децата, които срещат трудности с интеграцията в училище поради социално-икономически или етнокултурни причини. В тези случаи добрите практики насочват към създаване, възстановяване или укрепване на връзките в училищната общност, които са в основата на гостоприемната училищна среда, която ще противодейства на заплахата от отпадане от училище.

ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ

Проблемът с преждевременно отпадащите от училище деца от малцинствените групи приема все по-застрашителни размери, които водят след себе си сериозни социално-икономически затруднения. Професионален и социален дълг на специалистите от различни области е да потърсят и приложат работещ модел за справяне със сложната ситуация.

В тази връзка предстои публикуване на данни от регионално емпирично изследване, частично фокусирано върху психосоциалните фактори, оказващи влияние върху социалната адаптация и училищна интеграция на деца, застрашени от отпадане от училище, сред които преобладаващи са децата от ромския етнос. В него се търсят взаимовръзки между спецификата на конкретния училищен контекст, вътрегруповите отношения на ниво педагогически персонал и ученически клас, както и степента на социална адаптация на децата в риск. Целта е да се диагностицират способностите на училището в конкретния социален и времеви контекст като социализираща институция и основен фактор за ограмотяването на определени малцинствени общности, които са на прага на социалното

изключване, както и да се очертае модел за формиране на училищна общност, притежаваща потенциал за противодействие на предразсъдъците и сегрегацията между субобщностите чрез обединяване на различността в името на споделени значения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ганева, З. Развитие на етнически стереотипи през детска възраст. С., Валдекс ООД, 2009.
2. Георгиева, С. Обучение на деца от различни етноси за адаптиране към училищния живот. (Практически модел за учене в предучилищна група). „Образование и толерантност“, Шумен, 2004.
3. Димитрова, Ст. Превенция на отпадането от училище: в търсене на нов подход. Японският модел, 2012, <http://fbsc-net.eu/>.
4. Нончев, А., П.Мондон, М. Донкова, В.Милenkova, Л. Стракова, Р.Русева, Причини за отпадане на децата от училище в България. Анализ на резултати от проведено социологическо изследване. 2006 <http://www.vitosha-research.com>.
5. Пампоров, А. Социални дистанции и етнически стереотипи за малцинствата в България. С., Институт Отворено общество, 2009.
6. Петкова, Е. Феноменът „училищна агресия“ като следствие от управленски решения в детската градина и началното училище. - *Управление и образование*, том VI, бр. 1, стр. 58-61, Бургас, 2010
7. Петкова, Е. Агресията в училище като следствие от подтискането на потребностите у родители и учители.- *Управление и образование*, том VIII, бр. 1, стр 39-43, Бургас, 2012 .
8. Симеонова, М., Д. Коруджиева, Л. Петрова. Ромите в България: Новите редизвикателства. С., Фондация „Фридрих Еберт“, 2007.
9. Стратегия за превенция и намаляване дела на отпадащите и преждевременно напусналите образователната система /2013 – 2020/, Министерство на образованието и науката, <http://www.minedu.government.bg>.

АСПЕКТИ НА ПРОФЕСИОНАЛНАТА ДЕФОРМАЦИЯ В ПЕДАГОГИЧЕСКАТА СРЕДА

Елена Дичева

SOME ASPECTS OF THE PROFESSIONAL DEFORMATION OF THE PEDAGOGICAL ENVIRONMENT

Elena Dicheva

ABSTRACT

The professional deformations of the teacher's personality lead to a simplification of the professional activity, the professional communication and the image of teachers' own profession and themselves. Together they affect the teachers' personality and the environment, which they organise around themselves, thereby preventing a personal-professional development of the students

Key words: *the pedagogical process, relationships, environment, professional deformation, prevention, prophylaxis*

За изграждането на една сграда, както знаем, са необходими солидни основи. Изграждането и формирането на личности, способни да преодоляват предизвикателствата и успешно да се реализират в условията на съвремие изисква от образователната ни система нови подходи и инструменти, методи и технологии, съответстващи на тази изключително значима обществена отговорност. Силните катаклизми в страната ни през последните две десетилетия рефлектираха, за съжаление, не особено положително и върху тази професионална среда. Продължително време сме свидетели на промени, квалифицирани непрекъснато като „реформи“ и превърнали се в символи на криза, чиито характеристики са липса на ясни и постижими цели, ценности и приоритети. В резултат, към момента общественото доверие към професията на педагога е силно накърнено. Има голям дефицит на доверие към съсловието на учителите от страна на цялото общество! И никой не се замисля защо това е така: за оценката на методология, инструментариум, за условията на работа, оценяването на труда и проблемите от различно естество, създавани от институциите и работещите в тях. Еднозначно е само заявлението „Необходима е съществена промяна в цялостния образователен процес!“ Към това поредно изискване

считаме за удачно да припомним мислите на Е. Фром за формирането на човешката личност като процес на развитие, обогатяване, разширяване на знанията и уменията, осмисляне на опита, което от определена гледна точка може да изглежда и спад, деформация, а някога дори и деградация. Същото, в подобен дух, отбелязва и един от основателите на хуманистичната психология – А. Маслоу, който казва, че наред със силите, тласкащи и движещи човек към психическо здраве, съществуват и такива на страха и регреса, които го теглят назад, към слабости и болест. А професионалната дейност в сферата на образованието по силата на своята емоционална натовареност и висока интензивност неизбежно се съпровожда с личностни изменения от различен характер, в това число и от негативен тип.

В контактите и взаимодействието по разни поводи, с различни категории представители на професията, констатираме и обобщаваме съвременните професионални проблеми и постижения, техните ресурси и страхове за разрешаването им. Дълги са списъците от проблеми, които различните групи учители (детски, начални и по съответните предмети) очертават. Тези проблеми са идентични при всички тях от различните градове на региона и страната. Най-често наблюдаваме една и

съща гледка – групи от объркани, уморени, тревожни, невярващи в нещо добро и демотивирани учители. В техните погледи почти винаги мога да разчета цялата вариация на емоционални настроения: от несигурност, неувереност, през апатия и липса на заинтересованост, любопитство, до напрегнатост, нервност, ескалираща до агресивност. Вариация, смислово покриваща разнообразието от дефиниции на понятията „професионална деструкция или деформация”.

С професионалното задължение за представяне на общите и специфичните особености на педагогическия труд и среда, отговорностите и ангажиментите на работещите в нея пред студентите-първокурсници по дисциплината „Въвеждане в професията”, както и заради нуждата от осмисляне и представяне на наболял проблем от социалната практика решихме да изложим някои негови аспекти – обект на внимание и проучване от малък екип съмишленици, настоящи и бъдещи учители.

Анализът на степента на разработеност на проблема за професионалната деструкция показва, че той не е разкрит особено пълно. Налице са известни изследвания и публикации, свързващи учителската професия с риска от появата на стрес и емоционалното прегаряне в трудовете на Ст. Жекова, Н. Колева, 1991; Б. Ценова, 1993, 1996 и 2006; Сн. Янакиева, 2009; Р. Захаријева, 2012. В резултат са изведени определени области на работната среда, дисхармонията и кризите, които благоприятстват основно развитието на явлението бърнаут. Въпросите за взаимодействията на учителя с ученика, родителя, колегите, промените в личностните характеристики на преподавателя, способстващи или пречатващи образователния процес, са останали слабо изучени. Недостатъчно изследвани са и проблемите на професионалната деформация на личността на преподавателя от ВУЗ.

Още един, достатъчно сериозен по наше мнение повод, констатиран и изискващ необходимо внимание, е проявата на изразени признаци на емоционално прегаряне на най-ранните етапи на професионализация, в това число още на етапа на професионална подготовка на студентите от „помагачите” професии – социална педагогика. Проучванията, правени в хода на обучението на бъдещите социални педагози в последните години и наблюденията за активността и

работата им в институциите, дават основания за прогнозиране на достатъчно бърза поява на симптоми за професионални деструкции. Например, оценявайки наличието на изградени качества на професионална компетентност, младите хора преди пристъпване към изпълнение на професионално-педагогическата дейност, отбелязват като най-слабо изградени следните качества: стресоустойчивост (64%); конкурентоспособност (52%); умение да определят оптималната цена на резултата (87%); наличие на позитивна „Аз”-концепция (64%); увереност и преобладаващо позитивно настроение за справяне (48%); способности за гъвкаво адаптиране и приспособяване (69%); способност за самопроектиране и изграждане на собствена стратегия за кариерно развитие (70%). Посочените данни, съвместно с официалните проучвания на указаните автори за факторите, съдействащи за развитието на нервно-психически разстройства у работещите в образованието (84,1%) и интелектуални претоварвания по време на работа (64,5%) срещу 27,7% физическо усилие, и с фактите, че у повечето преподаватели (78-93%), изпитващи нервно-психическо напрежение, се наблюдават признаци на дезадаптация и разстройства и само 36-45 % от педагозите притежават резерви и увереност за допълнителна професионална самореализация, не дават основание за особена гордост, оптимизъм и вяра за бъдещето на считаната до неотдавна за обществено полезна и благородна професия. Настоятелно се очертава проблемът като злободневно значим и актуален. За съжаление, той не е само национален. Високото трудово натоварване, времевият недостиг, продължителните пикови натоварвания, ангажирането с допълнителни и нерегламентирани задачи, са важни характеристики на организацията на труда, които оказват неблагоприятно систематично влияние върху психичното здраве на учителите в цяла Европа, се установява от протоколите на проведеното Четвърто общоевропейско проучване на условията на труд (Parent-Thirion et al., 2007). Според данните от него, учителската професия се отличава от останалите с по-високи емоционални натоварвания и изисквания (69% - за учителите при средна стойност за другите професии 52%); от учителите по-често се очаква да прикриват и свръхконтролират емоциите си (51% за учителите при средна стойност за останалите професии 45%). Дисбалансът

между работа и частен живот при учителите е 59% при средно равнище за останалите професии 42%. Констатираните факти ни заставят да обърнем внимание за изясняване същността на проблема, както и да търсим идеи за обсъждане и определяне на методи и подходи за създаването на добри практики и ефективни програми за превенция и профилактика на професионалната деформация сред педагозите.

На практика често се случва при общуване с напълно непознат човек да го оприличим с традиционните, типични за съответната професия характерни черти („Сигурно е учител, лекар, военен, полицаи или ...”). В този смисъл професионалните деформации на личността се появяват при наличие на специфични професионални позиции (властолюбие, стремеж към манипулация, облагодетелстване), негативни личностни качества, проявяващи се на фона на висок професионализъм (себелюбие, тщестлавие, подозрителност), а също и развитие на особени състояния, породени по силата на служебния статус. Тези деструкции снижават нивото на адаптация и степента на функционалност и ефективност в работата. Безспорно е, че усвояването на професията неизбежно се съпровожда с изменения в структурата на личността, когато от една страна се извършва нарастване и интензивно развитие на качествата, способстващи успешното изпълнение на дейността, и от друга – промяна, потискане или дори разрушаване на неучастващи в процесите структури. Ако тези професионални изменения нарушават целостта на личността, намаляват адаптивността и устойчивостта ѝ, те следва да се разглеждат като професионални деформации.

Като правило, професионалните деформации при педагозите се проявяват като общопедагогически, типологични, специфични и индивидуални.

1. Общопедагогически деформации, характеризиращи се със сходни изменения на личността за всички, посветили себе си на педагогическата дейност, кадри. Наличието на тези деформации принуждават педагозите, работещи в различните учебни заведения и нива и притежаващи различен поглед и професионални възгледи, с индивидуални темперамент и характери, да изглеждат еднакви и подобни един на друг. Тези инвариантни особености са обусловени от спецификата на образователното пространство и пе-

дагогическата дейност, както и от особеностите на обекта на въздействие, който в отличие от болшинството професии притежава собствен почерк, динамика и активност. В процеса на обучение педагогът използва своята личност като инструмент за влияние на възпитаника си, прибягвайки често пъти до примитивни, но действени форми като авторитарния стил на общуване например. В резултат личността на педагога придобива черти на диктатор-властник, досаден учител и мърморко, самоуверен и груб, ограничен догматик, без чувство за емпатия и разбиране, гъвкавост и др.

2. Типологичните деформации са причинени от сливането на личностните особености със съответстващите на професионалната дейност въздействия. Обикновено водят до засилване и подчертаване на отделните личностни характеристики до неподходяща, прекомерна акцентуация. В работата на педагога неговите професионални деформации се проявяват в отношенията, позициите, които той най-често заема в общуването с околните – млади и стари. Една от разпространените типологии е тази с противоположни позиции – „педагог-император” („тухлена стена”, „режисьор-ригатор”) и „педагог без пиедестал”. Първата позиция се характеризира с поведението на надзирател, контролор, превърнато в стил на живот. Такова мислене и подход красноречиво се описва като „червен молив/химикал”! Подобен стил на поведение е характерен за човек, който по силата на своята професия се чувства упълномощен и „надарен” с особена власт и на базата на преживяното счита, че винаги има и знае точния отговор на поставените въпроси. Тази позиция е провокирана в значителна степен от йерархичната недемократична организация и устройство на образователната система, пречеща не само на обучаваните в нея, но и на самите педагози. За системата на обучение това е един от признаците на криза. По принцип отношението към постъпките на другите като към контролна работа, предадена за оценяване, и нагласите, готовността за констатиране на недостатъците у другите, които по-скоро се критикуват, отколкото хвалят, са характерни за авторитарното, господстващото поведение. С притежаващите и ръководени от такова съзнание педагози в ежедневно общуване е изключително трудно и неудобно, въпреки че те не забелязват това. Този стил, представен по аналогия с театралното изку-

ство в ролята на „режисьор-ригатор“, се проявява в ранните периоди на стилово позициониране, когато зад избраните модели на прегради, пиедестали, човек се опитва да „скрие“ от възпитаниците своята същност и демонстрира „нужната“ – научена или внушена физиономия. В тази връзка е подходящо да припомним типологизацията на стиловете родителско възпитание, дадена от американския психотерапевт Вирджиния Сатир, които можем да отнесем към педагогическите. Те са, следните:

• Педагог–началник (тухлена стена)“, чийто пиедестал е властта. От възпитаниците си той изисква преди всичко послушание. Прилича на тиранин, подчертаващ постоянно своята сила, знание и способности и считащ себе си за образец на съвършенство и добродетелност. Обвинява и държи всички в страх. Това е „опитният“ учител, който знае добре скритите пороци и тайните страхове на своите обкръжаващи – обучаеми и колеги. Той счита, че педагогът е длъжен да използва знанията и опита си за съхранение основно на своя авторитет. Чувства се облечен във власт, заради което е особено принципиален. Счита еднозначно себе си за „длъжен“ да даде отговор на всеки въпрос и по всеки повод притежава единствено „правилното“ мнение. Смяната на общоприетите стереотипи и норми, неопределените ситуации за него са мъчително трудни и невъзможни. Резултатите от подобен стил на педагогическо поведение са постоянните противоречия, прекъсвания и конфликти, обиди, липса на диалог и искреност във взаимоотношенията с възпитаниците.

• „Педагог-компютър“. Неговият „пиедестал“ е компетентността, обективното и точно познаване на нещата. Той изисква от възпитаниците репродуктивно възпроизвеждане на информацията и фактите. Изпълнява ролята на пророк, произнасящ категорични и несъмнени истини, самоуверено и самодоволно, монотонно като робот. Приема, че главното в обучението и възпитанието е компетентността. При това, ако някой я притежава, без съмнение, това е той. Затова и речта му е обезличена – „Всички знаят, че...“, „Добре известно е, че...“, „Прието е, че...“, „Говори се...“, „Има мнение, че...“ и др., без употребата на местоимение в първо лице. Това е „безличният, затворен, студен“ педагог. Резултатът от подобен стил на поведение е понижената увереност в себе си на обуча-

емите, липсата на положителни емоции и активност в занятията, водещи до загуба на мотивация и интерес, отчуждаване, въпреки ентузиазма и привързаността на педагога към своя „предмет“.

• „Педагог-мъченик (желе, гъба)“, чийто „пиедестал“ е безконфликтността, компромисът, очакващ и търсец послушание. Помагач и винаги услужлив, съгласяващ се, тих и миролюбив, винаги с чувство за вина и с готовност да поеме чуждите задължения за избягване на неприятностите и конфликтите. По същество, с позицията си такъв учител се старае да избегне душевните напрежения и разстройствата, съпътстващи конфликтите. За съжаление, подобен стил е еднакво вреден, провокирайки отделни обучаеми към манипулации, а други – към уплаха и страх от появата на безпокойства и проблеми, чувство за вина.

• „Педагог-приятел“ с „пиедестал“ – популярност, очакващ и желаещ предимно добро отношение към себе си от възпитаниците. Снизходителен, винаги прощаващ (независимо от възможните последствия) и разбиращ, подкрепящ другар. В действителност, това е формализъм, бездушие и безотговорност, неангажираност с проблемите на възпитаниците; стил на възпитание, формиращ безотговорност и потребителски наклонности.

Описаните по-горе разновидности на позицията на педагога „на пиедестал“ на практика са смесени.

Противоположната позиция – на „педагог без пиедестал“, можем да определим като партньорска, тъй като стоящият на нея човек знае, че няма дори и с най-хуманното основание правото да отстоява своето за сметка на други. Той осъзнава, че в общуването позицията на собствена правота и истина води до обратна реакция и на отхвърляне.

Педагозите партньори приемат себе си като водещи инициатори, вдъхновители, лидери, а не като авторитарни ръководители, надзиратели и мениджъри. Своята задача и отговорност те виждат в това да научат възпитаниците си да бъдат себе си и остават верни на ценностите и добродетелите при всяка жизнена ситуация. Те са готови да съобщат пред тях своите негативни оценки и прогнози, заедно с положителните, естествено; да се огорчат, разгневят и разстроят, както и изпитат радост и веселят задружно. Поведението и действията им съвпадат с думите и позициите им.

Различията между педагозите красноречиво и ярко се проявяват в избора им на позиция при взаимодействието с другите. На тази база ги разделяме на предпочитащи „открита” или „закрита” позиция. За втория тип педагози е характерен обезличеният, суховат, обективен маниер на изложение, без лични оценки и мнение, съмнения, преживявания и проява на емоционално-ценностен подтекст и изразяване, което не предразполага към съпреживяване и откритост. За педагозите, предпочитащи откритата позиция, е характерен отказът, усещането за педагогическа непогрешимост и безнаказаност. Те споделят с възпитаниците си своя опит и съпоставят с тях преживяванията си. При това между тях се поражда диалог, характерен с търпимо, уважително отношение към мнението на възпитаниците (даже и погрешно); умение и желание за приемане на гледната точка, критично осмисляне на собствената позиция, доверие и нагласа за приемане на позицията „движение” към мнението на другия, допускайки право на грешка в него. Критиката се използва във форма на самокритика - приписвайки на себе си типичните ученически грешки, учителят обяснява грешните съждения и споделя преживяванията си, свързани с тях („Някога мислех., че...”, „Струваше ми се, че ..”, „ По-рано мислех, че ..”, „Аз не съвсем точно поставих въпроса за..” и т. н.). При това равнопоставянето не бива да е лицемерно и отношението между партньорите следва да се гради на взаимно уважение и ненасилствени действия, на съгласие и взаимност, сътрудничество и отчитане на правата и интересите на страните, подкрепа и взаимопомощ. Противодействието е възможно единствено за избягване на грешки с неприятни последици. Такъв стил на взаимоотношения не само предпазва учителите от професионално-личностни деформации, но и дава насока на хуманистично, личностно-ориентирано възпитание, необходимо в съвременното ни.

3. Специфичните деформации на личността на педагога са обусловени от спецификата на преподавания предмет.

4. Индивидуалните деформации се определят от измененията, настъпващи в подструктурите на личността и външно несвързани с педагогическата дейност, когато успоредно с формирането на професионално важните за преподавателя качества се разви-

ват и такива, нямащи на пръв поглед отношение към учителската работа.

В обобщение, можем да отделим професионалните деформации, влияещи в голяма степен на нивото на личностно развитие, т.е. негативните изменения на характера, проявяващи се в ежедневието и на професионално ниво – промени, отрицателно влияещи на практическата дейност. Разбира се, делението е условно и е показано в табл.1.

Табл.1 Професионални деформации на педагога

Личностни	Професионални
Авторитарност	Педагогически догматизъм
Демонстративност	Информационна пасивност
Доминантност	Формализъм
Агресия	Некомпетентност
Равнодушие	Консерватизъм
Поведенчески трансфер	Ролева експанзия
Социално лицемерие	Монологизъм
Научна безпомощност	Дидактичност
Неадекватна самооценка	

Без претенции за изчерпателност и разчитайки на определеност и яснота на термините и характеристиките им, предлагаме някои индивидуални идеи за превенция и профилактика на личностните деформации и постигане на повече радост от професията и живота, разработени и апробирани с учителите в хода на обучението им по магистърска специалност „Предучилищна и начална училищна педагогика” и СДК „Учител” според индивидуалните когнитивни, емоционални и личностни ресурси.

1. Освобождаване от ограничаващите убеждения, негативизъм и ниска самопредстава, които оказват влияние върху положителната самооценка – чрез въпросници за самооценка и самоопределяне на личните ресурси за справяне с проблемите.

2. Ефективно организиране на деня – работа, почивка, сън. Рационално отношение към времето и неговото разпределяне: за работа, за възстановяване, за общуване в семейството и т.н. – чрез упражнения за планиране на деня и седмицата. Добре организиращият времето си педагог може да върши много повече и по-добра работа с по-малко напрежение.

3. Грижа за тялото чрез използване на спорт и/или *физическите упражнения*, които спомагат, образно казано, за „изпускане на парата” и физиологическото укрепване на организма. Най-естественото е ходенето, както и бягането, колоезденето, спортните игри, йога и всички видове фитнес занимания, релаксация и отпускане. За детския учител и учителя по физическа култура този вид занимания са част от ежедневната работа.

4. Грижа за тялото чрез рационален начин на хранене, доставящ необходимата енергия на организма и подпомагащ го да се справи с трудностите и стреса. Осъзнаване на потребността от достатъчно сън и време за релаксация на тялото.

5. Разширяване на мрежата на социалната подкрепа, включваща поддръжката от страна на приятели, роднини, колеги и др. Важна и отговорна е ролята на институционалната подкрепа – местоработата за утвърждаването на позитивен дух в междуличностните отношения – между колегите, между ръководители и подчинени.

В заключение предлагаме и няколко популярни, но вероятно не съвсем научни съвета, главно към представителите на „прекрасната половина на човечеството” – мнозинство в педагогическата общност и нуждаещи се от особено внимание и грижа!

Старайте се да приемате случващото се около Вас оптимистично! Най-добрият път към успеха и сътрудничеството с колегите са доброто настроение и позитивният подход, вярата в решаване на проблемите.

Приятелите, семейството и възпитаниците ще са Ви благодарни за подарената възможност да погледнат с радост на света и на себе си с удовлетворение. Известно е, че хората предпочитат оптимистите пред скептиците и песимистите;

Стрежете се да преодолявате страха! Да живееш в страх е форма на психическа инвалидизация, постепенно разяждаща личността.

Намерете време да оставате насаме със себе си, когато правите оценка на живота и

случващото се, да обмислите възникналите проблеми; за почивка и възстановяване.

Не позволявайте на околните да искат от Вас прекомерно много! Едно е да помагаш според силите си на другите и съвършено друго - когато приятели и колегите те експлоатират! Това създава чувство за вина.

Не давайте вид, че харесвате онова, което Ви е неприятно! Насилието над своите чувства и външни прояви изискват значителна загуба на енергия и оставят неприятно усещане.

Не взисквайте прекомерно у дома от близките! Често проявявайки педагогически професионализъм, вкъщи педагогът забравя това, на което учи другите, и родствениците му се оказват негови „доведени” деца! Дайте възможност на децата да се проявят и бъдат себе си. Това ще им даде увереност в собствените сили, повече радост и надежда за успех!

Опитайте по-рядко да казвате: „Не мога да направя това”. След като другите вярват във Вашите възможности, защо действително не проверите силите си!

Следете за фигурата си! Стройната фигура определя в значителна степен психическото здраве на жената и е добър пример за околните!

Малките радости са Ваши! Позволете си ги. Заслужавате ги!;

Не забравяйте, че сте красива! През деня – на работа и вкъщи, мислено си кажете „Аз съм красива!” И не забравяйте да го потвърдите с външния си вид и поведение!

ЛИТЕРАТУРА

1. Жекова, С., Н. Колева. Рискът в учителската професия. С., СУ – ЦИУУРК, 1991.

2. Захариева, Р. Стресът в работата на учителя като отсъствие на професионализъм и социална подкрепа. - *Сборник на III-та пролетна сабионална конференция „Стресът в професията на учителя”*. В., ВСУ „Черноризец Храбър”, 2012, с.34-44.

**ЗНАЧИМИ СМУЩЕНИЯ НА МЕНТАЛНОТО РАЗВИТИЕ В НАЙ – РАННИТЕ ЕТАПИ
НА ЖИЗНЕНИЯ ЦИКЪЛ – АУТИСТИЧЕН И СИМБИОТИЧЕН ПРОФИЛ НА
ПСИХОТИЧНО РАЗСТРОЙСТВО ВЪВ ВЪЗГЛЕДИТЕ НА МАРГАРЕТ МАЛЕР**

Светозар Димитров

**SEVERE MENTAL DISTURBANCES OF DEVELOPMENT IN THE EARLIEST STAGES
OF LIFE – AUTISTIC AND SYMBIOTIC PROFILE OF MENTAL DISORDER
ACCORDING MARGARET MAHLER'S IDEAS**

Svetozar Dimitrov
svetozardimitroff@gmail.com

ABSTRACT

Margaret Mahler is one of the most important figures of the psycho-dynamic perspective in psychology and her efforts for a new explanation model for the earliest mental life and structure give us a much enriched point of view about further researches and supporting activities among children and adult people with psychotic disturbances in mental functioning. The author's standing point gives us a perspective for differentiating two basic profiles of mental, which are an autistic and symbiotic way of regression to archaic stages in mental behavior. Especially important for future psychological and social researches and applied activities is the focus on mental defense mechanisms such as devoiding contact with mental representation of mother and consequences of different Ego-disturbances and problems in reality testing by these mentally suffering children.

Key words: *mental life, psychotic disorder, inhibitions, regression, autistic and symbiotic disturbances*

Едно от най – важните имена на психоаналитичната перспектива в развитието е това на Маргарет Малер. Нейната новаторска роля е добре очертана в оригиналността на клиничните хипотези, клиничната ѝ практика и провежданите лонгитюдни изследвания. Чрез психоаналитични интерпретации на наблюдаваното поведение тя успява да открие поведенчески индикатори на психодинамичните процеси в личността, за които голяма част от останалите автори могат да коментират единствено ретроспективно – като реконструкции от аналитична работа с възрастни. В своето дело Малер интегрира дотогавашните успехи на психоанализата, респ. теоретичните принципи на З. Фройд, Х. Хартман и Р. Шпиц, като ги обогатява и допълва със собствените си данни. Съществен теоретичен принос е изясняването на ролята на обкръжението, съставено от реални обекти, във възрастта до 3 год. И особено ценно е, че авторката успява да вникне в автентичните прежи-

вявания на детето и да види влиянието им върху формирането на вътрешно-психичните структури. По този начин бива конкретизирано понятието на Хартман за „средно очаквано обкръжение“, разпознато в конкретната личност на майката. Ключово понятие в тази теоретична конструкция е проследяването на успешността, респ. провалите на адаптацията, като пред детето стои предизвикателството да се нагоди спрямо изискванията на своето симбиотично обкръжение. Започвайки своята изследователска работа от клинична практика с деца с психотични смущения, Малер извежда два основни профила на психотично функциониране – аутистичен и съотв. симбиотичен профил на психотично разстройство.

Разсъжденията на авторката по отношение на генезиса на психотичните разстройства се вписва в традицията на постиженията на течението, известно като Его-психология и от друга страна - в търсения, акцентиращи върху важността на

обективните отношения за формирането на личността. Продължаваме с разсъжденията на формулираната от Хартман позиция, че предпоставките за шизофреничен процес следва да бъдат разпознати в ситуацията на ранен физиологичен дистрес и това е свързано с настъпването на несъвместимост в орбитата на майката и бебето в първите седмици на живота, при което се случва описаната „преливаща асимилация“ [11;286] Това са ситуации в ранната бебешка възраст, при което свръхстимулацията на новороденото причинява или директно болестотворно ментално състояние – с множество черти на аутистичен упадък, или увреждащото майчино отношение образува изключително количество от т.нар. в психоанализата не-неутрализирана експлозивна и по тази причина разстройваща функционирането агресивна нагонна енергия. Така често наблюдаваната при психотици неаргументирана агресивна възбуда изглежда, че не може да бъде компенсирана в личностен план поради липсващата в ранното психично съзряване на балансиращо и преработващо майчино присъствие.

Изхождайки от тезата си, наречена „квази-социо-биологична“, Малер коментира две основания за развитие на психотичен процес в ранното формиране на личността. На първо място е поставена ситуацията, в която необходимото за успешното оцеляване и адаптиране в пространството и отношенията умения за отчитане – т.нар. „тестиране“ на реалността, е изцяло пренебрегнато от първичните психични процеси на несъзнавана ментална активност. Поради липсата на начална зрялост на съзнателната дейност и активност в структурите на Аз-а, изглежда, че личният капацитет за адаптация в бебето е силно закърнял и не може да обслужва адекватно задачите и предизвикателствата на действителността, извън подкрепата и присъствието на майката. В този смисъл атрофирането на инстинкта и нуждите от самосъхранение, както и високата степен на незрялост на психичният апарат при раждането, поставят нововъзникналия ин-

дивид в ситуация на абсолютна зависимост от грижите на майката или нейните заместители за дълъг период от време. Нещо повече, в един стабилен период, след като новороденото се утвърди в житейски план, е необходимо постоянно усилие за поддържането на специфична характерна симбиотична социална връзка в рамките на отношенията майка-дете. Именно в тези най-ранни периоди на живота, наричани в термините на Малер периоди на недиференцираност, са възможни редица форми на смущения и емоционален, респ. ментален регрес, оставящи в по-нататъшното функциониране на субекта трайните увреждания на психотична организация на личността. Авторката се придържа към формулираното от Ш. Ференци ранно инфантилно състояние на т. нар. „халюцинаторна омnipотентност“, характерна за първите седмици на постнаталното развитие, където познавателно и преживелищно съществува голяма дистанцираност от обектите на външната реалност и по думите на Шпиц [1;127] психичното преживяване и очакване за фигурата на майката заема напълно пространството на този „външен изпълнителен Аз“. Ясно в случая се очертават водещи принципни характеристики на аутистичната организация и в конкретни ситуации, при които субектът на бебето не успее да организира за себе си балансирано и градивно преживяване на стимулите, които получава от основния обект на въздействие – фигурата на грижовност – най-често майката - може да се стигне до болезнено увреждане на познавателната активност, на сензориката, включително и липса на разграничителна способност за разликите между жизнено и неопушевеност.

Описаните катастрофални черти и реакции като патогенни агенти имат значима роля при развитието на аутистичното разстройство. Подобно кардинално смущение поставя в тези деца неспособността за възприемане на цялостната фигура на майката, както и на обобщената представа за нейната жизнена активност. В та-

ка очертаващата се картина на примитивно аутистично функциониране не може да се направи разлика между външен и вътрешен свят, между онова, което е чувство за себе си, и нещата от неодоушевеното обкръжение. От социо-биологична гледна точка такива деца изглеждат фиксирани или съответно регресирали към аутистична фаза на постнаталния живот, освен в случаите, в които функционират на още по-примитивно зародишно стъпало на развитие според степента на увреденост на капацитета за сензорно и емоционално инвестиране на периферната чувствителност. Клинични находки от наблюдения на деца с аутистично разстройство констатира, че е налице извънредно голяма неадекватност на чувствителността към болка, съчетано с допускане за недостиг на периферно кръвообращение. Успоредно с описаните характеристики Малер коментира и липсата на напластяване и последователност в натрупването на катектирани усещания в различни периферни телесни зони. Това за авторката изглежда очевидно от малобройността на стимулиращи автоеротични активности и гъвкавостта на инвестираните със значение - т.нар. „либидонозно-катектирани“ позиции, които често се заместват помежду си. На мястото на жизнеутвърждаващите автоеротични дейности описваните деца често изработват автоагресивни навици като системно клатене на главата, ухапвания на себе си и различни други практики на самонаранявания. Интересна и богата като възможности за по-нататъшна клинична богато практика с деца аутисти е хипотезата на Малер, че насочената към себе си агресия изглежда едно „квизивъзстановяващо“ [1;142] усилие за подсилване на чувството за собствените граници в тялото, често за сметка на или директно жертвайки части от образа на тялото. В случая липсата на подкрепа в общуването с майката за създаването на диференцирано отношение към контурите на образа на тялото разрушава по-нататъшните усилия на бебето да неутрализира агресивните разрушителни пориви;

те преминават и често владеят вътрешно-психичното пространство, блокират по-нататъшното развитие на капацитета за отчитане на реалността. За да можем повнимателно да разберем тези механизми от динамиката на инфантилните психози, следва да можем да разпознаем трудностите в удържането на символичните връзки в отношенията между майката и бебето, а именно стъпката, при която отчитането на реалността на образа на майката остава извън орбитата на преживяване на субекта. В тази тенденция менталната репрезентация, респ. образът за себе си, се откъсва от от представата за грижещата се фигура с кардинални последици върху процесите на формиране и интегриране на Аз-а в личността. Причините за такъв развой в отношенията и респ. във възможностите за по-нататъшно психично развитие могат да се търсят както в директно проявяваната психопатология на майката, така и в липсата на емпатично отнасяне към бебето. Третата възможна линия е допусканата от Малер вродена девиантност на Аз-а, проявяваща се в присъща липса на контакт с живото обкръжение или в безпорядъчно търсене на паразитиращо симбиотично сливане с възрастния.

В тази важна формулировка за осигуряващото защита паразитно сливане с другия аутистичен профил на детска психоза присъствието на преживяване за майката изглежда до такава степен непоносимо, че е преживелищно „изрязано“ от картината за отношенията и очакванията. Включването на майката в обкръжението на детето се посреща, като че ли никога не се е случвало и не може да се разпознае – на емоционално ниво се отрича специфичната значимост на този безспорно важен образ и често се приравнява като значение към неодоушевеното обкръжение.

Описвайки по-нататък поведението на аутистите, Малер задава ценния въпрос за природата на т.нар. „псевдосамостоятелност“ на тези индивиди; те видимо не се чувстват поканени да реагират на стимули и дразнения в обкръжението и отноше-

нията си. Разглеждано в перспективата на емоционалната динамика, аутистичното поведение се явява базисна защитна организация, която изключва първичния обект на обич в лицето на майката. Прекъсвайки пътищата за свързаност с тази фигура, аутистът успешно изключва необходимостта да откликва на стимули и да се кооперира със средата около себе си, както и в много голяма степен да реагира на пориви на вътрешна нагонна или преживелищна възбуда. Стигаме до формулировката, че аутизмът в ментален план е цялостно – или опит за такова – положение на изключване на света, насърчавайки масивно негативно халюцинаторна продукция – халюцинират се потенциалните източници на сензорни усещания, особено онези, които изискват чувствен отговор. Тук вече можем да създадем добра обяснителна картина на клиничните описания на такива деца и поразителните особености в поведението, а именно изглеждащата като театралност битка, значимо представяна особено в моментите, когато човешко или социално присъствие изисква контакт и общуване. Очевидно е, че такъв сигнал внася конкурентно очакване за намеса в нуждите им по халюцинаторно-илюзорен начин да контролират фиксирания от тях сегмент от неживото обкръжение, където аутистите се държат като всевластни магьосници.

Успоредно с описаната клинична картина, в работата на Малер е описан и друг профил на инфантилна психотична продукция, където симбиотичните отношения между майката и детето са маркирани, но не правят прогрес към обособяване и постепенна индивидуализация на образите на себе си и на значимия ментален обект. Менталната репрезентация на майката остава или в повечето случаи значително регресира, така че в крайна сметка отделянето от представата за себе си остава невъзможен процес, а тези две репрезентации стават елементи в налудността за могъщество на детето. Клиничната картина на децата от симбиотичната група увреждания рядко показват значими раз-

стройства в поведението през първата година от живота, с изключение на разстройството на съня. Често те биват описвани от майките си като постоянно плачещи или свръхчувствителни бебета. Менталното разстройство в случая става видимо и оформено като съдържание при малко по-късни житейски стъпки, когато развитието на Аз-а на личността бива поставено на кръстопът, когато порастването налага известно отделяне от майката, а външният свят настоява пред детето да може да се справя с предизвикателствата на нововъзникващи за него части от реалността. Колкото повече диференциацията на Аз-а и психосексуалното съзряване налагат отделяне от фигурата на майката и независимост спрямо нейното влияние, толкова повече чувството на симбиотично могъщество ще се проявява под формата на тежки панически атаки. Описаните смущения се появяват в най-голяма сила през третата и четвъртата година от живота на детето, по време на най-голяма интензивност на едиповия конфликт. С други думи, изглежда, че скъсването с реалността при симбиотичните психози се случва по време на нарастващото съзряване на моторната координация, съдържашо в себе си и предизвикателството към двигателна автономност, съчетано с много по-високите и зрели очаквания на едиповата фаза. Неспособността на детето да организира самостоятелно преработване на тези очаквания хвърля симбиотично психотичното дете в амбивалентното пространство на неудържимите афективни атаки. При симбиотичните разстройства в детството непреработени – „не-неутрализирани” [11;289] сили на обичта и агресията остават като фиксирани нарциситични тенденции в слятата орбита на отношенията майка-баща-дете, напомнящо на първичната орбита „майка-бебе”. Забележими моменти на раздробяване на Аз-а са най-често травматизиращи събития като разболявания, премествания – напр. постъпване в ясла или детска градина, раждането на друго дете в семейството, но също така и всякакъв вид други

промени от по-частен характер, които разстройват крехкия и несигурен психобиологичен баланс на тези деца. Тук следва да коментираме и важността на натрупващия се ефект на по-ранни травми върху общото поведение. Светът в преживяването изглежда постоянно враждебен и принуждава субекта да го раздробява на фрагменти като защитна операция и в същото време - на пръв поглед парадоксално – тревожността от разделяне обзема изцяло болезнено ранимия Аз на „симбиотично психотичното дете”. Описваните в клиничната практика реакции на тревожност при тези деца са силно интензивни и така разпилени, че директно наподобяват организмичния дистрес от най-ранния живот на новороденото. Тежките реакции на паника изглеждат като бездънни в своето проявление и често са следвани от възстановителни действия, целящи да поддържат или поправят нарцистичното преливане в преживяването на отношенията с майката и бащата. Тези възстановителни операции при симбиотичното увреждане стартират със соматични налудности и халюцинации за постигнато цялостно сливане с „нарцистично обичания и мразения omnipotent образ на майката” [11; 287] При тази обособеност на инфантилна психоза капацитетът за отчитане на реалността е фиксиран или регресирал към нивото на omnipotent налудност, като стъпка в много ранните отношения между майката и бебето. Границите между преживяване за Себе си и не-Себе си са силно размити, включително и менталната репрезентация на телесното чувство за себе си е неясно маркирано.

В рамките на симбиотичното психотично смущение в детството най-силно изразените психични защитни операции са проектирането и интроекцията в тяхното оформяне като целящи постигането на чувството за единство с майката, като именно тук се проявява симптомната и поведенческа противоположност в сравнение с аутистичната симптоматика. Разбира се, вариациите на активност отново

за разлика от „класическия аутизъм” са много по-разнообразни, обикновено трудно се разпознава разстройството директно в първите години от живота, с изключение на демонстрирания много нисък толеранс към неблагоприятни фрустриращи събития и много впечатляващата по-късно непоносимост към раздяла и неспособност за емоционално диференциране спрямо майката. Често разнообразни са обаче степените на разстройство на капацитета на отчитане на реалността и този факт е силно свързан с колебанията на ранното състояние на сливане с майката. Зад тази картина, разбира, се следва да държим сметка както за нивото на незрялост на детския Аз да преработва смущаващите предизвикателства в живота и скритите защитни ресурси на личността да се противопоставя на обезличаването, така и от друга страна - в огледална позиция – за интензивността на импулсивното „вливане” на желанието на майката в общата „фузия” и респ. за характера на нейните емоционални и ментални дефицити.

В случаите, когато липсва или съответно не се появи адекватна психична намеса на трети обект – това може да бъде бащата, ако е ментално ситуиран извън преливащата триада майка-баща-дете, друга фигура от обкръжението, значима за майката или в по-общ план натискът на конкретна институция или контекстът на културата – усилията за възстановяване на описаната нарцистична omnipotentност във връзката с майката и конфронтиращите това процеси на физиологично и психологично порастване могат да доведат директно в по-зряла детска възраст до шизофрено раздробяване на съставни съдържания на Аз-а в личността. Възбудени кататомно-подобни състояния и изблици на гневни панически атаки характеризират тази клинична картина, допълнена от халтаво отчитане на реалността и халюцинаторни опити за възстановяване на симбиотичната фантазна хегемония. Отново срещаме привидния парадокс на бебе, което е интензивно – и

много често едновременно - обичано и мразено, но обединено в метафоричната амбивалентна категория „Негово Величество Бебето“; от „другата страна на барикадата“ децата със симбиотични смущения са физически и емоционално неотлъчни от майките си, а в същото време често разказват за кошмарни видения и сънища, в които майката в рамките на психоаналитичен процес е представена като „многоглаво чудовище“, „гигантска медуза“, „отровен паяк“ и т.н.

Речта на тези деца също е много специфична, подчертано стереотипна и праволинейна. Малер разпознава в речевите изкази чести халюцинаторни монолози с „интроецирания“, респ. преживявания вътре в себе си обичан обект, а поведението непрекъснато драматизира чувството на вътрешно обединение с този ментален обект.

Поведението в социална среда на децата с налично симбиотично психотично смущение по причина е предизвикателство за различни по работните си задачи публични институции. Тези деца много по-често от връстниците си с аутистичен профил биват включвани в масови детски градини и училища и следва да имаме насока за специфичните им емоционални особености. Често наситеното с импулсивност поведение на изразявани обич и агресия смущава възрастните.

От една страна, децата непрекъснато търсят начини да завоюват нежността, благоразположението, вкл. проявата на физически ласки от своите възпитатели, а от друга - немотивирано откъм външни дразнители често се нахвърлят да хапят, ритат и удрят. Емоционалното обяснение, което психоанализата в тезата на разглежданата тук авторка ни предлага, е свързано с неудържимата ненаситност към присъствие и търсене на връзката с другия обект; всички актове на орална и телесна агресия съдържат в себе си нуждата менталният обект на желанието да бъде откъсван от външния свят и контролиран в личното пространство. Много често се отмъщава на онези фигури, които

събуждат желание – Мелани Клайн ясно посочва корените на това състояние с ревността и омразата – и впоследствие „отмъщават“ за болката, която симбиотичното дете изпитва от раздялата и липсата на контакт с желаното преживяване.

В опит за синтезиране на клиничните находки и достижения, в работата на Маргарет Малер следва да бъде открит безспорният ѝ голям принос в проникновеното разбиране на менталните смущения в най-ранните етапи на формиране на човешкия индивид и изключително полезните указания относно емоционалната динамика на фиксациите и регресивните ментални движения на психично разстроените деца. Сериозно се потвърждава настояването на авторката за нуждата от признаване на състоянията на шизофрено смущение в детска възраст, отговарящо на автентичните клинични факти на разстройствата в тази възраст. В динамиката на застиналостта на аутистичното състояние следва да се отчита и следи важността на нежеланието за директен контакт и достъп до личното пространство на децата. При симбиотичния профил на смущение следва да отчитаме способността за тестиране на реалността, но и факта, че децата са активни в тази важна практика по особен начин и със свое темпо, чието неотчитане от подпомагащите специалисти е най-честата причина за провал на усилията за терапевтично и корекционно взаимодействие с тях.

Прогнозата за развитие на тези състояния е условна и следва да се съобразява със специфичните нюанси на личното страдание на всяко отделно дете и готовността му да понася присъствието и партньорството с другите. Важно е да се има предвид, че макар и по-малко акцентирано в настоящата разработка, оттеглянето от реалността в аутистична или симбиотично-тревожна посока е важно да се разглежда като крайна форма на защитно действие срещу ужаса на неизвестността в обкръжението. Подходът за работа е бавно и внимателно – понякога с години професионално търпение - да се прави

опит да се свържем с онази част от личността на детето, готова да приема градивните предизвикателствата на живота и с умерена доза оптимизъм някога да е в състояние да изпита удоволствие от тях. Последното е част от принципната клинична убеденост, че дори и в най-неотзивчивите и капсулирани психотични състояния съществуват елементи от витално активна част на психиката; вярване, което връща надеждата на специалистите от различни подпомагащи професии за ползата и смисъла от техните усилия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Атанасов, Н. Психоаналитични теории на развитието. С., 2002.
2. Калоянова, Н., Д. Циркова, М. Димитрова. Когато в класа ми има дете със СОП. Сборник. 2012.
3. Клайн, М. Любов, завист и благодарност. ЛиК, 2001.
4. Работа в екип със страдащото бебе и дете. *Практики*, 2012.
5. Бебето и малкото дете – по пътя на порастването. С., ЦОПСИ, 2010.
6. Hartmann, H. 'The Metapsychology of Schizophrenia.' *Psychoanal. Study Child* 8 1953.
7. Hartmann, H. 'Formation of Psychic Structure.' *Psychoanal. Study Child* 2 1946.
8. Jacobson, E. 'The Self and the Object World.' *Psychoanal. Study Child* 9 1954.
9. Jacobson, E. 'Denial and Repression.' *Amer. J. Ps.* 5 1957.
10. Kanner, L. 1942 'Autistic Disturbances of Affective Contact.' *Am. J. Orthopsych.* 12.
11. Mahler, M. 'On Child Psychosis and Schizophrenia (Autistic and Symbiotic Infantile Psychosis).' *Psychoanal. Study Child* 7 1952.
12. Mahler, M. 'Remarks on Psychoanalysis with Psychotic Children' *Quart. J. Child Behavior* I. 1949.

ПРИЛОЖЕНИЕ НА БИОГРАФИЧНИЯ МЕТОД ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА МЛАДЕЖИ С УВРЕЖДЕНИЯ

Детелин Костадинов, Иван Карагьозов

APPLYING THE BIOGRAPHICAL METHOD IN YOUNG PEOPLE WITH DISABILITIES SURVEY

Detelin Kostadinov, Ivan Karagyozov
E-mail:kostadinov52 @abv.bg

ABSTRACT

Applying the biographical method in a survey of young people with disabilities will give possibilities to discover their social reality before and after the disability. Knowing their personal life, difficulties, relations ships, fears, dreams and ambitions for the future, their place and role in life is a condition for creating a successful individual social life.

Key words: *young people with disabilities, biographical method, narrative interview, social construct, social reality*

ВЪВЕДЕНИЕ

През последните няколко десетилетия биографичните изследвания преживяват своя Ренесанс. Биографичният метод на изследване се развива динамично не само в сферата на социологията, но и в други сфери на социалните науки – психология, педагогика, история, както и в сферата на социалната работа и професионалното ориентиране.

Изследванията доказват, че биографичният анализ е надежден метод за създаване на теоретични хипотези от социален характер [6]. Биографията на личността се възприема като „социален конструкт“, който изгражда едно-временно и социалната реалност, и субективното. Това е един свят на знания и умения, които постоянно се трансформират и потвърждават в една диалектическа връзка между знанието за живота, уменията, историческия опит и моделите, представени от обществото [9].

Главните задачи на биографичното изследване са как хората виждат и изграждат биографията си в различни културни и социални ситуации. В съдържанието на биографичното изследване концепцията „биография“ или „биографичен конструкт“ се използва като заместител на „идентичност“ [9].

Аспектът на „идентичността“ в биографичното изследване е застъпен като вид приемственост в строежа и поддържането на различни променящи се ситуации. В центъра на теоретичната концепция на „биографирането“ се поставя синтезът на структурирането на индивидуалността. Биографирането означава, че индивидът има възможност за постоянно и продължително интерпретиране на живота си в контекста на преживяното от самия него, и това преживяно подлежи на обогатяване и моделиране от самия индивид.

Биографичният метод е разработен от Фриц Шутц и стартира в Германия около 70-те години на 20 в. като метод на социалното изследване [5]. Основното средство за събирането на емпиричните данни при биографирането е биографичното или още т. нар. автобиографично /наративно/ интервю. Автобиографичното интервю представлява ситуация на свободно, устно самотематизиране, при което биографът пресъздава историята на живота си според собствения опит, преживявания, системи на релевантност и модели на тълкуване на социалната реалност.

Началото на приложението на биографичния метод в педагогическите изследвания се свързва с името на Юхеннингсен, който в своя труд „Автобиография и педа-

гогика” (1962) извежда три основни аспекта на използването на автобиографията в педагогиката [4]: автобиографията като педагогически източник; автобиографията като индивидуална ученическа съдба; образователна насоченост на автобиографията.

Биографичните изследвания в педагогиката се изграждат на базата на две традиции [3]: духовно-научна и херменевтическа /В. Дилтей/; феноменологическа и социологическа /Е. Гусерл, А. Шутц/.

Две от основните положения на В. Дилтей са оказали съществено влияние върху развитието на биографичните изследвания в педагогиката. На първо място, той разбира биографията в херменевтическите традиции като диалектика между единичното и общото, подчертавайки връзката между субекта и света. На втори план, той се интересува и занимава с проблема за произхода на конструирането на смисъла /теологията на душевния живот/.

В педагогическата теория и практика могат да се диференцират следните основни функции на биографията като средство за формиране, възпитание и развитие: обучаваща, регулаторна, ценностно-смыслева, проективна и психотерапевтична [2].

Приложението на биографичния метод при изследване на хора с увреждания или с хронични състояния все още не е достатъчно застъпено в нашата страна.

Хроничното състояние и трайното увреждане по дефиниция съдържат в себе си отношение към времето /време – *chronos*/. То продължава дълго, често през целия живот, и се превръща в траен елемент на ежедневната екзистенция на човек. Такива състояния обикновено се съотнасят към състоянията на „инвалидност” [1]. По своята същност и съдържание „инвалидността” може да не бъде непосредствена заплаха и причина за смърт, но тя съществува до края на живота – систематично го променя.

Времето и болестта се свързват и с непрекъснатото конфронтиране с биографичните преживявания, т.е. „със завръщане в миналото, в миналото без болест, без ограничения във възможностите на тялото и цялостната концепция за самия себе си” [1]. Особено внимание трябва да се отдели и на феномена, когато определеното увреждане е по рождение и не съществуват спомени за „живот без увреждане”.

В биографичните изследвания и анализ на индивидите с хронични болестни състояния могат да се диференцират три основни етапа с определена специфика на индивидуалните преживявания [8].

Интензифициране на актуалното време. Болният активно се заема със своите текущи дела, без да се обръща нито към миналото, нито към бъдещето, а се концентрира върху сегашното време на своя ежедневен живот.

Ориентация към бъдещето. Тук човекът с увреждане се насочва към решаване на важни за него задачи /лични, професионални, семейни, имуществени и др./ в бъдеще, когато, познавайки своята болест и нейното вероятно развитие, няма да бъде в състояние да се погрижи за тях.

Насочване на съзнанието към миналото. Тук човекът с хронично заболяване се обръща към спомените и преживяванията към миналото, когато тялото е било здраво и не е предизвиквало страдание, а всичко е било безопасно.

Настоящото изследване е един от първите опити за прилагането на биографичния метод при изследване на младежи с разнообразни по своята същност, степен и особености на увреждания и хронични състояния. Допуска се, че то ще позволи по-задълбочено да се изучи социалната реалност на младежите с увреждания /социалните актьори/ чрез интерпретацията на преживяванията им, на миналите и сегашните събития и нагласите за справяне със социалните предизвикателства. Това ще даде възможност всеки отделен случай да се разглежда като тотален социален факт. В житейската история на всеки младеж с увреждане може да се открие както това, което е определящо за него в индивидуален план, така и онова, което е валидно за социума.

Целта на изследването е приложението на биографичния метод за разкриване на спецификата на съдържанието на преживяванията и формирането на жизненото самоопределяне на младежи с увреждания и разбиранията им за социалните предизвикателства пред тях.

За постигането на целта на изследването са поставени следните **задачи** :

1. Да се изгради и приложи биографично интервю с определена структура и съдържание за изследване на младежи с увреждания.

2. Да се разкрие спецификата на преживяванията на младежите с увреждания като характеристика на тяхната идентичност.

3. Да се проследи субективната реалност на изследваните лица и развитието на индивидуалните им нагласи за справяне със социалните предизвикателства.

4. Да се направят изводи и заключения за реалния статус на младежите с увреждания в обществото.

Предмет на изследването е разкриването на възгледа и отношението за преживяното от младежи с увреждания и на формираната нагласа за социално-личностна промяна и развитие.

Обект на изследването са 21 младежи и девойки с различни типологии увреждания – физически, сензорни, ментални и комбинирани, както следва: с физически увреждания – нарушение на долни и горни крайници – 10; със сензорни увреждания – с пълна и/или частична загуба на зрение и слух – 9; с ментални увреждания – с нервно психически и умствени нарушения – 2; с комбинирани – притежават две или повече от посочените групи нарушения.

Структура и съдържание на автобиографичното интервю

За изследването на младежите с увреждания чрез биографичния метод е изградено автобиографично интервю с определена структура и съдържание, което включва 41 въпроса за получаване на информация в следните направления: адресно-биографични данни; семейно-битова и социална анамнеза; история на увреждането и причините за него; личностна прогноза за развитие и социална адаптация.

Информацията от всяко направление е конкретизирана чрез допълнителни въпроси към интервюирания. Осъществена е предварителна подготовка за запознаване на изследваните младежи с целта и изискванията за отговор на въпросите в интервюто. Строго е спазена конфиденциалността при провеждане на интервюто. Всеки изследван индивидуално и доброволно участва. За младежите, срещайки трудности, свързани със спецификата на увреждането, при осъществяване на интервюто е оказана квалифицирана помощ – чрез преводач на мимикожестова реч и личните им асистенти.

Анализът на адресно-биографичните данни показва една разнообразна картина. Изследваните младежи са родени в периода 1977-1990 година и разпределението им по пол е: мъже - 11, жени - 10. По месторождение разпределението е следното: Бургас – 9, Варна – 3, Русе – 1, Мездра – 1, Тутракан – 1, Нова Загора – 1, Попово – 1, села – 2 и без данни – 2. По образователен ценз данните са: висше – 5, средно - 15 и основно - 1. Според структурата на семейството те се диференцират в следните групи: **пълно** семейство - 14, **непълно** – 4 и **без данни** - 3. В професионалния и социален статус на родителите преобладават предимно работници (16) и служачи (6). Съобщават се данни за наличие на братя и на сестри с различни професии - автомонтъори, строители, охрана, пощальонки, продавачки, домакини и безработни. Битовите условия на живот са диференцирани по следния начин: перфектни - 6, нормални - 14, първобитни - 1.

Младежите съобщават интересни факти за отношенията си с родителите, братята и сестрите през детството и сега. Налице са твърде положителни и крайно негативни констатации във взаимоотношенията им с баща, майка, брат и сестра. При положителните констатации преобладават оценки като „добър родител на дете с увреждане“, „най-добрият приятел“, „винаги е до мен и ме подкрепя“, „грижовна, всеотдайна, строга“, „най-добрият съветник“ и други. Крайно негативните констатации съдържат отговори като „силно незаинтересован от семейството, егоист“, „непоносима и контролираща“, „властна, незачитаща чуждо мнение и желание“, „незаинтересувана за живота ми“ и др. Внимание заслужава една много ярка констатация за реалната динамика на взаимоотношенията по посока на придобитото увреждане: „загриженост, страх“, „тревожност“ и понякога - „липса на взаимоотношения“. Наблюдават се и други противоположни тенденции в тяхното развитие като: „в детството много близки, задружни и по-късно - тяхното прекъсване и пораждаване на отчуждение“. Възниква въпросът: Увреждането ли е причина за разрива на тези връзки? Отговорът е сложен и се предопределя от характера на индивидуалните причини, които са предизвикали такава дисфункция в отношенията.

Информацията за преживяванията е ориентирана към спомените до и след възниква-

нето на увреждането. Не се изключват обаче и случаите, при които увреждането е вродено. Интервюто дава информация за вида и степента на уврежданията на младежите, техните знания за причините на възникването им. Твърде голяма е диференциацията за възникването на уврежданията във възрастов план. При някои това е възникнало по рождение, при други - в детска възраст до постъпване в училище, при трети - в юношеска възраст. Има и четвърта група, при които то е възникнало при навършване на пълнолетие. Като основни причини за увреждането най-често се посочват незнание, наследственост, медицинска грешка, черепномозъчни травми, претърпени пътнотранспортни произшествия и радиационно влияние от Чернобилската катастрофа. Разкриването на допълнителни причини за увреждането, според техните проучвания, не променя картината на медицинската етиология.

Един от съществените въпроси в изследването е „увреждането промени ли живота ти?“. От получените отговори се разкрива една обективна картина, на индивидуалните преживявания. Повечето твърдения са по посока на необходимостта да се полагат двойно повече усилия, за да се справят в ежедневието си, отколкото ако няма увреждане. Синтезирани в описаната ситуация са отговори като: „да, кардинално - двойно повече се доказвам и двойно повече се трудя, за да постигна, което искам“. Особено внимание заслужава изказаната житейска тенденция: „**не знам какъв е животът без увреждане**“. Очакванията и надеждите на интервюираните за възможностите за преодоляване на увреждането не са оптимистични и преобладават песимистичните изказвания в следната форма: „твърдо не, абсолютно никаква, свързано е с голям риск, изисква твърде много средства“ и др. Не липсва и оптимистичният вариант, синтезиран в: „аз съм го преодолела отдавна, за другите - ако искат“, „чрез усилен и скъпа терапия или рехабилитация“.

Младежите с увреждания разкриват специфично съдържание на своите спомени и мечти от детството, детската градина, училището. Спомените най-често са свързани с празниците, приятелите, учителите, взаимните харесвания, романтичните прояви, поощренията, наказанията и др. Правят впечатление и отговори от рода на „как ми се

подигравах“. Тези отговори разкриват болката на преживяното, както и наличието на потенциал, който детето с увреждане трябва да активизира за справяне с трудностите.

Основен проблем за младежите е недостъпната архитектурна среда, която поставя редица предизвикателства и бариери - преди и сега. Интервюираните посочват, че основната подкрепа, от която са имали нужда в детската градина, училището и университета, е именно заради трудности с достъпността на средата. Налице са и данни за проблеми в общуването със съученици, и за неразбиране от страна на учителите.

Социална реалност и нагласи за справяне с предизвикателствата

Социалната реалност се свързва с повратните моменти в живота, с трудностите в ежедневието, с мислите, чувствата и притесненията за бъдещето. Нагласите за справяне с предизвикателствата характеризират волята и желанието за постигането на индивидуалните амбиции и мечти, усилията за справяне в живота. Повратните моменти в живота на изследваните не винаги се свързват пряко с увреждането и поради това могат да се разграничат две групи. **Едната група** посочва за повратен момент увреждането - „загуба на зрението“, „катастрофата и шокът след нея“. **Втората** ги свързва със „загуба на любим човек“, „отчуждаване от семейството“, „заминаването за чужбина“, както и „преместих се в друг град да живея и да уча, защото хората в града, в който се преместих, са по-топли и повече помагат“. По отношение на мислите и чувствата за бъдещето мненията можем да определим като по-скоро позитивни, напр. „вярвам в себе си, ще се реализирам въпреки всички трудности“, „да завърша образование“, „да имам работа и независимост от родители“ и др. Но има и такива, които изразяват липса на вяра и перспектива - „не мисля за бъдещето“, „положението повече ще се влошава“, „нямам очаквания“ и др. Динамиката е разнообразна, но именно в това са големите предизвикателства, които стоят пред младежите с увреждания. Логичното продължение е да се зададе въпросът „какво би направил, за да постигнеш мечтите си“. В отговорите на интервюираните се отчита наличието на воля и желание на всяка цена да ги постигнат. Налице е смелост и борбеност, желание да

докажат себе си – „бих работил дълго и упорито”, „бих се борил, доколкото мога”, „ще направя всичко, което мога”. Демонстрираните оптимизъм и вяра за постигането на целите най-точно характеризират огромната смелост и воля за живот въпреки увреждането. Животът на всеки един човек е неразривно свързан с мечти, желаня и очаквания за по-добро бъдеще, които се съпровождат с определени трудности и притеснения. Позициите на интервюираните варират от „страх ме е да не остана сам”, „живея ден за ден”, „страх за бъдещето на децата ни в България”, „дали ще си намеря работа, на която да ме назначат за дълго време и да намеря човек, който да ме приема такава, каквата съм” и др. Въпреки притесненията за бъдещето, се наблюдава желание за борба у младежите, изразено по следния начин - „гледам да не мисля негативно за него”.

Едно изследване винаги има предизвикателствата да анализира и даде отговор на даден проблем. Особеното, което отличава това изследване, е житейската съдба на младежи с разнообразни увреждания. Използването на автобиографичното интервю дава възможност те да изявят активната си жизнена позиция.

Макар и ограничено във времето, проучването реализира поставените цел и задачи, конкретизира следните **изводи**:

По своята същност, степен и характер едно увреждане не е предпоставка за промяна на индивидуалната житейска идентичност на личността.

Младежите с увреждания са изправени пред предизвикателства в общуването с другите, в адаптирането към физическата среда, в достъпа до образователни и обществени институции поради архитектурни бариери.

Увреждането активизира вътрешните сили за справяне с житейските ситуации, за изработването на нови динамични стереотипи, за волеви усилия и желаня за справяне с трудностите, за постигането на приемлив стандарт на живот.

Младежите с увреждания притежават идентични преживявания, страхове и амбиции като всички останали, но за постигането им полагат много повече усилия.

Перспективите в индивидуалното си битие те свързват, най-вече с компенсирането на увреждането и постоянното присъствие на близки хора.

Създадените условия за самотематизиране и пресъздаване на историята на живота им позволи на младежите с увреждания да демонстрират активна жизнена позиция и обективно тълкуване на социалната реалност.

В заключение, за подобряване на реалния статус на младежите с увреждания в социума е необходимо целенасочено и постоянно проучване на условията им на живот, на образователната среда, на взаимовръзките и комуникациите, на трудностите, преживяванията, страховете, мечтите и амбициите с цел създаване на по-добри условия и услуги за социално адаптиране. Особено внимание да се отдели за премахването на архитектурните бариери, като се вземат под внимание спецификите на различните видове увреждания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ивков, Б. (2012) Биографическият метод в социологията. Vojidarivkov.wordpress.com
2. Соловьев, Г. (2002) Биографическият метод в деятельности социального педагога о социального работника. Ижевск
3. Соловьев, Г. (2008) Биография школьника как средство воспитания. – Философия, Психология, Педагогика. Вестник Удмурского университета. Вып. 2
4. Хеннингсен, Ю. (2000) Автобиография и педагогика. Москва
5. Flick, U. (2002) *Qualitative Social Research*. Hamburg
6. Kusters, Iv. (2009) *Narrative Interviews*. Wiesbaden.
7. Kazmiercka, K. (2012) *Metoda biograficzna u sociologi*. Krakov.
8. Ostrowska, A. (2008) *Rozprawa z czasem w chorobie przewlekłej*, Wroclaw.
9. Rosenthal, G. (2008) *Interpretive Social Research*. Weinheim.

БУКВАРЪТ НА ДМИТРИЙ И ЕЛЕНА ТИХОМИРОВИ ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА БИОГРАФИЧНИЯ МЕТОД И ПРЕВОДНАТА ПЕДАГОГИЧЕСКА РЕЦЕПЦИЯ В БЪЛГАРИЯ

Маргарита Терзиева

THE PRIMER OF DMITRIY TIHOMIROV AND ELENA TIHOMIROVA THROUGH THE PRISM OF THE BIOGRAPHICAL APPROACH AND THE PEDAGOGICAL RECEPTION OF ITS TRANSLATION IN BULGARIA

Margarita Terzieva

ABSTRACT

The paper provides an analysis of the reception of the translation of a well-known school textbook, the primer of Dmitriy Tihomirov and Elena Tihomirova, which, on Bulgarian soil, was used in a strange pedagogical symbiosis with the ideas of Y. I. Paulson. The reflection of the biographical approach is examined, with an emphasis on the writers' and their translator's personalities.

Key words: primer, pedagogical reception

В периода след Възраждането българската учебникарска книжнина, все още под влияние предимно на руските учебници, е широко отворена за нови идеи, особено в областта на родноезиковото обучение. Близостта между двата славянски езика е допълнителен стимул за българските учебникари и съставители на пособия, които превеждат и адаптират за целите на обучението стотици дидактични книги.

Ще се спрем на една от тях, претърпяла няколко издания в рамките на последните десетилетия на 19 век. Това е буквар, написан от последовател на звуковия аналитико-синтетичен метод на Ушински (Д. Тихомиров), който по ирония на съдбата в български условия е комбиниран с идеи от автор, представител на конкурентния аналитичен звуков метод (Й. Паулсон).

Изследователската програма включва:

- биографични данни за авторите;
- анализ на методическите им идеи;
- оценка на образователния потенциал на преведените им пособия от гледна точка на днешния ден.

Дмитрий Тихомиров (1844 - 1915) е син на провинциален свещеник. Баща му се старае да даде образование и на тримата си синове. Дмитрий Тихомиров учи четири години в Ярославското военно училище. Желанието на баща му е той да постъпи в духовна семинария, но липсват средства променя житейските му планове – синът постъпва в новосъздадените учителски курсове в Петербург, а след това – в

учителската семинария на военното ведомство в Москва, която подготвя кадри за прогимназиите. Като отличник на випуска е назначен за преподавател в образцовото училище към семинарията. Така е даден старт на неговата дългогодишна обществено-просветителска дейност, която включва:

- вечерно училище за фабричните работници от фабриката на Ф.Михайлов;
- участие в Московския комитет по проблемите на грамотността;
- ръководство на летни учителски курсове;
- инспекции на училища и т.н.

Наред с публикациите в педагогическия печат Д. Тихомиров се занимава с преподавателска дейност – чете лекции по методика на обучението по руски език на възпитаничките на педагогическите курсове. Една от тях – Елена Немчинова, е неговата бъдеща съпруга.

В съавторство с нея е издаден през 1872 г. „Букварь для народных школ“, който до смъртта на първия автор има 160 преиздания, чиито тираж надхвърля 5 млн. екземпляра. Наред с него са издадени ръководства, азбуки и други учебни пособия

Елена Николаевна Тихомирова произхожда от княжеската фамилия Оболенски по майчина линия. Липсват данни за раждането и смъртта ѝ. Майка и и баба ѝ активно работят по проблемите на женското образование. Тя наследява тяхната любов към знанието и споделя идеите на народоволците; иска също да стане учителка. Запознанството ѝ с Дмитрий Тихомиров датира

от 1869 г., а от 1871 г. тя е негова съпруга. Участва активно в издателската му дейност, конспектира лекциите му, основава и поддържа магазин за училищни принадлежности, подпомага издаването на списание за деца („Детское чтение“, преименувано впоследствие на „Юная Россия“), което излиза до 1918 г. Съпрузите се проявяват като щедри дарители – дават над 200 000 рубли за построяването на сграда за образователни дейности в Москва, осигуряват средства за построяване на училище и болница в родния край на Д. Тихомиров. Не са тайна близките връзки на видния педагог с литературни и културни дейци като В. И. Немирович-Данченко, А. П. Чехов и Д. Н. Мамин-Сибиряк..

Данни за двамата автори можем да почерпим и от съвместния им труд, озаглавен „Букварь для совместного обучения письму, русскому и церковнославянскому чтению и счету для народных школ“.

По своята същност учебното пособие включва:

- буквар за ограмотяване;
- читанка с художествени и научнопопулярни кратки текстове;
- разкази от свещената история;
- църковнославянски текстове;
- аритметика – запознаване с цифрите, аритметични действия, текстови задачи.

Ще се ограничим само с първите два раздела, които отговарят на методическата компетентност на автора на изследването.

Ограмотяването на руските деца по този буквар става чрез компонентите на звуковия аналитико-синтетичен метод във варианта му, създаден от К. Д. Ушински – най-прогресивният метод в Русия за онова време. Близост с тази методическа система се открива в следните подходи на авторите:

- упражнения по звукосливане;
- упражнения за класификация на понятията по родове и видове;
- упражнения с думи, подчинени на следния алгоритъм: значение на думата, състав на думата, употреба, осмислянето ѝ като част на речта.

Литературният раздел включва:

- народни басни, авторски и авторизирани басни на Езоп, И.Крилов;
- народни приказки;
- народни песни;
- стихотворения на А. С. Пушкин, А. К. Толстой, А. Плещеев, А. Колцов, А. Коринфски, А. Майков, В. Жуковски, И. Никитин;
- афоризми и широко разпространени пословици („Цыплят по осени считают“, „Кончил дело, гуляй смело“, „Не радуйся чужой беде“, „Куй железо, пока оно горячо“ и др.).

Научнопопулярният раздел съдържа:

- диалози;
- познавателна информация за:
- названия на сезоните, тяхната продължителност;
- названия на дните на седмицата;
- названия на части от денонощието;
- небесни светила;
- селскостопански дейности;
- названия на месеците и брой на дните в тях.

Обучението по този учебник започва с коментар на серия от картини, отразяващи детския живот. По тях се съставят отделни изречения, описания, разкази. Предметните картини изобразяват познати растения и животни, под които се намират названията им и децата запомнят с кой звук и коя буква започват тези названия. Извършва се постепенно преминаване от двубуквени към трибуквени срички. Словоформите позволяват бързо включване в словосъчетания и изречения. Букварът се използва за препис на текстове и диктовки; за децата от детската градина е предвидено конструиране на букви по изрязани елементи от хартия.

Буквите са отпечатани в черен и цветен шрифт с различни размери; труднопроизносимите срички и думи също са с по-едър шрифт. По предметните картини детето показва с пръст за кого и за какво чете. Думите, разделени на срички, улесняват четивния процес. Изреченията провокират различни аналитични процеси – групиране, абстрахиране, отговори на въпроси... Думите, предвидени за препис, са с ръкописен шрифт и обикновено са поместени в края на страницата. Коричните страници съдържат картинна азбука, а всеки номер на страница е заобиколен с декоративни елементи, което говори за вкус и усет към дизайна и вероятно е отражение на личния вкус на съставителя или издателя.

Втората част от книгата по същество е читанка и съдържа христоматиен репертоар, който кореспондира със следните тематични направления:

- сезони;
- природни явления;
- бит и труд на хората;
- семейство;
- детство;
- светът на растенията и животните.

Текстовете притежават емоционален заряд, който допада на малките възприематели и подпомага работата на началния учител.

Най-същественият методически принос на този буквар е възможността за самообучение на детето, постъпило в първи клас. Тази негова

характеристика правилно е доловена от известния в миналото училищен инспектор и автор на учебни пособия Никола Р. Алтънков (1862-1923). Роден в старозагорското село Габарево, той прекарва почти целия си живот в Старозагорския регион. За периода 1885-1894 година преиздава 7 пъти преработеното от него пособие с материали за писмени упражнения за трето и четвърто отделение. За целта ползва христоматийния раздел на пособието на Дмитрий и Елена Тихомирови. Интересното в случая е, че авторът сякаш не долавя вътрешните противоречия с идеите на Йосиф Иванович Паулсон (1825-1898), а включва разработките на Тихомиров и Паулсон в едно учебно пособие. Те имат еднакви възгледи по отношение на обяснителното четене, но Паулсон е привърженик на аналитичния звуков метод. Сред многократно преиздаваните му пособия в Русия Никола Алтънков е избрал „Задачник письменных упражнений в родном языке“.

Йосиф Иванович Паулсон е известен с методическите си възгледи за първоначалното образование и правейки исторически обзор на различните методи на огромяване, се обявява за последовател на звуковия метод на Н. Корф на руска земя. Той е секретар на Петербургското педагогическо общество и участва в създаването на курсове за обучение на детски учителки по системата на Фридрих Фрьобел. Написва учебници за обучение по математика за началния курс по метода на Грубе. Немският му етнически произход и религиозни възгледи са подчертани и от избора на място за вечен покой – погребан е Смоленското лутеранско гробище в Санкт Петербург.

Съпоставяйки трудовете на авторите, откриваме опорни текстове на Дмитрий и Елена Тихомирови, комбинирани с граматични задачи на Йосиф Паулсон. Колкото и парадоксално да звучи, „мирното им съвместно съществуване“ става дело на малко известния български педагог и преводач, който вероятно се ръководи от следните съображения:

- в Старозагорския регион във въпросния хронологичен период има силно присъствие на протестантски мисионери, чиито проповеди отдалечават част от населението от православната църква, а образователната им система, по-гъвкава и адаптивна от новобългарското образование, хвърля сянка на съмнение върху неговия авторитет; преводачът тенденциозно търси и открива допирателни точки на славянски автори с различни религиозни убеждения и се опитва да покаже друг модел на взаимодействие между два различни мирогледа, основан на педагогиката на сътрудничеството;

- преизданията са опит да се прегради пътят на хербартианството като педагогическа доктрина; начин за противопоставяне на чуждо влияние, което игнорира дългогодишните връзки на образователен обмен на идеи между двата братски славянски народа; преводачът интуитивно е доловил демократизма на педагога Тихомиров, неговия стремеж към духовно-нравствено възпитание чрез национални художествени образци, които успешно се противопоставят на външното влияние;

- подобрите текстове от едния автор и адаптираните задачи от другия са вътрешно непротиворечиви, създават усещане за единство и това вече е определена заслуга на българския съставител, съумял да подбере действително ценни методически образци.

Интересно е да се отбележи, че докато в Русия в наши дни Йосиф Паулсон е част от „законсервираното“ педагогическо наследство, букварът на Дмитрий и Елена Тихомирови има нов живот от началото на 90-те години на миналия век – той се издава от различни издателства (АСТ, ЭКСМО, „Лучи Софии“ и пр.). Адресатът му вече е променен – употребява се не за обучение на ученици в начална училищна възраст, а за работа с 3 - 4-годишни деца. Това доказва, че е издържал проверката на времето и може да послужи като средство за обучение. Вероятно някои от идеите и подходите в него ще се превърнат в предизвикателство за съвременните методици, търсещи връзката между традицията и новаторството. Убедителен пример за това е и видеобукварът по методиката на Д. И. Тихомиров, който може да бъде открит и използван в руски сайтове като Яндекс – така става очевидно, че в Русия се прави реверанс към личността на автори, допринесли за развитието на националната педагогическа и методическа мисъл; традиция, която няма широка рецепция у нас.

Инцидентното приложение на биографичния метод (сведен до подход) и педагогическата рецепция на буквара на Д. и Е. Тихомирови водят до следните изводи:

В превода на конкретното учебно пособие и преизданията му личността на авторите не играе решаваща роля и не представлява обект на специален интерес.

Личните методически пристрастия на създателите на учебници и пособия за началните училища през втората половина на XIX век намират отражение в преведените техни трудове по визираната проблематика, но докато в случая с Й. Паулсон това става едновременно с първата поява на пособието, в което е неволен „съавтор“, идеите на Д.

Тихомиров, адресирани към учителското съсловие, имат преводна рецепция едва през 1898, т.е. четири години след последното преиздание на „Начална граматика“. Възможно е преводът да е допуснал, че тези, които се интересуват от личността им, ще намерят начин да прочетат в оригинал педагогическите им произведения, но вероятно е да се оценява само дидактичната страна на педагогическия продукт – за ползвателите е важна системата от текстове и ситуирани към тях упражнения, а не личността (или личностите) на създателя (създателите).

Без да подценяваме културно-историческата стойност на това педагогическо наследство, можем да посочим едно безспорно достойнство, което кореспондира с идеите на днешния ден – възможността за самообучение и работа в условията на домашно възпитание, която съставителите на днешните учебни пособия в известна степен омаловажават или подценяват.

ЛИТЕРАТУРА

1. Електронен каталог на НБКМ COBISS/OPAC. – <http://www.cobiss.net>.

2. Киселева, 2006: Киселева, М. Духовно-нравственното възпитание в педагогическом наследии Д. И. Тихомирова. Автореферат дисертации на соискание ученой степен кандидата педагогических наук. Смоленск, 2006.

3. Кондратьева, 2012: Кондратьева, Г. Старинный учебник для современных детей: анахронизм или сохранение традиций отечественного образования? – *Начальная школа*, 2012, кн.11, с.93-97.

4. Тихомиров, 2011: Тихомиров, Д. Букварь для совместного обучения письму, русском и церковно-славянскому чтению и счету. Минск, „Лучи Софии“, 2011.

5. Штец, 2010: Штец, А. О механизмах синтетического чтения в обучении первоначальному чтению. – *Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: Педагогика и психология*. 2010, кн.2, с. 90-100.

6. Штрекер, 2008: Штрекер, Н. Историческое комментирование в первоначальном обучении родному языку. – *Начальная школа*, 2008, кн.3, с.30-34.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Начална граматика и сборник с материали за писмени упражнения по матерний язык : за III и IV отд. от първонач. нар. у-ща: по Тихомирова и Паулсона/ състав. Никола Р. Алтънков. Пловдив, 1894.

Начална граматика и сборник с материали за писмени упражнения по матерний язык : за III и IV отд. от първонач. нар. у-ща: по Тихомирова и Паулсона/ състав. Никола Р. Алтънков. Пловдив, 1891.

Начална граматика и сборник с материали за писмени упражнения по матерний язык : за III и IV отд. от първонач. нар. у-ща: по Тихомирова и Паулсона/ състав. Никола Р. Алтънков. Пловдив, 1890.

Начална граматика и сборник с материали за писмени упражнения по матерний язык : за III и IV отд. от първонач. нар. у-ща: по Тихомирова и Паулсона/ състав. Никола Р. Алтънков. Пловдив, 1889.

Начална граматика и сборник с материали за писмени упражнения по матерний язык : за III и IV отд. от първонач. нар. у-ща: по Тихомирова и Паулсона/ състав. Никола Р. Алтънков. Пловдив, 1888.

Начална граматика и сборник с материали за писмени упражнения по матерний язык : за III и IV отд. от първонач. нар. у-ща: по Тихомирова и Паулсона/ състав. Никола Р. Алтънков. Пловдив, 1887.

Начална граматика и сборник с материали за писмени упражнения по матерний язык : за III и IV отд. от първонач. нар. у-ща: по Тихомирова и Паулсона/ състав. Никола Р. Алтънков. Пловдив, 1885.

Паулсон, Й.И. Аритметика по начинът на Грубе. Методическо ръководство за начални учители и ученици. Пловдив-Свищов-Солун, 1874 (второ издание - 1882). Преводът е направен от анонимен преводач по австрийско издание.

Попов, Г. Ръководство за водение на писмените упражнения в III и IV отделения по Сборникът (по Паулсона, Н. А. Корфа и др.) от I. Паулсон. Ст. Загора, 1885.

Тихомиров, Д. Методика на граматиката : Ръководство за учители на нар. у-ща. Преложи от рус. Д. В. Белобради. Пловдив, Д. В. Манчов, 1898, 72 с.

**МУЗЕЯТ НА КАТЕДРАТА – ЕЛЕМЕНТ НА ОБРАЗОВАТЕЛНАТА СРЕДА ЗА
ПОДГОТОВКА НА УЧИТЕЛИТЕ В ДЕТСКАТА ГРАДИНА**

Александра Гогоберидзе, Анастасия Риндина

**MUSEUM OF THE DEPARTMENT AS AN ELEMENT OF THE EDUCATIONAL
ENVIRONMENT FOR THE TRAINING OF PRESCHOOL TEACHERS**

Alexandra Gogoberidze, Anastasiya Ryndina
E-mail: ryndina22@yandex.ru

ABSTRACT

The Department of Preschool Pedagogy in the Institute of Childhood of Herzen State University offers a special educational environment. There is a museum, which presents authentic teaching F. Froebel and M. Montessori's materials in the department. Using the materials allows us to "revive" the history, make it visible, understandable and interesting. We attempt to identify the possible integration of the museum into the educational process in this article.

Key words: M. Montessori, F. Froebel, museum, educational environment, history of preschool pedagogy.

This article describes potentials and options of organization educational process in teaching historical disciplines in the museum of the Department of Preschool Pedagogy. Let's try to define targets and features of museum integration in educational process on base of new conception of training teachers of the future.

Nowadays the system of professional pedagogical education is changing dramatically. The changes were caused by developing and enactment of the new educational standards of new generation. New approaches to professional pedagogical training declare not only the absorbing the content of subjects but person-centered model of education (which means individual development of a student, his self-determination, development of his creativity and independence).

It has become evident, that our society needs in reevaluation of technologies of training of future teachers. It is clearly very important to create conditions for development of analytical thinking and independent opinions and attitudes. The museum of the educational institution as component of the educational environment can have a role to play in this process.

Person-centered or student-centered technologies of training obtain special meaning in learning courses “The history of education and

development of pedagogical ideas” and “The History of preschool pedagogy”. Those university subjects perform special part in training of future specialists, because they encourage the development of analytical thinking of students, give base for making independent opinions. The modern approaches in pedagogical sphere have analogues in the past. Having a notion of them is a necessary for professional self-determination, for definition independent pedagogical ideology and for making a conscious choice of pedagogical way. As V.O. Klyuchevsky wrote, “If history can teach something, it will be self-understanding and ability to see the present clearly”.

According to the titles of the courses, students study the evolution of educational system, pedagogical views and theories. One of the essential skills is an ability to analyze and interpret the pedagogical and philosophy origins. And it is very important to keep in mind that students shouldn't reproduce and copy facts or ideas; they should discover new knowledge (even if it's only personal new), adopt it and construct an independent science-based system of views. Organization of studying of the disciplines should provide conscious and “unindifferent” perception of educational content for students and help them to express their

creativity with taking to account their personal unique features.

In our opinion, it is possible to realize person-centered model of education in teaching courses “The history of education and development of pedagogical ideas” and “The History of preschool pedagogy”, using active methods that can stimulate individual creativity and research work of students. The tasks, given to the students by their teacher, should afford an opportunity for autonomous activity during learning various topics and creative presentation of research results.

The Department of Preschool Pedagogy in Institute of Childhood of Herzen State University has a special educational environment. There is a museum based in the department, where authentic didactic materials and manuals of F. Froebel and M. Montessori are exhibited. Using the materials allows us to "revive" the history, make it visible, understandable and interesting. As a general rule, the lessons arranged in the museum evoke vivid emotions of students.

Let's give a few examples of student's comment. *«It's absolutely fascinating! You can touch with your own hands the didactic toys and the manuals, which are described in our textbooks. It's like a travel through the time!»* (Anna B., 18), *«Of course, you can learn by heart the six aspects of the Montessori prepared environment. You can also try to imagine the didactic toys and children, exploring the Montessori classroom environment. But it's much more interesting and effective to see everything with your own eyes. You will bear in mind all the details!»* (Viktoria S., 20).

We would like to describe the scientific collection of the museum of the Department of Preschool Pedagogy. To start with, it is situated in the same accommodation as the Department of Preschool Pedagogy. The collection is displayed in two glass cases that house a selection of antique Montessori and Froebel materials. There are two full sets of the materials (the cylinder blocks, the pink tower, the broad stair, the red rods, the geometric cabinet, the constructive triangles, color tablets, geometric solids, rough and smooth boards, fabric box, baric tablets, sound cylinders, bells – in Montessori collection; and six educational materials designed by Froebel – six individual, crocheted colored, woolen balls and wooden constructive objects). And what is more the exhibition contains manuals and descriptions of the collection and the lessons for little children of different times.

The instructor (the teacher) follows the students and helps them to explore the didactic toys and manuals they find interesting. But we are going to focus on features of joint study in the museum a little bit later.

Let's take a closer look at various ways of using the scientific museum collection of the Department of Preschool Pedagogy in the training of future professionals, but first let's define the purpose of the museum as a special education environment.

The mission of the museum collection of the Department of Preschool Pedagogy is to preserve the historical memory and to create conditions for the development of historical consciousness of future teachers.

The scientific museum collection of the Department of Preschool Pedagogy can be considered as a means of professional education. Professional education in high school is defined by modern researchers as a specially organized process of students' introduction to their professional activity. It is emphasized, that even a student can be an actor of future professional activity [1]. It is important to keep in mind that this understanding is caused by the necessity to create conditions for the manifestation of personal qualities such as learner autonomy, selectivity and activity.

A museum, based and used as an element of an educational establishment is a specific cultural and educational environment, that allows to achieve various teaching and educational purposes. It also allows a student to express himself as an actor of the educational process (this statement is based on our analysis of historical, outreach information that can be found on the websites of the largest foreign universities with scientific collections of different types). The analysis has also made available the data for functional dedication of such museums. To start with, a museum as an element of an educational environment increases and multiplies its potentials and options, being practically involved in students' learning activities. Predictably it realizes the gathering and keeping of the exhibits. But in the most of university museums students and teachers can work and make investigations as if they were in a research laboratory. Moreover a university museum can be a “propaganda wall”, announcing and presenting the results and achievements of scientific investigations of its teaching stuff.

Let's pay attention to the definitions of the intention “educational environment”. Most

commonly environment is the surrounding, set of conditions, in which human activities take place. The universal definition of educational environment in modern pedagogical science is depicted as the set of conditions, which has an effect on personality development of a student. However it's important to remember that a person always interacts with environment, having an influence on it and changing it. Let's brows different treatments to the intention "educational environment".

One of Russian educators and scientists, V. A. Yasvin defines educational environment as a system of stimulus and conditions of personality development and a system of options for self-development that can create the surrounding.

The supporter of environment approach in education, A. V. Hutorskoy, defines educational environment as natural or simulated (created for educational purposes) social and cultural surroundings of pupils, which consist of various types of techniques and contents. A. V. Hutorskoy considers that it provides constructive and positive students activities [2]. This approach is the most reasonable, in our opinion, and it helps to understand the meaning of museums as elements of educational system. The strong side of the approach is that it takes into account the possibilities of reaching unique personal results on base of common educational content (that is performed by teachers). Students absorb new and personally important knowledge, skills and tactics of activities, identify their own attitude to ideas and facts.

Expounding the idea of this author we can name one of the advantages of using the museum scientific collection in educational process (in teaching such subjects as "The history of education and development of pedagogical ideas" and "The history of preschool pedagogy"). Instead of broadcasting complete information, teachers perform the items of the exhibition and give students an opportunity to absorb the lesson content in individual investigations.

Therefore, modern pedagogical science pays more and more attention to educational environment as a research source or "field" for students. The possible assignment of environment is establishing of interaction and dialogue between culture and people. Museums, becoming integrated in educational process of university, create favorable conditions for personal-centered education of students in atmosphere of inspiration and discovery.

The theoretic analysis of educational environment options allows us to formulate the principles of using the museum scientific collection in educational process (in teaching such subjects as "History of education and development of pedagogical ideas" and "History of preschool pedagogy"). Let's list them.

The principle of demonstrativeness – describes the necessity of encouragement and support students' interest and activity by making knowledge visible. The presence of authentic materials in the scientific museum collection of the Department of Preschool Pedagogy can make the history revive when students study the new pedagogy of Maria Montessori and the system of Friedrich Froebel.

The principle of individual and autonomic scientific and educational research – this principle provides an independent investigation in the museum, working with the scientific collection, collecting and updating information about its items. This principle is based on the understanding that a museum exhibit has several properties (in general an exhibit contents information about itself, attractiveness and expressiveness), which allows us to consider items of the collection department of preschool pedagogy as information holders.

The principle of reaching unique personal results on base of common educational content – is the following from the previous one and involves the possibility of independent creative students' research, their autonomic interpretation of knowledge.

The principle of inclusion of students in the design and completion of the collection – provides the inclusion of students in the process of expanding and updating the collection by creating copies of its objects, making an inventory and card files, museum guide-books and virtual (electronic) directories.

The principle of system knowledge – the work of each student with individual items of the collection, collecting and updating information about them and the presentation of the results of independent research can compose full knowledge of the systems of Maria Montessori and Friedrich Froebel.

The principle of reliance on the modern achievements of psychological and pedagogical science – suggests the possibility of comparing historical experiences and achievements of modern times.

Let's give examples and describe the features of organization educational process in teaching historical disciplines in the museum of the Department of Preschool Pedagogy.

An excursion is a traditional way to explore the exhibition of a museum. The teacher plays an active role, organizes a group of students, introduces students to the material (describes the historical background of the creation of public kindergartens in different countries, tells the story of the first kindergarten of Friedrich Froebel and Montessori Children's House), presents the material, representing their characteristics and purposes. This type of lesson arrangement, in our opinion, does not meet modern requirements, because it assigns students a passive of listeners. However, there are some ways that can help to turn an excursion into a joint study. Let's take a closer look at the main ones.

Previous preparation of students for excursions (students act as museum guides assistants) allows the instructor to arrange the lesson as a dialogue. For example, students can identify the main areas of didactic material of Maria Montessori, and then try to spread the items of the collection according to the pointed groups of areas. Students can also develop a part of the excursion to the museum of the Department of Preschool Pedagogy. Such excursion is supposed to be built on the basis of the selected issues for discussion. Students distribute discussion question among them and choose those didactic toys and manuals, which they will present later during their work at the museum.

The task for students after the excursion allows to stimulate concentration of students. So the final task may be the creation of museum guide book. That allows to generalize knowledge and impressions. Such task can be carried out individually or in group of students. They create a museum guide book with detailed descriptions of exhibits. The guide book can be prepared on separate sheet of paper as a brochure, booklet or a folder. The teacher assesses the quality of content in the guide book (the presence of biographical facts, detailed description of exhibits) and creativity of design (if it contains photos, interesting facts, quotations). It's possible to revise and generalize knowledge and impressions in other forms: students can make a virtual version of the museum (a digital presentation or a movie).

Independent research activity of students in museum. Students can work in groups and choose a problem for research from the list declared by their teacher. For example, teachers can offer students to choose a group of materials (according to its assignment), and then choose independently number of didactic toys and manuals falling under the group, and to describe this didactic toys and manuals. As a result students complete a database of materials with detailed description. As a homework students can try to find modern analogues of the exhibits.

The presented above experience requires further reflection, however, the following items are quite evident even today. The informal atmosphere of dedication and enthusiasm in the classroom, the joy of self-discovery and creative research will allow students to adopt knowledge, to make it appellative, to help the future teacher's self-determination. And the variation of creative activities provides opportunities for the implementation of student-centered education in a module-rating university system.

REFERENCES

1. Байдашева, Е. Личностно-профессиональное воспитание студентов в вузе. - *Современные проблемы науки и образования*, 2006, №1, с. 34-35.
2. Гогоберидзе, А., В. Деркунская. Теоретическая педагогика. Путеводитель для студента. М., 2007.
3. Инновационная система подготовки педагога. Теории и технологии дошкольного образования в бакалавриате. СПб., 2008.
4. Музейная педагогика. История, теория, практика: Учеб. пособие. М., 2004.
5. Савинова, Л., А. Рындина История образования и педагогической мысли. СПб., 2012.
6. Сомкова, О. Современные технологии подготовки педагога в условиях стандартов нового поколения. Сборник научных статей. СПб., 2010.
7. Хуторской, А. Методика личностно-ориентированного обучения. Как обучить всех по-разному? М., 2005. – 383 с.
8. Ясвин, В. Психологическое моделирование образовательных сред. - *Психологический журнал*, 2000, №4, с.81
9. Museum education: History, Theory and Practice. Ed. N. Berry and S. Mayer Reston, 1989.

СОЦИАЛНИ И ПЕДАГОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА МЕДИЙНАТА СРЕДА В СЪВРЕМЕННА РУСИЯ

Людмила А. Иванова*,
Неля Ст. Иванова

*Иркутски лингвистичен университет – гр. Иркутск, Русия

SOCIAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF THE MEDIA ENVIRONMENT IN RUSSIA TODAY

Lyudmila A. Ivanova*,
Nelya St. Ivanova
E-mail: media-lai@mail.ru

ABSTRACT

The special role of mass communication in the system of factors, which play a vital part in the education and social formation of adolescents, cannot be analyzed in the age of the postindustrial (information) society. In their growth, children and adolescents are accompanied by a "hurricane" of radio and TV shows, movies, newspapers and magazines. Relatively recently, this list has been complemented by the Internet, as well as by mobile and satellite communications, through which hundreds of TV channels can be received from various countries. It is becoming more and more obvious that the global reach of the mass media has inevitable consequences for children and adolescents. The nature of these effects, the impact of mass media on the education and social formation of adolescents, and the role of the teacher in its use, are all subject of the study of many scientists, who conduct various empirical studies and develop the theory of media education. This paper studies the social and pedagogical aspects of the media environment in contemporary Russia.

Key words: social pedagogical aspects of media, Russia, media education

ВЪВЕДЕНИЕ

В епохата на постиндустриалното /информационно/ общество ролята на средствата за масова информация /СМИ/ в системата от фактори, които участват във възпитанието и социалното формиране на подрастващите, изисква специално внимание и анализ. Днес израстването на децата и юношите е съпроводено от „ураган“ от радио- и телевизионни предавания, телевизионни филми, вестници, списания, а сравнително отскоро този списък бе допълнен с Интернет, мобилна комуникация, както и от спътниковата връзка, благодарение на която могат да бъдат приемани стотици телевизионни канали от най-различни страни. Става все по-очевидно, че това мащабно разпространение на масмедията има неизбежни последствия за децата и юношите. С изясняването на същността на тези последствия, с влиянието на СМИ върху възпитанието и социалното формиране на подраст-

ващите, а също и с ролята на учителя при тяхното използване, се занимават редица учени, които чрез провеждането на емпирични изследвания разработват теорията на медийното образование и медийната грамотност.

В тази статия вниманието ни ще бъде съсредоточено върху анализа на социалните и педагогическите аспекти на медийната среда в съвременна Русия като необходима предпоставка за формиране на педагогически решения.

ИЗЛОЖЕНИЕ

В етапа на обществено преустройство, в който се намират и Русия, и България, учените разглеждат СМИ като „инструмент“ за социализация на подрастващото поколение. Интеграцията на нашите страни в единното информационно световно пространство внася съществени корективи в процеса на социализация на младите хора. От персо-

налния си компютър и без да излиза от дома, ученикът днес може да получи достъп до най-разнообразна информация в интерактивен режим, да реализира творчески задачи по специфичен, виртуален начин. Според специалистите по медийно образование, усвояването на определена система от знания, норми и ценности от съвременните деца и юноши протича до голяма степен предимно чрез масмедийите.

За да имаме възможността да преценим влиянието на СМИ и да прогнозираме тяхното въздействие върху нагласите и поведението на децата и юношите, е необходимо да отчетем спецификата на комуникацията като феномен.

Комуникацията се осъществява при наличието на три компонента: комуникатор, съобщение и реципиент. Дори ако разгледаме процеса на комуникация във възможно най-опростения му вид, т.е. когато комуникаторът и реципиентът имат приблизително еднакъв социален опит и взаимодействат в една и съща социална среда, то от цялата налична информация комуникаторът ще подбере за целите на съобщението си само тази, която според него е най-подходящата и необходимата: този избор на свой ред е обусловен от личността на комуникатора, от социално обусловените му нагласи, от социално-груповите отношения и от преценката за конкретната ситуация. Аналогичен подбор извършва и реципиентът. Ако данните на комуникатора и реципиента съвпадат, процесът на комуникация протича без пречки. Но ако такива възникнат, тогава е наложително да има допълнителен контакт чрез обратна връзка, за да се предотврати конфликтната ситуация. Днес в твърде сложното руско общество като институционализиран комуникатор при вторичните масови комуникации функционират издателствата, радио-, телевизионните канали и др., а възможността за обратна връзка практически отсъства, затова е трудно да бъде установено какво от съобщението е възприето от реципиента и как то е изтъкувано. Това обезличаване на комуникатора и реципиента до някаква степен маскира идеологическата насоченост на въздействието на СМИ. Ще се спрем по-конкретно на влиянието на каналите за масова информация върху възпитанието и социалното формиране на подрастващото поколение.

Амбициите на руските СМИ в най-голяма степен се изразяват в претенциите им да бъдат „четвъртата власт“ и в това си качество те преминават през 2 етапа. Първият е свързан с перестройката (1986-1991 г.), когато става преходът от затворен режим на живот към гласност. През този период се наблюдава нарастващото влияние на СМИ върху обществените процеси. Днес от позицията на изминалите години може да се каже, че именно тогава СМИ са представлявали основна опозиционна сила и са били важен инструмент за разрушаване на устоите на съветския строй. Интересно е да бъде отбелязано, че от друга страна, именно през този период руските СМИ имат уникални условия на най-благоприятно материално-финансово осигуряване и максимални възможности за независимо мнение. Нито един вестник не е закрит, нито един главен редактор не е уволнен за опозиционерство на властта. Това е време на огромен обществен авторитет на СМИ върху цялата територия на информационното пространство на Русия и СССР. Израз на този авторитет са невиджаните тиражи на руските вестници: „Аргументи и факти“ - 33 милиона екземпляра, „Комсомолская правда“ - 17, „Труд“ - 15, „Известия“ - 12, „Съветска Русия“ - 8 милиона екземпляра. Това е времето на всеобщата популярност и влияние на журналистите-водещи на известни телевизионни програми („Взгляд“ / „Гледна точка“): Любимов, Листев, Политковский, („До и после полуночи“ / „Преди и след полунощ“): Молчанов, на ленинградските „600 секунд“: Невзоров, „Пятое колесо“ / „Петото колело“: Куркова.

По време на перестройката СМИ от средства за обслужване на политическия елит (какви са били дотогава) се превръщат (за съвсем кратък период) в негови творци.

Вторият – постсъветският етап от живота на СМИ – се отличава със съществена промяна на техния статут и роля в обществото в резултат на пазарните отношения. Този етап се характеризира със смяната на собствениците на СМИ. На мястото на партиите и държавата идват нови собственици в лицето на олигарси и водещи финансово-промишлени групи, които превръщат редакциите на вестниците и списанията, радиото и телевизията в свои информационни филиали.

Възникването на информационни монополи, в чиито ръце се съсредоточават контрол-

ните пълномощия на основните федерални печатни и електронни СМИ /на друго ниво те се създават и в регионите/, е важна особеност на съвременна Русия. Отрицателните последиствия на информационния монополизъм са очевидни. Те се проявяват в огромните, почти неограничени възможности за идеологическо и политическо влияние върху общественото мнение. Това определя изместването на руските СМИ в посока на откровено манипулиране на общественото съзнание в интерес на собствениците им, когато на обществото се натрапва твърде едностранчиво обяснение на ставащото в страната. Системата от информационни монополи, както и самият технологичен механизъм на СМИ, позволяват да се формира общественото мнение, да се изграждат житейски позиции на аудиторията. В. Слободчиков пише, че чрез СМИ съществуват и активно се използват „специфични технологии за освобождаване на човека както от индивидуална отговорност, така и от такава за абсолютния смисъл на битието. Психотехническите средства, които се реализират в пространството на индивидуалното съзнание и представляват следствие от безспорните постижения на класическата научна психология, придобиват широк отзвук в нашата действителност. Строгата научно познание за дълбинните психически явления и състояния започва да се превръща в средство за външно програмиране и духовно кодиране на личността. На базата на тези знания вече са разработени начини за „окупиране“ на съзнанието на другия и сцениране на чуждия живот за собствени цели (достатъчно е да споменем рекламните клипове, 25-ия кадър и др.)” [5, с. 5]. В съвременния свят, който навлезе в третото хилядолетие, СМИ биват разглеждани от редица руски учени (М. Дмитрук, В. Киншак и др.) като най-мощното информационно оръжие. В тази връзка А.А. Журин пише за информационна сигурност на държавата, а според Л.П. Кураков днес се наблюдава „информационна война”. Едва ли бихме оспорвали тези твърдения. За собствениците на СМИ милиардната аудитория от потребители става обект за психологическо въздействие. „Към арсенала от психотехнически средства се отнасят различните сугестии („промиване на мозъците”, наричано от младите руснаци „компостиране”) [5, с. 6]. Така в условията на трансформация се социум СМИ започват много активно да използват „протезирането” на съзнанието, софис-

тиката и демагогията, целевите фрустрации и психотренингите.

В процеса на комуникация – и конкретно чрез СМИ – реципиентът избира определен канал на информация и конкретно съдържание, при това усвоява и запомня само известна част от полученото съобщение. При повечето хора се наблюдава тенденцията да използват предимно тези СМИ, които са в синхрон с техните интереси и нагласи. Съзнателно или несъзнателно другите биват избягвани.

Подобна предразположеност към определени СМИ, според нас, е производна от множество фактори, като нито един от тях не може да бъде изолиран от другите и разгледан самостоятелно. Тези основни фактори са възрастта, отношенията в семейството, отношенията между децата и юношите в групата от връстници.

Проучване на резултати от социологическите изследвания показва, че запознатостта на децата със СМИ започва от книгите, детските списания, които им четат родителите, от разглеждането на картинки. Паралелно със списанията в живота на детето навлиза телевизията. Към 3-годишна възраст детето все повече гледа телевизия: приказки, фантастични истории и телевизионна реклама. От 3-годишна възраст и до началните класове телевизията има предимство пред останалите СМИ, с които децата имат допир, а в съдържанието на гледаните предавания фантастиката постепенно отстъпва място на реалността. Колкото по-голямо става детето, толкова повече нараства привлекателността и на компютърните озвучени игри с обемно изображение.

11-13-годишната възраст се смята за „пикова” при използването на СМИ: детето вече чете, гледа не само дневни, но и вечерни телевизионни предавания. То може да избере всяка интересуваща го електронна версия на списание, да отвори всеки материал в интернет-мрежата, в хода на преглеждането му да спре изображението във всеки един произволен момент, да върне екранното действие, да получи допълнителна информация в интерактивен режим.

Социологическите изследвания от последните години разкриват, че през юношеската възраст значително нараства интересът към интерактивните масмедии, при използването на които се откриват нови аспекти, позволяващи на юношите по най-непосредствен

начин да се включват в безконтактно информационно взаимодействие, „да влязат и да присъстват“ в реално време в представления „екранен свят“, при това учащият сам активно се намесва и създава видеоред, което е абсолютно безпрецедентно. Младите хора изцяло са интегрирали компютъра в своя живот – непосредствено от Интернет чрез компютъра на плейъри, комуникатори или устройства от типа на iPod те изтеглят музикални файлове и видеофилми. Компютърът за тях е центърът на цифровата вселена – за музика, видео, Интернет. В тази възраст основна ценност има формирането на система от отношения с връстниците, а общуването с тях става по-важно от ученето, от общуването с родителите и възрастните. Юношите отделят отношенията с приятелите в отделна сфера на личните си отношения, автономна от влиянието на възрастните, и в тази сфера те действат самостоятелно, проявявайки стремежа си към зрелост. В тази възраст желанието да бъдеш приет от своите връстници е изразено толкова силно, че предположението за преценките на връстниците, които играят една от основните роли при формирането на представата за собствената индивидуалност, напълно отговаря на действителността. В този контекст виртуалното общуване улеснява контактите между юношите на основата на общи увлечения и повишава социалния им престиж в тяхната среда.

Днес вече е ясно, че разгледаната по-горе обща схема на възрастова обусловеност по отношение на СМИ много рядко може да се проследи в идеален вид. Изборът на децата в значителна степен е свързан с влиянието на родителите, с ценностните нагласи на семейството на детето. Резултатите от проведено от нас изследване сочат, че в семействата с високи ценностни нагласи, където децата се ориентират към постигане на висок статут, времето за взаимодействие със СМИ се лимитира по-строго, децата се приучават да различават продуктите на СМИ – на масмедийната култура (елитарна, специализирана, масова, жълта преса), приучават се на реалистичен подход към СМИ като източник на информация; за децата в семействата с по-ниски ценностни нагласи или с по-ниско материално ниво на живот СМИ все повече се превръщат в източник на развлечение и начин за бягство от грубата действителност (ескейпизъм).

Като подбира филми с необикновени, екзотични, приключенчески, криминални, мелодраматични сюжети, детето търси утешителни модели на живот, които биха разрешили реални проблеми, но по по-специален начин, различен от тривиалното, всекидневието. Подобни филми дават на много деца изход към илюзорен свят – изпълнен с красота, любов, топлина, каквито те нямат или не им достигат в реалността. Децата, които израстват в семейства в затруднено материално положение, все по-често разчитат на СМИ. В основата на тази обусловеност стоят няколко фактора, сред които е възможността за използване на терапевтичната, компенсаторната, рекреативната и др. функции на медийното съобщение, подпомагащи намаляването на нервното напрежение. В резултат на това илюзорният живот измества реалния: детето се адаптира, като се примитивизира, загубвайки светлите и фини качества на своята душа. Ако семейството живее под чертата на оцеляването, то и най-прекрасните думи на родителите за нравствени норми се отхвърлят от подрастващото поколение. Децата виждат, че родителите не просперират, макар да спазват такива норми. „Аз не искам да живея така“, решава детето. Но в този случай, според него, и родителите заслужават презрение. Подобни нагласи се подкрепят от СМИ: телевизията и пресата насаждаат култ към младостта, здравето и благополучието.

СМИ са необходими на подрастващото поколение, за да разбере собствената си практическа ориентация в света на възрастните, за да получи сведения за това какъв е животът, особено в сферите, в които училището и семейството се затрудняват да просветят детето. Във връзка с това психологът В. Абраменко, изследвайки различни групи момчета и момичета, констатира, че през последните години се наблюдават съществени деформации на детската картина на света. Тя отбелязва, че от степента на хармонизация на тази картина на света зависи психоемоционалното благополучие на детето, неговото душевно и духовно здраве. Централна роля в процеса на дисхармонизацията на картината на света на детето, отбелязва авторката, имат темите за секса, насилието, завоалираната, а понякога и откровената пропаганда на наркотиците и др. чрез СМИ.

Всичко, което чува, вижда и чете детето, се включва в неговото възприятие на света и формира собствената му преценка за действителността. [2] Протичащото по този начин

социално обучение на детето се свежда основно до познаване на социалните ценности, норми и нагласи на обществото /те впоследствие се интериоризират/, и до разширяване на представата за очакващите го социални роли. Като универсални се представят ценностите на осигурените слоеве на градското общество, с които СМИ запознават децата и юношите. Утвърждаването им става предимно по два начина: от една страна, чрез пряка пропаганда, например, толериране на безцеремонността, хитруването, нахалството, на материалното обогатяване на всяка цена, или, от друга, създаване чрез художествени средства на отблъскващ образ на възрастни хора, представяни като алкохолици, лошо изглеждащи протестиращи, бедняци. Възможно е поради това една от формите на социално-психологическата адаптация на подрастващото поколение към действителността да става чрез мимикрия, т. е. чрез корекция на възгледите, ценностните ориентации, нормите на поведение в съответствие със стандартите на новите взаимоотношения. Употребата на наркотици, корупцията и др. все по-често биват възприемани от наивното съзнание не като нравствена аномалия, а като напълно оправдан вариант на взаимоотношенията в бита, в политическата дейност, в бизнеса.

СМИ не само отразяват ценностите и нагласите на обществото, но и влияят върху тях, утвърждавайки, че съществуващият ред е единствено възможният и не може да бъде променен.

Най-силното средство на индустрията на внушението е рекламата. Като спекулира със стремежа на подрастващите за независимост, като създава поредните „идоли“ на младите хора и организира техните увлечения и настроения, бизнесът винаги преследва определена крайна цел – възпитанието на такъв индивид, който да функционира в съответствие с нагласите на управляващите, а не в разрез с тях. В кратки интервюта, проведени с 11-13-годишни подрастващи, те признават, че пият бира, защото им харесва, а за първи път са решили да опитат, тъй като всяка вечер виждат по телевизията и чуват, че тя е „живителна течност“, че има „мъжки характер“ и е „приказка за възрастни“. Българската изследователка М. Алексиева цитира проучване, което установява, че телевизионните рекламни блокове се гледат от началото до края от 44,8% от децата до 9-годишна възраст

(на 18 години процентът са едва 15,9%). [1, с. 172]

Още една разновидност на възпитателното въздействие на СМИ е запознаването на детето с нови социални роли. СМИ разширяват границите на познанието на детето и показват в какви роли встъпват възрастните (примерите са както за собствената страна, така и за представители на други народи) в безкраен калейдоскоп от ситуации. Нерядко детето получава от този източник информация за отношенията между възрастните, която противоречи на системата от представи, формирали се у него на основата на личния социален опит, а това води до конфликт на ценностите. Най-яркият пример е контрастът на поведението на обкръжаващите го възрастни и това на теле-, кино-, видео-, фото-, литературните герои. Детето, усвоило образа на теле-, кино-, видео, фото-, литературния герой, трудно възприема несъответствието на този образ с образите на своите близки, със собствения си образ; в резултат възниква ценностен конфликт, преодоляването на който е толкова по-трудно, колкото по-голяма е интензивността на средствата за масова комуникация. Детето обикновено търси пряко съответствие на видеофилма с живота, неговото внимание е изцяло насочено към фабулата на филма и подобно практическо отношение, ако не бъде изживяно докъм 13-14-годишна възраст, може да се превърне в незрелост на възприятията.

Как в крайна сметка да обобщим влиянието на СМИ върху социалното формиране на подрастващото поколение?

В отговора на този въпрос най-ярко се проявява разминаването между анализаторите в областта на медиаобразованието и тези, които са готови да предадат моралното здраве на децата, юношите и младежите в жертва на бизнеса.

Нека първо да съобщим някои факти, които се отнасят до количествените и качествените характеристики на излъчваните съобщения.

Изследванията на медийните педагози показват, че от кино- и телевизионните екрани, от страниците на печата върху децата се стоварва „Ниагара на ужасите“, река от пошлост и еротика. Точно е пресметнато колко сцени на насилие, убийства, боеве с кръвопролития се поднасят на младия зрител на седмица, месец, година. [2] Но ако конкретната целенасоченост на съдържанието на информацията би

трябвало да доведе до изграждането на съответни качества у индивида, които да улесняват живота му в обществото, то закономерно се налага изводът: СМИ с това съдържание възпитават жестокост, безразличие към чуждия живот, неподбиране на средствата за постигане на определена цел, агресия, сексуална разпуснатост. Последствията стават все по-очевидни за специалистите в областта на медийното образование, които напоследък много остро се изказват против пагубното влияние на СМИ. Тук бихме посочили работите на руските изследователи К.А. Тарасов, А.В. Фьодоров, Н.Ф. Хилко, А.В. Шариков и др. Собствениците на СМИ обаче, не желаяйки да загубят баснословните си приходи, отричат силата на въздействието на масовата информация или твърдят, че младото поколение трябва да се запознае с тъмните страни на живота. Като аргумент се използва недостатъчната проученост на влиянието на СМИ, както и хипотезата, заимствана от теорията на психоанализата, според която агресивната насоченост на съдържанието на медийното съобщение придава най-безобидна форма на процеса на освобождаване на агресивните импулси на човека и не само е оправдана, но дори е полезна.

Специалистът в областта на психосоциалните изследвания на Научния център за психическо здраве на Руската академия на медицинските науки С.Н. Ениколопов доказва, че филмите с агресивно съдържание пробуждат агресия у децата. Анализите на медиопедагозите потвърждават, че тези данни имат непосредствено отношение към реалния живот. [2]

Изводите на многобройните изследвания свидетелстват, че СМИ активно влияят върху поведението на младите хора. А СМИ, които се намират извън зоната на педагогическата рефлексия, както отбелязва Г.П. Максимова, „в условията на стремително развиващите се мултимедийни технологии създават риск от „изтриване” на абсолютните ценности от съзнанието на младите хора. Специално внимание изисква и субкултурата, появила се сред младите хора: геймъри, меломани, киномани, които приемат своите гледни точки и нравствени позиции като самодостатъчни в „ерзац” живота, абстрахиран от реалните ценности на света. До съзнанието на младото поколение може да се „достигне” само чрез интернет-форумите, чатове, SMS- и MMS-

съобщенията, теле- и радиоефира, препълнени от информационен „спам” [4, с. 3].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Съвременният етап от живота на руското общество, свързан с глобализацията на информационното пространство, създава нови проблеми за развитието на личността. Благодарение на техническите възможности днес информацията се разпространява изключително бързо в общественото пространство. Самата информация често носи противоречив, агресивен и негативен характер и влияе върху социално-нравствените ориентири на подрастващото поколение. Деформацията и деструктивните промени в духовната сфера на личността под формата на изкривени нравствени норми и критерии, неадекватни социални стереотипи и нагласи, погрешни ориентации и ценности, влияят върху състоянието и процесите във всички основни сфери на обществения живот. Във връзка с това възниква проблемът за адекватната подготовка на подрастващото поколение за живот в условията на новото информационно време. Ако този въпрос не бъде решен, пълноценното развитие не само на личността, но и на обществото изглежда невъзможно. Разбира се, не бива СМИ да се възприемат като единствената причина за различните видове девиантно поведение на младежите, но би било погрешно да се остави без внимание „приносът” на продукцията с „насилие, секс и ужаси” за социалното формиране на младите руснаци. Според наблюденията на специалистите, „паралелното училище“ оказва сериозно влияние върху подрастващото поколение, при това с всяка година влиянието забележимо нараства, докато авторитетът на „класическото училище“, напротив, спада.

„За да бъде спасено училището, - отбелязва Ю. Лазар – е необходимо да се избере стратегия, чрез която пропастта между училището и средствата за масова комуникация да не се увеличава”. [7, с. 56].

Единственият изход в конкретната обстановка на съвременна Русия (както и на всяка друга страна днес) е медийното образование. Президентът на Асоциацията по кинообразование и медийна педагогика на Русия А.В. Фьодоров посочва, че „една от най-важните задачи на медийното образование се състои в реализирането на възможността аудиторията да се научи не само критически да анализира

медийни текстове от всякакъв вид, но и да разбира механизмите на тяхното създаване и функциониране в социума” [6, с. 178].

Ето защо формирането на медийна компетентност на подрастващите днес става първостепенна образователна и възпитателна задача.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Алексиева, 2012: Алексиева, М. Сфери на влияние при социокултурната роля на медиите и на училището при предаване на информация и формиране на ценности. – В: *Годишник на БСУ*, т. 27, 2012, с. 170 – 179.
- 2.Ениколопов, 1998: Ениколопов С. Агресивное поведение у детей. - *Особый ребенок: исследования и опыт помощи*, Вып. №1, 1998, с. 18-26.
- 3.Иванова 2012: Иванова Л. Медиаобразование подростков средствами видео на уроках французского. Теория и методика обучения иностранным языкам и медиаобразование. LAMBERT Academic Publishing GmbH & Co. KG, 2012.
- 4.Максимова 2007: Максимова, Г. Модернизация воспитания в высшей школе на основе интеграции педагогики и искусства в медиасреде. Автореф. дис. доктора пед. наук: 13.00.08/Г. П. Максимова. Ростов-на-Дону, 2007.
- 5.Слободчиков, 2003: Слободчиков, В. Подходы и проблемы перехода к открытому образовательному пространству. Подходы и проблемы перехода к открытому образовательному пространству: стратегии инновационного управления. Томск, 2003, с. 3-9.
- 6.Федоров, 2004: Федоров, А. Права ребенка и проблема насилия на российском экране. Таганрог, Изд-во „Кучма“, 2004.
7. Lazar, 1985: Lazar, J. Ecole, communication, télévision. Paris, Press Univ. de France, 1985.

АСЕН ЗЛАТАРОВ: МЕЖДУ ИЗТОКА И ЗАПАДА

Марина Владева, Илиана Иванова

ASSEN ZLATAROV: BETWEEN THE EAST AND THE WEST

Marina Vladeva, Iliana Ivanova
E-mail: m_vladeva@mail.bg

ABSTRACT

The objective of the present article is to review and analyze the specific presence of the scientist and encyclopedist and of the creator Assen Zlatarov in the cultural and literary contexts of the East (Russia) and the West (Europe), to mark the symbiosis between the achievements of the West and the traditions of the East in the artistic and critical messages of Zlatarov, born in the first decade between the two world wars.

Key words: *cultural synthesis, symbolism, the circle “Strelets”, becoming European, Slavonic messianic mission.*

*„По този път трябва да върви нашият интелегент:
негов върховен дълг е да вземе от богатствата
на чуждата духовна култура и
да ги присади на българската нива.“
Асен Златаров*

ВЪВЕЖДАЩИ ДУМИ

Предметът на настоящата научна статия е да открие разноликото културно присъствие на учения, писателя и общественика Асен Златаров в изключително богатото на идеи, духовни и естетически търсения десетилетие след Първата световна война. Акцентът в настоящото изследване е поставен не толкова върху биографичния контекст, способствал за оформянето на личния мироглед на твореца, колкото върху рефлексите на същия този светоглед в художественото и критическото творчество на Златаров, в търсенията му, свързани с литературния процес и история. Периодът между двете световни войни интензифицира представата за **родно**, като същевременно поставя на дневен ред въпроса за съизмеримостта на националната с европейската и дори световната култура в търсене на изход от тревожната атмосфера, последвала милитаристичния конфликт. В плуралистично богатото на идеи, почерци, писателски жестове и естетически платформи десетилетие на 20-те години, ерудитската и енциклопедична фигура на Асен Златаров

заема полагащото ѝ се място в културния живот на България. Заглавието на настоящия текст ситуира личността на Златаров в медиалното пространство между традициите на Изтока и Запада не случайно: като член на кръга „Стрелец“ и сътрудник на сп. „Изток“ и „Стрелец“ той развива концепцията за хармонизиране на българската с европейската култура, но същевременно в произведенията и в критическите му статии са ясно различими както интересът, така и влиянията на руската култура и литература от XIX и началото на XX век. Образованието в чужбина, пътуванията до Женева, Мюнхен и Париж, но и престоят в Ленинград и Москва дават на Асен Златаров поглед върху културната съкровищница и многообразието на артефактите в Европа и в Русия. Реминисценции на преживяното и видяното на Запад и Изток се откриват и в художествените му произведения, и в някои критически статии с манифестен характер и именно те ще бъдат обект на изследване в настоящия текст.

АСЕН ЗЛАТАРОВ И ИЗТОКА

Асен Златаров „отправя поглед” на Изток, към руската култура и литература, още в ранна юношеска възраст. Благодарение на своята майка Теофани, изключително ерудирана за времето си жена, притежаваща богата, чувствителна и склонна към мистицизъм душевност, той започва да изучава руски език в III-ти (дн. VII-ми) клас [8, с. 35]. Доброто познаване на руския език отключва и за нейния син вратите на необятната руска литература. Като млад Златаров се запалва по идеите на Бакунин и Кропоткин чрез четенето на анархистична литература, „с която го снабдява сродникът му Михаил Герджиков” [2, с. 15]. Но наред с това, пламенната натура на младия „анархист” не остава чужда на символистичната поезика.

Цветният поетичен „букет” на неговата книга „Цветя за него. Поема в лирична проза” (1918) се състои от 11 цветя: *Мимоза, Анемона, Мак, Далия, Маргарита, Орхидея, Незабравка, Хризантема, Теменуга, Тъжен, Зарница*. Пред всеки раздел Златаров избира тематично съответващ епиграф от различни популярни поети. Сред тях е и името на руския символист Константин Балмонт, чийто стих се явява паратекст към раздела „Мак” („...като на чернозем/ винаги грейнали/ червени макове...”) [вж. 6]. Открояват се символиката на червения цвят, както и характерното за Балмонт соларно пристрастие (ср. „грейнали”). Няма да е преувеличено да се говори за известен стремеж към Слънцето и при Асен Златаров, който се наблюдава не само от прагматична гледна точка в научнопопулярните му беседи (например „Слънцето и животът”), но и в художествените му текстове („Песен за нея”, 1919). Дали Балмонт е бил сред любимите поети-символисти на Асен Златаров може само да се гадае, но безусловно този избор не е случаен. Богатата семиотична натовареност на стиха, както и диалогът между текст и паратекст се явяват благодатни за бъдещи по-задълбочени изследвания.

В споменатата вече поема „Песен за нея”, според самия автор, „е търсено да се обрисова – не в разказ, а в импресия – вечният копнеж на мъжа към Избраница и в синтез да се представи властта на жената над неговата съдба” [4, с. 718]. От друга страна, въпреки възможните автобиографични паралели и в двете творби, в „Цветя за него” Златаров

плахо обвързва своята втора импресия с популярната при символистите идея за Вечната женственост: „Дали дадената тук жена има от чертите на оная, която носи полъха на вечно женственото – аз не зная. Но би ме твърде радвало, ако тия ми блянове крият по-обща чувства и пориви и дават израз не само на лични настроения” [4, с. 727]. Фактът, че „Цветя за него” са представени от името на мъж, а „Песен за него” – от жена, ги прави части от един общ корпус, изразяващ идеята за андрогинната човешка същност на техния творец, избрал за себе си надполов по характер псевдоним - Аура. Поетизираната любов на Златаров към неговата Дуня в известна степен може да бъде сравнена с тази на А. Блок и Л. Менделеева, чийто поетичен израз се явяват известните му „Стихове за Прекрасната Дама” (1901-1902).

Ако се върнем отново към въздействието, което майката на Златаров е оказала върху оформянето на естетическия светоглед на своя син, то трябва да споменем, че в дневника ѝ са открити нейни преводи от различни руски автори. Вероятно един от любимците ѝ е бил Тургенев, защото неговото име изпъква сред имената на другите писатели [8, с. 351]. В края на живота си нереализираният се като поет Тургенев създава своите изключителни лирични миниатюри - стиховете в проза, с които жанрово се родят и поемите в проза на Асен Златаров, също на младини опитвал се да пише стихове.

Сред големите пристрастия на Асен Златаров е театърът. За него посещението на „храма на Мелпомена” наистина е равносилно на „свещенодействие” [2, с. 22]. За доброто му познаване на руската драматургия свидетелстват много факти. Един от тях например е свидетелството, че преди заминаването си в Женева Златаров посещава постановката на играната в Народния театър пиеса „Доходно място”, чийто автор е считаният за „баща на руския театър” Александър Островски [2]. В статия, посветена на актьора на Народния театър Васил Кирков, Асен Златаров се възхищава от неговите превъплъщения, голяма част от които са образи от руската класика: княз Нехлюдов (Л. Толстой), княз Мишкин (Достоевски), Хлестаков (Гогол) [4, с. 190]. Години по-късно, когато Асен Златаров успява да посети бленуваната „страна на Съветите”, той ще възкликне: „Старото ми русофилство се оказа ненакърнено и намирам, че не съм сбъркал, като съм се обрекъл със симпатия на

тая страна още от младенчески години. И тоя руски език, хубав и могъщ! А колко е хубав, почувствах в театъра. Защото и за театъра остана време.” [4, с.301; с. 339-341].

В поредица от статии, посветени на руски писатели, се открояват имената на Л. Толстой, Достоевски, М. Горки, Л. Андреев. В „Нравственият гений на Толстой” (1930) Асен Златаров говори за неговия „анархизъм”, като разглежда преди всичко религиозно-философското му учение. Златаров причислява Л. Толстой към пророците, чиято истина „е истина за едно далечно, бъдещо време”. „Толстой е от вечните извори за ободрение на отпадналия и ожеднял дух на запътеното към истината човечество. А художникът Толстой: нему е отсъдено място между най-големите и вековете са го прибрали в своя Пантеон” [4, с. 111].

В „Катарзис” (1931) Асен Златаров припомня мисълта на Аристотел за катарзиса – „очишчението чрез мъката, която е дълбокият смисъл на трагедиите на Софокъл и Еврипид.“ Поставяйки въпроса кои съвременни произведения се изравняват с тези трагедии по силата на внушенията си, Златаров отговаря реторично: „Не са ли това тия страшни, тия палещи душата ни разкази и романи на Достоевски?” Творчеството на Достоевски е сравнено с „чистилице”, където „грехът ни, нашите заблуждения, нашата жажда за добруване и радост да намерят опрощение и смисъл /.../, където Сатана и Христос са еднакво разпънати, за да познаят живота.” [4, с. 112].

Но несъмнено излючително близък му е Максим Горки, „романтик по чувство, по фантазия, по идеология”, който „пропива разказите си със своите сънища и съзерцания.” За голямото въздействие на Горки сред българската младеж в началото на ХХ-ти век Златаров свидетелства така: „Ако някога у нас дойде културисторик и поиска да разбере сърцето на мислеща България от края на миналия век и началото на сегашния (кр. ХІХ-ти - н. ХХ-ти в. – б.а. – И.И.), не може да не срещне името на Максим Горки като учител и будител. Във всяка стая на гимназиста и студента стоеше на стената портретът на млад мъж с енергично открито лице на умен селянин, чиито дълги, метнати назад коси и селска блуза, пристегнатата с ремък, издаваха волева, дейна природа. Тоя портрет беше на Масим Горки.” [4, с. 112-113]. В „Максим Горки” (1932) Златаров си припомня силното въздей-

ствие, което има първото представление на пиесата „На дъното” в „Славянска беседа”, когато всички запяват заедно с босящите песента „Солнце всходит и захо-дит...”, слушат в захлас гордите слова на Сатин и мъдрите думи на Лука, които „вентилират душите” и „разкриват пред събудената съвест голямата правда на живота...” [4]. Едни от любимите персонажи на всички са старицата Изергил, Макар Чудра, Коновалов, „чудната” Малва, а „Пе-сента на буревестника” се е знаела наизуст.

В една от предсмъртните си книги - „В Страната на Съветите” (1936), Асен Златаров отново визира имената на руски писатели, критици и общественици от ХІХ в. Пушкин, Лермонтов, Гогол и Некрасов са „избраниците” от „романтичната епоха”. До тях се нареждат имената на Херцен, Белински, Чернишевски, Писарев, Достоевски, и „по-хрисимите” в сравнение с тях Тургенев и Толстой. За българския учен те са „духовни великани”, „обладани от месианизъм”, които са се опитали да разберат руската съдба и да изразят нейния трагизъм [4, с. 314-315].

Не вярвайки в залеза на Запада, „пророкуван” от Освалд Шпенглер, Асен Златаров възприема неговата визия за силата на „могъщия славянски океан”, сред който водещата роля се пада на Русия.

Но частта „Асен Златаров и Изтока” няма да е пълна, ако не споменем и неговото преклонение пред личността и творчеството на бенгалския поет Рабиндранат Тагор, когото Златаров посреща заедно с делегация при посещението му в България през 1926 г. „Нищо сложно, никакъв фокус няма в мъдростта и поезията на Рабиндранат Тагоре. Защо те така увлякоха стара, изтънчена, сложна в усещане и мисъл Европа? Нели и други път, и у други слова и писания сме срещали същите мисли?” – пита блестящият оратор Златаров и отговаря: „Защото тия мисли се изнасят от една голяма личност.” [4, с.169]. Още повече, че намеренията на Рабиндранат Тагор са съзвучни с идеологията на „стрелеца” Асен Златаров – „да хвърли мост между душата на Запада и душата на Изтока” [4].

АСЕН ЗЛАТАРОВ И ЗАПАДА

Асен Златаров е учен и ерудит, отлично познаващ културата и езиците на западна Европа. Редица изследователи на разностранното му и обемно творчество, включващо

ораторски речи, литературни портрети, рецензии, художествени текстове в поезия и проза, химико-технологични и философски интонирани статии, подчертават безпроблемното му вписване в интернационална среда, свободното общуване с представители на различни нации. Нещо повече: за да подкрепи определена теза в своите произведения и статии, той често използва мото, цитира мисли или имплантира стихотворни микроструктури, служейки си с цитати на оригиналния език. Такъв е случаят с посочената по-горе поема „Цветя за него. Поема в лирична проза“ (1918 г.), където всеки раздел е озаглавен с име на цвете и с цитат в оригинал от П. Верлен, С. Прюдом и др.

Езиковите и културните бариери не са проблем пред интелектуалеца, получил своето образование в Женева, Гренобъл и Мюнхен. Всяка среща с нов европейски град е и среща с духа на мястото, която провокира към творчески импулс. През май 1926 г. Златаров посещава Париж, а впечатленията си от мегаполиса запечатва в написания за двадесетина дни роман „Градът на любовта“, публикуван през 1927 г. Автобиографичната основа на романа, изразена в поредица от разнородни впечатления, вътрешни колизии и реторични въпроси, подкрепя на практика виждането на Златаров за необходимостта на нов белетристичен жанр – т.нар. „роман на идеи“, лишен от сложна фабула и заплетен сюжет за сметка на „състезанието на идеи“. Като пример за подобен тип романистика авторът предлага произведенията на А. Франс. Основните питання, наблюдения и дилеми писателят влага в диалозите между своите герои, които трябва да оценят българското в една съпоставка с чуждата културна среда. Отделните тези за мястото и ролята на България в западния свят, за нейната национална самобитност или периферност по отношение на европейските цивилизационни модели са вплътени в думите на герои-концепти – Боян, Руменов, Любен... Спорът за културните аксиологеми на племето ни е в същността си спор за еманципирането на българската култура, за нейното място и роля не само в балканското, но и в европейското битие, и се превръща в част от полемиките между персонажите в романа. Авторовият глас е доловим в едно от изказванията на Руменов: „Не отричам /.../, че в народа ни има неща, които му пречат, които го спъват и не му позволяват да се изравни с тия, които са го изпреварили.

Но вижте какво направи тоя народ за петдесет години. Та нали ни наричаха ту Франция на Балканите, ту Прусия, дори Япония“ [3, с. 293].

Утвърждаването на българското не толкова като периферно и изостанало, колкото като уникално и самобитно – това е една от водещите идеи в романа, която кореспондира и с умонагласата на автора. В една от многобройните си статии, посветени на обществени, културни и литературни проблеми, Златаров подчертава: „Всяко племе е вид, който носи дълбоко в гълбините на инстинкта си нещо самобитно, отлично от това на останалите народи. Всяко племе има своя душа, резултат на вековен развой и тая душа търси да се изяви и даде своя отпечатък в догонването от човечеството на човешината.“ [5] Тази естетическа платформа, разчитаща на съпоставянето и помиряването между чуждо и родно, българско и европейско, западно и източно, в постигането на синтеза между собствения и чуждия опит, е част от културната програма на кръга „Стрелец“, в който участва и Асен Златаров.

Присъствието на кръга „Стрелец“ е знаково за културното многообразие и „щракането на идеи“ през 20-те години на XX век. Формиран около седмичниците „Изток“ (1925-1927 г.), а по-късно и „Стрелец“ (6.04-23.06.1927 г., общо 12 броя), той включва плеяда от талантиливи творци, в голямата си част получили образование в Европа: К. Гълъбов, Ч. Мутафов, С. Минков, А. Далчев, Ас. Златаров, Ат. Илиев, К. Кръстев, Д. Пантелеев и др. Разочаровани от сътрудничеството си в други периодични издания („Златорог“, „Хиперион“), „стрелците“ търсят в „Изток“ възможност да предложат едно „сериозно четиво за културните нужди на българина“. По думите на К. Кръстев, „Изток“ беше една малка енциклопедична трибуна: той искаше да отбелязва пулса на съвременния световен и вътрешен живот, без доктринерство“ [7, с. 117]. За трети път, след естетическата концепция на кръга „Мисъл“ за европеизирането на българската култура и след опита на символистите в тази посока, „стрелците“ в редица статии с характер на манифести си поставят за цел „европеизиране на българската култура, но на национална основа и съдържание“, „за съчетание на родното с чуждите културни влияния“, за „писатели българи и все пак европейци“. Асен Златаров е част от това културно движение,

което настоява за сближаване с европейските ценности без отричане на националната идентичност. В статията „Културността в служба на родината“, публикувана във в-к „Изток“ през 1926 г., той е категоричен: „.../ Духовната продукция на отделните племена носи своя усетливост, свое чувство, своя черта, които обрисуват характерното основното в културната проява на всяко племе. .../И винаги културно напредналите народи са били образец за тия, които са ги следвали в културно-историческия възход. От това душата на по-назадналите не се е изтривала в своето особено, а напротив, черпейки средства за културно възможване, е могла да го прояви“ [5]. Тази концепция на интелигента е в пълен унисон с прокламациите на „стрелците“, обобщени в студията на С. Василев „Между „своето“ и своето. Зодиахът на „стрелците“: “Подобна диалектика – опознаване на своето и съхраняване на неговите ценности и физиономичност чрез опита на чуждото – ще се окаже основополагаща за културологичната стратегия на „стрелците“ и техния водач К. Гълъбов“ [1, с. 69-70].

В драматичните години, последвали Първата световна война, в разнородни полемики, манифести, духовни движения, литературни и естетически кръгове със свои платформи всъщност се търси изход от духовната криза и душевния потрес, сполетели българина. Кръгът „Стрелец“ препоръчва ползотворното обединение на собствените културни ценности и достижения с тези на западния свят, който е достоен да бъде модел и образец. За това е категоричен и апелът на Златаров: „Ето пътят и за нас: ние трябва да вземем от Запада всичко, което го прави да ни превъзхожда: с пълни шепи трябва нашият интелигент да граби от духовната съкровищница на германци, англо-сакси и латини. Няма опасност от това: българската душа не ще се изроди, а ще укрепне. .../ По тоя път трябва да върви нашият интелигент: негов върховен дълг е да вземе от богатствата на чуждата духовна култура и да ги присади на българската нива“ [5]. Симбиозата между свое и чуждо не довежда до ирелевантност на национално утвърдени аксиологеми, доказали се през вековете, а до преодоляване на чисто етнографското, на оголено-битовото и провинциалното, на културния комплекс за малощност. Не отрицанието на собствената култура за сметка на западната, а постигане на хармония-та между чуждото и своето е

пътят на „българското племе“ в естетическата платформа на кръга.

Нееднократно Асен Златаров е говорил за дълга на интелигенцията, на писатели и учени за културния напредък на България, за доближаване на изкуството до проблемите на обществото („Българският писател“, „Културността в служба на родината“, „Културна общественост“, „Писателят и обществеността“ и др.). Осъзнавайки ролята си на духовен мисионер, Златаров има силно персоналистично присъствие в кръга „Стрелец“ и извън него – в своята научна работа. Редица обществени и културни жестове свидетелстват за гражданската му смелост, а създадените от него различни литературни портрети, критически есета и статии, посветени на европейското културно наследство, доуплътняват образа му на ерудит-енциклопедист, активно работещ за изравняването на българската с европейската култура. Впечатление правят наблюденията му върху творчеството и философските възгледи на Юго, Зола, Франс, Ролан, Хайне, Жорес и др. - образци на европейската култура. Златаров полага имената им в световното семейство на талантите, което излиза извън тесните национални рамки, за да въздейства и да извиси цялото човечество, вижда в тях „мостовите, които свързват народите, за да се осъществи един ден общочовешката задруга“ („При гроба на Хайне“). Пиететът му към западната култура е уважение на творец, преодолял предразсъдъци и национални комплекси.

ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ ДУМИ

Присъствието на Асен Златаров в литературния и културния живот на България в периода между двете световни войни е повече от респектиращо. В многобройни сказки, в редица критико-теоретични публикации в периодичния печат, както и в художествените си текстове, той неспирно утвърждава идеята за културния напредък на нацията, за дълга на интелигента безостатъчно да се включи в процесите на духовна интеграция между общностите, на ползотворен межкултурен обмен. Част от стратегията на Златаров за постигане на набеязаните цели е и участието му в кръга „Стрелец“, който препоръчва европеизиране на българската литература чрез сложната симбиоза между постиженията на Запада и изконната българска душевност, за взаимодействието между родно и чуждо.

Но въпреки верността си към тази културна платформа, Златаров не пренебрегва своя пиетет към традициите на Изтока, към усещането за славянска съборност и дори за месианистичната роля на това славянство, сплотено от духовните мащаби на Русия. Прекланяйки се пред гения на творците от Изтока и Запада, от Франция, Русия, Германия и Италия, Златаров всъщност утвърждава едно: „Изкуството е мост, по който минава човека, за да се освободи от веригите на условното, временното и поробващото и стигне светлия олтар на човечността, дето гори неугасващият плам на красотата“ („Зората на изкуството“). Неговото мислене страни от схоластиката на школата и вернопознаничеството само на една естетика. Открит за непрестанните промени в обществен, социален и литературен план, Златаров остава верен на идеята за силата на индивидуалния талант и за спасяващата роля на изкуството: мост между цивилизации, личности и култури, между епохи, истории и съдби. Нетленен мост, който съществува от зората на човечеството; мост, по който върви и днес всеки, който се докосне до титаничната фигура на мислителя Асен Златаров.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Василев 2001: Василев, С. „Между „своето“ и своето. Зодиакът на „стрелците“ - В: *Преди и след потопа на мълчанието: пет студии върху българската литература*. Изд. „Слово“, В. Търново, 2001.
2. Добрев 1988: Добрев, Г. Проф. д-р Асен Златаров. Личност и творчество. Изд-во на БЗНС, С., 1988.
3. Златаров 1966: Златаров, Ас. Избрани съчинения, т. II. Издателство „НИ“, С. 1966.
4. Златаров 1975: Златаров, Ас. Избрани произведения. Издателство „НИ“, С., 1975.
5. Златаров 2002: Златаров, Ас. Културността в служба на Родината. - В: Електронно издателство LiterNet <<http://liternet.bg/publish/5/azlatarov/kulturnostta.htm>> (24.07.2002)
6. Костадинов: Костадинов, Д. Писателят и ученият Асен Златаров (125 години от рождението на Асен Златаров), Литературен свят, <<http://literaturesviat.com/?p=23500>>
7. Кръстев 1988: Кръстев, К. Спомен за културния живот между двете световни войни. Изд. „Български писател“, С. 1988.
8. Чолаков 1984: Чолаков, Й. Асен Златаров. 1885 – 1985. (По случай 100 години от рождението му), ДИ „Народна просвета“, С., 1984.

APPROACHES AND METHODS OF FORMALIZING UNCERTAINTY
AND RISK ASSESSMENT IN BUSINESS

Jechka Dimitrova, Ruska Dimitrova

ПОДХОДИ И МЕТОДИ ЗА ФОРМАЛИЗИРАНЕ НА НЕОПРЕДЕЛЕНОСТТА
И ОЦЕНКА НА РИСКА В БИЗНЕСА

Жечка Димитрова, Руска Димитрова
E-mail: jmich_bg@yahoo.com

ABSTRACT

By emphasizing the importance and complexity of the stage of risk assessment in the risk management process the paper discusses different approaches and methods used for formalizing uncertainty in business and carrying out the risk modeling and analysis depending on the nature and the level of uncertainty. Some examples of models for quantifying risks are presented.

Key words: risk assessment, risk analysis, AHP, fuzzy sets

Today, in current global business and financial situations organizations around the world are facing greater risks than ever before and risks are changing rapidly. For all types of organizations there is a need to understand the risks being taken when seeking to achieve objectives and attain the desired level of reward [1]. In order to effectively deal with new realities of risk and uncertainties companies need to take much broader views of complex risk interrelationships, which requires an implementation of new risk management frameworks. Over the past two decades, and increasingly since the 2008 financial crisis and recession, companies in many industries have identified the need to implement an enterprise-wide approach to risk management [2]. Since that time different risk management standards have been published. As the most important among them can be indicated the international standard ISO 31000:2009 Risk management – Principles and guidelines. This new risk management standard combines the best aspects of existing formal enterprise risk management frameworks including those of the Canadian Standards Association (CSA) Guideline CAN/CSA-Q850, the Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission “Enterprise Risk Management – Integrated Framework” and the Australian/New Zealand Standard for Risk Management (AS/NZS4360) [3]. ISO 31000 was published as an internationally agreed standard for the implementation of

enterprise-wide risk management principles. An enterprise-wide approach to risk management (ERM) enables an organization to consider the potential impact of all types of risks at different levels (operational, tactical, strategic) on all processes, activities, stakeholders, products and services. The standard is intended to establish a consistent integrated risk management framework, which formalizes the risk management process and can be adopted by any organizations across various industries. Organizations must embed or integrate the risk management framework with existing management systems, decision making and business processes. Due to the growing uncertainty and insecurity in modern business ISO 31000 considers risk assessment as a central stage in the risk management process.

ISO 31000 defines risk as the effect of uncertainty on objectives. The effect may be positive (opportunity risks), negative (hazard risks), or a deviation from the expected. Risk is often described by an event, a change in circumstances or a consequence and is expressed in terms of a combination of the consequences of an event and the associated likelihood of occurrence [4]. This definition makes clear the link between risk and the achievement of objectives. Risk is directly related to uncertainty – risk arises because the objectives of an organization are pursued against uncertain environment. That’s why the inclusion and formalizing of uncertainty in risk assessment are very important components for effective risk

management.

The development of methods, tools and techniques for taking account of uncertainty in risk assessment is ongoing and there has been a substantial growth in this area. In this respect the paper considers the stage of risk assessment and discusses different approaches and methods used for formalizing uncertainty and carrying out risk modeling and analysis as well as their appli-

cation in the risk management practice. Emphasis is given to the methods of quantitative risk modeling and analysis.

It is important to point out that risk assessment is not a stand-alone activity and it should be fully integrated into the other components of the risk management process: establishing the context, risk treatment, communication and consultation, monitoring and review (Fig. 1) [5].

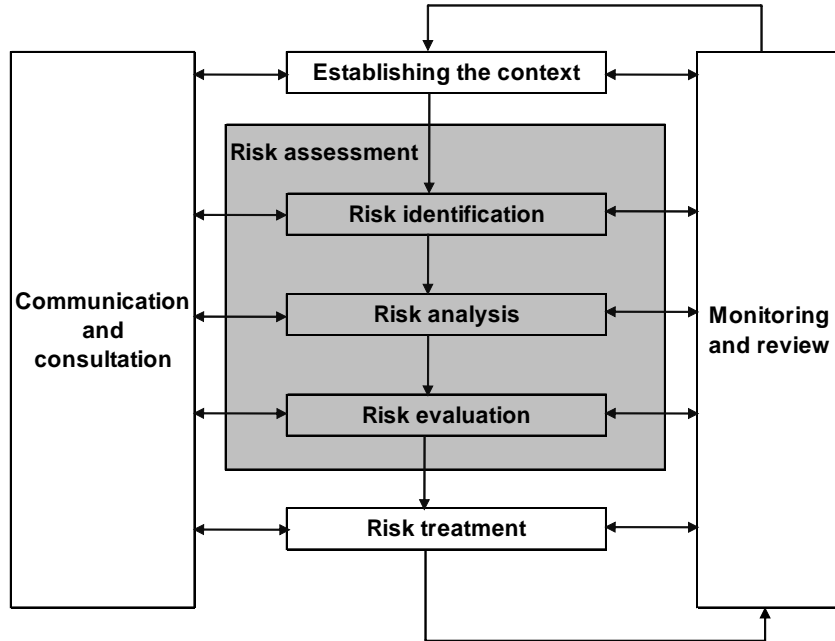

Figure 1. Contribution of risk assessment to the risk management process

Each component has its important place in the risk management process, but risk assessment comprises the core elements of this process. In ISO 31000 risk assessment is defined as the overall process of risk identification, risk analysis and risk evaluation. It provides an understanding of risks, their causes, consequences and their probabilities (Fig. 2) [4]. It is important to emphasize that risk cannot be successfully managed unless it is properly assessed and the best assessment process is realized through some form of model – the modeling process becomes an imperative element in the systematic assessment and management of risk.

The first element of risk assessment – risk identification – is the process of finding, recognizing and recording risks using different methods: check-lists and reviews of historical data, systematic team approaches where a team of experts follow a systematic process to identify risks by means of a structured set of prompts or questions, inductive reasoning techniques such as HAZOP, brainstorming, etc. The outcome of risk identification is the development of risk classifi-

cation systems and a risk register.

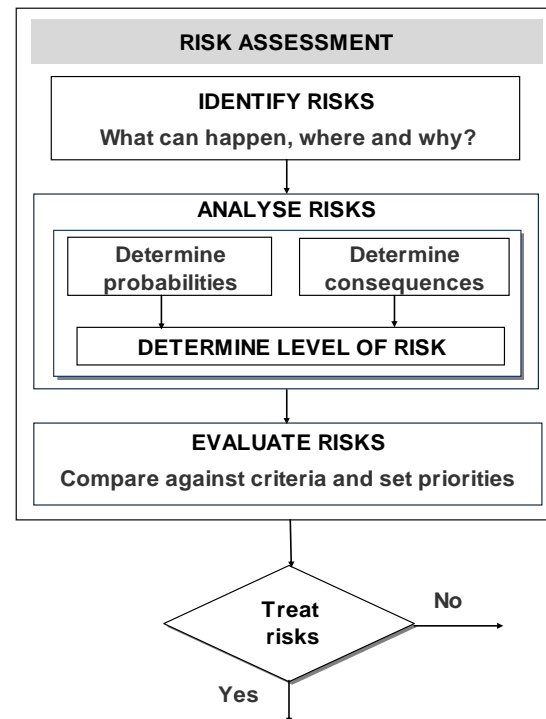

Figure 2. Risk assessment process

The second element – risk analysis – is about developing an understanding of the risk. It consists of determining the consequences and their probabilities for identified risk events and the level of risk. By considering the level of risk and consequences of each risk it will be possible to prioritize or rank the key risks for further analysis.

The last element – risk evaluation – involves comparing estimated levels of risk with defined risk criteria in order to determine the significance of the level and type of risk. Risk evaluation provides input to decisions about:

- whether risks need to be treated;
- prioritizing risk treatment options;
- the most appropriate selection of risk treatment strategies [5].

The financial crisis has actually forced specialists to rethink the way they analyse risks and make decisions under uncertainty. As the risk is directly related to uncertainty the manner in which risk analysis is applied is dependent on the level of uncertainty and the approaches and methods used to carry out the risk analysis. Full analysis may not always be possible due to insufficient information about the system being analysed, lack of data, influence of human factors. Risk analysis may require a multidisciplinary approach since risks may cover a wide range of causes and consequences. ISO 31010 Risk management – Risk assessment techniques is a supporting standard for ISO 31000 and provides guidance on selection and application of techniques for risk assessment. It is intended to assist the implementation of ISO 31000. ISO 31010 defines methods used in analysing risk as qualitative, semi-quantitative or quantitative in terms of the likelihood of occurrence and the possible consequences or impact.

The qualitative risk analysis is an integral part of a risk assessment process. The main aim of this analysis is to define consequence, probability and level of risk by significance levels such as “high”, “medium” and “low”. The value of likelihood and consequences of a specific event is given by description, i.e. the qualitative methods don't express the size of likelihood and consequences by means of figures. ISO 31010 recommends the following methods used for qualitative risk analysis: checklists and questionnaires, physical inspections, scenario building, Delphi method, SWOT analysis, flowcharts or event trees, likelihood/ impact matrix, brainstorming. Risk rating matrix (also called likelihood/ impact or consequence/probability matrix) is one

of the most useful tools used in qualitative risk analysis. It combines qualitative or semi-quantitative ratings of consequence and probability to produce a level of risk or risk rating, which are used for further analysis. Usually 3 x 3, 4 x 4 or 5 x 5 risk matrices are adequate.

Quantitative risk analysis is central to the stage of risk assessment. It estimates practical values of consequences and their probabilities, and produces values of the level of risk in specific units. In order to assess consequences and their probabilities a decision maker has to construct a model of the problem situation. Risk modeling plays a dominant role in quantifying and measuring risk. Exploring and categorizing the sources of uncertainty and variability and quantifying the probabilities and the magnitude of adverse effects and their consequences constitute the heart of risk modeling and analysis. Risk models are constructed to examine impact of uncertain parameters on outcomes. In general, the models for risk analysis are complex, hierarchic, with a large number of parameters with different types of uncertainty. This requires the use of hybrid methods for construction of risk models. From a mathematical modeling perspective the approaches used for formalizing uncertainty and quantitative risk analysis can fall into the following groups:

- probabilistic and statistical approaches;
- expert and cognitive approaches;
- multi-criteria decision making approaches;
- fuzzy sets theory approaches.

By now conventional methods of treating uncertainty use statistical methods of estimation. In statistical methods for risk analysis the probability theory is used to assign probabilities to outcomes or future conditions. Three general approaches are commonly used to estimate probability:

- objective probabilities – frequency interpretation of probabilities;
- probability forecasts – predictive techniques such as fault tree analysis and event tree analysis, simulation techniques, etc. are used for calculating probabilities and the effects of uncertainties;
- subjective probabilities - expert opinion can be used to estimate probability (Delphi approach, paired comparisons, category rating and absolute probability judgments are used to eliciting expert opinion).

The classical concept of objective probability is of little use in analysing risks because the problem situations are non-repetitive. In recent years the subjective (personalistic) view of

probability has its important place. Once the probability assessment of future conditions has been made, the next step is to calculate statistical measures of risk: expected value, standard deviation and coefficient of variation, etc. In the probability theory, the expected value of a random variable is the weighted average of all possible values that this random variable can take on. A better insight into risk analysis will be obtained if a decision maker finds out the dispersion, i.e. the difference between the possible outcomes that can occur and the expected value. The dispersion of outcomes indicates the degree of risk. Standard deviation shows how much variation exists from the expected value. It is a commonly used measure of risk. Standard deviation is an absolute measure of risk - a low standard deviation indicates that the data points tend to be very close to the expected value (which means low risk), high standard deviation indicates that the data points are spread out over a large range of values (this means high risk). In the probability theory and statistics, the coefficient of variation (CV) is a normalized measure of dispersion of a probability distribution. The coefficient of variation is a relative measure of risk. That's why it can be used as a measure of the level of risk – table 1.

Table 1. Coefficient of variation as a measure of the level of risk

CV < 0.2	Low level of risk
CV between 0.2 and 0.5	Medium level of risk
CV > 0.5	High level of risk

Statistical measures can be used to select one from several alternatives. The choice will depend on the information about measures of risk: expected value, standard deviation, etc., but also on the decision maker's attitude towards risk.

Quantifying the input-output relationships with respect to the random variables and the relations of these variables to the state variables or objective functions is by far the most difficult step in the implementation of statistical methods in risk modeling and analysis. The most powerful of statistical methods used for risk modeling and analysis in business is Monte Carlo simulation. This method can address complex situations that would be very difficult to understand and solve by an analytical method. A Monte Carlo method is a technique that involves using random numbers, probability and stochastic models to solve problems [6]. It is used to establish the variation in a system resulting from a number of

uncertain input variables (uncertainties in market trends, fluctuations, and other uncertain factors), where each input variable has a defined probability distribution and the inputs are related to the output via defined relationships. The results of the simulation are analysed to get probabilities of different outcomes occurring and for calculating statistical measures of risk. The data generated from the simulation can be represented as probability distributions or confidence intervals. Schematic presentation of a stochastic model used in Monte Carlo simulation is given on figure 3 [6].

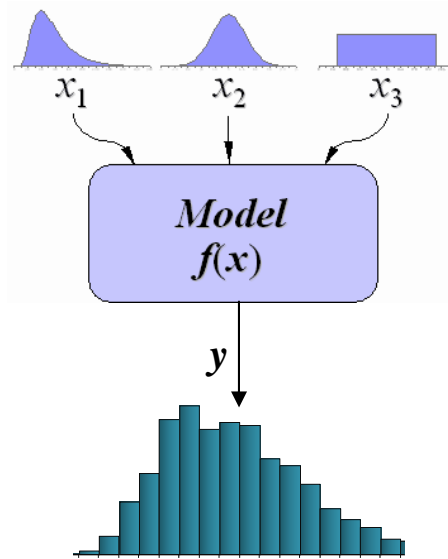

Figure 3. Schematic presentation of the principle of stochastic modeling in Monte Carlo simulation

The basic difficulties in using Monte Carlo simulation are related to the determination of the probability distributions of the input variables, which to a great extent is done on a subjective basis. The results of the simulation are very sensitive to the types of the probability distributions of the input variables used in stochastic models – a little change in those distributions can bring about different results. These difficulties can be overcome to some extent by using the distributions based on the empirical data.

In situations where precise probability density functions cannot be determined to uncertain events other methods of risk analysis become helpful. Today, due to the high level of uncertainty, the implementation of expert methods and multicriteria decision making in risk modeling increases. One of the main methods in multicriteria decision making is Analytic Hierarchy Process (AHP). This is a structured technique for organizing and analysing complex decisions, including uncertainty. The method

was developed by Thomas L. Saaty in 1980 [7] and has been extensively applied and refined since then. The essence of this method is that human judgments can be used in performing the evaluations. The AHP involves mathematical synthesis of numerous judgments about the decision problem.

The first step in applying this method is

modeling the problem as a hierarchy containing the decision goal, the alternatives for reaching it, and the criteria (risk factors) for evaluating the alternatives. Figure 4 presents a hierarchic model of using the AHP to select the best IT provider from among five alternatives based on three criteria: quality, cost and reliability.

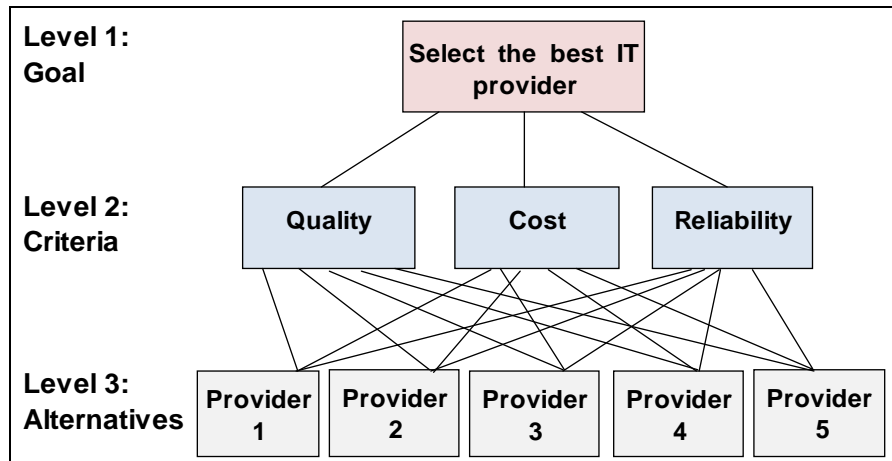

Figure 4. Hierarchic model used for the best IT provider selection

The second step is establishing priorities among the elements of the hierarchy by making a series of judgments based on pairwise comparisons of the elements. Once the hierarchy is built, the experts (decision makers) evaluate its various elements by comparing them to one another two at a time, in respect to their impact on an element above them in the hierarchy. In making the pairwise comparisons, the decision makers can use concrete data about the elements, but they typically use their judgments about the elements' relative meaning and importance. First, decision makers give a pairwise comparison matrix of the criteria level and calculate the relative priority weights of each criterion (Fig. 5).

Criterion	Quality	Cost	Reliability	Priorities
Quality	1	3	1/3	0,30
Cost	1/3	1	1/6	0,17
Reliability	3	6	1	0,53

Figure 5. Comparison matrix at criteria level

Next, they give pairwise comparison matrices of the alternative level in respect to each criterion and calculate local priorities of the alternatives (Figs. 6-8).

The third step is synthesizing these judgments to get a set of global priorities for the hierarchy. This would combine the decision makers' judgments about quality, cost and reliability into overall priorities for each alternative (Fig. 9).

The ability of checking the consistency of the judgments is one of the basic strengths of this method. The main difficulties in using the AHP are related to the large number of pairwise comparisons.

As reliability plays a very important role in relationships between enterprises and their suppliers the AHP method can be used for modeling and evaluation of the reliability as well as the risk of the suppliers based on a number of criteria.

Criterion	Provider 1	Provider 2	Provider 3	Provider 4	Provider 5	Local priorities
Quality						
Provider 1	1	3	2	3	1/2	0,26
Provider 2	1/3	1	1/2	1	1/3	0,09
Provider 3	1/2	2	1	1	1/3	0,13
Provider 4	1/3	1	1	1	1/5	0,10
Provider 5	2	3	3	5	1	0,41

Figure 6. Comparison matrix at alternative level for criterion Quality

Criterion Cost	Provider 1	Provider 2	Provider 3	Provider 4	Provider 5	Local priorities
Provider 1	1	1/2	1/4	1/3	1	0,10
Provider 2	2	1	2	2	1	0,29
Provider 3	4	1/2	1	1/2	1/2	0,16
Provider 4	3	1/2	2	1	1	0,23
Provider 5	1	1	2	1	1	0,22

Figure 7. Comparison matrix at alternative level for criterion Cost

Criterion Reliability	Provider 1	Provider 2	Provider 3	Provider 4	Provider 5	Local priorities
Provider 1	1	3	3	1	1/2	0,23
Provider 2	1/3	1	1	1/2	1/5	0,09
Provider 3	1/3	1	1	1/2	1/2	0,11
Provider 4	1	2	2	1	1/3	0,18
Provider 5	2	5	2	3	1	0,39

Figure 8. Comparison matrix at alternative level for criterion Reliability

Alternatives	Criteria			Global priorities
	Quality	Cost	Reliability	
	Priorities of criteria			
	0,30	0,17	0,53	
Local priorities				
Provider 1	0,26	0,10	0,23	0,22
Provider 2	0,09	0,29	0,09	0,12
Provider 3	0,13	0,16	0,11	0,12
Provider 4	0,10	0,23	0,18	0,17
Provider 5	0,41	0,22	0,39	0,37
The best IT provider - Provider 5				0,37

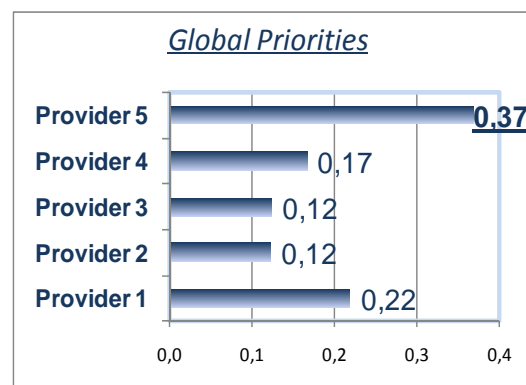

Figure 9. Global priorities for the hierarchy

The AHP method plays an important role in risk analysis because it can assist in:

- calculating weights (or relative importance) of risk factors;
- determining risk rating and creation of priority list of risks in respect to objectives of the organization;
- determining probabilities of risk events, etc.

It is important to emphasize that there is a trend of adaptation of the most popular methods of multicriteria decision making to their modified versions based on the fuzzy sets theory. The Fuzzy AHP methodology proposes an innovative approach to take into account uncertainty in risk analysis and calculation.

In risk assessment problems, concerning economic systems, decision makers encounter a variety of sources of uncertainty which are due to imprecision and ambiguity in human cognition

and perception of objects. In this sense, risk is a notion which is both objective and subjective in nature. In fact, approaches and methods of formalizing uncertainty are intended to deal with two major categories of uncertainty: uncertainty due to randomness and uncertainty due to ambiguity. For systematic treatment of the uncertainty due to ambiguity the concepts of fuzzy sets could be applied to construct models, thus taking the ambiguity into consideration [8]. The theory of fuzzy sets was first proposed by L. Zadeh in 1965 [9]. The fuzzy sets theory provides a novel method of treating fuzziness in a systematic manner. In the fuzzy sets theoretic approach, fuzziness in the problem statement is expressed more or less subjectively in the form of a membership function. In risk modeling and analysis experts and managers are greatly supported by the use of linguistic variables. A

linguistic variable is a variable whose values are words or sentences in a natural or artificial language. The values of a linguistic variable constitute its term-set. For example, the term-set of the linguistic variable “Level of a risk factor” might be

$T = \{\text{very low, low, medium, high, very high}\}$. Each term of the linguistic variable is a separate fuzzy set with its own membership function.

The fuzzy sets theory approach enables the creation of hierarchic models for calculating an integral risk index by taking into account the large number of various risk factors (qualitative and quantitative). First, a decision maker constructs a hierarchic model which consists of basic risks and sub-risk factors with different numbers of levels (Fig. 10).

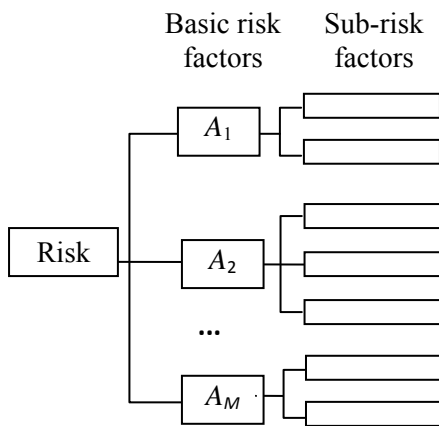

Fig. 10. Hierarchic model for integral risk evaluation

To model each sub-risk factor a different linguistic variable with its own membership functions like those in figure 11 and figure 12 is used. The five membership functions in figure 11 compose a five-degree standard fuzzy classifier. The membership functions in figure 12 compose a five-degree non-standard fuzzy classifier.

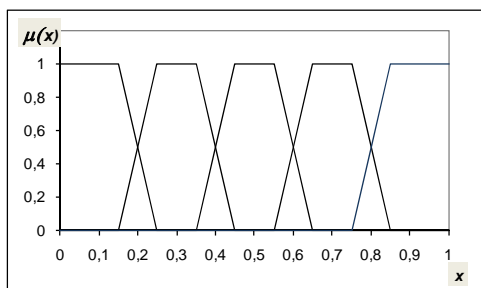

Figure 11. Five-degree standard fuzzy classifier

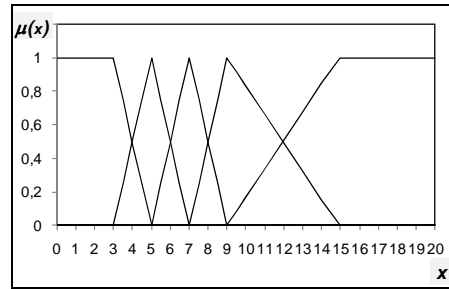

Figure 12. Five-degree non-standard fuzzy classifier

The analytical model of the five-degree standard fuzzy classifier, the algorithm for constructing non-standard fuzzy classifiers, and the equations for calculating an integral risk index can be found in the works of Nedosekin [10, 11]. Current (forecast) values of each sub-risk factors of the lowest level of the hierarchy are the result of measurements or expert estimates. Where those risk factors are qualitative attributes that cannot be quantified, the meanings of the membership functions are specified directly (very low, low, medium, high, very high). The value of each basic risk is calculated as a weighted sum of the values of the sub-risk factors. Finally, the integral risk index R_{int} is calculated as a weighted sum of the values of the basic factors:

$$R_{int} = \sum_{k=1}^M w_k A_k,$$

where w_k and A_k are the weight and the value of k -th basic risk factor respectively; M is the number of the basic risk factors.

One of the new approaches which is intended to support ill-structured problem-solving and can play an important role in risk analysis is cognitive modeling. This approach focuses on the development of formal models and methods that support the intellectual processes of problem-solving taking into account cognitive abilities of the human subjects (perception, presentation, knowledge, understanding, and explanation) in solving managerial tasks.

The cognitive approach is aimed at activating the intellectual potential of the subject helping them fix their perceptions of the problem situation in a formal model, i.e. formal mathematical methods are applied for the analysis of models which describe the subjective view of the situation. Fuzzy cognitive maps are the most powerful tool in cognitive modeling and can be very useful for modeling relationships between risk factors and objectives of an organization.

It is important to emphasize that in general the quantitative assessments of consequences and probability are largely subjective, but the act of attempting the quantification gives managers an opportunity to evaluate levels of risk and develop risk response programmes and may help them to ensure that their risk policies are appropriate.

Methods of formalizing uncertainty and risk analysis can be referred to the methods which are intended to model complex systems in which the human factor has active participation. These methods can fall into the following groups:

- methods of activating the intuition and experience of decision makers (experts);
- methods of gradual formalization of tasks in risk modeling and analysis;
- methods of formalized presentation of systems.

The approaches and methods of formalizing uncertainty and risk assessment will play an increasing role in risk management and decision making. Therefore, research in this area is focused on developing and applying intellectual technologies, artificial intelligence and cognitive methods.

REFERENCES

1. A structured approach to Enterprise Risk Management (ERM) and the requirements of ISO 31000, 2010. http://theirm.org/documents/SARM_FINAL.pdf
2. Risk Management in a Time of Global Uncertainty, 2012. <http://www.zurich.com/internet/main/sitecollectiondocuments/insight/risk-management-in-a-time-of-global-uncertainty.pdf>
3. Shortreed, J. Enterprise Risk Management and ISO 31000. – *The Journal of Policy Engagement*, June 2010, v. 2, № 3, pp. 8-10.
4. ISO 31000:2009 Risk management – Principles and guidelines, ISO, 2009.
5. ISO 31010:2009 Risk management – Risk assessment techniques, ISO, 2009.
6. Wittwer, J. Monte Carlo Simulation in Excel: A Practical Guide, 2004. <http://www.vertex42.com/ExcelArticles/>
7. Saaty, T. The Analytic Hierarchy Process. McGraw-Hill, New York, 1980.
8. Y. Shinohara; Fuzzy set concepts of risk assessment. Unpublished Report WP-76-2 International Institute for Applied Systems Analysis, Laxenburg (1976).
9. Zadeh, L.A. Fuzzy sets. – *Information and control*, 1965, v. 8, pp. 338-353.
10. Nedosekin, A. Evaluation of the risk in business based on fuzzy data. (in Russian). http://sedok.narod.ru/sc_group.html
11. Nedosekin, A., S. Frolov. Linguistic analysis of histogram of economic factors. (in Russian). http://sedok.narod.ru/sc_group.html

МЕТОДИ ЗА ПОДОБРЯВАНЕ НА ПОДПРОЦЕСИТЕ В РАМКИТЕ НА ДИНАМИЧНИЯ МОДЕЛ ЗА ПОДОБРЕНИЕ НА БИЗНЕС ПРОЦЕСИТЕ

Иван Димитров, Петко Янгъзов

METHODS FOR SUB-PROCESS IMPROVEMENT WITHIN THE DYNAMIC MODEL FOR BUSINESS PROCESSES IMPROVEMENT

Ivan Dimitrov, Petko Yangyozov

E-mail: ivan_dimitrov@btu.bg

ABSTRACT

The present paper presents a set of methods, through which the existing inefficient sub-processes or activities within the business process frames could be reorganized. It also presents the methodology, through which quantitative evaluation can be made of the rate of impact of each optimization method on the dimensions of the sub-processes within a business process. A classification and a scheme, which reflect the influence of the presented processes optimization methods towards the four most often used dimensions of the processes through the aspects of optimization of the business processes, are presented.

Key words: *business process, sub-process optimization, improvement tools, analysis of influence, methodology, algorithm.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Всички стопански организации функционират чрез извършване на преобразуване на суровини и материали в продукт/услуга, предназначен за задоволяване на потребността на външен клиент [23, с. 6]. Самото преобразуване на входящите елементи се осъществява чрез протичането на различни бизнес процеси [7, с. 20], процеси [3, с. 5; 7, с. 20; 6, с. 92; 8, с. 31; 16, с. 6; 11, с. 1; 21, с. 18] и дейности [12, с. 4; 21, с. 22]. В резултат от протичането на всички тези дейности, процеси и бизнес процеси, обединени в производствени цикли, се добавя стойност [8, с. 31]. Дейностите по поддържане на високо ниво на конкурентоспособност и подобряване на пазарната позиция [4, с. 16] са всъщност функция на стремежа на фирмите непрекъснато да проектират, препроектират и оптимизират своите бизнес процеси. От друга страна, организациите трябва да се адаптират към предизвикателствата, произтичащи от непрекъснато променящите се външни и вътрешни условия на средата: промяна на трудовото законодателство; промяна на основния лихвен процент в съответната страна [24, с. 27] и др.. За тази цел фирмите най-често прибегват

до промяна в производствената и управленска структура [5, с. 1]. Това предизвиква необходимост от предприемане на мерки за реорганизирането и подобряването на процесите, протичащи в стопанските организации. Необходимо е самата оптимизация да се извърши посредством методика, съобразена с фирмената структура, както и с избраната стратегия.

За да се осъществи оптимизацията на критичните бизнес процеси в организацията, е необходимо да се установи нуждата от оптимизация на целия бизнес процес, както и потребността от подобряване на подпроцесите, които го изграждат. Една от възможностите за определянето им е чрез представяне на процесите като вектори – реален и целеви. Построяването им може да се разглежда като подготвителен етап от оптимизацията на бизнес процесите. Всяка дейност, подпроцес или процес се представя като частичен вектор със съответни координати. Координатите описват реалните стойности на параметрите, характеризиращи различни аспекти на ефективността на процеса [17, с. 300]. Чрез сумиране на частичните вектори се получава общият (резултантен) вектор. Целевият вектор е изграден чрез отбелязване на координатите на целта върху координатната система, чиито димен-

сии се определят от параметрите, проследявани от системата за ранно предупреждение [1, с. 160]. От началната точка на координатната система до точката, отбелязваща желаното подобрене, се построява целеви вектор. След това се пристъпва към извършване на сравняване на координатите на двата вектора. Това дава възможност за определяне на потребността от подобрене на всеки бизнес процес, както и установяване на нуждата и приоритета за подобрене на всеки подпроцес, изграждащ бизнес процеса. Накрая се пристъпва към фактическа реорганизация на съществуващите подпроцеси или дейности.

Целта на настоящото изследване е да се представи набор от методи за оптимизация на съществуващите подпроцеси и методика за количествено оценяване на влиянието им върху подпроцесите.

ИЗЛОЖЕНИЕ

1. Описание на методите за оптимизация на подпроцесите

Векторното представяне на процесите, изведането на инструменти за оптимизация, се основава на следните принципи: разместване на вектори; промяна на дължината/размера на вектори; добавяне на вектор; премахване на вектор. На базата на тези принципи са разработени десет метода за извършване на подобрения на бизнес процесите. Всеки инструмент се основава на един или комбинация от посочените четири принципа.

Методът ускоряване се изразява в скъсяване продължителността на един или няколко подпроцеса. Това става посредством намаляване на числовата стойност на една или всички дименсии на процеса. Чрез използването на този инструмент се увеличава ефективността на процесната верига, но в същото време използването на ресурси също се увеличава.

Методът забавяне е противоположен на ускорението. Същността му се изразява в увеличаване на една или няколко дименсии на разглеждания бизнес процес. По този начин се удължават подпроцеси, протичащи по-бързо в сравнение с останалите. Целта е да се постигне синхронизиране на отделния елемент с цялостния времеви ритъм на процесната верига.

Методът паралелизиране може да се представи като частен случай на ускоряването. Критичният подпроцес се разделя и новообразуваните два нови подпроцеса се изпълня-

ват едновременно. Времето за протичане на новообразуваните подпроцеси е равно на времетраенето на по-големия от двата. В идеализирания случай критичният подпроцес е разделен на половина, а стойността на дименсиите на новообразуваните подпроцеси е намалена на половина. По този начин се увеличава цялостната ефективност на процесната верига.

Методът автоматизиране също може да се опише като произведен на ускоряването. В следствие на прилагането му бизнес процесът се стабилизира и става устойчив на външни влияния. Това води до увеличаване на ефективността му. От друга страна, намалява се гъвкавостта на организацията. Така при възникване на промяна в условията на околната среда мерките, които трябва да се приложат за справяне с променените условия, биха били скъпи и сложни за приложение [2, с. 34].

Чрез инструмента обединяване се осъществява интегриране на два или повече съществуващи подпроцеса в нов. По този начин се намаляват връзките между отделните процеси. Освен това, при обединяването на два или повече отделни подпроцеса ползите от новообразувания подпроцес се увеличават повече от математическия сбор на дименсиите на тези подпроцеси. Поради това се наблюдава увеличаване на синергичния потенциал и ефективността на бизнес процеса. Необходимо е да се отбележи, че при високо технологични производства с голяма сложност при протичане на процесите прилагането на този инструмент няма да постигне желаната степен на ефективност [9, с. 59].

Методът промяна на последователността на процесите се осъществява с цел по-гладко протичане на процесната верига. Инструментът се използва в случаите, когато съществуващият ред, по който се извършва всеки подпроцес, затруднява или забавя протичането на бизнес процеса. В резултат от прилагането му се освобождава синергичен потенциал.

Чрез инструмента добавяне на процес се интегрира нов подпроцес или дейност в съществуващата процесна структура. Приложението му зависи от избраната дълбочина на производство в организацията. Колкото повече от дейностите и подпроцесите, изграждащи бизнес процеса и като резултат продукта, се извършват в рамките на предприятието, толкова е по-голяма дълбочината на производството.

Методът инсорсинг по същество е разновидност на добавянето на подпроцес или дейност. Разликата се състои в това, че при „добавянето” към стойностната верига на продукта се добавя нов, несъществуващ до момента подпроцес. При инсорсинга дейност, която до момента е извършвана извън предприятието, преминава за изпълнение във фирмените граници. По този начин се намалява потенциалната зависимост от доставчик и разходите за закупуване на резултата от съответното звено на процесната верига.

Чрез метода „Премахване” се елиминират един или няколко подпроцеса от цялостния бизнес процес. Премахването може да бъде обратимо или необратимо. При необратимото премахване изцяло се елиминират един или няколко неефективни подпроцеса. По този начин организацията може да се освободи от несвойствени подпроцеси/дейности и необходимите за тяхното поддържане активи.

Чрез метода аутсорсинг се осъществява обратимо премахване на подпроцеси или „аутсорсинг на процеси”. Критериите, на които трябва да отговорят подпроцесите, за да бъдат обратимо премахнати, са: външният изпълнител да не е пряк конкурент; предприемане на мерки за предотвратяване на зависимости; новоизбрания изпълнител трябва да бъде по-добър или толкова добър, колкото предприятието. От друга страна, обратимото премахване може да доведе до зависимост от съответните външни изпълнители на отстранения подпроцес.

2. Анализ на влиянието на методите за подобряване върху дименсиите на подпроцесите

За да се анализира влиянието на методите за подобрене върху дименсиите на подпроцесите, е необходимо съставянето на схема на влиянието. За тази цел е необходимо най-напред да се опишат дименсиите на процесите и аспектите за оптимизация на бизнес процесите.

2.1. Дименсии на подпроцесите

Като дименсии, за извършване на анализ и оптимизация на процесите (подпроцесите), изграждащи бизнес процеса, се използват различни техни характеристики. Те се определят съобразно информацията, генерирана от системата за ранно предупреждение. Характеристиките се разделят на максимизиращи и минимизиращи в подготвителния етап на оптимизацията. Максимизиращи са тези, чиито стойности трябва да бъдат увеличавани в

следствие на подобрието, а минимизиращи – тези, чиито стойности трябва да бъдат намалявани. Най-общо дименсиите, необходими за получаване на резултат от протичането на процеса, могат да се разделят в четири категории: „количество”, „качество” (максимизиращи дименсии) и „разходи”, „време” (минимизиращи характеристики). Разграничаването на параметрите трябва да е съобразено и със стратегическите цели на организацията. Поради тази причина характеристиките, с които се описва всеки процес, могат да бъдат различни за различните бизнес единици.

2.2. Аспекти за подобрене на бизнес процесите

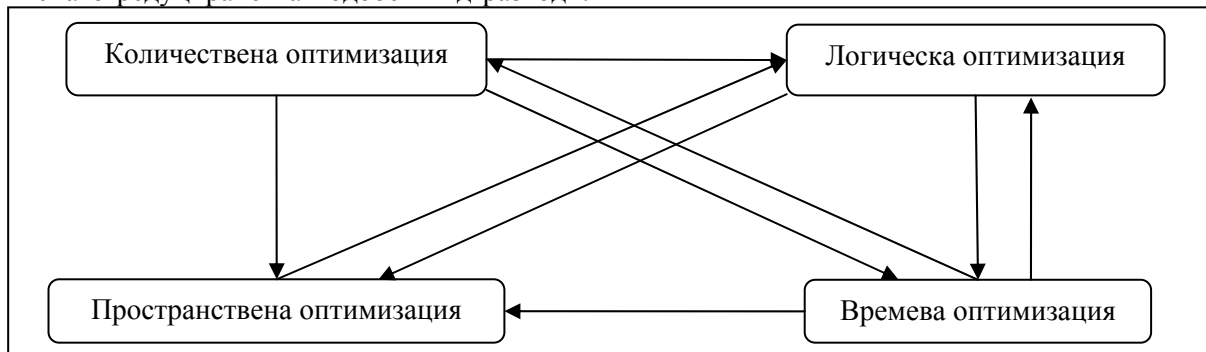
Оптимизацията на бизнес процесите най-често се осъществява в четири основни направления – пространствена, количествена, логическа и времева оптимизация. Те могат да се представят като обобщени категории на критериите, чрез които може да се оцени влиянието на методите за оптимизация върху бизнес процесите. Пространствената оптимизация е насочена към подобряване на пространственото разположение на отделните процесни елементи. Основна характеристика на количествената оптимизация на бизнес процесите е отстраняването на неефективните им съставни части. То се изразява както във физическо премахване на подпроцеси или дейности от структурата на бизнес процеса, така и в пространствено конфигуриране на процес извън фирмените граници – „аутсорсинг на процеси”. Логическата оптимизация е свързана с промяна на последователността на подпроцесите и дейностите в рамките на бизнес процеса [23, с.13]. Същността на времевата оптимизация на бизнес процесите представлява съкращаване или удължаване на времето за протичане на един или няколко подпроцеса. Необходимо е да се отбележи, че между отделните аспекти съществуват причинно-следствени връзки. Те са представени на фигура 1.

2.3. Схема на влиянието на методите за оптимизация върху дименсиите на подпроцесите

Необходимо е да се отбележи, че всеки метод може да се прилага на един или няколко подпроцеса в рамките на бизнес процеса, както и че върху един подпроцес могат да се прилагат един или няколко метода за оптимизация. Така броят на възможните варианти за извършване на реорганизация на бизнес процеса посредством посочените методи се уве-

личава многократно. Броят на симулациите на протичане на процесната верига също нараства, а това води до повишаване на разходите за организацията. В условията на ограниченост на ресурсите, в които функционират предприятията, е налице стремеж към непрекъснато редуциране на подобен вид разходи.

Това може да се постигне чрез оценка на съществуващите връзки между методите за оптимизация и категориите критерии за оценка на бизнес процесите, както и между категориите критерии за оценка на бизнес процесите и дименсиите на отделните подпроцеси.

Фиг. 1 - Зависимост между четирите аспекта на подобрене на бизнес процесите

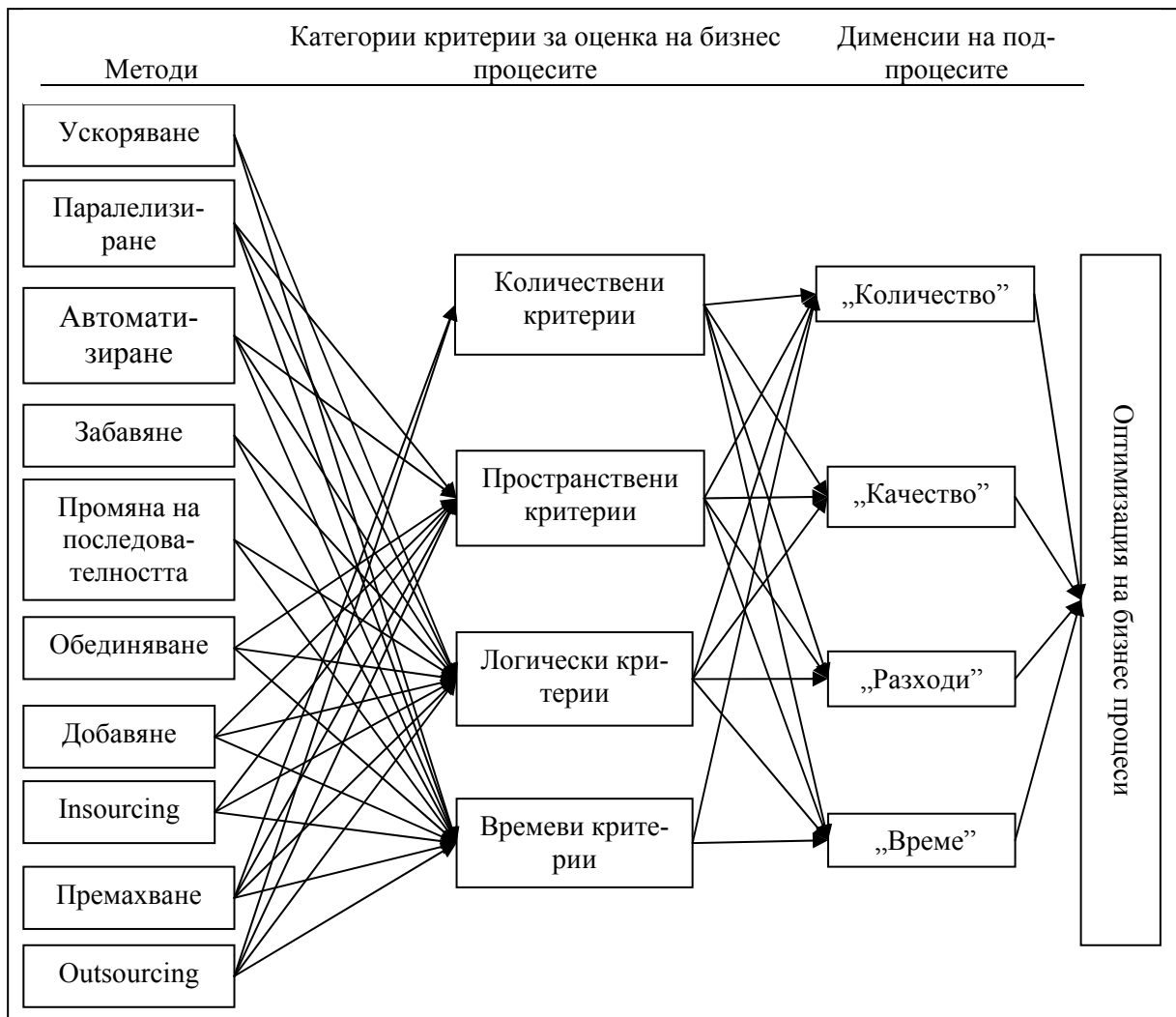
Освен това, в някои случаи посочените дименсии са зависими една от друга. Степента, с която те се компенсират помежду си, е определена в предходен етап на оптимизационния процес. Подобряването на една не бива да се постига чрез влошаване показателите на останалите дименсии. От друга страна, между категориите критерии за оценка на бизнес процесите и примерните характеристики, описващи процесите и подпроцесите, също съществуват определени количествени зависимости. В допълнение, предложените методи за оптимизация на свой ред оказват влияние за постигане на оптимални условия по четирите основни направления за извършване на оптимизация на бизнес процесите (фиг. 2).

3. Подход за оценяване на връзките между методите за оптимизация и дименсиите на подпроцесите

За да се определи количественото влияние на методите за оптимизация върху дименсиите на процесите, може да се използва анализ на многофакторно вземане на решение (MCDA). Един от мощните инструменти, използвани за провеждането на MCDA, е Аналитичният йерархичен процес (АНР) [10, с. 45]. В литературата са описани основно два подхода при прилагане на метода на аналитичен йерархичен процес – традиционен и фъзифициран АНР. Най-общо традиционният подход на метода се основава на двоично сравняване на критериите и алтернативите, водещи до изпълнение на тези критерии. Като

следствие от сравнението се изчисляват тегла на всяка алтернатива и всеки критерии [19, с. 85]. Чрез агрегиране на теглата на критериите и алтернативите се образува притеглена точкова оценка, описваща влиянието на всяка алтернатива върху постигането на целта. Фъзифицираният подход на метода на аналитичен йерархичен процес използва принципите на размитата логика (fuzzy logic), въпреки заложеното вече размиване на числовите стойности на оценките [20, с. 25]. По същество оценките не показват алгебрична зависимост между алтернативите, а взаимовръзка между тях.

Изследването на Корди [10, с. 52] разкрива зависимост между избраното ниво на несигурност и получените изходните данни от традиционния и фъзифицирания АНР метод. Според него, при нарастване на нивото на несигурност фъзифицираният АНР метод с трапецовидна и широкотрапецовидна функция на принадлежност дава по-близки до реалността данни. При ниска степен на несигурност обаче традиционният АНР метод и фъзифицираният АНР метод с триъгълна функция на принадлежност показват приблизително еднакво точни резултати, от което следва, че при висока степен на сигурност на експертите коректни резултати биха се получили чрез използване на традиционния традиционния АНР метод и няма нужда от усложняване и прилагане на фъзифицирания АНР метод.

Фигура 2. Схема на въздействието на методите за оптимизация върху дименсиите на подпроцесите

Освен това изборът на функцията на принадлежност за развития АНР метод стои в основата за получаване на данни, които да са максимално близки до реалните [13, с. 1237]. Основният начин за определяне на функцията за принадлежност, описан в литературата, се базира на оценка на несигурността, поставяна от експерт [14, с. 12], [22, с. 243] или от вземащата решенията [15, с. 6777]. Необходимо е да се отбележи, че са познати основно два вида несигурност – обективна и субективна. Обективната е свързана със специфичността на обектите на изследване и със заобикалящата ни действителност. Субективната несигурност се изразява като цяло в особеността на човешката природа и в частност в различните способности на хората за оценка на информацията [22, с. 243].

На тази база предлагаме методика за определяне на вида на АНР метода чрез избраното ниво на несигурност за оценяване на влиянието на методите за оптимизация върху бизнес

процесите. За целта се налага адаптация на методиката на традиционния АНР метод.

3.1. Методика за избор на вида на АНР метода

Методиката може да се представи в последователност от две стъпки:

Стъпка 1. Оценяване по двойки на алтернативите. Алтернативите са: „много малка степен на несигурност“; „малка степен на несигурност“; „средна степен на несигурност“; „голяма степен на несигурност“ и „много голяма степен на несигурност“. Оценките се поставят в матрица за сравняване по двойки на алтернативите. Точковите оценки и техния вербален израз са описани в следната таблица (Таблица 1).

Подобно на описаните по-долу методически стъпки на традиционния АНР метод, се изчисляват притеглени точкови оценки и стойността на коефициента „ниво на съвместимост“.

Таблица 1. – Оценки на алтернативите

Оценка	Вербален израз на оценката
1	Еднаква увереност на експерта
3	Малко по-голяма увереност на експерта
5	По-голяма увереност на експерта
7	Много по-голяма увереност на експерта
9	Доминираща увереност на експерта
2,4,6,8	Междинни стойности между две съседни
1/n	Реципрочни стойности

Стъпка 2. Избор на вида на АНР метода. Това става чрез съпоставка между получените в предходната стъпка тегла на алтернативите. Избира се степента на несигурност, чието тегло е най-голямо. Според алтернативата с най-голямо тегло можем да определим както вида на АНР метода, който да използваме, така и вида на функцията на принадлежност. Възможните варианти са четири:

- ако алтернативата „много малка степен на несигурност” или „малка степен на несигурност” е с най-висока притеглена точкова оценка, тогава за определянето на количественото влияние на методите за оптимизация спрямо четирите основни дименсии на подпроцесите ще се използва традиционния АНР метод;

- при най-голяма стойност на теглото на алтернативата „средна степен на несигурност” последващите съпоставки ще се извършват съгласно методиката на фъзифицирания АНР метод с триъгълна функция на принадлежност;

- ако се установи най-голяма тежест на алтернативата „голяма степен на несигурност”, е необходимо изчисляването на оценките за влияние на методите за реорганизация към дименсиите на процесите да се извършва чрез фъзифицирания АНР метод с трапецовидна функция на принадлежност;

- при последния случай алтернативата „много голяма степен на несигурност” е с най-голяма тежест; тогава изчисленията се извършват чрез фъзифицирания АНР метод с широкотрапецовидна функция на принадлежност.

3.2. Алгоритъм на методиката

Цялата методика за определяне на количественото влияние, което методите за подобрене оказват върху четирите основни дименсии чрез аспектите за оптимизация на бизнес процесите, може да се представи като алгоритъм, разделен на три блока (фиг. 2).

В блок “А” експертът-оценител се запознава с методите за оптимизация, четирите най-често използвани в практиката дименсии на подпроцесите и аспектите за оптимизация на бизнес процесите. Също така стартира процеса за определяне на нивото на несигурност.

В следващата част на алгоритъма схематично е представена описаната вече логика на методиката за избор на вида на АНР метода и функцията на принадлежност на лингвистичните правила при фъзифицирания му вариант.

Блок “С” представя най-обобщено извършването на конкретните изчисления според избрания в блок “В” вид на АНР метода и извеждане на притеглената оценка за влиянието на всеки метод за оптимизация върху всяка от четирите дименсии на подпроцесите.

След описанието на алгоритъма за избор на вида на АНР метода трябва да се представят етапите за провеждане на традиционния АНР метод.

3.3. Етапи за провеждане на традиционен АНР анализ

Методиката за провеждане на традиционния аналитичен йерархичен процес може да се представи чрез последователност от четири етапа.

Етап 1: Определяне на взаимовръзките между алтернативите, критериите и целта, която трябва да бъде постигната. За нуждите на настоящия анализ се налага модифициране на АНР метода. Като алтернативи се разглеждат десетте метода за оптимизация на бизнес процесите, а категориите критерии за оценяване на подобренията са четирите аспекта на оптимизация на бизнес процесите. Целта е да се постигнат подобрения по всяка от четирите дименсии.

Етап 2: Оценка на методите за подобрене (алтернативите).

Стъпка 1: Съставяне на матрица за сравняване по двойки (pairwise comparison matrix). Извършва се сравняване на всеки два метода по всяка категория критерии. Алтернативите се оценяват по важност чрез специална скала от експерт.

Стъпка 2: Изчисляване на теглото на всяка алтернатива. Най-напред се изчислява средна геометрична стойност от двоичните точкови оценки на всяка алтернатива (метод). Средните геометрични на всички методи се събират. Теглото на всяка алтернатива се образува чрез разделяне на нейната средната геометрична на сумата от всички средни геометрични.

Стъпка 3: Изчисляване на ниво на съвместимост (Consistency Ratio) на всяка матрица. Стойността на коефициента „ниво на съвместимост“ отразява степента на съвместимост между оценките на алтернативите, дадени от експертния оценител, и реално съществуващите взаимовръзки между тях. „CR“ трябва да не е по-висок от 0.10. В противен случай съпоставката трябва да се ревизира.

Етап 3: Оценка на категориите критерии. Съставят се матрици за сравняване по двойки на категориите критерии за всяка дименсия на подпроцеса. По този начин се остойността влиянието на всеки критерий върху дименсиите „количество“, „качество“, „разходи“ или „време“ на подпроцесите. Алгоритъмът на изчисление на матриците и теглата на критериите са идентични с тези в етап 2.

Етап 4: Изчисляване на притеглена точкова оценка на методите (алтернативите). Тя се образува, като теглото на всеки метод се умножи по теглото на съответстващия му критерий и получената стойност се сумира с останалите, получени по същия начин произведения. Притеглената точкова оценка показва количествената стойност на влиянието, което всеки метод (алтернатива) оказва чрез критериите за оценка на бизнес процесите върху подобрението на всяка дименсия на процесите.

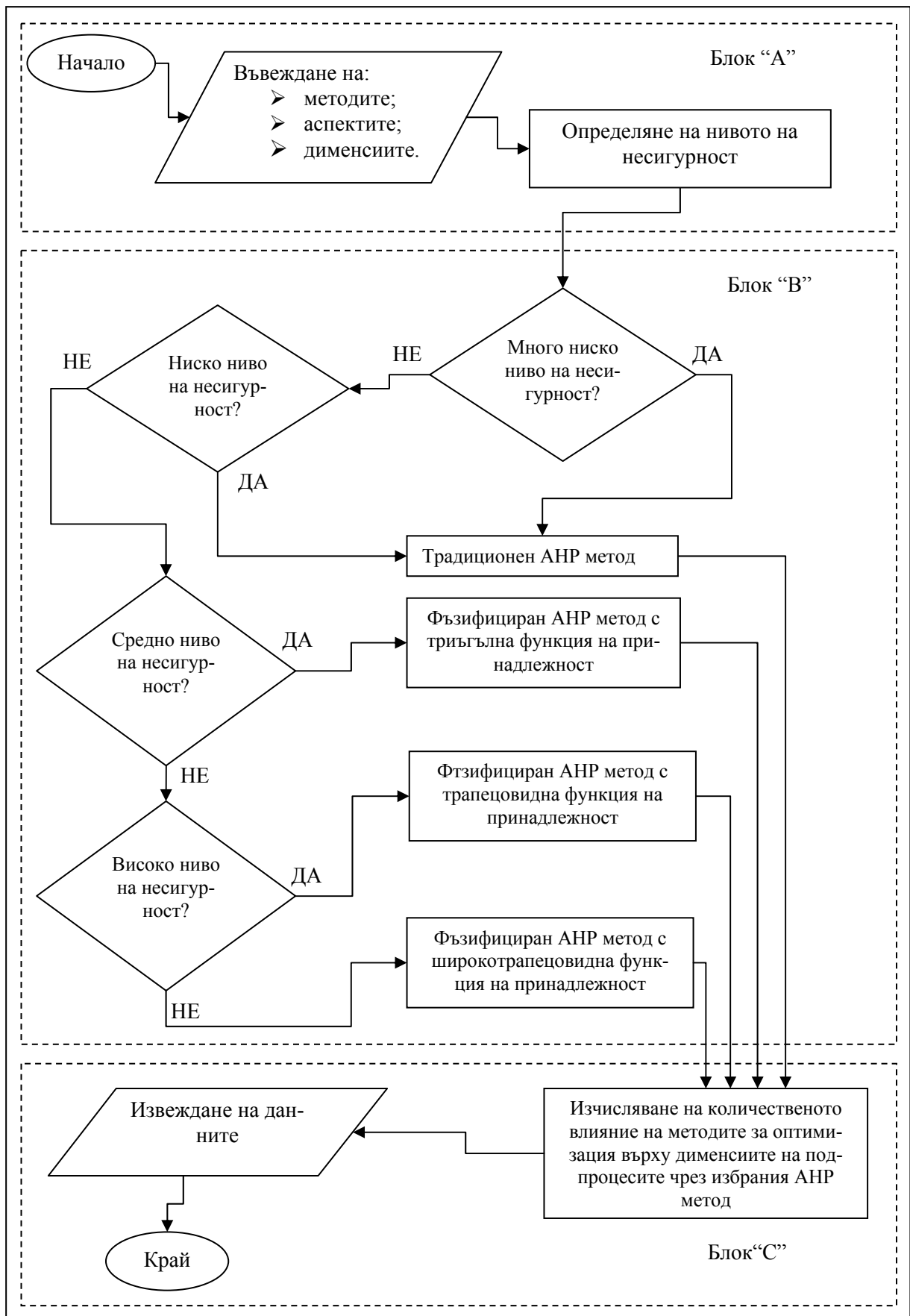
ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В настоящата статия са представени десет метода, чрез които се осъществява реалното преобразуване и доближаване на съществуващия критичен бизнес процес в организацията до желания целеви процес. Също така е разработена методика, чрез която се установява степента на влияние на всеки един метод върху четирите основни дименсии на подпроцесите. Тя е разработена въз основа на традиционния и фъзифицирания АНР метод.

Представена е последователността от етапи и изграждащите ги стъпки за определянето на конкретен вариант на АНР метода. Цялата методика за установяване на влиянието на методите за оптимизация върху дименсиите на подпроцесите е представена като алгоритъм, състоящ се от три основни блока.

Основното предимство на описаните методи се изразява в наличието на цялостност, гъвкавост и стратегическия обхват на получените подобрения. Чрез прилагането им се освобождава ресурс, който може да се насочи към други критични звена в организацията. Осигурява се възможност за използване на синергичния потенциал от взаимодействието на подпроцесите. Разработването на схема на влиянието на методите за подобрение върху дименсиите на процесите, както и прилагането на методика за изчисляване на количествена оценка на това влияние, спомага за намаляване на броя на симулациите и разходите, свързани с тях. Така от една страна се гарантира постигането на оптимални бизнес процеси, а от друга, при наличие на данни за точния размер на отклонението на всяка дименсия на бизнес процеса от целта, би се улеснил изборът на вида и броя методи, както и броя на подпроцесите, върху които те да се приложат. Освен това прилагането на описаната методика би довело до опростяване на самия симулационен модел, редуциране на броя на симулационните процедури, като по този начин се намаляват и алтернативите. Основният недостатък е свързан с необходимостта от финансов и човешки ресурс за извършване на различни анализи („Make or Buy Analysis) или възможността от намаляване на гъвкавостта за справяне с настъпили промени в околната среда на организацията.

Прилагането на инструментите за подобрение на бизнес процесите, както и използването на методиката за оценка на влиянието им върху дименсиите на подпроцесите, представлява четвъртият, заключителен етап на процеса на оптимизация. Следването на методическите стъпки на процеса на оптимизация би довело до постигане на ефективни и стабилни подобрения на процесите в организацията. Така ще се реализира икономия и ще се подпомогне процесът на вземане на решения на стратегическо и оперативно ниво.

Фиг. 2 – Алгоритъм на методиката

ЛИТЕРАТУРА

1. **Bedenik 2012:** Bedenik, N. O., Rausch, Al., Fafaliou, Ir., Labaš, D. Early Warning System – Empirical Evidence. – In: *TRŽIŠTE*, 2012, Vol. 24 (2), pp. 201-218.
2. **Biermann 1997:** Biermann, T. Innovation in der Dienstleistung - strategische Optionen. - In: *Innovation mit System*, Berlin Springer, 1997, pp. 33-53.
3. **Deckler 2003:** Deckler, G. J. Achieving Process Profitability: Building the IT Profit Center, USA, iUniverse Inc., 2003.
4. **Gaitanides 2004:** Gaitanides, M., Ackermann, Ingm. Die Geschäftsprozessperspektive als Schlüssel zu betriebswirtschaftlichem Denken und Handeln. – In: *bwp@Spezial* [Online], vol. 1, 2004.
5. **Grigori 2011:** Grigori, D. Casati, F., Dayal, Umeshwar., Shan, Ming-Chien. Improving Business Process Quality through Exception Understanding, Prediction and Prevention. – In: *Proceedings of the 27th International Conference on Very Large Data Bases*, San Francisco, Morgan Kaufman Publisher Inc., 2011.
6. **Haist 2001:** Haist, F. Qualität im Unternehmen: Prinzipien, Methoden, Techniken, München, Carl Hanser Verlag, 2001.
7. **Harmon 2007:** Harmon P. Business Process Change, USA, Morgan Kaufmann Publishers, 2007.
8. **Harrington 1991:** Harrington, H. Business Process Improvement, New York McGraw-Hill, 1991.
9. **Kaldorf 1994:** Kaldorf, S. Wissensacquisition. Methoden der Organisationsgestaltung und Personalentwicklung, München, Carl Hanser, 1994.
10. **Kordi 2012:** Kordi, M., Brand, S. A. Effects of increasing fuzziness on analytic hierarchy process for spatial multicriteria decision analysis. – In: *Computers, Environment and Urban Systems*, 2012, Vol. 36, Issue 1, pp. 43-53.
11. **Lowenthal 2003:** Lowenthal, J. N. Defining and Analyzing a Business Process: A Six Sigma Pocket Guide, USA, ASQ Quality Press, 2003.
12. **McDonald 2010:** McDonald, M. Improving Business Process, USA, Harvard Business School Publishing, 2010.
13. **Mitaim 1996:** Mitaim, S., Kosko, B. What is the best shape for a fuzzy set in function approximation? – In: *Proceedings of the Fifth IEEE International Conference on Fuzzy Systems*, 1996, Vol. 2, pp. 1237-1243.
14. **Mladenov 2006:** Mladenov, V., Yordanova, S. Fuzzy management and Neural networks, Bulgaria, Technical University Sofia, 2006.
15. **Nepal 2010:** Nepal, B., Yadav, P. O., Murat, A. A fuzzy-AHP approach to prioritization of CS attributes in target planning for automotive product development - *International Journal "Expert Systems with Applications"*, 2010, Vol. 37, pp. 6775-6786.
16. **Ould 2006:** Ould, M. O. Business Process Management. A Rigorous Approach, Chippenham, Antony Rowe Ltd., 2006.
17. **Papula 2001:** Papula, L. *Mathematik für Ingenieure und Naturwissenschaftler*, Friedrich Vieweg und Sohn Verlagsgesellschaft: Braunschweig.
18. **Portougal 2006:** Portougal, V., Sundaram, D. Business Process. Operational Solutions for SAP Implementation, USA, IRM Press, 2006.
19. **Saaty 2008:** Saaty, L. T. Decision making with the Analytic Hierarchy Process - *International Journal of Services Sciences*, 2008, Vol. 1(1), pp. 83-98.
20. **Saaty 2010:** Saaty, L. T., Tran, T. L. Fuzzy Judgments and Fuzzy Sets - *International Journal of Strategic Decision Sciences*, 2010, Vol. 1, pp. 23-40.
21. **Süssenguth 1992:** Süssenguth, W. Methoden zur Planung und Einföhrungechnerintegrierter Produktionsprozesse. Dissertation, Technische Universität Berlin, 1992.
22. **Voloshyn 2003:** Voloshyn, A., Gnatienco, G., Drobot, E. Fuzzy Membership Functions in a Fuzzy Decision Making Problem. - *International Journal "Information Theories and Applications"*, 2003, Vol. 10, pp. 243-247.
23. **Ангелов 2008:** Ангелов, К. Реинженеринг на стопанските процеси. София, Технически университет – София, 2008.
24. **Михайлов 2011:** Михайлов, Ив. Пари и парична политика, Бургас, Либра Скорп, 2011.

СЪВРЕМЕННИ ВИЖДЕНИЯ ЗА РЕГУЛИРАНЕТО И ПРЕОБРАЗУВАНЕТО НА БАНКИТЕ СЪС СИСТЕМНА ЗНАЧИМОСТ

Ивайло Михайлов

CONTEMPORARY VIEWS ON REGULATION AND TRANSFORMATION OF THE BANKS OF SYSTEMIC IMPORTANCE

Ivaylo Mihaylov

E-mail: iv_mihaylov@yahoo.com

ABSTRACT

In this article an attempt has been made to outline the new developments in the regulation and transformation of institutions of systemic importance. The author outlines the prospects and challenges for supervisors.

Key words: banking system, regulations, systemic risk.

ВЪВЕДЕНИЕ

За да изпълнява подходяща роля в икономиката, подпомагайки растежа и стабилността, банковият сектор трябва да бъде ефективен и гъвкав. В първия случай се има предвид, че той трябва да осигурява на бизнеса и домакинствата услуги и продукти на ниски цени и да реагира адекватно на пазарните промени. Гъвкавостта изисква банковата система да бъде устойчива на шокове, които биха могли да нарушат способността ѝ да изпълнява основните си функции.

Разбира се, през последните години се работи изключително активно в посока преодоляване на кризата и стабилизиране на финансово-кредитния сектор, но отгук нататък промените, които предстоят, трябва да бъдат подчинени на въпроса каква финансова система искаме да имаме за в бъдеще – от гледна точка на размер, обхват, обвързаност, и как трябва да се „проектират” регулациите, така че да отговарят на изискванията за постигане на целта.

1. Какво налага необходимостта от регулиране?

Макар че няма спор по въпроса за ролята и мястото на банките в пазарната система, държавите са изправени пред сериозни трудности, които произтичат от изкривените стимули пред кредитните институции. В резултат

от това последните изпадат в еуфория от създадените се възможности и генерират проблеми за системата.

Основната трудност е, че интересите на банките и техните собственици могат да се различават от тези на обществото като цяло [3, pp. 3-4]. Тя се проявява най-вече, когато действията на bankerите засягат данъкоплатците. Източникът на този конфликт се корени в ограничените пасиви. Това може да се обясни и по друг начин, като собствениците на банката и мениджърите се разглеждат като притежатели на кол опция. Финансовата теория ни казва, че в общия случай колкото по-висока е волатилността на активите на фирмата, толкова по-ценна ще бъде тази опция, което ще рече висока вероятност както за положителни отклонения в цените на активите, така и за отрицателни. Създадената при ограничени пасиви опция означава, че увеличаването на цената е по-добрият вариант. От своя страна това увеличава стимулите за използване на заеман капитал, с чиято помощ кол опцията се приближава до позицията „на пари”. Поради което твърде вероятно е собствениците на банката да преследват стратегия с увеличаване на ливъриджа.

За банките възникват проблеми по три направления. На първо място, трябва да се отбележи, че в основата на посредничеството стои ливъриджът, т.е. той е вътрешно присъщ на дейността на банките. Второ, поради това,

че банките събират и анализират информация и въз основа на нея пресяват кандидатите за кредит и извършват мониторинг над заемателите, техните баланси са разбираемо непрозрачни. И трето, мрежата за финансова сигурност и по-точно застраховането на депозитите, измества акцента на по-голямата част от банките от пасивите към активите.

Ясно е, че желанието за волатилност и висок риск може да противоречи на публичния интерес за стабилна, сигурна и гъвкава финансово-кредитна система. Тук е мястото на регулациите, които принуждават мениджърите на банките да предприемат съответните действия с оглед избягване на риска, който самите те създават. С други думи, регулациите ограничават апетита на банките да задлъжняват прекомерно, като по този начин приближават в значителна степен интересите на акционерите и мениджърите до тези на обществеността.

Като важни играчи в стопанския живот, банките се ползват с някои привилегии. Както вече стана ясно, системно важните институции разполагат в една или друга степен с явни или неявни правителствени гаранции, които далеч надхвърлят депозитното застраховане. Това усилва разминаването между публичните и частните интереси и води до по-нататъшно стимулиране за поемане на допълнителен риск.

Кредитните рейтинги дават възможност да се разбере влиянието на правителствените гаранции. Агенциите за кредитен рейтинг определят два вида оценки: рейтинг, отразяващ състоянието на институцията без официална подкрепа, и рейтинг, който се базира на вътрешната устойчивост на банката плюс евентуалната външна подкрепа и степента, до която може да се прояви. Разликата между двете оценки изразява подобряването на кредитоспособността на банките в резултат на външната подкрепа. Към края на 2011 г. това подобряване на рейтингите намали спредовете, които банките трябва да плащат по дългосрочните облигации с около един до два процентни пункта, което е десет пъти повече, отколкото преди кризата [3, р. 4].

Безспорно дисциплината в частния сектор е също част от проблема. Инвеститорите насърчават финансовите посредници да увеличават ливъриджа, да поемат съответно повече риск и да използват правителствените гаранции. Ето защо регулациите трябва да гарантират малко „по-широк надзор”, като в обсега

попадат и небанкови финансови компании, участващи активно на пазара.

2. Колко големи трябва да бъдат банките?

Днес този въпрос се приема за отправна точка при формулирането на регулаторните норми за бъдещата дейност на финансово-кредитния бизнес. При всички случаи обликът на бъдещите институции трябва да отговаря на следните принципи [3, pp. 5-7]:

→ Финансовата система трябва да бъде по-сигурна, по-малка и по-проста.

→ Системата трябва да бъде в състояние да издържи фалита на всяка институция.

→ Всички финансови институции трябва да бъдат достатъчно прозрачни за властите, мениджърите и инвеститорите.

Тези принципи изглеждат лесни за формулиране, но на практика са доста трудни за изпълнение.

Нарастващият мащаб и обхват на дейността на отделните институции означава, че банките, особено големите и глобалните играчи, вече не са просто посредник между дребните спестители и фирмите, имащи временен недостиг от финансови средства. Като поемат риска от деривативните инструменти, банките дилъри формират една силно концентрирана и взаимосвързана система, която стои в центъра на днешната финансова система. От друга страна, традиционните регулаторни инструменти като депозитното застраховане, основаните на риска регулаторни изисквания и механизмите за банковата несъстоятелност, са загубили голяма част от силата си, която някога трябваше да дисциплинира отделните банки и да „управлява” благополучно индивидуалните фалити. Във връзка с това Базелският комитет по банков надзор заедно с Борда за финансова стабилност създадоха списък със системно значимите глобални банки, които ще бъдат поставени под особен надзор [2]. Един ден обаче, ако правилата или институциите се променят, този списък може да се окаже празен. По този повод Стефен Цечети смята, че ако системата може да оцелее при липсата на всяка една от банките, това създава увереност у акционерите, мениджърите и кредиторите, че тяхната институция не е най-слабото звено във веригата.

Тази логика ни препраща към следващата невралгична точка на съвременната финан-

сова система – ограничаване на риска от контрагента. В своята дейност банките осигуряват презгранични разплащания и поемат риск чрез деривативните контракти. Поради това нарастващите експозиции на финансовите институции към риск от контрагента произлизат от растежа на извънборсовия пазар (ОТС), който създава една сложна мрежа от взаимни експозиции между институциите. Оттук следва, че деривативните ценни книжа се търгуват доста рисково.

За да се разбере какво може да се случи, нека си представим определен брой институции, ангажирани с дейности на извънборсовия пазар. За по-лесно ще ги подредим в кръг. Сега приемаме, че всеки участник има дълга позиция към партньора от дясната му страна и къса позиция с контрагента от лявата му страна. В този кръг позициите на всеки участник са перфектно хеджирани. Сега си помислете какво би се случило, ако един от участниците фалира и на практика кръгът се разкъса.

Ако се познава поведението на пазарните играчи, този пример не изглежда напълно хипотетичен. Често срещана стратегия е да се структурира нов деривативен контракт не само за уреждане на ангажиментите с контрагентите по стар, а и за компенсирание на плащанията по някой друг. В резултат на това всяко по-сериозно влошаване на финансовото състояние на един от участниците на пазара може да доведе до „бягство към качество” на другите, създавайки рязко покачване на търсенето на нови деривативни контракти, към други контрагенти, с по-приемлив риск. Смята се, че в този случай рискът от контрагента може да бъде значително намален, като се премине към централизиран клиринг. Идеята е, че изпълнявайки посредническа роля, централизираният клиринг действа като контрагент и за двете страни по всеки договор. Той изисква от участниците да имат определени суми или маржин. При нареждане от страна на клиентите клирингът нетира насрещните вземания, което намалява взаимосвързаността между играчите и вероятността от системен срив.

За да работи тази система, посредникът трябва да бъде добре капитализиран, а изискванията за маржин да отразяват ценовите колебания на определени ценни книжа. Необходимо е също така да се създаде определено ниво на стандартизация в частта за дерива-

тивните инструменти. От практическа гледна точка преминаването към централен клиринг изисква мерки, които да насърчат банките да изчистят от балансите си по-голямата част от деривативните позиции, както и да се направи разграничение на регулаторните капиталови изисквания за контракти, които преминават през централния клиринг и извън него.

3. Назад към Глас-Стийгъл

Смята се, че диверсификацията на отделните бизнес линии може да послужи като добра защита на универсалните банки срещу определени рискове, които оказват негативно въздействие върху тези линии.

Освен признаването на необходимостта от засилване на регулациите и надзора на финансовите институции със системна значимост, в официалния отговор срещу кризата се разглеждат и допълнителни предложения за реструктуриране и пренасочване на отделните дейности. Някои от направените предложения включват:

↳ Банкиране с тясно предназначение.

↳ Банкиране съгласно Правилото на Волкър.

Предложенията за стандартно банкиране имат за цел да определят институционалните и регулаторните граници, разделящи безрисковата стандартна банкова дейност от рисковите нестандартни банкови операции [4, pp. 6-9]. В резултат на глобалната финансова криза привържениците на стандартното банкиране подчертават необходимостта от намаляване на несъответствията между активите и пасивите (прекомерния ливъридж) на институциите. Най-радикалното от тези предложения предвижда разделяне на платежното и кредитното посредничество от инвестиционната дейност.

Традиционните банки се разглеждат като лицензирани, регулирани, депозитно-финансирани единици, ограничени да инвестират привлечените средства в ликвидни ценни книжа с високо кредитно качество. Кредитирането е ограничено до предоставяне на потребителски и ипотечни заеми, тъй като по-голямата част от търговските заеми и инвестиционното банкиране се извършват от юридически отделни компании, чийто капитал е основно под формата на дълг и акции. Двата вида институции могат да съществуват като дъщерни дружества, част от структурата на холдингова компания, характеризиращи се с

юридическа, финансова и управленска самостоятелност.

Смята се, че ливъриджът в депозитно финансираните банки ще бъде понижен след изолиране на характерните за инвестиционното банкиране дейности като покупко-продажба на различни видове ценни книжа, структуриране и продажба на дялове във взаимни фондове, секюритизация на активи и др. В допълнение ограниченият достъп до платежните системи ще изолира системния риск, породен от загубите на „недепозитните“ финансови компании, което ще защити банките от ескалацията на кредитен, ликвиден и сепаративен риск.

Успешното изпълнение на разглежданата схема изисква да се преодолеят редица значителни предизвикателства. Така например посочените по-долу оперативни препятствия за избягването на последиците от регулаторния арбитраж могат да ограничат обхвата на дейността на стандартните банки.

✎ Трансграничният регулаторен арбитраж може да осуети банковата реформа. Ето защо, за да бъде ефективно предложението за разделяне на банките, трябва последователно да се приложи и в другите страни. Хармонизирането на регулаторните режими в отделните държави обаче може да се окаже невъзможно поради различията в нивото и темпа на финансово развитие. Липсата на такава координация е в състояние да „стимулира“ универсалните банки да преместят регистрацията си към места с по-слаби регулации, което оставя проблема „твърде значима, за да бъде оставена да фалира“ без постоянен адрес.

✎ Стандартните банки могат да ограничат моралния риск от банковия мениджмънт, но изкушението на инвеститорите да поемат риск остава, което ще доведе до натрупване на системен риск извън регулираната банкова система. По време на финансови сътресения традиционните банки ще разчитат на депозантите, тъй като те са защитени, но изкушението за по-висока възвращаемост в нормални времена може да подтикне спестителите да преместят спестяванията си към банки, които се намират извън границите на регулаторния режим. Това би намалило привлекателността на традиционните банки в периоди на продължителна умереност, измествайки риска към банките от сенчестия сектор. При появата на нова криза загубите ще се окажат достатъчно високи, което ще наложи отново използването на публични средства за

спасяване на институции, имащи вече системно за страната значение.

✎ Стандартните банки не могат да елиминират пазарния риск.

В допълнение разходите за приспособяване на институциите могат да бъдат значителни.

✎ Раздробяването на банките е скъп и продължителен процес. Това е особено вярно за европейските „финансови гиганти“, които са основно универсални банки. Взаимната обвързаност между различните части на банковите групи може да се окаже сериозна пречка за отделянето на отделна структура или структури. Ако това е така, какво остава за цялостно реструктуриране на сектора? Например с помощта на финансовия инженеринг могат да се създадат различни структурни продукти, включващи депозити и деривативи в различни варианти. Ако за хеджирането на тези инструменти е привлечен външен контрагент или някоя от структурите на банковата група, това затруднява прекъсването на създадените вече взаимоотношения и забавя или отлага напред във времето обособяването на отделни единици.

Второто предложение е за създаване на банки с ограничени източници на финансиране. Основната идея, която стои зад това предложение, е да се вкара секюритизацията в обсега на регулациите, като покупко-продажбите на обезпечени с активи ценни книжа трябва да се извършва от лицензирани и регулирани институции [5].

Тези институции са предвидени да бъдат обект на разумни регулаторни изисквания, свързани със съответните ограничения за ливъридж (фиксиран таван), пазарен и ликвиден риск, ограничения за допустими активи, обезпечавачи покупките на секюритизирани книжа, както и ограничения, регламентиращи концентрацията и качеството на портфейла. Те ще бъдат обект на периодични инспекции и ще имат достъп до дисконтовия прозорец или ликвидните улеснения на централната банка. Собственият капитал ще бъде увеличаван чрез емисия на средносрочни дългови книжа.

Правилото на Волкър, което е част от Закона Дод-Франк за регулиране на финансовия сектор в САЩ, има за цел да ограничи рисковите инвестиции на банките, като разделя инвестиционната от търговската им дейност. Мотивацията за този тип институционално разделение е нарастващата възможност за

поява на конфликт на интереси и поемане на прекомерен риск, когато банките едновременно са кредитори, маркетмейкъри и поематели на ценни книжа. Смята се, че правилата, които биха премахнали търговията за собствена сметка и биха забранили на банките да „спонсорират“ хедж фондове, са съвременна версия на закона Глас-Стийгъл от 1933 г. Правилото на Волкър обаче ограничава по-малко дейността на търговските банки, отколкото рестрикциите на закона Глас-Стийгъл [4, р. 17].

4. Нови моменти при преобразуването на институциите със системна значимост

По определение за системно важни се приемат тези финансово-кредитни институции, чийто фалит ще доведе до значителни загуби за икономиката като цяло. През юли 2013 г. Бордът за финансова стабилност, който заедно с Банката за международни разплащания са призвани да координират изработването и прилагането на новите регулаторни правила, публикува ръководство, което регламентира как в случай на криза банките да бъдат стабилизиращи или затворени [1]. Съгласно разпоредбите, институциите със системна значимост ще бъдат задължени да избират между два основни механизма – SPE и MPE, които съдържат алгоритъм за реструктуриране, в случай на необходимост.

При *Single Point of Entry* банката ще трябва да реорганизира дейността си така, че да подsigури изпълнението на основните функции – набиране на средства, платежно посредничество и кредитно посредничество и др., от дъщерните ѝ поделения. Ако някой от групата изпадне в затруднение, загубите ще се понесат от групата за сметка на притежателите на дългови инструменти. Тази схема дава възможност, от една страна, съответният клон на банка да продължи да изпълнява функциите си, а от друга – не допуска спасителните операции да се провеждат с публични средства.

Вторият механизъм – *Multiple Point of Entry*, предполага проблемната единица (филиал, клон) от групата да бъде реструктурирана или продадена. Идеята е „токсичната“ част да бъде изолирана от групата, като загубите ще бъдат за сметка на облигационерите и собствениците. Акцентът при този механизъм е, че всяка кредитна институция трябва да гарантира, че нейните дъщерни

дружества поотделно имат достатъчен капитал или са свързани към регионалната група, която разполага с такъв, така че операциите да са за нейна сметка.

Кой от двата модела ще изберат банките, зависи от тяхната структура и регулаторната рамка в съответната страна. Засега е трудно да се каже кой от двата модела е за предпочитане, но анализаторите смятат, че изискванията за повече капитал на местните дъщерни дружества ще оскъпи дейността и ще принуди трезорите да се обърнат към другия механизъм.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Обикновено причините за наличието на регулаторни режими се свързват с появата на негативни външни и/или вътрешни шокове, асиметрия на информацията, пазарни провали или, най-общо казано, регулациите са своеобразна превенция срещу системния риск в икономиката. Без съмнение всяка криза изважда на преден план слабостите на текущите регулации и очертава посоката на новите. С последните промени се „таргетират“ основно системно важните банки, попадащи в групата на „твърде голяма, за да бъде оставена да фалира“. Основните опасения са, че новите мерки ще заздравят капиталовите и ликвидните позиции на банките, но ще оскъпят кредита за бизнеса и домакинствата. По всяка вероятност това ще принуди големите играчи да изведат една част от бизнеса си извън надзорния обхват. Така „сенчестото банкиране“ се превръща в нов източник на проблеми за финансовите системи и поредното предизвикателство за регулиране.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сотирова, С. *Големите трезори пишат завещанията си*. - Банкеръ, №32, 2013.
2. BIS (2013). Press releases. – <http://www.bis.orf/press/p130703>
3. Cecchetti, St. (2012). *The Future of Financial Intermediation and Regulation*. BIS Management Speeches.
4. Chow, J., J. Surti (2011). *Making Banks Safer: Can Volcker and Vickers Do It?* IMF, WP/11/236.
5. Gorton, G., A. Metrick (2010). *Regulating the Shadow Banking System*. SSRN Working Papers.

ИЗСЛЕДВАНЕ НА НАГЛАСИТЕ НА БИЗНЕСА В БУРГАС ПО ОТНОШЕНИЕ НА ИНОВАЦИИТЕ В ОБРАЗОВАНИЕТО

Маруся Любчева, Цанко Иванов, Дончо Керемидчиев, Цветелин Панчев

BOURGAS BUSINESS ATTITUDES SURVEY REGARDING THE INNOVATIONS IN EDUCATION

Marusya Lyubcheva, Tzanko Ivanov, Doncho Keremidchiev, Tzvetelin Panchev
E-mail: keremidchiev@abv.bg

ABSTRACT

In this article we summarize the results from a survey on Bourgas business attitudes regarding the innovations in education, conducted through personal questionnaires with 116 business people (members of Bourgas Chamber of Commerce) on April, 2013. The research was conducted by a team of over 100 students from the Faculty of social studies in “Asen Zlatarov” university – Bourgas.

Key words: *Education, innovations, business, the knowledge economy, Bourgas Chamber of Commerce.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Активното включване на темата за иновациите сред останалите теми от дневния ред на ЕС през програмния период 2014-2020 година е свързано с утвърждаване на новите цели на Съюза за изграждане на икономика на знанието и интелигентен растеж. Повече от ясно е, че образованието, изследването и технологиите, свързани в единно цяло с иновациите, ще стоят в основата на излизането на Европа от финансовата и икономическа криза. Тази теза намери израз в активизиране на дейностите по европейските програми, свързани с иновациите, изследването и технологиите, в приемането на редица документи на ЕП и ЕК, с които се препоръчва на страните – членки също да възприемат по-активен подход към иновациите. Съюзът за иновации е един от пилотните проекти в рамките на стратегията Европа 2020. Иновациите са ключ за повишаване на конкурентоспособността и справяне с големите социални предизвикателства на 21 век, като изменението на климата, енергетиката, недостига на ресурси, здравеопазването и стареенето. Идеята на Съюза за иновации е държавите-членки и ЕС да

инвестират до 3% от БВП в областта на образованието [1], научноизследователската дейност и иновациите. Очаква се това да открие 3,7 милиона нови работни места. В подкрепа Европейският институт за иновации и технологии определя необходимостта от катализиране на процеса на иновации в триъгълника на знанието [6].

Политиката на ЕС изисква сериозна подкрепа от националните политики. Формирането на различни структури, които подпомагат държавните политики в областта на иновациите в много от държавите – членки е факт. В България също бе създаден Съюз за иновации, който бързо навлиза в територията на практическите действия. Необходимостта да се проучват нагласите на отделните групи в обществото към този проблем е от съществено значение за подпомагане на целия процес. Ако идеите за иновациите не достигнат до регионите, където се вземат конкретните решения, където се реализират програмите на ЕС, рискът идеите да останат само в документите е реален. Каква е ситуацията в страните – членки и техните региони, е предмет на изследователска работа на университетите и научноизследователските звена, цент-

рове, социологически агенции и др. Нашето изследване не претендира да бъде национално представително, но дава информация за регионалното състояние.

Настоящата статия има за цел да проучи мнението на членовете на Бургаската търговско-промишлена палата за иновативността на българското образование. Предоставяме на Вашето внимание резултатите от допитване, проведено чрез персонални анкети, сред 116 представители на бизнеса (членове на Бургаската търговско-промишлена палата) през април 2013 г. Проучването бе проведено от екип от над 100 студента от Факултета по обществени науки при Университет “Проф. д-р Асен Златаров” - Бургас.

Изследвайки иновационните нагласи на бизнеса, извършихме писмено допитване, включващо 22 въпроса, сред 116 различни видове търговци по смисъла на Търговския закон.

Обект на изследването са иновациите в българското образование.

Предмет на изследването е проучване нагласите на членовете на Бургаската търговско-промишлена палата по отношение на иновациите в българското образование.

Основна цел на изследването – да обобщи мнението на представителите на бургаските бизнес среди по отношение на качеството на образованието в България.

Аналитичният модел на извадката, който е използван, е *графичният*. Резултатите са обработени на Excel 2010. Използван е *извадковият подход*. *Методът за събиране на данните* е *дескриптивен*. Равнището на измерване е извършено с *ординална скала*.

ОБОБЩЕНИЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ АНКЕТНОТО ПРОУЧВАНЕ

1. Тревожно е мнението на 35 % от респондентите, които считат, че образованието е откъснато от икономиката и не се интересува от нуждите ѝ относно специалистите, които произвежда.

2. Много малко - 31 % от анкетираните представители на бизнеса считат, че университетите обучават по специалности, които имат нещо общо със съвременното развитие на икономиката.

3. Само 20 % от респондентите съобщават, че преподаватели от университети и училища проявяват интерес към техни съвременни технологични или други решения.

4. По-малко от половината - 45 % от бургаските бизнесмени, са склонни да допуснат преподаватели за запознаване /обучение/ по внедрена от тях нова технология.

5. Само 23 % от респондентите считат, че се повишава нивото на образованието в сравнение с близките 10 години.

6. По-малко от една трета (31 %) от респондентите считат, че качеството на подготовка на новопостъпващите млади специалисти отговаря на техните изисквания.

7. Анкетираните колеги посочват пропуски в подготовката на новопостъпилите специалисти в актуални области: инженерна и езикова подготовка – по 30 %, 26 % - в областта на организация на икономиката, и 14 % - в областта на информационните и комуникационни технологии.

8. Бизнесмените считат, че се налага допълнително обучение на младите специалисти, което да организира тяхната компания – 64 %, а 25 % го правят задължително.

9. Представителите на бизнеса нямат практика да следят развитието на студенти по време на тяхното обучение за евентуално наемане на работа след завършването – 80 %.

10. Само 30 % от анкетираните предлагат стажантски практики за студенти по време на тяхното обучение.

11. При назначаване на нови специалисти 46 % от бизнесмените посочват, че провеждат специализиран конкурс, а 34 % подбират персонала по документи.

12. 81 % от анкетираните споделят, че през последните пет години са организирали конкурси при назначаване на млади специалисти.

13. 83 % от респондентите посочват, че проведените от тях конкурси са завършили с успешен избор на специалист.

14. Тревожна е констатацията, че 75 % от анкетираните бизнесмени не търсят връзка с университет, /колеж/, професионално училище за дискутиране на проблемите при подготовката на специалистите.

15. Повече от половината от анкетираните членове на Бургаската търговско-промишлена палата (54 %) споделят, че конкретни идеи за

подобряване взаимодействието между икономиката и образованието решават сами на ниво компания.

16. Представителите на бургаския бизнес определено считат, че модерното образование трябва: да работи при взаимодействие с икономиката – 51 %, да отговаря на европейските образователни модели – 26 %, на изискванията на икономиката – 16 %.

17. Категорично е мнението на 84 % от анкетираните, че е възможно икономиката да диктува на образованието какви специалисти да обучава.

18. 67 % от анкетираните считат, че съществува конкуренция между университетите в България по отношение на качеството на образованието.

19. 95 % от представителите на бизнеса вярват, че младите специалисти са способни да ръководят и оперират съвременни технологични процеси.

20. Само 45 % от анкетираните са склонни да участват в обществен съвет по образованието, ако университет/училище ги покани.

ИЗВОДИ

Направеното проучване води до формирането на следните основни изводи:

1. Анкетираните представители на Бургаската търговско-промишлена палата считат, че образованието е откъснато от икономиката и не се интересува от нуждите на икономиката относно специалистите, които произвежда; че университетите обучават по специалности, които нямат нищо общо със съвременното развитие на икономиката; че преподаватели от университети и училища не проявяват интерес към техни съвременни технологични или други решения, а бургаските бизнесмени не са склонни да допуснат преподаватели за запознаване /обучение/ по внедрена от тях нова технология.

2. Преобладаващата част от респондентите считат, че не се повишава нивото на образованието в сравнение с близките 10 години; че качеството на подготовка на новопостъпващите млади специалисти не отговаря на техните изисквания; напротив, съществуват пропуски в подготовката на новопостъпилите специалисти в актуални области, затова се

налага допълнително обучение на младите специалисти, което компанията организира.

3. Представителите на бизнеса не следят развитието на студенти по време на тяхното обучение, не предлагат стажантски практики за студенти по време на тяхното обучение.

4. Анкетираните бизнесмени не търсят връзка с университет, /колеж/, професионално училище за дискутиране на проблемите при подготовката на специалистите, не са склонни да участват в обществен съвет по образованието.

5. Представителите на бургаския бизнес определено считат, че модерното образование трябва да работи при взаимодействие с икономиката, че е необходимо икономиката да диктува на образованието какви специалисти да обучава.

ПРЕПОРЪКИ

1. Съвременното образование трябва да се стреми да отговаря адекватно на изискванията на реалната икономика.

2. Бизнесът е необходимо да подпомага развитието на практическата част от подготовката на обучаващите се ученици и студенти.

3. Да се търсят подходи от страна на бизнеса и образованието за подобряване на взаимодействието бизнес – образование, което е в интерес на двете страни.

ЛИТЕРАТУРА

1 „Водеща инициатива на стратегията „Европа 2020“, Съюз за иновации. Съобщение на Комисията до ЕП, Съвета, ЕКОСОК и КОР,СОМ 2010,546, окончателен, 2010.

2. Желев, С. Маркетингови изследвания. София, Тракия-М, 2002.

3. Котлър, Ф., Дж. Каслионе. Хаотика (Менеджмънт и маркетинг в епохата на турбулентността). София, Локус Пъблишинг ЕООД, 2009.

4. Любчева, М., Ц. Иванов, Д. Керемидчиев, Цв. Панчев. Иновациите – предизвикателство пред бизнеса или науката в България. - Годишник на Университет “Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас, т. XXXVII, кн. 1, 2008, с. 72–76.

5. Любчева, М., Ц. Иванов, Д. Керемидчиев, Цв. Панчев. Опит за идентифициране на икономическия и иновационен потенциал в Бургаски регион. - Годишник на Университет "Проф. д-р Асен Златаров" – Бургас, т. XXXIX, кн. 2, 2010, с. 9-16.

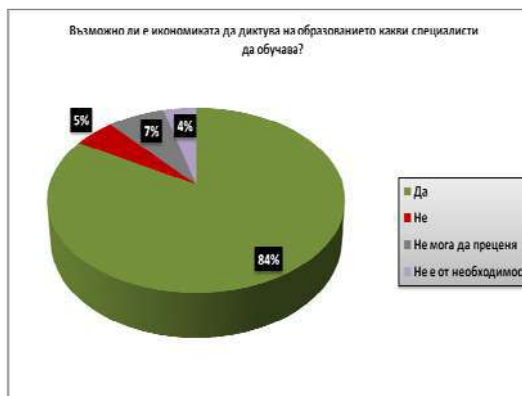
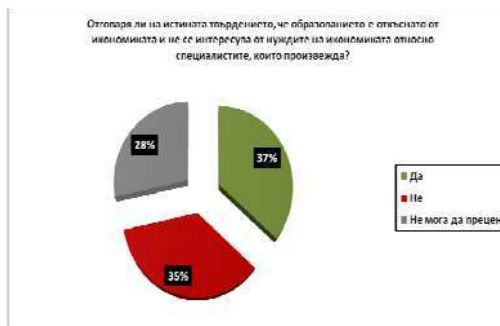
6 Technopolis group "Catalysing Innovation in the Knowledge Triangle, Practices from the EIT Knowledge and Innovation Communities", Brussels, September, 2012.

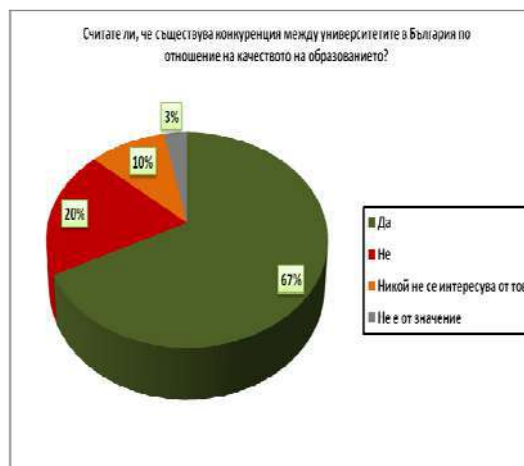
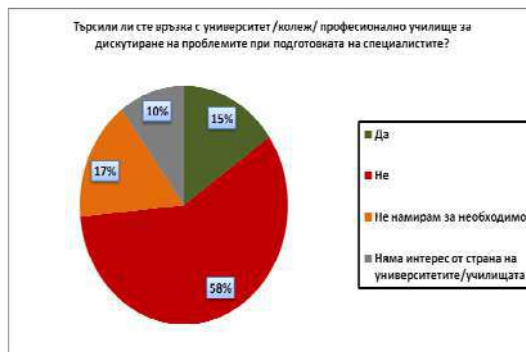
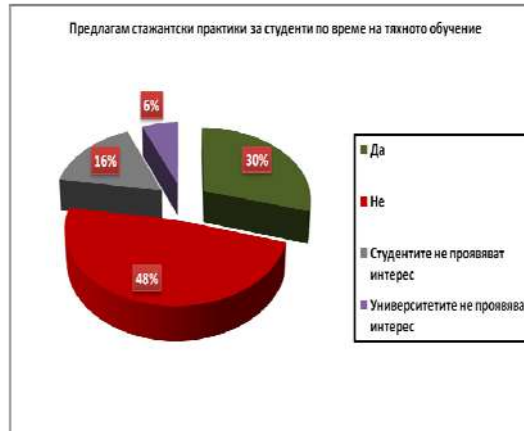
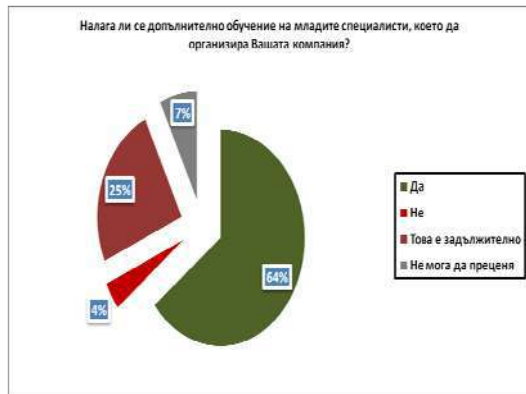
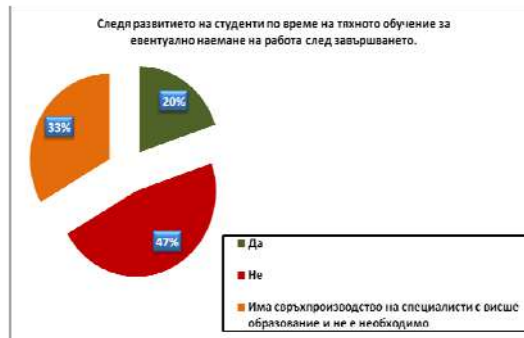
7. www.bcci.bg

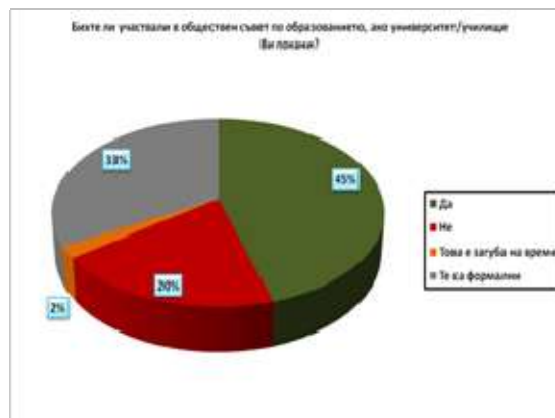
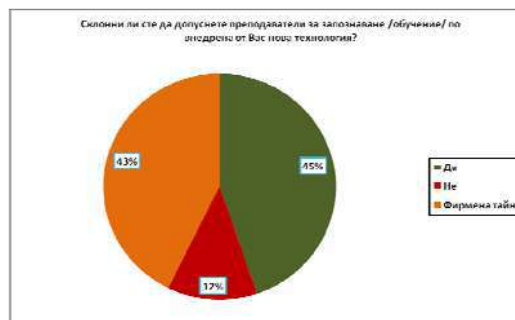
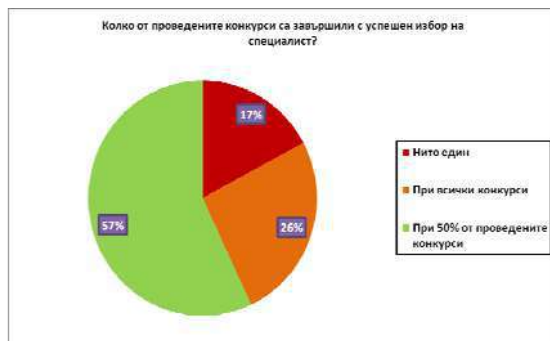
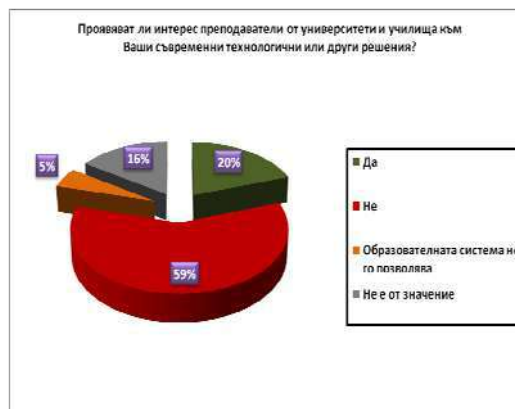
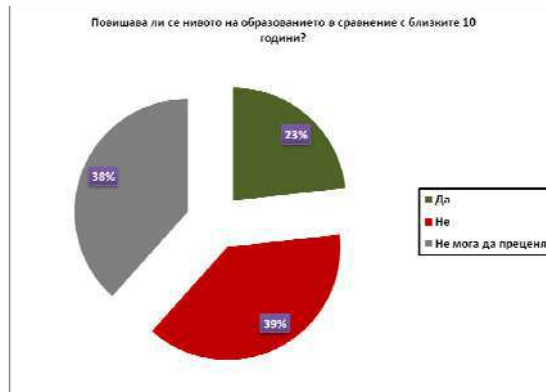
8. www.bschamber.com

ПРИЛОЖЕНИЕ

ГРАФИЧНО ПРЕДСТАВЯНЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ АНКЕТНОТО ПРОУЧВАНЕ

**ОБОБЩАВАЩИ РЕЗУЛТАТИ ОТ ВНЕДРЯВАНЕТО НА МАЛКИ СТУДЕНТСКИ
ГРУПИ ПО УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА ДЕЙНОСТТА В УНИВЕРСИТЕТ „ПРОФ. Д-Р
АСЕН ЗЛАТАРОВ” - БУРГАС**

Дончо Керемидчиев, Цветелин Панчев

**SUMMARY OF RESULTS ON IMPLEMENTATION OF SMALL STUDENT GROUPS IN
IMPROVING ACTIVITIES AT “PROF. D-R ASSEN ZLATAROV” UNIVERSITY – BURGAS**

Doncho Keremidchiev, Tzvetelin Panchev

E-mail: keremidchiev@abv.bg

ABSTRACT

This article presents a summary of the results from the introduction of small student groups as a means for improving activities at “Prof. D-r Asen Zlatarov” university – Burgas in the period between 2011/12 and 2012/13 academic year. The project was conducted by a team of over 600 students from over 40 university student groups.

Key words: *small student groups for improving performance, anonymous survey, university “Prof. Dr. Asen Zlatarov” - Burgas*

ВЪВЕДЕНИЕ

Същността на „Японското управление” се заключава във формирането на условия за активизиране на творческия потенциал на редовия сътрудник като масово явление. Именно тази активизация е в основата на възникване на велика производителна сила – творческото съучастие. Като управленски феномен то излиза извън рамките на локално явление в географски, социално-икономически, даже в цивилизационно-исторически план, и потвърждава чрез създадения от него „организационен човек” с неговото творческо кредо много важна за съвременната цивилизация идея за Човека като субект, а не обект на развитието.

През 1962 г. в държавната тогава „Японска телефонно-телеграфна корпорация“ – „Денден ко:шя“ (電電公社), се появяват първите *кръжоци по контрол на качеството* като форма на *малки групи по усъвършенстване на дейността*. На практика това се оказва изключително перспективен оригинален подход, който дава началото на „Японското управление”. Едновременно с това груповите форми намират друга форма на реализация в лицето на т.нар. “неформални групи” като

още един механизъм за интеграция на сътрудника в организацията.

В условията на XXI век може да се очаква, че „Японското управление” ще развие по-нататък заложените в него потенцици в процеса си на приспособяване към новите изменили се условия на функциониране.

Статията включва резултатите от внедряването на *Малки студентски групи по усъвършенстване на дейността* в Университет „Проф. д-р Асен Златаров” - Бургас в изпълнение на Договор НИХ – 270/2012 г. по линия на научно-изследователската и художествено-творческа дейност. Проектът е реализиран чрез екип от над 600 студенти от над 40 студентски групи на Факултета по обществени науки, Факултета по технически науки, Факултета по природни науки, Колежа по туризъм и Техническият колеж при Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас. Поради ограничения обем на доклада, публикуваме обобщаващите резултати от разработката.

Обект на изследването са малките групи по усъвършенстване на дейността.

Предмет на изследването са резултатите от внедряването на *малки студентски групи по усъвършенстване на дейността* в Университет „Проф. д-р Асен Златаров” - Бургас.

Целта на изследването е да се обобщят предложенията на част от студентите за подобряване на дейността в Университета.

Актуалността на статията произтича от изискванията на действащите нормативни документи на национално и университетско ниво:

„Висшето училище осигурява качеството на образованието и научните изследвания чрез вътрешна система за оценяване и поддържане на качеството на обучението и на академичния състав, която включва и проучване на студентското мнение най-малко веднъж на учебна година.”, (Закон за висшето образование, чл. 6, ал.3 (4)). [1]

„Университетът въвежда система за оценяване и поддържане на качеството на обучението и на академичния състав, както и проучване и отразяване на студентското мнение.”, (Правилник за устройството и дейността на Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас, чл. 2, (3)). [2]

„Университетът осигурява качеството на образованието и научните изследвания чрез вътрешна система за оценяване и поддържане на качеството на обучението и на академичния състав („Система за оценяване и поддържане на качеството на обучение”), която включва и проучване на студентското мнение в съответствие с чл. 6, ал. 4 от Закона за висшето образование.” (Правилник за устройството и дейността на Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас, чл. 41 в). [2]

„Студентите имат право да изразяват свободно мнение относно качеството на учебния процес и административното обслужване”, (Правилник за учебната дейност на Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас, чл. 50 (1), 5). [2]

ПРЕДЛОЖЕНИЯ НА СТУДЕНТИТЕ

Предложения, свързани с оценяването на представянето в Университета:

Анкетите, които имат за цел да оценяват преподавателите, за нас са безполезни, защото няма възнаграждение за най-добрите и санкции за некомпетентните. По този начин преподавателите нямат стимул.

Анкетите за оценка на преподавателите – да се оповестяват резултатите от тях и да се вземат конкретни мерки, ако няма обратна връзка.

Анкетите за оценка на преподавателите наистина да се вземат предвид, където трябва, а не да бъдат някаква проформа, просто ей така.

Да се провеждат често анонимни анкети във всеки предмет при всеки преподавател относно провеждането на часовете и занятията, подобряване на структурата, отношението и преподаването в съответния час, да се изслушва мнението на студентите.

Предложения, свързани с управлението в Университета:

Лекциите също да станат задължителни, както упражненията.

По-голям контрол на присъствието на студентите в занятията – стимули за присъстващите редовно.

Изпитите на всяка една група от дадена специалност да са строго определени за нея. Целта е по-малко преписване на изпита.

Отпадане на границата за доход при отличен успех на студента.

Въвеждане на кодекс за облеклото /дрескод, б.а./.

По-голяма организираност в Университета като цяло.

Повече информированост на студентите.

По-добра вътрешна комуникация между звената в Университета.

Центърът за кариерно развитие да помага на завързващите студенти и им дава кариерен старт /утвърдена европейска практика/.

Предложения, свързани с взаимоотношенията между студентите, Студентския съвет и ръководството на Университета:

Да се правят по-често срещи с ректорите и Студентския съвет, за да могат студентите да бъдат изслушвани и проблемите им да бъдат решавани.

Студентският съвет да се занимава повече с проблемите на студентите, а не да казват само, че ще ги оправят.

Предложения, свързани с учебния процес:

Преподавателите да предоставят и запознават студентите със съвременната литература, която е достъпна на пазара. Самите преподаватели да се стремят да поднасят информацията на разбираем език и да бъдат със съвременен език.

Актуален лекционен материал, който да бъде преподаван по разбираем начин, така че максимално да се усвои новата информация.

Както на лекции, така и в упражнения да се дават повече примери, а не часовете да минават под формата на диктовка.

Повечето лекции да протичат с презентации, а не да се диктува и пише.

На студентите задочно обучение да се определят повече дати за изпити, защото работим и пътуваме от далече (съгласно чл. 26, ал. 8 от Правилника за учебната дейност на Университет „Проф. д-р Асен Златаров” - Бургас, имат право на четири изпитни дати - б.а.)

Учебните планове за всяка специалност да бъдат изнесени в сайта на Университета. (съгласно чл. 10, ал. 7 от Правилника за учебната дейност на Университет „Проф. д-р Асен Златаров” - Бургас, б.а.)

Даване на възможност на всеки отделен студент сам да избира избираемите дисциплини.

Часовете в учебните дни да бъдат разпределени така, че да има заетост във всички учебни дни, а да не се претоварва учебният график, т. е. по-малък брой часове за сметка на повече учебни дни.

Упражненията да бъдат с практическа насоченост. Да има повече практика, а не да се продължава със сухи диктовки от лекциите.

В часовете, определени за лекции, поне една седмица/един час да гостува човек, свързан пряко с бизнеса, за да можем да се докоснем до същността на материала, който учим.

Материалът, който се преподава на лекции и упражнения, да се онагледява с действителни примери.

Обективно оценяване на изпитните работи, а не по симпатии и други критерии.

Вписване на всички оценки от положително взети изпити в студентските книжки от преподавателите, а не само в изпитните протоколи.

Един преподавател да преподава и лекциите, и упражненията си.

Един преподавател да не преподава по 5 – 6 – 7 предмета /учебни дисциплини, б. а./ Той не може да е „гуру” на науките.

Преподавателите да обясняват повече, отколкото диктуват.

При разказването на дадена тема да се дават повече примери от житейския опит в дадената сфера.

Да се осъществяват повече практически задачи, в по-напредналите курсове и специа-

лизираны предмети да се провеждат срещи, да се посещават фирми, да се наблюдава тяхната работа, да се осъществява контакт между студенти и висши кадри в сферата на туризма и икономиката.

Промяна в начина на провеждане на лекциите, за да станат по-посещавани. Да се въведат мултимедии, а лекционният материал да не се преподава по досегашния начин.

Да се канят личности от бизнеса по време на лекции, като се дават за пример. За нас, студентите, това е от голямо значение, тъй като виждаме и друга гледна точка.

Актуализация на учебните предмети /учебни планове, б. а./ с по-иновативни и полезни за студента предмети /учебни дисциплини, б. а./

Повече практически задачи по време на учебния процес.

Включване на задължителни практически упражнения, стажове и посещения на предприятия, организации, компании.

По-голям обем практически задачи, ролеви игри, казуси и др. подобни.

Възможност за повече изяви тип конференции.

Предложения, свързани с работата на преподавателите

Преподавателите трябва да изслушват студентите и да им дават възможност на мнение по отношение на учебния процес, защото в крайна сметка той е предназначен именно за тях и затова трябва да бъде съобразен до известна степен с техните желания.

Предложение за подобряване начина на преподаване на голяма част от преподавателите. Повечето от тях диктуват, без да обясняват. По този начин материалът не може да бъде добре усвоен. Трябва да се заложи например на мултимедийно представяне на учебния материал, повече дискусии по време на лекции, по-интересно поднесена информация.

Отдаденост на професията от страна на преподавателите.

Актуалност на информацията, поднасяна от преподавателите.

Преподавателите да преподават лекциите и упражненията на PowerPoint. С това смятам, че ще се улесни възприемането на учебния материал.

Преподавателите трябва да разчупят начина си на преподаване, като ни излагат

нови и актуални материали, а не като преподават от стари учебници и издания /1990 г./

Преподавателите трябва да полагат усилия в процеса на преподаване на материала си, да осъществяват комуникация със студентите. Така се повишава заинтересоваността и желанието за включване активно в учебния процес на последните, което помага за развитието им и по-лесното усвояване на материала.

Преподавателите трябва да са в крак с най-новите методи за преподаване и да се стараят да ги прилагат по най-добрия и ефективен начин.

По-интересен начин на преподаване, който да задържи вниманието на студентите.

Назначаване на курсов ръководител на специалността, към когото студентите могат да се обърнат за помощ, съвет.

Нека спре субективното оценяване от страна на преподавателите. Предлагам анонимно оценяване, както в чужбина. Нека никой не знае на кого е тази работа и да оценява според показаните знания.

Възможност да прилагаме знанията си не само на теория, но и на практика.

Трябва да се разглеждат повече казуси и случки от обкръжаващата действителност, с оглед трупане на опит и нови идеи.

Професори, доценти, доктори, главни асистенти трябва да синхронизират процеса на преподаването си и да осигурят обратна връзка помежду си. Има случаи, в които поради неточно изясняване на правилата за провеждане на изпит между доцент и главния му асистент, бяха оцетени студенти.

Трябва да се завиши контрола върху студентите по време на изпит и да се следи за това дали те не преписват. Мерките в това отношение трябва да се затегнат поради факта, че по този начин се оцетява труда на тези, полагат усилия и се стараят. Това, че преписването не е контролирано и строго забранено, демотивира стареещите се.

Изпитите да се провеждат под формата на „затворени“ или „отворени“ въпроси. Това е практика на почти всички европейски университети. Изпитите под формата на тема са остарели методи и не доказват знанията на студентите.

Възможност за изнасянето на изпити с по-ранна дата по всяка дисциплина, защото има преподаватели, които не дават такава възможност на студентите.

Възможност за допълнително обучение и развитие на таланти.

Възможност за изява.

По-близка връзка преподавател – студент.

Изпитът по дадена учебна дисциплина да включва изучаваното по време на лекции и упражнения, а не само едното.

Възможност за освобождаването от изпити чрез курсови работи или проекти.

Координиране на действията между преподавателя на лекциите и преподавателя на упражненията.

По-достъпно за разбиране преподаване по някои дисциплини.

Създаване на електронна библиотека.

Изпитите да се провеждат по електронен път.

Възможност за проверка на оценките от изпитите по електронен път.

Предложения, свързани с държавния изпит

Държавните изпити на абсолвентите са насрочени за есента на годината, което спира голяма част от тях да подадат документите си /за обучение в ОКС „Магистър“/ в друг университет в началото на лятото. Ако не искат да загубят една година без обучение, студентите трябва да продължат в този университет. Мисля, че трябва да има право на избор и всеки сам да решава къде да продължи образованието си.

Късната дата на държавния изпит. Много преподаватели обясняват, че това се е прави с цел да могат студентите, които имат ликвидации, да могат да се явят на държавен изпит. Но според мен това е много несправедливо за всички останали, защото се пропускат някои срокове за магистратури. И другото е, че промеждутъкът от няколко дена между датите за ликвидация и държавния изпит предполага недобро представяне на изпита или на ликвидационния изпит.

Предложения, свързани с информационното обслужване

Да се подобри сайтът на Университета – обновяване на важната информация (важни срокове за заплащане на такси и др.). Предлагам промени в сайта на Университета – да имаме възможност там да проверяваме

оценките си. Защо ни е сайт на Университета, след като от него не можем да разберем нищо, защото информацията е стара или липсва?

По-голяма степен на информираност на студентите относно различни мероприятия – конференции, студентски програми за обмяна на опит, срещи с гости от други университети.

Може да се направи табло /в сайта, б.а./ със стъпките при настаняването в СО, защото всяко лято не знаем от къде да започнем и само ни разкарват от опашка на опашка.

Информация за мероприятия, събития, изпити - да бъде лесно достъпна, да се изнася на определено табло за информация /в сайта, б.а./

При приемането на студентите и точно - одобряването им за класиране, да се създаде система, каквато има в Икономическия университет – Варна, а именно: да се изпращат на личния адрес на заявения интерес за кандидатстване одобрение или неодобрение.

Предложения, свързани с административното обслужване на студентите

Промяна на почивката за Учебен отдел поради неудобството на студентите да бъдат приети, тъй като тяхната почивка съвпада с тази на Учебен отдел.

Да бъде по-професионално обслужването в Учебен отдел.

Да се поставят поне по още един служител в Учебен отдел и в офиса на Банка ДСК в СО 1, поне в натоварените дни, когато се записваме, плащаме общежития, внасяме наеми и т.н. Банка ДСК в общежитията да бъде предупредена за по-качествено обслужване. Да се подобри системата на Банка ДСК, за да се ограничи до минимум връщането на студентите, образуването на опашки.

Да се постави ксерокс в Учебен отдел, който да послужи на студентите и тяхната работа.

Право на избор за специализиране в конкретна дисциплина /предполагаме, че се има предвид специалност, както е в УНСС, б.а./ след втори курс.

По-добра (не толкова, както сега – разпилана) учебна програма /седмична програма, б.а./

По време на сесията да няма повече от един изпит в рамките на една седмица.

По време на поправителната сесия да няма два изпита в една и съща дата и час.

Блок лекциите и упражненията да бъдат съобразени със свободните дни на студентите.

Информацията относно блок лекциите и блок упражненията да се изнася минимум 1 седмица по-рано.

Предлагам промени относно блок лекциите, които имаме почти всяка седмица – да се назначат преподаватели.

Блок лекциите да се провеждат през работните дни, когато студентите нямат занятия, а не в събота и неделя.

Предложения, свързани с библиотеката:

Имаме библиотека, която могат да използват само първокурсниците. За по-големите курсове няма налични материали и учебници.

Библиотеката /на ФОН, б.а./ да работи в събота през целия семестър за улеснение на студентите.

Библиотеката да се снабди с повече учебници, за да се улеснят студентите.

Предложения, свързани с интернет и софтуера

Интернетът в общежитията е под всякаква критика, ако въобще може да се нарече интернет. Не смятам, че ще струва скъпо да се сложат допълнително рутери в блоковете, след като парите, които получават от студентите на месец, не са никак малко.

Обновете софтуера. Вече има MS Office 2013, а студентите работят с версия 2003.

В компютърната зала във ФОН не всички компютри разполагат с необходимите им програмни продукти и не можем да работим всички, а се изчакваме. А компютърната зала в библиотеката на СО 3 е неизползваема поради старите и „бавни“ компютри. Не всички студенти разполагаме с налични лаптопи /да не говорим, че на някои им бяха откраднати/.

Предложения, свързани с научни мероприятия извън рамките на лекционния материал:

Провеждане на повече научни мероприятия извън рамките на лекционния материал. Дискутиране на важни въпроси, касаещи икономическото, политическото и социално-културното развитие на България и света.

Предлагам да се организират дискусии между преподавателите, където да се

аргументират по дадена тема. Например двама преподаватели изнасят своята аргументация. Така ние, студентите, ще можем да се научим как да защитаваме своите тези, мнения на едно по-високо интелектуално ниво, когато бъдем назначени на дадена позиция. Също ще се научим как да боравим правилно с термини, изкази, които са типични за даден отрасъл, ще се научим да комуникираме на по-високо ниво.

Да се водят повече политики и известни личности, които да изнасят лекции пред студентите.

Предложения, свързани с отношенията преподавател - студент

Да съществува постоянен контакт между студент и преподавател относно информация, консултация, препоръка или съвет за работата му в дадената дисциплина.

Да не се допуска некоректно и непрофесионално поведение на някои преподаватели към студентите.

По-голяма толерантност към студентите, които работят, а не някаква казармена дисциплина и присъствие само в определени дни и часове по групи. Тези хора, които работят, наистина нямат възможност да посещават определени упражнения по дни и часове, докато тези, които имат възможност да ги посещават и нямат трудови ангажменти, спят в общежитията.

Възможности за провеждане на практически опити (по примери и ролеви игри) в отделните часове за този тип занятия.

По-голям контрол на присъствието на студентите в занятията – стимули за присъстващите редовно.

Занятията да карат студентите да разсъждават, а не материалът да се „сервира“ наготово.

Да бъдат издавани учебници по всяка дисциплина, тъй като не всеки студент има възможност да присъства на лекции.

Точни, ясни и правилно структурирани, обективни и регламентирани критерии за оценка. Максимално да се пренебрегне /елиминира - б. а./ възможността от личностна субективна оценка.

Предложения, свързани с изучаването на чужди езици:

Задължително обучение по английски език за всички специалности през четирите години на обучение.

Възможност за формиране на групи за изучаване на втори език от студентите.

Предложения, свързани с физическата култура на студентите:

Според мен спортното ниво на Университета е занижено и трябва да се обърне внимание на това. Мисля, че всеки ден трябва да има физическо натоварване, защото ако физически сме стабилни, ще подобрим нашите психически и умствени качества.

Да се изгради голям спортен комплекс за студентите.

Графикът по дисциплината „Физическо възпитание и спорт“ да бъде съобразен със седмичната програма.

Предложения, свързани с подобряване на материалната база

В двора на общежитията могат да се поставят повече скамейки, за да се подобри като цяло неговото състояние, тъй като има неизползвани зони в него.

В общежитията междублоковото пространство да се озелени с райграс и да се коси периодично. Да се залесят вечно зелени дръвчета, с което ще бъде по-приятно преминаването и така ще се приближим до европейските университети.

Макар че живея в общежитие, не съм доволна от вътрешния ред, защото се нарушава много лесно. За това не са виновни портиерките, а това, че слагат жени на зряла възраст за нощните смени. Посещенията на външни лица след 22 ч. продължават и най-интересното е, че няма кой да направи забележка, защото упълномощените за това лица /визирам членовете на Студентския съвет и отговорниците на етажите/ са присъстващи на т. нар. „купони“.

Трябва да се подмени и подобри интериорът в Университета /столове, чинове, осветление/. Това може да е инвестиция за повишаване креативността, интереса на студентите и това доколко те приемат насериозно учебния процес.

В общежитията на всеки етаж да се монтира камера за по-голяма сигурност на студентите.

Контролът в студентските общежития е на безобразно ниво. Постоянно се случват някакви инциденти – кражби, купони по цяла нощ.

Да се подобри достъпът на студентите с увреждания до всички факултета на Университета.

Да се засили контролът върху хигиената в сградите на Университета, в частност - в тоалетните и столовата.

Да има специални асансьори в Университета за хората в неравностойно положение.

Студентските общежития да имат външна аварийна стълба при възникване на бедствия и аварии.

Подобряване на състоянието, дисциплината и сигурността в студентските общежития.

Да се ремонтират асансьорите в общежитията.

Да се поднови ел. инсталацията в студентските общежития.

Да се подмени осветлението, защото е недостатъчно.

Поставяне на помпи, които да „изкачват” топлата вода до горните етажи на общежитията.

Да се поставят алуминиеви дограми навсякъде.

Да се подобри визията на Университета – ремонт на сградата, стопанисване на парка и прилежащите сгради.

ИЗВОДИ

1. Студентите са направили актуални и комплексни предложения за подобряване на дейността в Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас.

2. Предложенията се делят на две групи:

- предложения, които не са свързани с големи финансови средства, а изискват управленска воля за реализирането им;

- предложения, чиято реализация изисква много пари.

3. Ръководството на Университета съвместно със студентите би могло приоритетно да фокусира усилията си върху реализацията на предложенията, които не изискват големи финансови средства.

ПРЕПОРЪКИ

1. Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас работи като типична организация на командно-контролните структури. Необходимо е да се преодолее съществуващата статусно-диференцирана уравниловка, като се започне да се заплаща за свършена работа, а не за работно място.

2. Да се регламентират срещи с ректорското и деканското ръководства и Студентския съвет, за да могат студентите да бъдат

изслушвани и проблемите им да бъдат решавани в оперативен порядък.

3. Преподавателите да изслушват студентите и да им дават възможност за мнение по отношение на учебния процес, защото в крайна сметка той е предназначен именно за тях, затова трябва да бъде съобразен до известна степен с техните желания.

4. Академичният състав да заложи на мултимедийно представяне на учебния материал, повече дискусии по време на лекции, по-актуална и интересно поднесена информация.

5. Преподавателите да полагат усилия в процеса на преподаване на материала си, да осъществяват комуникация със студентите, да разчупят начина си на преподаване, като излагат нови и актуални материали, да са в крак с най-новите методи за преподаване и да се стараят да ги прилагат по най-добрия и ефективен начин. Така ще повишат заинтересоваността и желанието за включване активно в учебния процес на последните, което помага за развитието им и по-лесното усвояване на материала.

6. Да се обмисли насрочването на дати за държавните изпити на абсолвентите освен през есента, и през месец юли, каквато е практиката в други висши училища с цел студентите, които желаят, да продължат обучението си в друг ВУЗ в ОКС „Магистър”, да имат тази възможност през същата учебна година.

7. За да се спре субективното оценяване от страна на преподавателите, да се въведе анонимно оценяване на писмените работи на студентите, както е в чужбина.

8. Да се завиши контролът върху студентите по време на изпит и да се следи за това да не преписват. Мерките в това отношение трябва да се вземат поради факта, че по този начин се ощетява трудът на тези, полагат усилия и се стараят. Това, че преписването не е контролирано, демотивира стареещите се студенти.

9. Изпитите да се провеждат под формата на „затворени” или „отворени” въпроси. Това е практика на почти всички европейски университети. Изпитите под формата на тема са остарели методи и не доказват знанията на студентите.

10. Да се обърне внимание на практическата подготовка на студентите, за да имат възможност да прилагат знанията си не само на теория, но и на практика. По време на упражненията да се засили повече внимани-

ето и участието на студентите. Да се разглеждат повече казуси и случки от обкръжаващата действителност с оглед трупане на опит и нови идеи.

11. Ръководителите на катедри да активизират работата си със студентите от специалността, която катедрата извежда, за да могат студентите да се обърнат за помощ и съвет към тях при необходимост.

12. Екипът на Центъра за кариерно развитие при Университет „Проф. д-р Асен Златаров” да проучи положителния наш и чужд опит и да го внедри в работата си.

13. Да се въведе електронно управление на Университета.

14. Осигуряване на повече актуални учебници в библиотеката, които да се ползват от студентите.

15. Подобряване състоянието на материалната база в Университета.

16. Да се забрани продажбата на алкохол на територията на Университета.

17. Заведението „Неро” да не работи нощем.

18. Да се изгради открита спортна площадка като тази до „Флора”-та.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резултатите от внедряването на *малките студентски групи по усъвършенстване на дейността* в Университет „Проф. д-р Асен Златаров” - Бургас” показват, че студентите

дават актуални предложения, които спомагат за подобряване на работата във висшето училище. Прави впечатление, че в отделните основни звена на Университета съществуват различни проблеми, но има и общи проблеми, чието решаване ще усъвършенства работата в организацията.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон за висшето образование.
2. Правилник за устройството и дейността на Университет „Проф. д-р „Асен Златаров” – Бургас.
3. Стефанов Н., Е. Кандиларов. Япония – икономика, технология, иновации и управление. С., Изток-Запад, 2012.
4. Стефанов Н., Д. Керемидчиев. Управление на човешкия фактор. Велико Търново, Фабер, 2013.
5. Andrew J. DuBrin, Essentials of Management. Cengage Learning, 2011.
6. Stephen P. Robbins, David A. De Cenzo, Mary Coulter, Fundamentals Of Management (8th Edition) Publisher: Prentice Hall, 2012.
7. 経営用語辞典 (Кейей йо:го джитен), Под ред. на Муто Ясуаки (武藤 泰明), 日経文庫 (Изд. Никкей бунко:), 東京(Токио), 2010.
8. <http://www.kantei.go.jp/jp/innovation/chukan/chukan.pdf>

ОТНОСНО НЯКОИ АСПЕКТИ НА ОТНОШЕНИЕТО “ОРГАНИЗАЦИОННА СТРУКТУРА – СТРАТЕГИЯ”

Стоян Транев

ON CERTAIN ASPECTS OF THE RELATION “ORGANIZATIONAL STRUCTURE – STRATEGY”

Stoyan Tranev
E-mail: tranev@abv.bg

ABSTRACT

There are several rules to help to organize the execution of the work in accordance with the existing strategy. The organizational structure of each organization has its own characteristics, it reflects its former organizational structures and the opinion of the management for the best system of command and accountability policy for appointment and assignment of tasks and various internal factors. Moreover, each strategy is based on a specific subset of key success factors and types of activities in the chain of values. The idea is to look at some aspects of organizational construction allowing to bring the structure in line with the strategy.

Key words: *organizational management structure of the organization, strategy, compliance*

ВЪВЕДЕНИЕ

Развитието на организацията се свързва с определянето на предназначението на организацията, целите, формирането на стратегията, осъществяването на стратегическия план с оценка на дейността. На практика тези задачи не са нещо изолирано, а са много тясно свързани, което обуславя тяхното интегрирано разглеждане. Те се изпълняват с другите ежедневни задължения на ръководителите - контрол по изпълнението на ежедневните операции, разрешаване на кризисни ситуации, решаване на проблемите на сътрудниците, а така също изпълнение на допълнителни задължения и обществени поръчки.

Разработването и реализацията на стратегията е трудоемък процес [9] и изисква от ръководителите различни разходи на време и труд. Обстановката в организацията много често не се развива по набелязания план. Събитията, налагащи преосмислянето на стратегията, могат да възникват неочаквано, постепенно или с много бърза последователност. Същността за тези събития, довели до изменения на стратегията, не винаги може да бъде определена лесно. Следователно, за ръководителите в зависимост от обстоятелствата е необходимо различно време за

разглеждане на въпросите, свързани със стратегията и вземането на решения.

Необходимо е да се отдели достатъчно време за стратегическо управление, за да се усъвършенстват стратегията и методите на нейното осъществяване, да се максимизира приносът на всеки сътрудник за повишаване на ефективността и качеството на стратегията. Обикновено ръководителите хвърлят много сили за подобряване на компонентите на текущата стратегия в сравнение с обработването и реализирането на радикални изменения в работата на организацията. Прекалените изменения на стратегията могат да се отразят негативно върху сътрудниците и да доведат до съмнения и колебания у купувачите. Значителни успехи могат да се постигнат чрез подобряване на изпълнението на съществуващата стратегия.

Изпълнителният директор на организацията е най-влиятелният ръководител. Длъжността му предвижда изпълнение на функциите на главен възложител на задачи, разработчик на целите, а също определяне стратегията за цялата организация. Отговорността за ръководството на разработката и реализацията на стратегическия план лежи върху изпълнителния директор даже в този случай, когато много други ръководители са свързани

с този процес. Проблемите, които той счита стратегически важни, стават стратегически и за организацията. Обикновено изпълнителният директор персонално взема решения за одобряване на ключови стратегически решения и действия.

Заместниците на изпълнителния директор по производството, маркетинга, финансите, кадрите и другите функционални ръководители също носят отговорност за разработването и осъществяването на стратегията. Обикновено зам.-директорът по производството контролира производствената стратегия; по маркетинга насочва усилията си за изпълнение на маркетинговата стратегия; по финансите отговаря за финансовата стратегия и т.н.... Функционалните ръководители, като правило, вземат активно участие с предложения и в развитието на възловите направления на общата стратегия. Работейки заедно с изпълнителния директор и стремейки се да към консенсус, те повишават ефективността на отделните части на стратегическия план. Само в малките, ръководени от един ръководител, организации, задачата по производството и реализацията на стратегията се явява негов собствен прерогатив. Всеки ръководител разработва и следи за изпълнението на стратегията в рамките на подотчетната му област.

Макар и управляващите от ниските нива в йерархията на структурата на управлението да решават по-малки, специфични задачи по разработването и реализацията на стратегията, в сравнение с ръководителите от висшите нива всеки ръководител определя и реализира стратегията на подотчетния му участък. С други думи, всички ръководители участват в разработването и осъществяването на стратегията.

Дейността по създаването и реализирането на стратегията фактически рано или късно засяга цялата управленска работа. Стратегическото управление се явява основа на управлението, а не това, с което има работа само висшият ешелон в управлението.

Принцип [1] в стратегическото управление е, че разработването на стратегията не е изключителна функция на специалистите по стратегическото планиране. В нейното реализиране вземат участие и специалистите от всички функционални звена. По-скоро специалистите по стратегическо планиране се явяват функционални консултанти и методисти

при разработването на различните предложения при формиране на стратегията.

Ролята на съвета на директорите на организацията в разработването на стратегията се състои в контрола за това разработването като цяло да се осъществява правилно. Обикновено съветът на директорите разглежда най-важните стратегически направления и официално потвърждава стратегическите планове, представени от висшето ръководство. В хода на тази процедура съветът на директорите става в крайна сметка отговорен за приетата стратегия. Но съветът на директорите рядко може да се занимава непосредствено с формулиране на стратегията. При утвърждаване на стратегията на организацията и определяне на новите направления на развитие непосредствената задача на съвета на директорите е да се убеди, че всички предложения са достатъчно компетентно анализирани, разгледани и обосновани, че предложените стратегически решения се явяват най-добри от възможните варианти. Предложенията, които се смятат, че не са приемливи, обикновено се връщат за преразглеждане от ръководството. Организациите, в които не се осъществява контрол върху дейността на изпълнителните директори по разработването и изпълнението на стратегиите, се натъкват на трудност, често пъти даже и от юридически характер, когато остарялата стратегия влияе отрицателно върху работата на организацията, а системата на управление не е в състояние да осигури създаването на приемлива нова стратегия.

ИЗГРАЖДАНЕ НА ОРГАНИЗАЦИОННА СТРУКТУРА НА УПРАВЛЕНИЕ НА ОРГАНИЗАЦИЯТА

Към трите основни действия по създаването на организационната структура на управление [7] на организацията се отнасят:

- назначаване на ключовите постове на подходящи за това хора;

- наблюдаване за наличните главни достойнства, ноу-хау опит и навици, вътрешни възможности да осигуряват изпълнението на всички видове дейности, представляващи веригата от ценности, на високо професионално ниво;

- структуриране на работните усилия и определяне на това как да изглежда схемата

за организационното построяване на организацията.

Издигането на способните ръководители и специалисти на възлови постове се явява една от най-съществените крачки по внедряването на стратегията. Получава се поддръжка от талантиви ръководители и специалисти, които приемат новите стратегически предизвикателства мотивирано и отговорно, отнасят се сериозно към смяната на своите задължения и приваждането им на ново работно място.

Централни насоки [1] по приваждане структурите в съответствие със стратегията са:

- използването на стратегически значими видове дейности в качеството на основни блокове при създаването на организационната структура.;

- търсене на ефективни пътища за осигуряване на организационни връзки между различните нива на управление за обезпечаване координацията на усилия на различните подразделения и отделни сътрудници;

- много важна задача е приемането на решения за централизацията и определяне на това могат ли основни видове дейности да се изпълняват зад пределите на организацията по-ефективно, отколкото в самата организация.

Всички организационни структури имат своите стратегически достойнства и недостатъци. Най-добър начин за организационно построяване не съществува[9].

Функционалните организационни структури са били традиционно построявани в организацията, занимаващи се с един вид дейност. Такава структура е добра в този случай, когато стратегически важните видове дейности са тясно обвързани с дейността по изпълнение на конкретните функции и изискват минимална координация на действията на различни отдели. Обаче тя има и съществени недостатъци: функционалното късогледство и педантизъм, конкуренцията между отделите, излишна фрагментация на процесите, многостепенната вертикална йерархия на управление.

Матричните структури са добри за организации, които се нуждаят от самостоятелно управление, т.е. от отделен ръководител за всеки от стратегическите обекти. Към такива обекти се отнасят продукти, сегменти на пазара, функционални отдели, проекти или

венчърни предприятия, технологии, възлови бизнес процеси.

Организационните структури на управление по географски принцип са популярни в организацията, работещи на различни географски пазари или на обширни територии. Децентрализираните стопански подразделения са за организации, които се ориентират към несвързана (непрофилна) диверсификация. Структурите, ориентирани към големи географски райони, подхождат за организации, които се ориентират към свързана (профилна) диверсификация. Необходима е тясна кооперация на тези ръководители при осъществяването на координацията на свързани между тях видове дейности във веригата на ценностите, при обмяна или предаване на опит и съвместна реализация на някои операции.

Новите стратегически приоритети [10], такива като съкращаване на сроковете на въвеждането на нови продукти на пазара, производството на голям брой модификации на продукта и индивидуализацията на обслужване на потребителите, доведоха до революция в подходите към организационното построяване на организацията. Те издигнаха на преден план по-компактни хоризонтални структури, за бързо реагиране на измененията и отворени за иновации. Такива схеми на приваждане на структурата в съответствие със стратегията предполагат по-малък брой нива на управление, по-малък обхват за дейността на организационните единици, изменения на работните процеси за съкращаване на тяхната раздробеност, поради разпределението им между различни функционални отдели, създаване на проектни и междуфункционални групи с пълномощия за приемане на решения от ръководителите и работниците, сътрудничество с основните доставчици, увеличаване на обема на предаване зад пределите на организацията на неосновни видове дейности, малък щат на сътрудниците за изпълнение на поддържащи функции, използване на компютри и телекомуникационни технологии за осигуряване на бърз достъп до информация.

Когато формалната организационна структура е вече избрана, е необходимо да се допълни от групи по изпълнението на комплексни задания и система за поощрение, ориентирана към отчитане на резултатите от съвместната дейност (давайки при това на многофункционалните групи съответни

пълномощия). Може да се наложи да се създадат също специални проектни групи, венчърни групи, независими работни групи и ръководители за връзки с клиентите.

ПРИВЕЖДАНЕ НА ОРГАНИЗАЦИОННАТА СТРУКТУРА В СЪОТВЕТСТВИЕ СЪС СТРАТЕГИЯТА

В дадения случай изследването се ограничава с фиксирането на някои основни моменти. Следващите препоръки [7] ще помогнат за разглеждането на структурата в съответствие със стратегията.

Ясно да се определят основните видове дейности и ключови звена във веригата на ценностите, които имат кардинално значение за успешната реализация на стратегията. Те се обособяват като основни елементи на организационната структура.

Ако всички аспекти са от стратегически значим характер за дейността, не могат по силата на никакви причини да бъдат предадени под ръководството на един мениджър; да се установят връзките между подразделенията и да се обезпечи необходимата координация.

Да се определи обемът на властта (кръгът на пълномощията), необходим за ръководството на всяко подразделение (организационна единица), стремейки се при това да се осигури ефективен баланс между предимствата на централизацията и децентрализацията.

Да се определи могат ли неосновните видове дейност да се осъществяват извън организацията по-резултатно и ефективно, отколкото в самата организация.

Във всеки бизнес някои видове дейност във веригата на ценностите [11] се явяват по-важни за успешната реализация на стратегията спрямо други. От гледна точка на стратегическите перспективи определена част от дейността е свързана с изпълнението на рутинна административно-стопанска работа (съставяне на щатни разписания, осигуряване на безопасността на организацията, работа с оплакванията и регулиране на други проблеми, обикновено възникващи при работа с персонала; регулиране на отношенията с акционерите, управление на парка с транспортните средства; изпълнение на устава, действия съгласно установените правила). Други видове дейности се явяват спома-

гателни или поддържащи (събиране и обработка на информация, разчети, обучение и тренинг на персонала, връзки с обществеността, изследване на пазара, покупки, юридическа и законодателна дейност). Сред видовете дейност, имащи във веригата на ценности първостепенно значение, може да се отделят тези, ефективно изпълнение на които играе решаваща роля в успешната реализация на стратегията.

Два въпроса ще помогнат да се определи какви видове дейности са особено важни за реализация на стратегията на организацията: „Какви функции [10] трябва да бъдат изпълнени особено добре и своевременно, за да се получи съществено конкурентно предимство?“ и „Лошото изпълнение на кой вид дейности във веригата от ценности [12] създава сериозна заплаха за стратегическия успех?“ Отговорите на дадените въпроси обикновено позволяват да се определят критичните видове и сфери на дейност на организацията, върху които трябва да се съсредоточат усилията по създаване на организационната структура.

Определянето на стратегически значимите видове дейности в качество на основни блокове при построяване на организационните структури се явява безусловно изискване, първоосновно: ако тези видове дейност привличат към себе си внимание и поддръжка на организацията, те трябва да заемат централно [11] място в структурата на управлението на организацията. В тази връзка най-напред трябва да се установят стратегическите бизнеси на организацията, които следва да се разглеждат като независими от организационната структура [2, с. 25]. Ситуацията, когато ключовите стопански подразделения и стратегически важни функции са поставени на едно ниво с по-второстепенните видове дейности, или което е още по-лошо, се подменят от последните, завършва с това, че важните за организацията направления не се осигуряват с необходимите ресурси и силата на тяхното влияние върху положението на организацията в значителна степен се подценява. Но когато видовете дейности, създаващи ценности и имащи за организацията първостепенно значение, образуват ядрото [10] на нейната организационна структура, и мениджърите от съответстващите стопански подразделения заемат ключови позиции в системата на управление, тези подразделения играят сериозна роля и оказват съществено

влияние върху текущата дейност на фирмата и процеса на вземането на решения. Решението на висшето ръководство на организацията относно това кое за тях се явява стратегически значимо, обикновено отвън може да се разбере само ако усиляваме ролята на ключовите стопански подразделения и критичните видове дейности в организационната структура, а по-нататък - по разширяване влиянието на техните мениджъри върху дейността на организацията. В много случаи заслуга на организацията се явява превръщането на такива основни стопански подразделения в центрове на печалба.

За да се реши как да се включат рутинните и поддържащи процеси в разработваната организационна структура, мениджърите в организацията трябва да определят какви стратегически връзки съществуват между основните и поддържащите видове дейности, образуващи веригата от ценности [7]. Видовете дейности могат да бъдат свързани [11] с последователността на работите от веригата от ценности, от типа на обслужващите потребители, каналите на разпределение, нивото на техническото майсторство и ноу-хау, с техния принос в създаването на главните достойнства на организацията, ролята в производствения процес, поддържащи традиционните ведомствени връзки, ролята в създаване на ценности за потребителя, предоставените възможности за изменение на навиците, потенциалните възможности за снижение на общите издръжки. Това са само някои от най-очевидните възможни връзки между различните видове дейност. Такава връзка е много важна, тъй като една или повече точки на съприкосновение обикновено позволяват правилно да се построи системата на взаимоотношения между различните видове дейност, да се оцени необходимостта от тясна координация в процеса на тяхното осъществяване. Ако успешната реализация на стратегията изисква разработването на структури на организацията, то на първо място трябва да се обърне внимание на връзките на дейността на едно подразделение с дейността на друго, и на тези връзки, които могат да се превърнат в главни достойнства. Затова трябва се установят основните бизнес процеси в организацията и да се определи как ще се установява потребността за тяхното усъвършенстване [3]

Особено внимание мениджърите трябва да отделят на факта, че организационните струк-

тури, построени по функционален признак [9] за отделните направления на стратегически значимите видове дейност, отговарят различни подразделения. В частност това се отнася за процеса на точното и своевременно изпълнение на поръчките на потребителите. Трябва да кажем, че функционалната структура може да доведе до това, че отделните направления на значимите видове дейности ще бъдат развърляни между различните подразделения.

Класическият начин на координацията на действията на организационните единици на организацията се състои в определянето на тяхното място в йерархическата структура по такъв начин, че най-тясно свързаните единици да бъдат подчинени на един и същ ръководител [8]. Властта на мениджърите, заемащи по-високи положения в служебната стълбица, обикновено се разпростира над по-голямо число организационни единици и по този начин мениджърите получават възможност да координират тяхната дейност, да развиват процесите на интеграция в тяхната сфера на дейност в подразделението. В такива структури изпълнителният директор, главният инженер или мениджърите на подразделения, се превръщат в централни фигури за координация, тъй като на тяхно подчинение се намират цели подразделения. Когато организацията се придържа към стратегия на профил на диверсификация и координира еднотипни действия на независими стопански подразделения, е необходимо един от управляващите от висшето ниво да осъществява централизирано ръководство на тези процеси. Освен това в организациите, осъществяващи стратегия както профилна, така и непрофилна диверсификация, обикновено на ниво корпорация са централизираны такива поддържащи функции като връзки с обществеността, пенсионно осигуряване на сътрудниците, информационно осигуряване [4]. Но както нагледно показват примерите, отнасящи се за изпълнение на поръчките на потребителите, не винаги е възможно да се обединят в една верига под ръководството на един мениджър тясно свързаните между себе си организационни единици и видове дейности във веригата на ценностите на организацията [5]. Трябва да бъде усилената формализираната система на връзки и отчетността. С цел обединение на стратегическите усилия [7] на взаимосвързаните организационни единици, организацията може да използва коорди-

национни команди, групи по изпълнение на междуфункционални задания, система на взаимоотчета, неформална мрежа от организационни връзки, а също да набляга върху работата в екипи и кооперация между отделите вътре в организацията (възможно е да се разместят заеманите постове на тези мениджъри, които се съпротивляват на промените и блокират съвместните усилия).

Организациите трябва да определят, - каква власт да делегират на мениджърите във всяка организационна единица (особено това е важно да се постигне по отношение на ръководителите на дъщерните фирми и функционалните отдели) и да се определят за тях границите на вземане на решение.

Централизацията на пълномощията по управление на процесите за реализация на стратегията дава предимства в тези случаи, когато е необходима тясна координация на родствени видове дейност в свързани помежду си подразделения на организацията.

Предаването на неосновни видове дейности за реализация извън организацията дава възможност да концентрира своята енергия и всички ресурси върху тези звена от веригата на ценности, които могат да създадат уникална ценност в сферите, където организацията може да стане най-добра в отрасъла, и там, където е необходимо, да се осъществява стратегически контрол при създаването на главните достойнства, достигането на конкурентно предимство и осигуряване на взаимоотношения с ключовите потребители или доставчици.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изследванията потвърждават необходимостта от привеждане на организационната структура на организацията в съответствие с конкретните изисквания на стратегията. Измененията в стратегията на организацията водят до възникване на нови административни проблеми, които на свой ред изискват нова или видоизменена структура за успешна реализация на новата стратегия. Здравият смисъл диктува необходимостта от преоценка от мениджърите на вътрешната структура на организацията при изменения в стратегията. Новата стратегия по-скоро ще повлече след себе си появяването на нови или отличаващи се от съществуващите ключови видове дейности, ще изисква нови навици и ако този факт

бъде игнориран, то възникналите в тази връзка несъответствия между стратегията и структурата ще доведат до проблеми при реализация на стратегията.

Не съществува съвършена или идеална организационна структура. Всички базови структури имат свои силни и слаби страни по отношение на стратегията. За да се проведе работата по привеждането на структурата в съответствие със стратегията на необходимото ниво, изпълнителите на стратегията трябва да изберат базовата структура, при необходимост да я модифицират, за да може тя да съответства на спецификата на дейността на организацията и след това да допълнят тази структура с всички механизми на координация и комуникации, които се изискват за ефективното изпълнение на стратегията на организацията. Реалната действителност често диктува необходимостта да се вземат под внимание съществуващите отношения на съподчиненост, вътрешната политика, психологията на личността и други характерни особености на ситуацията на организацията, обаче при това винаги трябва да регулират факторите, определящи съотношението „стратегия-структура“.

Според Питър Дракър [6] най-простата организационна структура, която ще работи, се явява най-добрата. Добра я правят тези проблеми, които тя не създава. Колкото по-проста е структурата, толкова по-малко грешки могат да бъдат допуснати.

Някои принципи на построяването на организационните структури са по-сложни и проблематични от други. Но нито един от тях не е свободен от трудности, нито един от принципите не се явява повече ориентиран към хората, отколкото към задачите, нито един не се явява по-съзидателен, свободен или демократичен. Дадените принципи представляват от своя страна инструментариум, а инструментариумът сам по себе си не се явява нито добър, нито лош. Него може да го използват правилно или неправилно, и нищо повече. За да може едновременно да се достигне и максимално възможна простота, и най-голямо съответствие, разработката на организационната структура трябва да започне с ясна ориентация към ключовите видове дейност, призвани да осъществят ключови резултати. Те трябва да бъдат обединени във възможно най-простата структура, освен това разработчикът на схемата на организационното построяване на организацията трябва

бва постоянно да помни за целите на създаваната структура.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ансоф, И. Новая корпоративная стратегия. М., 1999, с. 46-120.

2. Димитров Ив. Подход за дефиниране на стратегическите бизнеси на организацията. - *Годишник на Университет „Проф. д-р Асен Златаров”, Том XXXVIII*, Бургас, 2009.

3. Димитров Ив., П. Янгъзов. Възможности за подобрене на бизнес процесите в организацията. - *Академично списание „Управление и образование”, Том IX, кн.2*, Бургас, 2013 .

4. Стоянов Е., Ключови въпроси по финанси. Флат, Б., 2012, с. 313-315.

5. Стоянов, Е. *Актуализиране на финансовите функции на съвременната организация*. - ЮМНК на ИУ-Варна, 2012, с.106-113

6. Дракър П., Практика на мениджмънта. Класика и стил. София, 2001, с. 270-271.

7. Томсон, А., А.Стрикленд. Стратегический менеджмент. М., 1997, с. 120-180.

8. Ansoff H.I., *Implanting Strategic Management*, Prentice Hall Int., New Jersey, 1984, p. 79-93

9. Bessant J., *Managing Advanced Manufacturing Systems*, Oxford, 1991, p. 18

10. Hinterhuber H., *Strategische Unternehmens furhrung*, 3 Auflage, Berlin, N.Y., 1984, p. 34

11. Porter M., *Competitive Advantage: Creating a Sustaining Superior Performance*, NY Free press, 1985, p. 144-173

12. Reix R., *La flexibilit e de l'enterprise*, Paris, 1979, p. 21

ПРОБЛЕМИ ПРИ ЦЕНООБРАЗУВАНЕТО НА МАЛКАТА ФИРМА

Стоян Транев

PROBLEMS IN PRICE FORMATION WITHIN THE SMALL BUSINESSES

Stoyan Tranev
E-mail: tranev@abv.bg

ABSTRACT

Prices express self-reliance in production and operation of any small business. They are used to measure and compare a variety of usevalues. In terms of the buy and sell prices, each company has its own interest in the market - to buy cheap and sell expensive. Allowance of weaknesses and errors in the pricing of small and medium enterprises (SME) leads to wrong pricing decisions, losses and lost profits. The search for possible solutions of these in our business practice initiates interest in this subject.

Key words: *small business, prices, problems, pricing policy, price formation*

ВЪВЕДЕНИЕ

Цел на този доклад е разглеждането на някои проблемни аспекти при ценообразуването в малките и средни предприятия и представяне на възможни варианти за тяхното преодоляване.

Задачите, които са поставени, са насочени в два ракурса, които взаимно се допълват, а именно: от една страна, подобряване на ценовата политика на малката фирма, и от друга – възможностите за оптимизиране на връзката цена-печалба.

Фирмите подхождат към ценообразуването си по различен начин. В малките организации обикновено цените се установяват от висшето ръководство. Основният проблем е „каква цена да се постави на тази стока”. При решаването му в малкия бизнес се допускат доста съществени грешки: цените се определят в повечето случаи интуитивно, като най-вече се вземат предвид направените разходи и желаната печалба, без да се анализират пазарът и търсенето; липсва адекватна информационна система за ценообразуване, а от тук и неефективна ценова политика; фирмите от малкия бизнес твърде често променят цените си, преди да са разработили цялостната си стратегия. Логиката на ценообразуването изисква цените да са пряко обвързани със стратегията и по-конкретно да намерят своя

израз в ценовата стратегия, която се извежда от маркетинговата. Това провокира и последващите проблеми по избора на подходите и методите за ценообразуване.

ИЗЛОЖЕНИЕ

1. Ценова политика.

В профилираната литература по ценообразуване се отделя първостепенно значение на формиране на ценовата фирмена политика. Според У. Прайд и О. Ферл политиката на ценообразуване [8, 313] е ръководна философия или курс на действие, предназначен да определя ценовите решения. Тя определя ръководните линии за постигане на ценовите цели, които са важен компонент от общата маркетингова стратегия. Повечето автори определят ролята на ценовата политика като генерално ценово поведение на фирмата. Тя се извежда от маркетинговата фирмена политика и отговаря на въпроса „как ще се използва цената като променлива в маркетинговия микс”? Иван Стойчев представя ценовата политика [9, 21] на фирмата като комплекс от стратегически и тактически решения, които се прилагат заедно с станалите компоненти на маркетинговия микс. Той определя балансираща роля на ценовата политика в маркетинговия микс. Всичко това дава основание цената да се разглежда като съставна част на

маркетинговия микс и като такава тя следва да се определя в съчетание с останалите инструменти, прилагани за позиционирането на продукта. Маркетинговата ориентация на ценовата политика изисква да се отдава приоритет на потребителските и на пазарните оценки. В тази връзка е удачно предварително да се дефинират стратегическите бизнеси на организацията, независимо от организационната структура [3, 25]. Често в практиката на малкия и среден бизнес не се отделя достатъчно внимание на тези оценки, като се допускат две основни слабости: прекомерно насочване към разходите и пренебрегване на интензивността на търсенето; неприспособност към промените на пазара - изоставаща информираност относно промени в конкурентните цени. Изявата им провокира малкия и среден бизнес да подобри маркетинговата насоченост на ценовата си политика. „Ценообразуването [12, 86] е процес в процес, следствие от общото фирмено стратегическо планиране. То е многократно повтаряне на анализ, планиране, осъществяване и контрол във връзка с ценовите действия и решения по повод техните зависимости и обусловеност, произтичащи от систематичността на ценовото управление, управлението в цялост и на пазарния свят”.

От всичко представено дотук за ценовата политика може да се каже, че е сложен комплекс от стратегически и тактически решения, които се прилагат в съчетание с останалите елементи на маркетинговия микс.

2. Определяне на ценовата политика на фирмата.

Определянето на ценовата политика е така необходимо на фирмата, както всеки друг аспект на процеса на вземане на ценово решение. Липсата на ценова политика води до неправилни ценови решения граничещи с авантюризм и хазарт, които водят до фирмени загуби и пропуснати ползи. Нейното разработване и прилагане преминава през съответни етапи. Известни са различни мнения относно етапите на процеса на ценообразуване. Общото в повечето от тях е, че се тръгва от ценовите цели, определянето на ценовата стратегия, избора на метод на ценообразуване и определянето на цената. Разбира се, всичко това в аспекта на търсенето и пазарната конкуренция. Съществуват и доста различия, едно от които например е, че според някои автори ценовата цел е ценообразуващ фактор. Според други целта се формулира след ана-

лиз на ценообразуващите фактори. Въпреки тези общи виждания и различия, свързани с етапите на разработване на ценова политика, всяка фирма следва да направи своя избор. Предлага се ползването на разработените от Св. Класова етапи [4, 253-260] за определяне цените на продуктите на малките и средни фирми: оценка на основните ценообразуващи фактори и формулиране на ценовата цел; избор на ценова стратегия; извеждане на ключовите фактори за избор на ценообразуващ метод; избор на ценообразуващ метод и изчисляване на очакваната цена; изследване на връзката „разходи-продажби-печалби” при така установената цена; хармонизиране на цените с останалите инструменти на маркетинговия микс; определяне на равнището на цената по пласментната верига; ценово решение за окончателната цена.

3. Информационна безопасност и възможности за оптимизиране на връзката цена-печалба.

Провеждането на деветте етапа при ценообразуване в малкия бизнес изисква ефективна информационна безопасност. Информацията за разходи, продажби, данъци, валутни курсове, международни цени, цени на конкуренти е първична [4, 207]. Информацията, показваща отношенията на потребителите към оферирания цени, склонността им да плащат за различни стокови марки, реакциите към ценовите промени, е вторична [4, 207]. Първичната се получава от счетоводния и пласментния отдел, от проспектите на конкурентите, ценовите листи, каталози и други източници. Вторичната се събира чрез наблюдения, анкети, сведения за конкурентите и контрагентите и други.

Фирмите следва да определят цените си, като вземат под внимание конкуренцията, търсенето и собствените си икономически интереси, свързани с разходите и печалбата. Цената трябва да покрива направените разходи и да осигури икономически необходима печалба. Има съществена разлика между обявената и реализираната цена. Фирменото ценообразуване трябва да намери баланса между фирмените интереси и пазарните реалности.

„Независимо каква цена се има предвид [5] - дали е цена, която се определя на борса и търг, или е цена, която се определя чрез договаряне между контрагентите на вътрешния пазар, или е цена, която се оферира от една фирма - щом тя се формира в условията на

конкурентен пазар, вгражда в себе си разходните и пазарноориентирани подходи.“ Разходният подход включва методите на средните, на пълните и на преките разходи. Той предполага най-напред за по-точно пресмятане обособяване на центрове на разходи в организацията [2, 147]. Пазарноориентираният подход обхваща методите с отчитане на цените на конкурентите; методите с отчитане на търсенето; методите с отчитане равнището на цените на международния пазар. „От една страна [1, 124], налице са два подхода и многовариантност на методите за ценообразуване, при които се имат предвид и отделните фактори, влияещи върху фирмените цени, а от друга, изисква се осигуряване на обвързаност, комбинираност и балансираност между тях с цел максималното им доближаване до пазарните цени“. Взаимната връзка между двата подхода на ценообразуване е обективна и задължителна по отношение на стоковата продукция за всеки производител и продавач. Идеята да се съчетаят и обвържат в система съответни разходни с конкретни пазарноориентирани методи ще даде възможност на субектите от малкия и среден бизнес по-адекватно да отреагират на ценовите изисквания на пазара.

„По време на криза [11, 334-340] задълженията на организациите растат, а потребителите се ориентират по цените. Ценообразуването се превръща в жизненоважна стратегия в общуването с доставчици и клиенти. В условията на икономически спад откриването на правилната цена не е лека задача: обемите се ограничават, получава си излишък на мощности, а потребителите се ориентират към поевтини стоки. Всички тези факти теглят цените надолу. Често при икономическа криза нивата на заявки, на нужни материали и на клиентска активност стигат стойности, близки до критичния минимум. Кризисните условия предопределят дисбаланс в пазарните механизми, а от тук - и във възможността да се определят верните цени. По този повод анализаторите [6, 334-340] поставят на внимание някои индикатори: рязка промяна в структурите на цените; задълбочаване на тенденциите на клиентска задължнялост; рязка промяна в потребностите на клиентите; необичайни отклонения в клиентската чувствителност към цените; промени в отрасловата структура – като ситуация и като тенденции“.

Необходимо е непрекъснато измерване на ценовата еластичност на продажбите посред-

ством коефициента на еластичност и ползването на статистически методи за оптимизиране на връзката цена-печалба. Препоръчва се ползването на разработените методики от Е. Стоянов за измерване на ценовата еластичност [10, 97-100] на продажбите и статистически методи за оптимизиране на връзката цена-печалба. Анализът на еластичността на търсене от цената според Е. Стоянов е важен инструмент за управлението на предприятието поради възможността да се оптимизира печалбата. Регресионният и корелационният анализ при наличие на данни за ценови нива, обем на производство или продажби и размер на общи разходи за отделни отчетни периоди, дават възможност за определяне на средно-статистическия вид на функцията на търсене на определен продукт и функцията на общите разходи. За Е. Стоянов статистическите методи за оптимизиране на връзката цена-печалба установяват ценовата еластичност на продукта по емпиричен път, а не при пазарни проучвания – това е алтернатива при конкретизиране на ценовата еластичност на стоките. Полученият по този начин коефициент може да се сравнява и анализира с резултатите от пазарните изследвания.

Ефективното оползотворяване на информацията е предпоставка за ценообразуване, осигуряваща очакваните финансови резултати на фирмата, съобразяваща се с пазара и предизвикваща предвидени реакции у купувачи и конкуренти.

От управленска гледна точка ценовата информационна система е съвкупност от взаимно свързани елементи, от информация, методи и технически средства за нейното регистриране, обработване, анализиране и предоставяне за нуждите на фирменото управление. Тя следва да е в съответствие със спецификата на организационно структурното обезпечение на малката фирма. Според В. Пехливанов процесът на ценообразуването [7, 105] трябва да се възлага на управляващия фирмата или на специализиран съвет. За него съществен елемент е съчетаването на централизираното и децентрализираното управление на цените. В този смисъл за малката фирма политиката по цените е съществена част от работата на топ мениджъра който в повечето случаи е и собственик на фирмата. От друга страна, добра практика е създаването и на специализиран ценови съвет, който да разглежда проблемите във фирменото ценообразуване и да подпомага топ мениджъра

при тяхното решаване. В състава му влизат представители на счетоводството, пласмента и производството. Идеята е да се ползва взаимна компетентност и взаимно допълване при разглеждането, анализирането и разработването на варианти за решаване на възникнали ценови проблеми.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Едностранното, еднопосочното разработване на фирмените цени е силно рисково. То води до нереалистични резултати. Маркетинговата ориентация на ценовата политика изисква да се отдава приоритет на потребителските и на пазарните оценки. Определянето на ценовата политика е така необходимо на фирмата, както всеки друг аспект на процеса на вземане на ценово решение. Провеждането на деветте етапа на ценообразуване в малкия бизнес изисква ефективна информационна обезпеченост. В същото време всеки етап на ценообразуването е свързан с прилагането на различни методи за определяне на цените (разходни и пазарноориентирани), между които се изисква осигуряване на обвързаност, комбинираност и балансираност. Разходите, конкурентните цени и търсенето са критериите, които определят равнището на фирмените цени. Ефективното съчетаване на структурното с информационното ценово обезпечаване при фирменото управление е съществено условие за сполучливото осъществяване на етапите на ценообразуването в малкия бизнес.

ЛИТЕРАТУРА

1. Атанасов, Б., Й.Ковачева, Т. Пелов. Цени и ценообразуване. С., Университетско издателство „Стопанство”, 1994.
2. Димитров, И., Я. Димитров. Особенности при формиране на центрове на разходи. *Сборник доклади от Юбилейна международна научна конференция – 50 години катедра „Икономика и стопанско управление”*. С., Академик Пъбликейшънс, 2013, с. 147-152.
3. Димитров, И. Подход за дефиниране на стратегическите бизнеси на организацията. - *Годишник на Университет „Проф. д-р Асен Златаров”, Том XXXVIII*, Бургас, 2009.
4. Класова, Св. Цените – теория и практика. С., Сиела, 2001.
5. Минева, Е. Пазар, цени, маркетинг, С., 1993.
6. Марн, М., С. Мосс, Э. Чери. Ценообразование во время кризиса, *The McKinsey Quarterly*, М., 20.09.2008 - Цит. по Стоянов, Е., Логистика на контрола или контрол на логистиката по време на криза. - В: *Логистиката: настояще и бъдеще*, С., ИБИС, 2011, с. 334-340.
7. Пехливанов, В. Цените –характеристика, тенденции, политика. Велико Търново, Абагар, 1994.
8. Прайд, У., О. Ферл. Маркетинг: концепции и стратегии. С., „ФорКом”, 1996.
9. Стойчев, И. Ценова политика. С., НБУ, 2001.
10. Стоянов, Е. Теория на финансово-стопанския анализ. Дискусия, въпроси и тестове. Бургас, „ЛИБРА СКОРП”, 2013.
11. Стоянов, Е. Логистика на контрола или контрол на логистиката по време на криза. – В: *Логистиката: настояще и бъдеще*, С., ИБИС, 2011, с. 334-340.
12. Crawlens D. W. Strategic marketing management, 3-rd ed., 1990.

УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ И ПАЗАРНА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ НА ТУРИЗМА В БЪЛГАРИЯ

Братой Копринаров, Стоян Маринов

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND MARKET COMPETITIVENESS OF TOURISM IN BULGARIA

Bratoy Koprinarov, Stoyan Marinov
bgko@abv.bg

ABSTRACT

The necessity of a thorough analysis and practical realization of the relation “Sustainable Development – Competitiveness” of tourism at national and regional level is determined primarily by dynamically changing social, economic and environmental conditions. Unfortunately, the problems of sustainable development of tourism regions and destinations are a subject primarily of theoretical studies without any actual practical application aspect and result, and this has a negative impact on the tourism development. The present article examines the competitiveness of tourism in a specific destination as a function of the realization of the concept of sustainable tourism. The relationship between competitiveness and sustainability is specified and designed in terms of tourism in Bulgaria in the context of the new tourism policy of the European Union, in order to transform Europe into a major world tourist destination.

Key words: *tourism, sustainable development, competitiveness*

ВЪВЕДЕНИЕ

В теорията, и особено в туристическа практика и лексика, през последните години все по-масово навлизат понятията „устойчив туризъм” и „конкурентоспособност”, при това в разнообразна комбинация с други сходни понятия – устойчиво развитие, екологично равновесие, икономично ползване на туристически ресурси и други. Причини за този нов „прочит” на тенденциите в развитието на туристическия бизнес се коренят в редица обективни процеси и явления, характерни за последните десетилетия.

В края на 80-те години на ХХ век негативните влияния и последствия на туризма стават отчетливо осезаеми. Идентифицираха се сериозни проблеми от страна на масовия рекреационен туризъм, развиващ се преди всичко като икономически инструмент, несъобразен с устойчивото развитие на съответната дестинация. Същевременно в условията на икономическа криза и изпреварващо предлагане спрямо туристическото търсене, на преден план все по-остро излизат проблемите на конкурентоспособността на туристическите дестинации.

В този контекст, целта на настоящото изложение е в следните направления:

Да се конкретизира същността на идеята за устойчиво развитие и устойчив туризъм

Да се обоснове зависимостта между конкурентоспособността на туристическа дестинация и устойчивото развитие на туризма в нея.

Да се формулират насоки за повишаване на конкурентоспособността на туристическа дестинация чрез развитие на устойчив туризъм на примера на България.

УСТОЙЧИВО ТУРИСТИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

При прегледа на чуждестранната и българска литература по проблемите на туризма и рекреационната дейност, устойчивото развитие се анализира много често като процес за планиране и управление на териториалното развитие, т.е. като възможност за балансирано и хармонично развитие. В Брундландския доклад устойчивото развитие се дефинира като „развитие, което посреща потребностите на настоящите поколения, без да отнема

възможностите на бъдещите поколения да задоволяват техните потребности” [1]

Дефиницията за устойчиво развитие преминава през редица дискусии и значително еволюира през последните години. Дефинирането на понятието се разви не само в посока на разширяване на обхвата, но същевременно претърпя и редица качествени изменения, значително се задълбочи анализа и пълнотата на самото понятие [2].

Израз на тези промени в разбирането за „устойчиво развитие” е фактът, че социално-икономическите дейности вече се разглеждат през призмата и контекста на цялостното устойчиво развитие [3].

Във тази връзка е удачно да припомним сполучливото определение на Cronin, според което устойчивото туристическо развитие засяга най-вече социалната и икономическа устойчивост в дестинацията. Според същия автор, устойчивостта е необходимо да намери израз в „уважение към културата и средата на местната общност, икономиката и традиционния начин на живот, поведението на местните, социалната йерархия и политическия им модел” [4].

Устойчивото туристическо развитие включва оптималното използване на ресурсите, опазване на биологичното развитие, намаляване на екологичните, социалните и културни въздействия, увеличаване на ползите от опазване на средата и ползите за местните общества в дългосрочен план [5].

Без да навлизаме допълнително в детайлите на дискусията относно определяне същността на понятието „устойчив туризъм”, е необходимо да се посочи и една съществена специфика; налице са съществени различия по отношение разбирането за него от страна на представителите на туристическия бизнес и на редица автори за това развитие, с процесите и резултатите, които го съпровождат през последното десетилетие [6].

Според бизнеса, устойчиво развитие се свързва основно и преди всичко с обстоятелствата и факторите, които гарантират максимизиране на печалбата от стопанската дейност, а именно:

- ограничаване на замърсяването на средата на развитие на туризъм при минимални разходи за тази цел;
- установяване на технически и финансови възможности за съответната туристически дестинация или обект;

- гарантиране на ефективна възвръщаемост на инвестициите;

- стимулиране на съзнателно отношение към туристическата среда.

Обобщавайки част от становищата на специалистите по анализирания проблематика и изводите на Световната конференция за устойчив туризъм 95, може да се изведат следните акценти, отразяващи характеристиките на устойчиво развитие на туризма:

- управление на туризма, което гарантира опазването на ресурсите, от които зависи неговото развитие в рамките на следващите поколения;

- опазване на природния и културен капитал;

- контрол върху всеки индуциран ефект върху националното, културното наследство и традиционното поведение на местното население;

- превръщане и утвърждаване на критериите за качеството по отношение на опазването на ресурсите, степента на задоволяване на потребностите на туристите и степента на задоволяване на потребностите на местното население в приоритетни цели;

- развитие на туризма на основата на потенциалните възможности на локалната икономика и потенциала на туристическите ресурси.

Независимо от схематичния начин за посочване на особеностите в разбирането за същността на устойчиво развитие на туризма, съществените различия са налице. Докато бизнесът акцентира върху икономическите и финансови параметри, теоретичите на концепцията за устойчивост поставят ударението върху социокултурните проблеми, дългосрочното опазване на туристическите ресурси, т.е. налице е стремеж към търсене на дългосрочен баланс между икономически, социални и културни интереси.

Необходимостта от устойчиво развитие на туризма е резултат от обективни фактори и предпоставки, от една страна - от изчерпаемостта на природните ресурси и въздействието на субективния човешки фактор върху природната среда и туристическите ресурси, а от друга - от наблюдаващите се тенденции в развитие на туристическия пазар, в частност в туристическото търсене. Налице са:

- нарастваща загриженост за околната среда и културна чувствителност;

- осъзнаване от приемащите дестинации за ценността на ресурсите, които притежават, и тяхната уязвимост;

- тенденции водещи до преход от „активен“ към „културен“ турист, т.е. налице е ново ниво на метамотивация за туризъм;

- тенденции, обусловени от демографски фактори – застаряване на населението и нарастващо туристическо търсене на хората от „третата възраст“;

- тенденции, обусловени от здравето – нарастващо търсене на спа и уелнес-продукти;

- тенденции, обусловени от културата – търсене на културно-развлекателни и образователни туристически продукти;

- тенденции, обусловени от свободното време и от промени в стила на живот – търсене на по-кратки, но по-чести ваканционни пътувания.

КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ НА ТУРИСТИЧЕСКА ДЕСТИНАЦИЯ

Теми като устойчив туризъм, модерни технологии, иновативни маркетингови похвати не са само предмет на теоретични интерпретации, те носят и конкурентно предимство, от което всеки мениджър трябва да се възползва, особено в условия на криза.

Темата за конкурентоспособността и конкурентните предимства в стопанския живот има дълга история, но през последните години кореспондира основно с разработките на М. Портър. В резултат на изследванията си авторът достига до извода, че *„единственото смислено обяснение за конкурентоспособност на национално равнище е националната производителност“* [7].

В търсене на решение на задачата за конкурентните предимства на нациите, т.е. на условията за възникване на високопроизводителни отраслови сектори на националната икономика, М. Портър представя своята парадигма на конкурентоспособността. Тя се илюстрира с така наречения от него „диамант“ („ромб“), очертан от „детерминантите на националното предимство“. В модела е заложена идеята, че източникът на национално предимство е „взаимодействието на четири взаимно подкрепящи се елементи, свързани в система“. Детерминантите на националното предимство определят средата, която всяка държава създава и поддържа за своите отрасли; тези детерминанти са: факторните (ресурсните) условия; условията на търсенето; свързаните и

подкрепящите индустрии (клъстерите); фирмените стратегии, структурата и междуфирмената конкуренция [8].

Последователите на М. Портър в изследването на конкурентоспособността М. Фейрбанкс и С. Линдзи конкретизират възможностите за повишаване на отрасловата конкурентоспособност до следните препоръки: [9]

- подобряване на изучаването на потребителите с цел установяване на промени във високотелните клиенти и потребители и избор на целеви стратегически сегменти;

- проучване и реализиране на насрещна интеграция по „веригата на стойността“ на продукта с цел селективно търсене на възможности за овладяване на нови звена по веригата;

- осъществяване на иновации;

- коопериране с клъстерите на свързаните с индустрията фирми;

- изследване и разбиране на собствената относителна конкурентна позиция;

- преодоляване на прекаленото разчитане на основните производствени фактори като източник на конкурентно предимство;

- създаване на ефективен публично-частен диалог, като държавата следва да избягва политика на патернализъм.

Конкурентоспособността, национална или на конкретна туристическа дестинация, може да се разглежда като една комплексна реалност, която е невъзможно да бъде лесно измерена. В литературата се посочват редица важни компонента на тази категория, включително и в сферата на туризма.

Конкурентоспособността на туристическата дестинация става обект на сериозни теоретични и практически изследвания в началото на 90-те години на миналия век, предимно под егидата на Международната асоциация на научните експерти по туризъм (AIEST) [10]. През 1993 г. Б. Ричи и Д. Крауч представят своя първоначален вариант на системен подход за интерпретация на конкурентоспособността на туристическата дестинация [11]. На конгреса на AIEST в Аржентина през 1993 г., който е посветен на конкурентоспособността на далечните туристически дестинации, Е. Гутиерес и Е. Бордас предлагат собствен модел за изследване на проблема. Година по-късно се появява концепцията на Де Кейсер и Н. Ванхов, която е тествана в Карибския басейн, а след това приложена и в Словения [12]. Следват научните

модели на А. Пуун, Й. Мазанец, М. Манете, С. Хасан, Ч. Ким, Л. Дуайър, Е. Хиит [13].

При дефинирането на конкурентоспособността на туристическата дестинация се застъпват различни гледни точки. Вариациите се колебаят от тясно смислови определения, акцентиращи върху отделен важен показател за конкурентоспособността, като например пазарния дял (Анна-Мари д'Отесер), до крайно абстрактни дефиниции, припокриващи се с разбирането за националната конкурентоспособност (Б. Ричи и Д. Крауч). По-общите по характер тълкувания на конкурентоспособността на туристическата дестинация не съдържат конкретна методология за практически изследвания (Б. Ричи и Д. Крауч, Е. Хиит), докато други интерпретации са обвързани с операционализирани модели за емпирични изследвания (Й. Мазанец, М. Манете, Й. Йоон, Л. Дуайър). Отделните концепции се различават по обхвата на разглеждането на конкурентоспособността на туристическата дестинация, по вида и броя на използваните критерии и показатели за нейното измерване и оценка.

Според нас, на основата на многобройните интерпретации, биха могли да се разграничат следните основни тези:

Конкурентоспособността на туристическата дестинация е равнозначна на нейните количествени пазарни успехи, т.е. основно на нейния пазарен дял, изразен съответно по натурални показатели (брой туристи, брой ношувки) или по стойностен показател (приходи от туризъм).

Конкурентоспособността на туристическата дестинация се определя от вида и характера на продуктите, които тя произвежда и продава. От значение е способността на дестинацията да създава продукти с добавена стойност, които съхраняват нейните ресурси и поддържат пазарна позиция спрямо конкурентите.

Въздействието на туризма са определител на конкурентоспособността на туристическата дестинация. Успешна е тази туристическа дестинация, чийто туризъм води до устойчив икономически просперитет на населението на съответното туристическо място. Изследванията по въпроса с помощта на съвременни модели и изчислителни методи за икономическо равновесие показват, че експанзията на туризма често изтласква други отрасли и води по-скоро до променена индустриална струк-

тура, отколкото до разширена икономическа активност.

Конкурентоспособността на туристическата дестинация е интегрално следствие от взаимодействието на множество фактори. Според Л. Дуайър, „конкурентоспособността на туризма е цялостна концепция, която обхваща обвързаните с валутните курсове ценови различия, производителността на различните компоненти на туристическата индустрия и характеристиките на територията, определящи привлекателността на туристическата дестинация” [14]

Конкурентоспособността на туристическата дестинация е резултат на стратегическия мениджмънт и стратегическия маркетинг. А. Пуун предлага четири ключови принципа, които стратегическият мениджмънт на дестинацията трябва да следва, за да бъде тя конкурентоспособна - поставяне на преден план на околната среда, превръщане на туризма във водещ сектор, засилване на каналите за дистрибуция на пазара и изграждане на динамичен частен сектор [15].

Без да навлизаме в детайли на разграничените тези, ще приемем като представителен инструмент за количествен израз при оценка на конкурентоспособността на туризма в дадена страна, разглеждана като туристическа дестинация, „Глобалният индекс за конкурентоспособност”, възприет от Световния икономически форум [16]. Самият индекс включва различни компоненти, групирани в 12 стълба на икономическата конкурентоспособност.

Добрите световни практики убедително показват, че мениджмънтът за устойчиво развитие на туристическата дестинация би могъл значително да увеличи икономическите резултати и конкурентната позиция на дестинацията в дългосрочен план. Подобно управление следва да осигурява мащаб и вид на новите туристически обекти, които да са в синхрон с нуждите на местната общност и околната среда. За целта е необходима ефективна спомагателна структура с участието на всички регионални и местни заинтересовани страни, добро партньорство и ефективно лидерство между тях.

ПОЛИТИКА НА ЕС ЗА УСТОЙЧИВО ТУРИСТИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

Европейският съюз (ЕС) отделя все по-голямо внимание на многостранните положи-

телни въздействия на туризма. На първо място, туризмът се признава като важна стопанска дейност, която допринася значително за икономически растеж, за трудова заетост и за развитие на изостаналите региони в общността. На второ място, туризмът се възприема като важно средство за подобряване на имиджа на Европа и за популяризиране на европейския модел в света [7].

Отчитайки тясната връзка на туризма с природата, културата и социалния живот на хората, ЕС е убеден в безусловната необходимост от устойчиво развитие на туристическата дейност. Предпоставка за устойчивото развитие на туризма в ЕС е обединението на усилията на всички страни-членки и участници в сектора на основата на консолидирана политика, отразяваща приоритетите на Съюза, изложени в стратегията му „Европа 2020“: „Европа трябва да продължи да бъде водещата дестинация в света, способна да оползотвори своето богатство и разнообразието на териториите, които я съставят“.

В изпълнение на стратегическия приоритет Европейската комисия (ЕК) определя нова рамка за действие с цел повишаване на конкурентоспособността на туристическия сектор и засилване способността му за устойчиво развитие. За постигането на целта, използвайки пълноценно въведените с Договора от Лисабон компетентности на съюза, ЕК си поставя за задача да насърчава координиран подход към инициативите, свързани с туризма.

Лисабонският договор, новата икономическа стратегия на ЕС „Европа 2020“ и последвалите активни действия на ЕК по отношение на туризма, поставят нови предизвикателства пред българския туризъм.

Анализирайки състоянието на туристическия сектор в ЕС в контекста на стратегическата платформа „Европа 2020“, ЕК посочва следните предизвикателства и възможности пред европейската туристическа индустрия: [18]

- територията на ЕС като туристическа дестинация е изправена пред засилващата се конкуренция на нови развиващи се дестинации извън Съюза и извън Европа;

- в ЕС, а и в света като цяло се оформят и разрастват два специфични сегмента с голям туристически потенциал: хората на 65 години (20% от населението на ЕС) и хората с ограничена подвижност (127 милиона души в ЕС);

- прогнозираната промяна на климата в посока на глобално затопляне е заплаха като за европейските планински дестинации (липса на сняг), така и за европейските крайбрежни дестинации (наводняване на плажове);

- силно изразената сезонност в туристическата дейност оказва негативно влияние върху икономическите резултати на индустрията и върху трудовата заетост в нея.

Отчитайки съвременните предизвикателства пред европейската туристическа индустрия и иницирайки действия за изпълнение на стратегия „Европа 2020“ в областта на туризма, ЕК очертава рамката на новата консолидирана европейска туристическа политика. Началото е поставено с Декларацията от Мадрид като заключителен документ на неофициалната среща на министрите на 15 април 2010 г. по въпроса за бъдещето на туризма в ЕС. Следва Съобщението на ЕК от 30 юни 2010 г. до Европейския парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите „Европа — водеща световна туристическа дестинация — нова политическа рамка за европейския туризъм“. В него Комисията очертава основните насоки за създаването на една нова рамка за действие в областта на развитието на туризма в ЕС. За всяка от основните насоки ЕК проектира конкретни действия.

Основна цел на новата туристическата политика в Европа е да допринесе за „подобряване на конкурентоспособността на туристическата индустрия и да създаде повече и по-добри работни места чрез устойчиво развитие на туризма, както в Европа, така и в глобален мащаб“ [19]. Логическата обвързаност между необходимостта от повишаване на конкурентоспособността на туристическите дестинации и опазването на туристическите ресурси за бъдещите поколения позволи създаването „Дневен ред за устойчив и конкурентоспособен европейски туризъм“.

Според „Дневен ред“ намирането на точния баланс между подsigуряването на благополучието на туристите, нуждите на природната и културната среда, развитието и конкурентоспособността на дестинациите и бизнеса, изискват интегриран и цялостен политически подход, при който всички заинтересовани страни споделят едни и същи цели. Според документа, при преследването на конкретните цели е необходимо преодоляването на известни предизвикателства, специфични за сектора на туризма като:

- необходимост от устойчиво съхраняване и управление на природните и културните ресурси;
- намаляване на използването на ресурсите и замърсяването на туристическите дестинации;
- управление на промените в интерес на добруването на общността;
- намаляване на сезонния характер на търсенето;
- справяне с негативния ефект на свързвания с туризма транспорт;
- създаване на възможности за достъпен за всички туризъм;
- подобряването на качеството на работните места, предлагани в сферата на туризма;
- гарантиране на безопасността и сигурността на туристите, а също и на местните общности, които участват в предлагането на туристически услуги.

„Дневен ред” систематизира принципите за постигане на конкурентоспособен и устойчив туризъм в следните насоки: прилагане на цялостен и интегриран подход; дългосрочно планиране; постигане на подходящо темпо и ритъм на развитие; ангажиране на всички заинтересовани страни; прилагане на най-добрите налични знания и практики; активно и непрекъснато развитие на иновационната дейност, увеличаваща конкурентоспособността.

КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ ЧРЕЗ УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ТУРИЗЪМ

Ако направим опит логически да обвържем устойчивостта и развитието на туризма с концепцията на М. Портър за конкурентните предимства, в чисто емпиричен план, конкурентните предимства в българския туризъм може да се установят чрез анализ на конкретните туристически дейности.

Прилагайки концепцията на М. Портър за стadia на икономическо развитие, дори и елементарен анализ на конкурентните предимства на българския туризъм разкрива, че той все още се развива в т.нар. ресурсно-обусловен стадий [20]. За него е характерно, че международно конкурентните производства на страната се основават почти изцяло на предимства в сферата на първичните (базовите) производствени фактори: естествени ресурси,

добро географско разположение, благоприятни почвени и климатични условия за морски и планински рекреационен туризъм, изобилни и евтини източници на полуквалифицирана работна сила. Тук източник на предимства е само детерминантата „ресурсни условия (факторни условия)” на диаманта на М. Портър. Това силно ограничава обхвата на туристическите дейности, в които националните фирми могат успешно да заемат конкурентни позиции на международния туристически пазар. Доста условно можем да приемем, че българският туризъм навлиза в инвестиционно-обусловения стадий, при който конкурентните предимства се основават върху действието на две детерминанти: детерминантата на ресурсните условия - чрез осъществяване на инвестиции в тяхното подобряване; детерминантата фирмени стратегии, структура и „междуфирмена конкуренция”, основаваща се в значителна степен на идеята за устойчиво развитие. На този стадий от развитието си българският туризъм продължава да поддържа конкурентността си на основата на първичните ресурси, но главната цел вече е да се разширят предимствата му чрез използване на устойчивост.

По наше мнение туристическият сектор, обявяван за „приоритетен” в България, е доста далеч от характеристиките на устойчивото развитие и иновационно-обусловения стадий на развитие, характеризиращ се както с пълното включване в действие и на четирите детерминанти на „диаманта” на М. Портър, така и с прилагане на принципите на устойчиво развитие.

Практическото изпълнение на политиките за устойчив туризъм в България, в частност и в Черноморския регион, следва да се съсредоточат в прилагането и успешното реализиране на следните инструменти и мерки за устойчиво развитие и повишена конкурентоспособност:

- селектиране и лимитиране на туристическото развитие до „носещия” капацитет на туристическата територия;
- осигуряване на равни начала и задължения на всички участници в туристическото развитие;
- активно включване на местното население в обслужващите процеси;
- постигане на консенсус между членовете на обществото по отношение на получаваните ползи, загуби и вземани решения;

- провеждане на активна политика относно популяризирането на концепцията за устойчиво развитие на туризма и формирането на положителна нагласа в заинтересованите групи;

- гарантиране на опазването на екосистемите и чистотата на околната среда;

- подобряване на междуинституционалната координация за синхронизиране на дейностите, формиращи устойчиво развитие на туризма;

- създаване на ефективна управленска структура за координация на дейността на държавните органи и браншовите туристически сдружения за ефективно управление на локалните дестинации с цел устойчиво развитие.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Посоката, начертана от „Дневен ред“, Лисабонския договор и стратегията „Европа 2020“, изисква съвместни усилия от страна на всички туристически актьори. Необходими са лидерство, образователни и насърчителни действия от страна на държавните и общинските управленски субекти. Неправителствените национални, регионални и местни туристически организации следва да осъществяват разяснителни, координиращи и поддържащи действия. Туристическия бизнес трябва да проявява предприемаческа инициативност и иновативност.

ЛИТЕРАТУРА

1. Маринов, Ст., Б. Копринаров. Алтернативен туризъм. Бургас, 2010

2. Middleton, V., R. Hawkins, *Sustainable tourism: A marketing perspective*, Oxford, 1998.

3. Wahab, S., J. Pigram, *Tourism Development and Growth – the challenge of sustainability*, Routledge, NY and London 1997

4. Cronin, L., *A strategy for tourism and sustainable development*. World Leisure and Recreation Jurnal Fall, 12-18, (1990)

5. Стойкова, И. Законови предпоставки за развитие на устойчив туризъм в България. - *Годишник на СУ „Св. Охридски“*, ГГФ, 100, 2, (2008)

6. Harris, R., P. Williams., T. Griffin. *Sustainable Tourism: A Global Perspective*, Butterworth-Heinemann, 2002

7. Портър, М. Конкуrentното предимство на нациите. София, 2004, с. 19

8. Пак там, с. 105.

9. Портър, М. Fairbanks, Michael and Lindsay, Stace, *Plowing the Sea: Nurturing the Hidden Sources of Growth in Developing Countries*, Harvard Business School Press, Cambridge, 1997.

10. Mihalic, T., J. Sirse. *Slovenian tourism and tourism policy – A case study*. The Tourist Review 3, (1999), с. 34-47

11. Ritchie, J.R., Brent, G. Crouch. I. *The competitive destination: A sustainable perspective*. Tourism Management. 21, (2000), pp. 1-7.

12. Gutierrez, E., E. Bordas. *La Competitividad de los destinos turísticos en mercados lejanos*. AIEST, St. Gallen, 1993

13. Маринов, Ст. и др. Конкуrentоспособност на туристическата дестинация, Варна: ФИЛ, 2013, с. 37

14. Dwyer, L., P. Forsyth, P. Rao. *The price competitiveness of travel and tourism: a comparison of 19 destinations*. Tourism Management. 21(2000), pp. 9-22.

15. Poon, A. *Tourism, Technology and Competitive Strategies*. London, CAB International, 1993.

16. Институт за икономическа политика „Българската конкуrentоспособност в условията на криза – предизвикателства и възможни решения“. София, 2009

17. Европейска комисия. Съобщение на Комисията до Европейския парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите „Европа – водеща световна туристическа дестинация - нова политическа рамка за европейския туризъм. COM (2010) 352, Брюксел. 30.06.2010.

18. Маринов, С. Стратегията „Европа 2020“ и предизвикателствата пред българския туризъм. – *Сборник доклади от Международна научна конференция „Отговорен туризъм 2020“*, Том I, Варна, Наука и икономика, 2013, с. 23-31.

19. Commission of the European Communities. “A renewed EU Tourism Policy: Towards a stronger partnership for European Tourism”. Communication from the commission, COM(2006) 134 final, Brussels, 2006

20. Porter M., *The Competitive Advantage of Nations*. The Free Press, N. Y., 1990, p. 545.

ВЛИЯНИЕ НА ГЛОБАЛИЗАЦИЯТА ВЪРХУ ПОСРЕДНИЧЕСКИТЕ ДЕЙНОСТИ

Златина Караджова

IMPACT OF THE GLOBALIZATION ON THE ACTIVITY OF TOUR OPERATORS

Zlatina Karadjova

E-mail: zlatina_karadjova@abv.bg

ABSTRACT

Tour operators realize the relationship between manufacturers of basic and additional travel services and their potential and real customers. They are the ones that transform the tourist goods and services in the form and shape exciting Act of purchase. The Globalization is a structural process that ensures a high potential for the development of international tourism. It reveals new opportunities for boom of travel agencies by development of all modes of transport, with the help of which a global freedom to move quickly is created; stimulates the growth of tourism through global electronic information and communication technologies and networks, as well as through global media; creates in developed societies new configuration of social time by crushing the non-working and fragmentation of the holiday.

Key words: *tourism, tour operators, globalization.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Изясняването на същността на посредничеството в туризма изисква да се направи съпоставка на туризма с другите индустрии. За разлика от традиционните индустрии, в туризма се предоставят предимно услуги. Туристическата услуга не може да се придобие, но може да се получи и съответно потреби. Услугите са невеществена форма на продукта, потребяват се в момента на тяхното производство и обикновено имат индивидуално или местно проявление, т. е. оценката за тяхното качество е субективна, защото се прави само от този, който я ползва. Друга характерна особеност е, че качеството на услугите зависи главно от човешкия фактор и от условията, при които се извършва. Проявяват се като резултат на живия труд в действие, а не като застинал в материален продукт резултат.

На услугите са присъщи характеристики, които следва да се отчитат при разработването, оформянето и предлагането на туристическия продукт:

- нематериалност - туроператорите и туристическите агенти всъщност продават удобства от пребиваването, а не самите стаи;

- неподвижност - туристическият продукт не съвпада с местоживеенето на потенциалния потребител;

- неделимост - не може да има “разкъсване” на връзката между услугата и този, който я продава на потребителя;

- несъхраняемост - услугите не могат да се складираат, да се позиционират, да се охлаждат или дълбоко замразяват;

- неравномерност във времето - продажба на услугите самостоятелно или продажбата им, придружена с продажба на стоки, е най-важната причина за тази особеност на услугите. [13]

Е. Костов привежда и други характеристики на услугите, в частност на туристическите:

а) туристическата услуга носи отпечатъка на своя създател: общата и професионалната квалификация и култура на персонала;

б) върху качеството на туристическия продукт оказват влияние редица психологически фактори: настроение, емоции, преживявания, типаж и др.;

в) туристическа услуга извън туристите не съществува.

Туристическата услуга е своеобразен мост между туристическия персонал и туристите, по който преминава туристическият бизнес.

По своята същност тя представлява “съвкупност от целенасочени действия в сферата на обслужването, които са ориентирани към осигуряване на потребностите на туриста”. [14]

С настоящата статия се поставя следната основна цел: *да се анализира и оцени влиянието на глобализацията върху дейността на туристическите посредници.*

Конкретните изследователски задачи, с решаването на които се постига тази цел, са:

- дефиниране на посредническите дейности;
- открояване на техните основни характеристики;
- изясняване същността на глобализацията;
- анализиране влиянието на глобализацията върху международния туризъм, в частност дейността на посредниците.

Обект на изследване са туристическите посредници – пътнически агенции.

ФАКТОЛОГИЧНА РАМКА

Пътническите агенции, подобно на всички останали организационно-правни и икономически форми на един или друг вид човешка дейност, възникват като следствие на обективно обусловени потребности. Масовизирането на туризма и утвърждаването му като значимо обществено явление обуславят формирането на туристическия пазар като обособена част от стоковия. Затрудненията в реализацията на туристическия продукт и усложняването на пазарната обстановка на определен етап от развитието на туризма предизвикват потребност от стимулиране, улесняване и опростяване срещата между търсене и предлагане. Тази потребност има обективен характер и може да бъде задоволена само по организиран път, при стриктно отчитане и съчетаване на икономическите интереси на различните участници в пазарните отношения. Така се стига до появата на специфични звена на туристическия пазар, които са в услуга както на предлагането, така и при подпомагане на търсенето в избора, организацията или покупката на туристическото пътуване. По-важни страни от същността характеристика на пътническата агенция, разглеждана като сложно и богато на съдържание понятие, могат да бъдат систематизирани и дефинирани върху основата на това, че тя е [10]:

- организационно-правна и икономическа форма за осъществяване на определен вид дейност;

- стопанско предприятие, което осъществява своята дейност с цел постигане на положителен финансов резултат;

- първично туристическо предприятие, което е създадено и функционира, за да обслужва туристическия отрасъл и задоволява потребности във връзка с пътуването и пребиваването;

- междинно звено в системата на туризма, което опосредства пряко или косвено връзката между търсенето и предлагането;

- предприятие, което осъществява дейността си в сферата на обращението, във връзка с реализацията на собствен или чужд продукт;

- туристическо предприятие със своеобразна „производствена” дейност, изразяваща се в организирането на туристически пътувания с обща цена или предлагането на други собствени услуги.

Пътническата агенция е междинно звено на пазара, което по-обстойно може да бъде дефинирано като: стопанско предприятие, което е създадено и функционира с цел пряко или косвено осъществяване на връзката между търсенето и предлагането на туристическия пазар посредством „производство” и реализация на собствени или продажба на чужди услуги.

В друга трактовка пътническата агенция се определя като „стопанско звено, което организира и продава на местни и неместни граждани собствени групови и /или индивидуални туристически пътувания с обща цена и / или посредници при продажбата на туристически услуги и стоки и на туристически пътувания с обща цена, произведени от други стопански единици. [2]

В съвременните условия посредниците се възприемат като „производители” на информация и услуги за клиентите си, следвайки направлението от „създадени за потребителя” към „предизвикващи потребителя” посредством:

- класифициране на специализираните туристически сайтове според потребностите на клиента;

- сдружаване с нови посредници, които предлагат сродни услуги;

- създаване на екстранет за постоянни клиенти;

- използване на предприемчиви техники за дистрибуция на специфични оферти и информация. [4]

Може да се обобщи, че посредниците осъществяват връзката между производителите на основни и допълнителни туристически услуги и техните потенциални и реални потребители. Те са тези, които трансформират туристическите стоки и услуги във вид и форма, възбуждащи акт на покупка.

Пътническата агенция е юридическо лице, обединяващо в един комплексен туристически продукт чужди, разнородни услуги от свое

име, за своя сметка, на собствен риск и отговорност и функциониращо с цел реализиране на печалба.

По-конкретно необходимостта от посредници в туризма най-общо е обусловена от териториалната откъснатост и отдалеченост на търсенето и предлагането в туризма. Милионите потребители не са в състояние да проучат всестранно условията и възможностите за пътуване, които се предлагат на много и различни места.

Таблица 1

Предимства и недостатъци от използването на посредници в туризма

	<i>За първичните туристически предприятия</i>	<i>За туристите</i>
Предимства	<p>Продават на едро Прехвърлят риска на посредника Освобождават се от отговорността по продажбите Редуцират разходите за промоции и реклама Осигуряват достъп до много и далечни пазари Стимулират предлагането на допълнителни услуги Допринасят за развитието на алтернативните видове туризъм Създават работни места Съдействат за развитие на инфра- и суперструктурата Подпомагат позиционирането на обекта Изграждат позитивен имидж на туристическата дестинация и съответните стопански образувания в нея</p>	<p>Предлагат по-ниски цени Предоставят сигурност по време на пътуването и престоя Спестяват време чрез квалифицирани консултации в етапа на търсене Въздействат за подобряване на качеството на предлагания туристически продукт Изискват унифициране на качеството в големите хотелски и ресторантски вериги Предлагат експертна помощ и информация Включват в стопанския оборот културни и исторически забележителности, посещенията на които разнообразяват престоя на туристите Активизират други стопански дейности.</p>
	<i>За първичните туристически предприятия</i>	<i>За туристите</i>
Недостатъци	<p>Липса на свобода при определяне на цените Невъзможност за въздействие върху дистрибуцията, промоциите и рекламите Ограничен поглед върху пазара Задържане на продажбите на определен обект</p>	<p>Предлагане на тези продукти, услуги, обекти и дестинации, които посредникът сметне за добре, т.е. ограничаване на избора Поднасяне на подвеждаща информация Необосновано вдигане на цените, особено в резултат на консолидиране на посредниците</p>

Тук е необходимо наличието на звено, което да посредничи между туриста и първичните туристически предприятия и да създаде оптимални условия за среща на търсенето с предлагането. От друга страна, те

изпълняват функцията по рекламиране на продуктите и услугите, произвеждани и предлагани от стопанските организации, опериращи в отрасъл „Туризъм“. Трето: играят ролята на фасилитатори, защото потребителите често се нуждаят от професионална

помощ при подготовка, организиране и самото осъществяване на туристическото пътуване.

Независимо от факта, че понятието глобализация през последните години най-често се среща в икономическата литература, не съществува пълна яснота за този термин както в концептуален, така и в практически план. От една страна, защото явленията и процесите в света са сложни и противоречиви, а от друга, защото глобализационните процеси не се оценяват еднозначно.

Професорът по социология от Калифорнийския университет М. Castells например определя глобализацията като „нова капиталистическа икономика”, изброявайки основните ѝ характеристики: информация, знания и информационни технологии. Според него, посочените фактори са главните източници на растежа, на производителността и конкурентоспособността на предприятията и страните. Новата икономика се организира предимно чрез мрежовата структура на мениджмънта, производството и разпределението, а не от отделните икономически агенти, както по-рано и именно това я превръща в глобална. [6] А. Gidens е съгласен с Castells. Продължавайки мисълта на D. Bell [1] за така нареченото *кодифицирано знание*, Gidens твърди, че то е основният ресурс на постиндустриалното общество. [3]

Други специалисти разглеждат глобализацията като по-тясно понятие: процес на сближаване на потребителските предпочитания и универсализация на асортимента на предлаганата продукция в целия свят, при който световните продукти изтласкват местните. [9]

За първи път терминът глобализация е използван от Тиодор Левит (Th. Levit) в статия, публикувана в списание Harvard Business Review през 1983 година. [16] Левит разглежда глобализацията като сливане на пазара на отделните продукти, произвеждани от големите транснационални корпорации (ТНК). Главен популяризатор на новата категория обаче става Кеничи Омае (K. Ohmae). [17] Според него световната икономика зависи от взаимозависимостта между трите центъра на триадата (Европейски съюз, САЩ и Япония). Омае твърди, че икономическото значение на държавите намалява, а ролята на регулатор на стопанството се поема от глобалните компании.

Повечето спорове и публикации на тема глобализация засягат икономическите аспекти

на този важен проблем, както и въпроса: обратима ли е глобализацията, каква част от земното кълбо обхваща и ще доведе ли до установяване на единен унифициран модел в икономиката, държавата, културата. Определението, предложено от Международния валутен фонд (МВФ), е свързано изключително със сферата на „...растящата взаимозависимост между страните в света благодарение на увеличените обеми на международното обращение на стоки и услуги, потоци от капитали, както и по-динамичното разпространение на технологиите”. Представителите на UNIDO им опонират. Те определят процесите на глобализация като „преструктуриране на световната икономика, в процеса на която се разширява разрывът между тези нации, които са достигнали критическата промишлена маса, необходима за осигуряване на глобална конкурентоспособност и останалите”. [18]

Много изследователи и публицисти признават обаче, че глобализацията води до важни промени не само в сферата на икономиката, но и във всички сфери на обществено-икономическия живот. Глобализацията е всеобхватен процес, който следва да се коментира от различни гледни точки. Едно от главните проявления на глобализационните трансформации е в сферата на икономиката. Глобализацията като процес е по-широк и по-сложен от интернационализацията и транснационализацията, тъй като предполага и тяхното развитие. [5] Затова важният методологически и практически въпрос е: какво е съотношението между понятията глобализация, интернационализация, международно икономическо сътрудничество, международна икономическа интеграция.

В резултат на международната кооперация на производството, развитието на международното разделение на труда, външната търговия и международните икономически отношения, се засилват взаимовръзките и взаимозависимостта на националните икономики; тяхното нормално развитие е невъзможно, без да се отчита външният фактор. Това явление е прието да се нарича интернационализация на икономиката. *Интернационализацията на икономиката* представлява засилване на взаимовръзката и взаимозависимостта на икономиките на отделните страни, влиянието на международните икономически отношения върху националните икономики, участие на страните в световното

стопанство. Интернационализацията на икономиката преминава през няколко етапа. Тя се реализира чрез международното икономическо сътрудничество: засяга преди всичко, сферата на обръщението и е свързана с възникването на международната търговия (края на XVIII – началото на XIX век). В края на XIX век се засилва международното движение на капиталите.

Международното икономическо сътрудничество означава развитие на устойчиви икономически връзки между страни и народи, преместване на производствените процеси извън националните граници.

Следващ етап е международната икономическа интеграция, обективно обусловена от задълбочаване на международното разделение на труда, интернационализацията на капитала, глобалния характер на научно-техническия прогрес и откритостта на националните икономики и свободата на търговията.

Международната икономическа интеграция означава сближаване и взаимно приспособяване на националните икономики, включването им в единен производствен процес в интернационални мащаби. Тя може да се характеризира като процес на икономическо обединение на страните на основата на разделието на труда между отделните национални стопанства, взаимодействие между икономиките им на различни равнища и различни форми, чрез създаване на дълбоки и устойчиви взаимовръзки.

Международната икономическа интеграция е перспективна степен на развитие на световната икономика, качествено нов и сложен етап на интернационализация на икономическите връзки. На тази степен не само се осъществява сближаване на националните икономики, но и се осигурява съвместно решаване на икономическите задачи. Следователно, икономическата интеграция може да се представи като процес на икономическо взаимодействие между страните, водещо до сближаване на икономическите механизми, приемащо форма на междудържавни споразумения и съгласувано регулиране от междудържавните органи.

Може да се предложи следното разбиране за разглеждано явление: „Глобализацията е обективен процес на уплътняване на разнородните връзки и влияния в световен мащаб, който се състои в: първо, глобалното преместване на капиталите, стоки, хора и информация става все по-интензивно; второ, в резултат

на това радикално нараства възприемчивостта на отделните държави и народи към разнообразните обусловености и въздействия на международната среда.” [11]

Понятието интернационализация включва всички дейности, които една организация предприема извън националните граници. Тя се възприема като екстензивен процес, който води само до количествена промяна на стопанските дейности. За разлика от процесите на интернационализация, тези на глобализацията се състоят не само в географско разширение, а също и във функционална интеграция на международните дейности.

Влиянието на глобализацията върху туризма [7], в частност посредническите дейности, се осъществява на две нива. Едното касае предпоставките и условията за осъществяване на туризма като дейност. То се нарича инфраструктурно ниво и има отношение към транспортната инфраструктура, към характера на информационната система, към структурирането на свободното и работно време. Това са фактори, чиято същностна промяна в процеса на глобализация води след себе си до трансформации в условията, характера, мащабите и насоките на развитие на съвременната посредническа дейност.

Другото ниво касае онези промени в стила на живот на съвременния човек, които се предизвикват или поне се благоприятстват от глобализацията и имат пряко отношение към мотивацията за предприемане на туристическо пътуване. Става дума за промените в битието на съвременния човек, от които се поражда определена „воля за туризъм”. Това е „ниво на метамотивацията за туризъм”.

Глобализацията разкрива нови възможности за бум на посредническите дейности чрез стремглавото развитие на всички видове транспорт и най-вече на въздушния, с помощта на който се създава глобална свобода за бързо придвижване; стимулира се растеж на туризма чрез глобалните електронни информационни и комуникационни технологии и мрежи, както и чрез глобалните медии; създава се в развитите общества нова конфигурация на социалното време чрез раздробяване на неработното време и фрагментиране на ваканционното такова.

Второто ниво на влияние на глобализацията – това на метамотивацията за туризъм – обхваща онези нейни структурни влияния върху начина на живот на съвременния човек,

в резултат на които се интензифицират мотивите му за туризъм.

От една страна, демографското застаряване на развитите общества, което има положително влияние върху развитието на туризма, където на туристите от третата възраст се гледа като на „големия пазар на бъдещето“; от друга страна - детериториализацията на живота на хората, в чиято основа лежат множество фактори, които ерозират социалното значение на физическата дестинация – това са мобилността на съвременния човек, участието му в мрежите на транснационалния бизнес, въвлечеността му в дейности с глобален обseg, както и интензивните миграционни процеси, осъществявани без прекъсване на връзките с родните места.

Глобализацията създава условия индивидуалният човешки живот да протича все повече като „живот сред чужденци“. Налице е силно плурализиране на стиловете на живот; нещо, което има преки последици в областта на туризма. Колкото по-широк става спектърът на стиловете на живот, пораждан при детериториализиране на човешкото битие в процеса на глобализация, толкова по-разнообразна ще става и мотивацията за предприемане на туристическо пътуване.

И така, глобализацията е структурен процес, осигуряващ висок потенциал за развитие на международния туризъм. Електронните технологии, средствата за глобална мобилност, компютъризирането на информационните и резервационни системи, които стават и по-удобни за манипулиране, и по-икономични като разход на средства, са едното измерение – инфраструктурното – на благоприятните възможности, осигурявани от глобализацията. От друга страна, тя предизвиква такива промени в стиловете на живот на развитите общества, които са източник на засилено търсене на туристически продукти. [8]

Наблюдавайки туристическото търсене в глобален аспект, може да се посочи неговото диверсифициране, т.е. съвременният турист не съсредоточава търсенето си само в традиционни или модерни за момента дестинации, а се ориентира към страни, които могат да предложат екзотика и екстремност. Стандартизация на продуктите в глобален аспект се наблюдава само в ниския ценови сегмент, където търсенето и предлагането са хомогенни.

По отношение на предлагането, може да се обобщава, че туроператорите, хотелиерските, кетъринговите и транспортните компании работят в условията на жестока конкуренция и един от печелившите ходове е тяхното обединяване и joint venture на хоризонтално и вертикално ниво.

На международния пазар на туристическите агенции [12] европейските и японските компании са най-големите в света. Немският пазар е доминиран предимно от немски туристически агенции, по-малко от други европейски и почти от нито една извън Европа. Връзки с други фирми на територията на Европа се осъществяват по два начина: първият - създаването на отделна фирма, закупуване на такава или инвестиране в чужбина (хоризонтална интеграция), вторият – инвестиране в други етапи от веригата на добавената стойност.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В глобалната икономика ефективно и конкурентоспособно туристическо предприятие ще бъде това, което:

1. Успее да приложи информационната и телекомуникационната системи, за да изучи световния пазар на факторите за производство и пласмент: именно там то ще е в състояние да получава изгода от съотношението между недостига и излишъка на ресурси в глобален мащаб и осъществява избора на място и начините за тяхното използване.

2. Знае, че конкурентното предимство се определя от интелектуалния капитал и от производителността, най-добре в комбинация с факторите, които в достатъчно количество се намират на глобалния пазар: тогава мащабът на производство и реализация на туристическия продукт създава условия както за финансирането, така и за откупуването на иновациите.

3. Заложил на персонала като основно конкурентно предимство и реализира на практика концепцията за „учене през целия живот“.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бел, Д. Възникването на постиндустриалното общество, С., 2000.
2. Георгиев, А., М. Василева. Туроператорска, агентска и транспортна дейност в туризма, С., Паралакс, 2000, с. 11.

3. Гидънс, А. Социология, С., Прозорец, 2003, с. 534.
4. Казанджиева, В. Иновативни решения за електронна търговия в посредническата дейност. - Сборник доклади от научна конференция „Алтернативи за развитие на съвременния туризъм. В., издателство ”Наука и икономика”, 2010, с. 164.
5. Каракашева, Л., Л. Менчева, Д. Динков, Б. Маркова. Международен бизнес. С., Призма, 1998, с. 18.
6. Кастельс, М. Постиндустриалният мир и процеси глобализации. – *Мировая экономика и международные отношения*, 2000, № 3, с. 91.
7. Копринаров, Бр., Туризм и толерантност в условията на глобализация се свят. - *Международна научна конференция „Предизвикателства пред туризма през 21 век”*. С., УНСС, 2012, с. 295-298.
8. Копринаров, Бр. Културен туризъм и култура на туризма в контекста на глобализацията. - *Годишник на Университет „Проф. д-р Асен Златаров”*, 2010, кн.2, с. 53.
9. Кох, Р. Менеджмент и финанси от А до Я, СПб., Издателство Питер, 1999, с. 65.
10. Нешков, М. Пътнически агенции и пътнически транспорт. В., УИ на ИУ – Варна, 1996, с. 12-13.
11. Парашкевова, Л. Малкият индустриален бизнес в глобалната икономика. В., ВСУ „Черноризец Храбър”, 2004, с. 10-77.
12. Парушева, Т. Глобалният туризъм: икономически модел на новото хилядолетие. - *Сборник доклади от научна конференция „Алтернативи за развитие на съвременния туризъм”*. В., издателство „Наука и икономика”, 2010, с. 52.
13. Пеев, П. Маркетинг в туризма. Пловдив, Полиграфия, 1991, с. 42.
14. Рибов, М. Управление на конкурентоспособността в туризма. С., Тракия-М, 2003, с. 39.
15. Шимаи, М. Глобализация как источник конкуренции, конфликтов и възможностей. – *Проблеми теории и практики управления*, 1999, №1, с. 52.
16. Levit, Th. The Globalization of Markets. – *Harvard Business Review*, 1983, May – June.
17. Ohmae, K. The Bordless World: Power and Strategy in the Interlinkes Economy, Fontana, 1990.
18. UNIDO The Globalization of Industry: Implications for developing Countries beyond 2000, Vienna, December, 1996, с.2.

УЧЕНИЯ ЗА НАУКАТА НА ПОТРЕБИТЕЛСКОТО ПОВЕДЕНИЕ

Христина Михалева

TEACHINGS ON THE SCIENCE OF CONSUMER BEHAVIOR

Hristina Mihaleva

E-mail: ch.michaleva@abv.bg

ABSTRACT

Knowledge of the consumer, his behavior and needs is essential for business success of companies. Researchers have long attempted to unravel the mystery of consumer behavior. Reasons, motives and engine for this behavior have been the subject of research for many years. Several basic theories of consumer behavior have become popular, but research is continuing even today. This article tries to present the most significant of these teachings and to show their characteristics and peculiarities. The consumer is king and the company that was able to satisfy their needs the best will be successful in the market.

Key words: users, consumers, consumer behavior, rational person

ВЪВЕДЕНИЕ

Актуалност на темата. Съвременните потребители все по-ясно осъзнават мястото и важноста си за съществуващите компании и тяхната екзистенциалност. Стремещт за задоволяването на потребителските потребности и натискът на консуматорите в търсене на най-доброто на най-добра цена променя из основи класическия бизнес-модел. Днес потребителите определят какъв да бъде продуктът/услугата, кога ще потребяват, колко биха предпочитали и до голяма степен налагат на производителите и ценовия диапазон, в който да закупят стоката. Тези промени в поведението на потребителите наред с отражението им върху бизнеса се наблюдават едва в последните години - сравнително отскоро у нас (има се пред вид сравнително малкият натрупан опит на функциониране на родния бизнес в условията на пазарен механизъм) и доста поотрано в развитите икономики. Актуалността на темата се определя от необходимостта да бъдат представени отделните етапи на съзряване и формиране на потребителското поведение през годините на изграждане на съвременното човешко общество, както в глобален аспект, така и у нас.

Обект на изследването: Науката за потребителското поведение

Предмет на изследването:Развитието на науката за потребителското поведение през годините на формиране на съвременното общество;

Методи на изследването:

- кабинетно проучване;
- сравнителен анализ;
- структурен анализ;
- авторови наблюдения.

Основна цел: Да се представят основните етапи в развитието на науката за потребителското поведение наред с техните характеристики и специфика

Задачи:

- да се обследва и проучи теоретичната постановка по набелязаната проблематика;
- да се открият етапи в цялостното развитие на науката за потребителското поведение;
- да се открият характерни специфики и присъщи особености ;
- да се обобщат резултатите от анализа.

ИЗЛОЖЕНИЕ

1. Хомо Икономикус

Данни за формирането на направлението потребителско поведение като самостоятелна дисциплина и съответно последвалото отделяне от единното семейство на маркетинга се откриват в изследванията на редица автори. В чисто исторически план най-рано отвеждат

публикации на Адам Смит, Бернард Мандевил, Адам Фергюсън. Те представят за първи път една от най-старите теории, с помощта на която може да бъде обяснено поведението на консуматора. Моделът на Хомо икономикус /Homo Economicus/ представя потребителя като рационален индивид, чието поведение се определя от икономически критерии като цена, качество, продукт. Приема се, че действията му са логически и последователни, но могат да се повлияят и от други мотиви. Отношението цена – качество на дадена стока например може да изиграе решаваща роля при вземането на решение за покупка. Природата на човешкия индивид в миналото, настоящето и бъдещето поставя пред него предизвикателството да задоволява своите потребности. В действителност, на потребителя все по-често му се налага да преодолява несъответствието между ресурсите, с които разполага, и нарастващите потребности. Хомо икономикус е онзи рационален тип, който се стреми за задоволи своите потребности с минимален разход на средства, действия или усилия. Този икономически модел може да бъде прехвърлен като основополагащ по отношение на поведението на консуматора.

2. Демонстративно потребление

В противоположност на теорията за Хомо икономикус се развива теорията за Демонстративния консуматор /conspicuous consumption/. Поведението на потребителя се определя от социални подбуди и отхвърля принципа за рационалността. Продуктите, обект на потреблението, играят ролята на символи, посредством които индивидът се отъждествява в обществото. Този социологически модел поставя потреблението във връзка с йерархията в обществото. Стоките/услугите за потребление се използват като символи на социалния статус. Тяхното предназначение изпълнява още една важна роля, а именно – средство за комуникация с останалите членове на обществото. Притежаването на луксозна вила в Монако е израз на съответстващо високо положение в обществото, завидно финансово положение и желание на собственика ѝ да демонстрира това състояние. Потвърждение в полза на тази теория могат да бъдат намерени в „Капиталът“ на Карл Маркс, както и в „Теория на свободната класа“ („Theory of the Leisure Class“) на Торстен Веблен. Корените на демонстративното потребление могат да бъдат открити в „Капиталът“ на Маркс като

„култ към неодушевените предмети“[7, с. 26]. Според него произведените стоки се представят пред обществото като „неща“, от които всеки индивид има нужда и трябва да притежава. Потребителят обаче определя сам за себе си как да възприема потребителските стоки, които се предлагат и съответно се продават на пазара. Икономистът Торстен Веблен публикува своята „Теория на свободната класа“ през далечната 1899г. Той отхвърля модела на рационалния „хомо икономикус“ и описва социалните различия като „първостепенна функция на потреблението.“[8, с. 233] Със своето изследване Веблен предлага не само определение на явлениято „демонстративно потребление“, а също така изяснява и неговото значение. Той представя и своята теория за социалното господство със средствата на потреблението. Веблен описва господстващата обществена класа като налагаща норми за потребление посредством охолно и излишно консумиране на стоки и услуги, с което подтикват по-низшите класи да им подражават в съответствие с материалните си възможности. Потреблението и нормите за престиж създават обществена йерархия, а всеки неин член, независимо от кой обществен слой, се стреми да подражава на по-високо разположените класи, инвестирайки цялата си енергия и възможности, за да превърнат този идеал в действителност. [8, с. 92] Потреблението на отделния индивид се използва за създаването на различни социални групи, а принадлежността към дадена група се свързва с определен житейски статус и утвърждаване в социалната йерархия. Във всяко общество, което познава частната собственост, е характерно отделният индивид да се стреми да притежава толкова, колкото заобикалящите го „приятели“, с които споделя едно и също социално ниво. Веблен предлага една опростена преценка за по-бързо ориентиране в социалното положение: „Сравни се със съседа“[8, с. 47] В обобщение той твърди, че най-характерно за демонстративното потребление е лозунгът: Само охолството носи престиж.

3. Психология на масите

На трето място се нарежда моделът на масовата психология. Това е теоретично течение в психологията, което привлича много последователи по времето на Ваймарската Република. Приема се, че индивидът губи рационалността под въздействието на масовата психология. Най-известната публикация,

представяща това течение, е „Психология на масите”, публикувана през 1895 г. във Франция от Густав Ле Бон. Неговото изследване събужда бурни дискусии и му създава редица противници, както и привърженици. Под „маса” Ле Бон разбира хора, обединени около някакъв повод, които изграждат и принадлежат към определена голяма група. Специфично за масата от хора е, че тя придобива „душа” и изграждащите я отделни индивиди изгубват своята индивидуалност, чувства и съзнание. Групата може да бъде разглеждана като едно същество, ръководено от масовата психология. „То се подчинява на закона на духовното обединение на масите” [7, с. 28]. Ле Бон е на мнение, че изучаването на психологията на масите може да бъде много полезно. Склонността на масите да придобиват една обща духовност, а изграждащите я отделни членове да изгубват собствената си индивидуалност, чувства и желания, може да бъде много успешно използвана от добре подготвени и познаващи психологията на масите водач.

Ле Бон описва не само характеристиките на масите, а също така и методите, посредством които те могат да бъдат управлявани. Един сигурен метод според него е: Да представиш пред масата от хора една идея просто като едно твърдение, без доказателства и аргументи. Този метод обаче би имал резултат, само когато твърдението се повтаря постоянно и многократно и се представя по един и същ начин. Когато едно твърдение бъде повторено достатъчно пъти, в масите се създава душевно течение, което задвижва могъщия механизъм на заразата: „Вътре в масите започват да се пренасят идеи, чувства, възбуда, вярвания, като при заразяване с микроби.” [7, с. 28] Ле Бон разглежда психологията на масите като достатъчно могъщо средство за формиране на културата и обществото по нов начин. Посаждането на нова идея или традиция в „Душата на масите” въздейства върху изкуството и традициите.

4. Метод на психоанализа

На четвърто място при изследването на потребителското поведение може да се посочи моделът на психоанализа. Авторите, ориентирани към психология на потреблението на отделния индивид, също отричат рационално мотивираното потребителско поведение. През 1930г. психологът Фриц Фелер пробно издава списание, ориентирано към психология на рекламата. Две години по-

късно публикува базираното върху психоанализа изследване „Психодинамика на рекламата”. Двайсет години по-късно психоанализът на потреблението получава нов тласък в развитието си посредством изследването на мотива. Характерно за него е, че си поставя за цел не само да интерпретира поведението на консуматора, но и да представи на критиците на рекламата една нова теоретична база.

Значително влияние върху развитието на психологията на рекламата, пазарните изследвания и потреблението, изиграват тезите на най-популярния представител на психоанализа – Зигмунд Фройд. В началото на двадесети век той публикува серия от статии [5], в които представя значителна част от своята теория за психоанализа. В основата на неговата теория стои разбирането на човешкото съзнание посредством методите на психоанализа. Опознаването на „аз“-а на личността съдейства за развитието на потреблението, изследването на пазара и психологията на рекламата. В своята теория Фройд предлага съзнанието на индивида да бъде разглеждано на две нива – съзнателно и подсъзнателно. Това негово виждане създава бурни дебати между изследователите в сферата на маркетинга. Привържениците на методите на психоанализа са на мнение, че онзи, който успее посредством рекламата да стимулира решаващите подсъзнателни човешки мотиви, е в състояние да „принуди” потребителя да закупи даден продукт/услуга, без това да е негово осъзнато желание. Теорията на Фройд не отхвърля и чисто рационалните аргументи, които също играят важна роля при покупката на потребителски стоки. В теорията на психоанализа относно потребителското поведение подбудите имат съществено влияние върху индивида и биват разглеждани като продукт на съзнанието и „аз”-а. Те са по-скоро рационални и ръководят рационалното поведение на потребителя, т.е. потребителят се държи рационално на пазара. Обяснението на това поведение е просто: Съзнателното „аз” не иска да си признае подсъзнателните подбуди, които всъщност стоят в основата на неговото поведение.

Относно теорията на Фройд и отражението ѝ върху консуматора, Джеймс Ейнджъл и съавтори описват в своята книга „Поведение на потребителите” следния пример: „Този процес /въздействието на подсъзнателно ниво/ ускори широко разпространеното твърдение, че на потребителите може да се

влиятелно на подсъзнателно ниво с помощта на психометрични методи и без тяхно съгласие, принуждавани към такава реакция, която е желана от рекламодателя”[4, с. 54]

5. „Модерно” консуматорско общество

За начало на формиране на модерното консуматорско общество се посочват годините след 1955 г. В основата на това разграничение стоят няколко основни причини. Наблюдава се икономически растеж, повишаване на доходите на хората и съответно повишаване на разходите им за стоки за потребление. В резултат на настъпилите промени се заражда нова идея спрямо потреблението и мястото му в обществото. Старите представи и критерии, според които обществото може да бъде „рамкирано” като възраст, доходи, образование, се заменят от идеята за една сегментирана средна класа. Според изследователите на пазара, специалистите в областта на рекламата и защитниците на потребителите, „новият потребител” не е индивид, ръководен от рационални подбуди или елемент от лесно повлияващи се маси. Той се приема повече като нов, платежоспособен, сегментиран слой от средната класа на обществото. Експертите определят, че решенията му за покупка са базирани на психосоциални подбуди.

6. Невро маркетинг

Невромаркетингът е ново направление в маркетинга, което произлиза от навлизането на най-съвременните чисто медицински методи за изучаване на човешкия мозък и мисловна дейност. Изследванията са опосредствани от изключително скъпия и сложен медицинския апарат, наречен ядрено-магнитен резонанс. Тази нова технология дава възможност да се „погледне” в човешкия мозък и да се проследи дейността му, без да се използват радиоактивни вълни. Невро маркетингът разглежда потребителите и потреблението от една напълно нова перспектива. Той очертава и изследва механизмите, които протичат в мозъка на консуматорите и управляват негово поведение на пазара. Стремешът на изследователите в сферата на невро маркетинга са насочени към определяне на модела, по който се формират мотивите за покупка. Изследванията потвърждават, че съществуващият универсален модел на мотивите съответства с почти идентичен невробиологичен такъв. Откритията в тази сфера доказват, че „протичащите в мозъка несъзнателни биологични процеси в нашия мозък имат далеч по-силно влияние върху потреблението и поведението,

отколкото ние самите предполагахме и съзнателно преживяваме.”[6, с. 15]

Невро маркетингът отхвърля някои ключови за класическата маркетинг теория постулати и по научен път доказва, че всъщност те са заблуда и не водят до реално разбиране на поведението на потребителя.

На първо място се отхвърля митът за потребителя, който взема решение за покупка съзнателно. Изследователите на мозъка твърдят, че „между 70 и 80% от нашите решения се вземат несъзнателно, а останалите около 30% ни най-малко не са толкова свободни, колкото на нас ни се струва, а се подчиняват на една програма, която се е установила като успешна в хода на еволюцията”[6, с.17]

Вторият отхвърлен мит гласи: Потребителите взема своите решения рационално. Изследванията показват, че действията на хората са насочени към търсене на максимум положителни емоции.

Третият мит е: Единственото, което има значение, е цената. Мозъчните изследвания показват, че размислите на потребителя по отношение на цената са съпроводени със също толкова интензивно търсене на емоции.

Моделите на поведение на мъжете и жените по отношение на потреблението се доближават все повече един до друг, а разликите играят все по-малка роля. Медицинската апаратура показва, че мозъкът на жените и мъжете функционира крайно различно и който желае да спечели жените потребители, съответно мъжете потребители на своя страна, не бива да подхожда еднакво към двата пола.

Следващият отхвърлен мит гласи: Съвременният потребител е имунизиран към маркетинговите реклами и трикове. Това мнение се налага, доколкото е прието, че днешният потребител е добре информиран, а обществото е наясно с „промиващата” мозъка рекламна цел. Всъщност човешкият индивид има много ограничено въздействие върху това което се случва в неговото безсъзнателно мислене. „Много сигнали и послания, изпратени от реклами и продукти, не достигат до съзнанието, но въпреки това влияят масивно върху мисленето и поведението.”

Възрастните потребители са онези, които осигуряват оборотите днес и утре. Да, маркетинговите специалисти, отдавна са установили с помощта основно на маркетинговите изследвания, че потребители в тази възрастова група разполагат с най-много финансови средства. Невро маркетингът обаче е на мнеч-

ние, че точно тази същата група харчи тези ресурси с максимално нежелание.

Невро маркетингът е все още доста млад, за да убеди всички производители и търговци в своите предимства, но е факт, че компании като „Униливър“, „Проктър енд Гембъл“, „Кока Кола“ вече използват неговите подходи и методи.

Още една причина за големия успех на невро маркетинга е, че той предлага подробен базисен модел как потребителите и потреблението фактически функционират. Той дава обяснение на множество продажбени практики, като ги обосновава научно. По мнение на множество експерти, представеният от невро маркетинга подход е дълго търсената „вълшебна пръчица“ за разбиране на потребителите, техните мотиви, емоции и значение.

7. Консуматорското социалистическо общество в България

Формирането на социалистическото консуматорско общество е белязано от промяната в икономическото развитие на страната за периода 1948 – 1989 г. Характерно за епохата на социализма е създаването на „солидна материално-техническа“ база на обществото”.[2, с. 148] За икономиката на страната за този период е характерно превръщането на държавата в единствен стопански субект, а народното стопанство е в зависимост от плановото развитие и централизираното управление. Партията-държава чертае посоката на развитие посредством поставени планове за действие, наречени „петилетки“. „В резултат на I и II-я петгодишен план България се превръща в промишлено аграрна страна с развита индустрия и механизирано селско стопанство.” [2, с. 122] Партията насочва огромни капиталовложения за развитие на промишлеността с ускорени темпове и най-вече към структуроопределящи отрасли като химическа промишленост, електропроизводство, добивна промишленост, тежка металургия и машиностроение. „Към средата на 70-те години окончателно се постига превес на промишлеността, произвеждаща средства за производство, над тази за предмети за потребление.”[3, с. 210]

За населението е характерна пълна заетост, задължително образование и безплатно здравеопазване. Продуктите за потребление са малко на брой и доста оскъдни. Днешните четиридесетгодишни помнят със сигурност, че масово децата можеха да се радват на велосипед с марка „Балкан“, а възможностите

за избор на автомобил към онзи момент бяха доста ограничени. На пазара се предлагат возила само от източния блок, а за придобиването им се чака с години. Покупката на жилище е било не по-трудно от днес, но проблемите към онзи момент не са били в липса на средства (както е характерно за съвременния българин), а по-скоро в липсата на достатъчно построени жилища, необходими за всичко стичащи се от селото към града. Не по-различно е състоянието със стоките за ежедневна употреба. Обзавеждане, телевизори, готварски печки, хладилници - всичко може да бъде намерено бързо и лесно „по другия начин“, т.е. с добри познания и „връзки“. По нормалния за днес начин – директно с едно посещение на търговския обект, е било невъзможно. Отново са изготвяни дълги листи с желаещи, на които се е налагало да си изчакат реда и съответното зареждане с желаната стока.

Потребителското поведение на социалистическия консуматор се отразява в неговото ежедневие. В стоките и услугите, които го заобикалят, купува и използва ежедневно. Животът на масовия български „пролетарий“ е започвал много вероятно с измиване на зъбите с паста „Поморин“, която била неизменно използвана от родители и деца. (все още не са били произвеждани детски пасти за зъби, както и други марки). Мъжете се бръснат с крем за бръснене „Каро“. Закуска - със салам „Бургас“ и филия бял хляб (без марка - от държавния „Хлебозавод“), намазана с „Първомайска лютеница“ или пастет „Апетит“. Всички ученици се обучават от учебници, отпечатани в издателство „Просвета“. Домакините към края на осемдесетте години имат възможност да използват автоматична перална машина „Перла“ и едноименен прах. Банани, мандарини и други екзотични плодове могат да бъдат намерени в магазина само по Нова година и отново се чака на дълги опашки. В бакалията се намират два вида сирене – краве и овче, кренвирши и шпеков салам „Бургас“; бял хляб, „Добруджа“ и типов, сирене „Крема“ и русенско варено. На щанда за захарни изделия още се намират „Лимонови резенки“, локум „Обикновен“ (с розоберачки), вафли „Морени“, бонбони „Таралежки“ и „Троен лешник“, бисквити „Еверест“ и „Златна есен“, шоколадите LZ и „Кума Лиса“, като в последните години преди краха на социализма последно

изброените „екстри“ отдавна са изчезнали от рафтовете.

Социалната политика по времето на социализма е белязана от липса на инфлация, стабилни цени и доходи на населението. Тя дава импулси за формиране на „западен“ тип консуматорски нагласи в обществото. „Всъщност социалните блага продължават да вървят по линията на обществените фондове, но тяхното захранване се поддържа трудно.“ [3, с. 212] В модерна Европа бурно се развиват процеси на масово формиране на консуматорско настроено общество. Тези тенденции се прокрадват все по-настойчиво и сред българския „пролетариат“. За разлика от пазарната икономика, централизираната и планова такава не успява да удовлетвори нарастващите консуматорски потребности. Пренебрегването на баланса между тежка и лека индустрия, между селско стопанство и промишленост, между икономическа ефективност и социална целесъобразност води до перманентен стоков дефицит. Стабилните и бавно растящи доходи на населението подтикват към нарастващо търсене на дефицитните стоки, което се проектира в дълги листи с потребители, чакащи да си закупят стоки за бита и ежедневието. Все по-трудно е този дисбаланс да се прикрива и системата се оказва неспособна да предостави висококачествени и разнородни стоки.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение може да се обобщи, че поставените от автора задачи са изпълнени, доколкото ограниченията в обема налагат представянето на ученията в по-стегнат вид. Приема се също, че отделното представяне на натрупаното с годините знание в сферата на потребителското поведение е формирано по реда на възникване и позволява да се открият отделните етапи от неговото развитие. Същото може да се твърди и по отношение на описаните характеристики и присъщи особености.

Познаването на ученията за потребителското поведение има своето безспорно значение. Усилията на редица изследователи и

мощни компании и до ден-днешен са насочени да оптимизират натрупаните в тази сфера знания и опит, за да разгадаят тайната на потребителското поведение. Безспорна е и необходимостта от по-задълбочено изследване на профила на българските потребители, голяма част от които носят отпечатъка и мисленето, характерно за социалистическото консуматорско общество.

ЛИТЕРАТУРА

1. Банков, Кр. *Консумативното общество*. С., Издателска къща „Лик“, 2009, ISBN 978-954-607-779-0.
2. Иванов, Р. Народното стопанство през епохата на социализма (1949 – 1989г.). - *Диалог*, бр. 4, 2007, бр.4, с.116 - 150;
3. Марчева Илияна. Проблемите на модернизация при социализма: Индустриализацията в България, Изследвания по история на социализма в България 1944 – 1989. С., Издателство Графимакс ООД, 2010, ISBN 978-954-92194-8-7
4. Энджел, Дж., Р.Блэкуэлл, П.Миниард. Поведение потребителей. Санкт Петербург, Издательство „Пинтер“, 1999, ISBN 5-314-00093-8, с. 54.
5. Freud Sigmund, *Jenseits des Lustprinzips*, Leipzig, 1921; *Massenpsychologie und Ich – Analyse*, Leipzig, 1921; *Das Ich und das Es*, Leipzig, 1923; *Abriss der Psychoanalyse. Das Unbehagen in der Kultur*, Frankfurt am Main, 1953.
6. Häusel Hans – Georg, *Brain View, Warum die Kunden kaufen*, Haufe – Lexware GmbH & Co. KG, Freiburg, 2012, ISBN 978-3-648-02938-1.
7. Nepomuk Gasteiger, *Der Konsument, Verbraucherbilder in Werbung, Konsumkritik und Verbraucherschutz 1945 – 1989*, Campus Verlag GmbH, Frankfurt am Main, 2009, ISBN 95478-3-593-39161-8, S.26.
8. Veblen, Thorstein, *Theorie der feinen Leute. Eine ökonomische Untersuchung der Institutionen*, Frankfurt am Main, 1998, S. 233.

ИНВЕНТАРИЗАЦИОНЕН МЕНИДЖМЪНТ НА СКЛАДОВИТЕ НАЛИЧНОСТИ. БАЗОВ МОДЕЛ ЗА ИКОНОМИЧЕСКИ ЕФЕКТИВЕН ОБЕМ НА ПОРЪЧКАТА

Стоянка Петкова - Георгиева, Сотир Богословов

INVENTORY MANAGEMENT OF STOCK ON HAND. BASIC ECONOMIC ORDER QUANTITY MODEL

Stoyanka Petkova - Georgieva, Sotir Bogoslovov
E-mail: s.p.petkova@gmail.bg

ABSTRACT

The authors focus on one of the main cost generators in production or retail organizations – the inventory kept on hand. After revealing the three main aspects in which inventory limits the financial freedom of an organization the analysis shows that they behave differently – when the amount of inventory on hand increases some of the costs related to it also increase while others decrease. That requires the development of a mathematical model to determine the optimal inventory size and, consequently, the optimal order size to replenish inventory so that total inventory costs are minimized.

Key words: *inventory management, inventory costs, order quantity, continuous inventory system, periodic inventory system*

ВЪВЕДЕНИЕ

Инвентаризационният анализ е един от най-популярните обекти на изследване на управлението като наука. Една от причините за това е, че на практика всяка стопанска организация поддържа определено количество инвентар. Въпреки че под инвентар често се разбира складираната готова продукция, той може да има различни изражения като например полуготова продукция на различен етап от преработката, необработени материали, ресурси, трудов ресурс и парични средства в наличност. В допълнение към това, целта на инвентара е не само да се посрещне потребителското търсене. Компаниите често акумулират големи количества суровини като средство за хеджиране срещу промени в пазарните условия. Но каквато и да е целта и формата на инвентара, той често представлява голяма финансова тежест за фирмата. Според някои изследвания [2] в САЩ, стойността на произведената продукция, поддържана в наличност, представлява около 30% от общата стойност на инвентара в страната. Следователно, ако една компания има в наличност инвентар на стойност 10 млн. щ.д., цената на поддържането му (вкл. застраховка, загуби,

обезценяване, лихви, пропуснати ползи, складови разходи и др.) би била приблизително 3 млн. щ.д. Ако поддържаната в наличност готова продукция бъде намалена на половина до 5 млн. щ.д., то около 1,5 млн. биха могли да бъдат спестени от разходите за инвентар, което представлява значително намаление на разходите.

ИЗЛОЖЕНИЕ

1. Елементи на инвентаризационния мениджмънт на активите

Предназначение на инвентара

Компаниите и организациите поддържат в наличност определено количество инвентар с различно предназначение. Най-широко разпространеното е чрез наличността от готова продукция да бъде посрещнато потребителското търсене за даден продукт, особено в сферата на продажбите. Но потребителското търсене може да бъде и под формата на служител, който взема от склада за материали касета за принтер или хартия, или на дървообработващ работник, който взема необходимите му за производството материали от склада. Обикновено бива поддържано определено ниво на инвентар, чрез което да бъде

посрещнато очакваното потребителско търсене. Въпреки това, тъй като търсенето в общия случай не е известно със сигурност, допълнителни количества биват поддържани в наличност, наричани често *защитни* или *буферни* наличности. [5] Тяхното предназначение е да бъде подсигурано непредвиденото увеличение на търсенето.

Допълнителни количества инвентар биват натрупвани и за да се посрещнат сезонните или цикличните вариации в търсенето при някои стоки. Компаниите произвеждат продукция, когато търсенето е слабо, за да бъде посрещнато повишеното търсене на асортимента им на по-късен етап, тъй като капацитетът на производствените им мощности често е недостатъчен, за да се посрещне сезонното търсене. Това позволява да бъде постигнато относително еднакво натоварване на производството през цялата година.

От друга страна, компаниите често закупуват големи количества инвентар, за да се възползват от флукуациите в ценовите нива като форма на хеджиране срещу очаквани бъдещи повишения в цената или поради възможност да се използват преференциални цени при по-големи поръчки. Например веригата Уол-Март е известна с това, че често изкупува цялата готова продукция на някой от доставчиците си на перилни и миещи препарати на много ниски цени, като след това се възползва от възможността да продава на крайните потребители с големи отстъпки спрямо конкурентите си. [3] Друг случай на купуване на големи количества е, когато някой от доставчиците е в състояние на ликвидация и фирмата има възможност да се снабди с голямо количество стоки на ниска цена. Поръчки за значителни количества се правят и когато е по-ефективно да се поръчва наведнъж, вместо да се правят голям брой отделни поръчки за по-малки количества.

Голям брой производствени предприятия считат за необходимо да поддържат наличности от запаси на различните етапи от производствения процес, за да се осигури независимост на операциите и да се избегне спиране на производството и забавяния. Инвентар от суровини и части е винаги наличен, за да не бъде забавяно производството като резултат от закъснели доставки или невъзможност на някой от доставчиците да изпълни задълженията си. Полуготова продукция се поддържа в наличност между всеки етап на производството, за да може то да продължи плавно в

случай на повреди в производствените машини или при други причини за спиране на някой от етапите на производствения процес. Също така, инвентарът от готова продукция и части в края на производствения цикъл позволява на фирмата да посрещне търсенето в случай на проблеми с производството.

Търсене

Основен елемент и изходна точка при мениджмънта на инвентара е потребителското търсене. Инвентарът съществува с цел посрещане на потребителското търсене. Потребителите могат да бъдат вътрешни за организацията (например машинен оператор, който чака за част или полуготов продукт, който да обработи) или външни като крайни потребители или прекупвачи. Следователно, от изключителна важност за ефективното управление на инвентара е правилната оценка на търсенето. [2] Прогнозирането и инвентаризационният мениджмънт са директно свързани.

Търсенето на артикули от инвентара бива класифицирано като зависимо и независимо. Артикулите, обект на *зависимо търсене*, са най-често части или материали, използвани в производството на крайния продукт. Т.е. количеството необходими артикули е функция на планирания брой готови продукти.

Артикулите, обект на *независимо търсене*, в общия случай представляват завършена продукция, необходимият брой от която не е свързан с вътрешните процеси във фирмата. Независимото търсене обикновено е външно и, следователно, извън директния контрол на организацията. [3]

Инвентаризационни разходи

Съществуват три основни вида разходи, свързани с инвентара: разходи по поддръжката, разходи по попълване на инвентара и разходи, свързани с недостиг. *Разходите по поддръжката* са инвестициите, които организацията се налага да прави, за да съхранява в добро състояние инвентара си. Те варират в зависимост от обема на инвентара и от продължителността на съхраняването му. Следователно, по-високият обем от артикули, поддържани в наличност, налага да бъдат инвестирани повече средства. Разходите по поддръжката може да включват пропуснатите ползи от капитала, инвестиран в инвентар, преки разходи по съхранението като наем, отопление, охлаждане, осветление, охрана, логистика, лихви по заеми, използвани за закупуване на инвентар, обезценяване, излизане

от продуктивния каталог на артикули, които се поддържат в наличност, разваляне на стока, повреди, данъци и кражби.

Разходите по поддръжката най-често биват определяни по един от следните два начина: най-разпространен е методът, при който общите разходи по поддръжката се изчисляват за единица продукция за единица време престой в склада (месец, година и т.н.). В тези разходи се калкулират всички споменати по-горе такива и се представят като абсолютна стойност в дадена валута. Другият начин за представяне на разходите по поддръжката е като процент от стойността на даден артикул или от стойността на целия инвентар. Като цяло се приема, че разходите по поддръжка варират от 10 до 40% от стойността на произведен артикул. [6]

Разходите по попълване на инвентара често се представят като абсолютна величина за поръчка и не зависят от размера ѝ. Те се увеличават с нарастване на броя на поръчките. Могат да включват разходи по правене на запитване, по правене на поръчка, транспортни разходи, разходи за приемане, инспектиране, обработка и складиране, за одит и счетоводна дейност. [1, 6] Разходите по попълване на инвентара обикновено са в обратна зависимост от разходите по поддръжка: правенето на по-големи поръчки намалява разходите по попълване, но увеличава обема на инвентара и, следователно, нараства размерът на разходите по поддръжка.

Разходите, свързани с недостиг, възникват когато не може да бъде отговорено на клиентското търсене поради недостатъчен брой артикули в инвентара. Ако този недостиг доведе до отказ от поръчка от страна на клиента, разходите включват размера на пропуснатите печалби. Недостигът също води до по-ниско ниво на удовлетвореност на клиентите и до понижаване на склонността им да правят нови запитвания. Резултат от това е постоянната загуба на пазарни позиции или поне отстъпки, които се налага да правят фирмите, за да запазят клиентите си в случай на недостиг на наличности. [1, 5, 6] Когато търсенето е вътрешно за компанията, недостигът може да доведе до забавяне или спиране на производството, което води до загуби от непроизведена продукция и от ново стартиране на производството.

Загубите от неосъществени продажби поради недостиг на наличности се определят по-трудно, отколкото разходите по поддръжката

и по попълване на инвентара. Затова размерът на разходите, свързани с недостиг, много често е изключително субективен; степента, в която отразява действителността, трудно може да бъде определена. Разходите по недостиг възникват, защото поддържането на голям обем от стоки в наличност има своята цена и те са в обратно пропорционална зависимост от разходите по поддръжка.

Предназначението на инвентаризационния мениджмънт е да бъде използвана такава система за контрол на инвентара, която да показва необходимия размер на поръчките и датата, на която те трябва да бъдат направени, така че да бъдат минимизирани сумарните разходи на трите описани по-горе компонента на инвентаризационните разходи.

2. Системи за инвентаризационен контрол на активите

Съществуват два основни вида системи за контрол: *система за непрекъснат контрол* (или система с фиксирано количество) и *система за периодичен контрол* (или система с фиксиран времеви период). [5] Основната разлика между двете е, че при системата за непрекъснат контрол се прави поръчка всеки път за едно и също определено количество артикули, когато наличността падне под определено ниво, докато при системата за периодичен контрол се прави поръчка през предварително фиксиран времеви период, като поръчваното количество варира.

Система за непрекъснат контрол

При този вид системи, наричани още системи с фиксирано количество на поръчката, се следи нивото на наличност на всеки артикул. Когато запасът падне под предварително определено ниво, наречено *точка на поръчване*, се прави нова заявка, за да бъде попълнен инвентарът. Тази заявка е за фиксирано количество, което минимизира разходите по поддръжката и разходите, свързани с недостиг. Това количество често бива наричано *икономически ефективно количество на поръчка*. [5,6]

Преимущество на системата за непрекъснат контрол е, че обемът на инвентара се следи постоянно, така че мениджмънтът винаги има необходимата информация. Това е преимущество, особено що се касае до критични артикули от инвентара като резервни части и суровини. Въпреки това, постоянното следене на нивото на запаса може да бъде и слабост на този тип система.

Системи за периодичен контрол

При системите за периодичен контрол наличният инвентар бива преглеждан през определен период от време – например всяка седмица или в края на всеки месец. След като се определи наличността, се прави поръчка за такова количество, което да попълни запаса до изходното му ниво. [1, 5, 6] При този тип система нивото на запаса не се следи между периодичните проверки и затова като преимущество може да се изтъкне, че изисква малко усилия за водене на отчетност. От друга страна, това предполага по-малко директен контрол. Като резултат при този тип система се поддържат по-високи нива на запаси в сравнение със системите за непрекъснат контрол като превантивна мярка срещу изчерпване на запаса в рамките на фиксирания период. Последните също изискват всеки път да бъде определено количеството на поръчката.

Системите за непрекъснат контрол са значително по-разпространени от тези за периодичен. Ето защо по-долу ще бъде разгледан модел за определяне на фиксираното количество артикули, което да бъде поръчано при използването им.

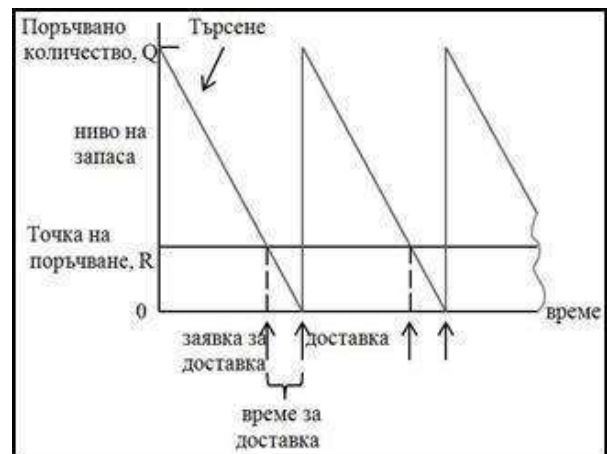
3. Базов модел за икономически ефективно количество на поръчката

При системите за непрекъснат контрол се прави нова поръчка за попълване на инвентара, когато запасът от даден артикул достигне т.нар. точка на поръчване. Разгледаният по-долу базов модел за икономически ефективно количество на поръчката (ИЕКП) е наричан още икономически ефективен размер на партидата. Негова основна задача е да дефинира поръчаното количество така, че да се минимизират общите инвентаризационни разходи.

Базовият модел за ИЕКП представлява математически модел, използването на който свежда до минимум сумата на разходите по поддръжката и разходите по попълване на инвентара. Моделът е изведен при следните опростяващи условия: размерът на търсенето е относително постоянен във времето; не се допуска недостиг на инвентара; времето между отправянето на поръчката и получаването на доставката е константа; поръчаното количество се доставя наведнъж. [2, 5]

Фигура 1 илюстрира система за непрекъснат контрол, основна за базовия модел за ИЕКП. Поръчва се количество Q , което е изразходвано с постоянна скорост през

определен период от време. Когато количеството на запаса намалее до точката на поръчване R , се прави нова поръчка, която отнема т.нар. *време за доставка*, за да бъде получена в склада. Поръчката бива доставена точно в момента, в който търсенето изчерпва наличния резерв от дадения артикул, с което не се допуска недостиг. Цикълът се повтаря отново и отново.

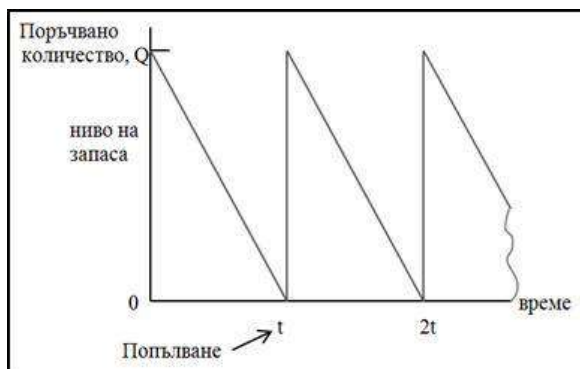
Фиг. 1. Цикъл на попълване на инвентара

Както бе споменато по-горе, Q изразява обем на поръчката, при който сумата на разходите за поддръжка и на разходите за попълване се минимизира. При увеличаване размера на поръчката тези два вида разходи са в обратна зависимост един от друг (при увеличаване на размера се правят по-малко на брой поръчки, но разходите за поддръжка на по-голям инвентар нарастват). Следователно, оптимизирането на разходите представлява компромис между тези две величини.

Разходи по поддръжката

Разходите по поддръжката обикновено се изразяват като абсолютна величина за един артикул за единица време престой в склада. Най-често се изчисляват на годишна база.

Общите разходи по поддръжката се определят от обема на инвентара, който се съхранява през годината, илюстриран чрез графиката на фиг. 2.

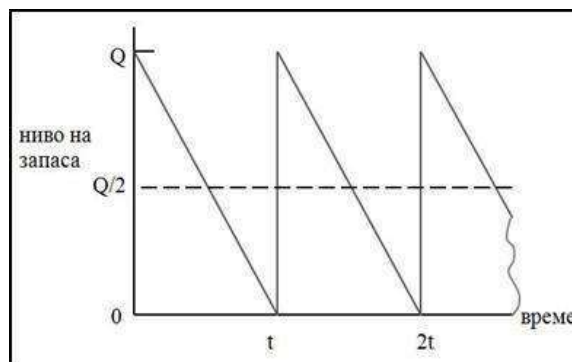
Фиг. 2 Изразходване на инвентара

На фиг. 2 с Q е представен необходимият обем на поръчката за попълване на инвентара, който мениджмънтът иска да определи. Правата, свързваща Q с точката от абсцисата t , илюстрира скоростта на изчерпване на инвентара или търсенето през дадения период t . Линията е права, тъй като се приема, че търсенето е известно и постоянно. Също така трябва да се отбележи, че нивото на инвентара никога не пада под 0, тъй като не се допуска недостиг. Когато нивото на запаса достигне 0, се приема, че новата доставка пристига след безкрайно малък времеви период – условие, известно като *моментална доставка*. [4] Това опростяващо условие е важно за базовия модел на ИЕКП.

На фиг. 2 се вижда, че в склада на организацията е налично количество от инвентара Q за безкрайно малък период от време, тъй като той постоянно бива изчерпван от търсенето. Инвентарът достига ново 0 само в точката t за същия по продължителност малък времеви период. Наличното количество на запаса винаги се движи между тези две екстремални стойности. Логично може да се допусне, че наличното ниво на запаса през един по-продължителен период е осреднената му стойност:

$$\text{средно количество на запаса} = \frac{Q}{2} \quad (1)$$

Средното количество на запаса се запазва независимо от размера на Q и броя на времевите периоди t , както е илюстрирано на фиг.3.

Фиг. 3 Средно годишно количество на запаса

След като се определи, че средното ниво на инвентара на годишна база е $Q/2$, лесно може да се изчислят разходите за поддръжката му за една година при известни средства C_c , необходими за поддръжката на един артикул на годишна база.

$$\text{годишни разходи за поддръжка} = C_c \frac{Q}{2} \quad (2)$$

Разходи по попълване на инвентара

Общите годишни разходи по попълване на инвентара се изчисляват като се умножат разходите за една поръчка, обозначени с C_o и броя на поръчките в рамките на година. [4,6] Тъй като се приема че търсенето е известно и постоянно, броят на поръчките ще бъде D/Q , където Q е размера на поръчката, а D е търсенето.

$$\text{годишни разх. по попълване} = C_o \frac{D}{Q} \quad (3)$$

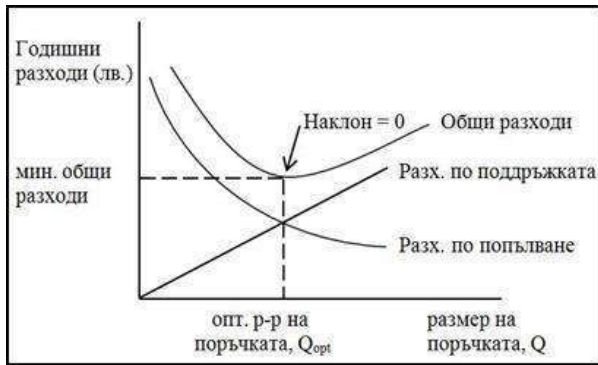
Единствената променлива в уравнение (3) е Q . И двата параметъра C_o и D са константи. Следователно, годишните разходи по попълване на инвентара зависят от размера на поръчката.

Общи инвентаризационни разходи

Общите годишни инвентаризационни разходи (TC) са сума от разходите за поддръжка и разходите по попълване на инвентара.

$$TC = C_o \frac{D}{Q} + C_c \frac{Q}{2} \quad (4)$$

Функцията е изобразена на фиг.4. Поради обратнопропорционалната взаимозависимост на двата вида разходи, включени в общите инвентаризационни разходи, кривата на общите разходи е изпъкнала.

Фиг. 4 Базов модел за ИЕКП

Оптималният размер на поръчката на фиг. 5 е нанесен на абсцисата на ниво, в което общите инвентаризационни разходи са най-малки. При този размер на поръчката правата, изобразяваща разходите по поддръжката, пресича кривата на разходите по попълване на инвентара. Това позволява да се определи оптималната стойност Q_{opt} , като се изравнят двете функции на разходите и така полученото уравнение се реши спрямо Q .

$$c_o \frac{D}{Q} = c_c \frac{Q}{2} \quad (5)$$

$$Q^2 = \frac{2c_o D}{c_c} \quad (6)$$

$$Q_{opt} = \sqrt{\frac{2c_o D}{c_c}} \quad (7)$$

Иначе казано, Q_{opt} може да се определи, като се диференцира функцията на общите разходи (4) и се изравни с 0 (наклонът ѝ в най-ниската ѝ точка е равен на 0) и така полученото уравнение ще се реши спрямо Q .

$$\frac{\partial TC}{\partial Q} = -\frac{c_o D}{Q^2} + \frac{c_c}{2} \quad (8)$$

$$0 = -\frac{c_o D}{Q^2} + \frac{c_c}{2} \quad (9)$$

$$Q_{opt} = \sqrt{\frac{2c_o D}{c_c}} \quad (10)$$

Минималните общи инвентаризационни разходи се определят като се замести стойността на оптималния размер на поръчката в уравнението (4).

$$TC_{min} = \frac{c_o D}{Q_{opt}} + c_c \frac{Q_{opt}}{2} \quad (11)$$

С последното уравнение се изпълнява и последният етап от цялостното прилагане на

базовия модел за изчисляване на икономически ефективното количество на поръчката. Всяка бизнес организация се стреми да постигне оптимален икономически ефект, като балансира, от една страна, поддържането на необходим инвентар, за да осъществява плавно производствения си процес, и от друга - това да се постига при минимално количество на „замразяване” на финансов актив и същевременно с минимални разходи за поддръжката на складовите наличности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Поддържането на определен обем от стоки, суровини, полуготова продукция и части в наличност е неизбежно за почти всички предприятия, особено за производствените и търговските. Въпреки че разходите за инвентара, които правят фирмите, представляват значително финансово бреме, гъвкавостта, гарантирана чрез него, в много случаи оправдава средствата.

За да бъде приложен модел за намаляване и оптимизиране на обема на инвентара във фирмата, мениджмънтът ѝ трябва много добре да е информиран за цифровото изражение на редица важни показатели. Това са например търсенето, различните компоненти на общите инвентаризационни разходи; необходимо е да се дава периодична надеждна прогноза за бъдещото потребление и за реакциите на потребителите в случаите на изчерпване на инвентара или прекъсване на производството. За съжаление, изпълнението на всички тези критерии в реалните пазарни условия е трудно постижимо. Затова във всяко мениджърско решение относно размера на поддръжания инвентар се съдържа голяма доза риск.

Необходимо е да се отбележи, че разгледаният модел цели намаляване на разходите за предприятието. Все пак основна движеща сила на всеки икономически интерес би трябвало да е не следенето на разходите, а генерирането на печалби. Затова авторите правят забележката, че преди да се вземе решение за редуциране размера на инвентара, мениджмънтът на фирмата трябва да се съобрази с многообразието от измерими и неизмерими в цифрово изражение фактори, които биха се оказали последствие от едно такова решение.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bonini C. and Bierman H, Jr., *Quantitative Analysis for Management*, Irwin/McGraw-Hill, USA, 1997.
2. Bozarth C. and Handfield B., *Introduction to Operations and Supply Chain Management*, Third edition, Prentice Hall, London, UK, 2012.
3. Galloway R.L., *Principles of Operations Management*, Thomson, London, UK, 2002.
4. Heizer J. and Render B., *Operations Management*, Tenth edition, Prentice Hall, London, UK, 2012.
5. Jacobs F.R., Berry W., Whybark D.C. and Vollmann T.E., *Manufacturing Planning and Control for Supply Chain Management*, Sixth ed., McGraw-Hill, USA, 2011.
6. Toomey J., *Inventory Management: Principles, Concepts and Techniques*, Kluwer Academic, Boston, USA, 2003.

ВИДОВЕ КЛИЕНТИ – ПОТРЕБИТЕЛИ НА БЪЛГАРСКИЯ ТУРИСТИЧЕСКИ ПРОДУКТ И ОСОБЕНОСТИ ПРИ ОБСЛУЖВАНЕТО ИМ

Златина Караджова

TYPES OF CUSTOMERS - CONSUMERS OF BULGARIAN TOURIST PRODUCT AND SPECIFICITY OF THEIR SERVICE

Zlatina Karadjova
e-mail:zlatina_karadjova@abv.bg

ABSTRACT

The main task of our priority sector "Tourism" is to determine how the needs of the costumers can be better served by us instead of by our competitive markets. Successful companies in the field of tourism are the ones that actually meet the best and most accurate taste of their target customers. They consider competitiveness as a comprehensive philosophy rather than episodic campaign. We should be market oriented and motivated by consumers of the Bulgarian tourist product and not only focus on the product and its price.

Key words: customers, consumers, tourist product.

ВЪВЕДЕНИЕ

Туризмът се определя единодушно от учени и специалисти като феномен на съвременното общество и един от най-динамично развиващите се отрасли на XX век и началото на XXI век. Според Световната организация по туризъм този отрасъл се явява основен експортен отрасъл за 83% от страните членки на тази организация. Туризмът се посочва като най-важен източник на валутни приходи за 38% от страните членки в Световната организация по туризъм. Туризмът е отрасъл, който отчита трайни тенденции в ръста на броя на туристите за света от 3% до 5% и ръст на приходите общо за света от 7% до 8%. Друг показател, който определя значението на туризма за икономиката на всяка страна, е участието на туризма при формирането на БВП. Показател за значението на туризма е и броят на заетите в отрасъла в световен мащаб - 8% от имащите право да се трудят. Туризмът е отрасъл, който усвоява около 13% от спестяванията на хората, като тенденция за бъдещето е този показател да се увеличава предвид динамичните промени в търсенето и предлагането, и непрекъснатото нарастващия интерес на хората да потребяват туристически продукти.

Изразът „туристически продукт” има много широк смисъл. Той покрива една твърде променлива реалност, която може да включва само един хотел, един ресторант, горски масив или тематичен парк, особена изява от типа на конгрес или фестивал, спортно или хоби занимание, но може да включи в комбинация всички посочени по-горе елементи в един глобален продукт под наименованието туристическо пътуване с обща цена. При това не трябва да се забравя, че туристическият продукт често се идентифицира от туриста с ефекта, който се очаква, или с представата за този ефект. Участниците в създаването му са много и различни, а това обстоятелство поражда необходимостта от съгласуване и интегриране на усилията и интересите на всички, които създават отделните компоненти на продукта. В качеството си на комплекс от услуги включва и общуването между туристите и местното население на посещения обект. [5]

Като съдържание понятието “туристически продукт” трябва да включва конкретна съвкупност от потребителни стойности, предназначени да задоволяват определен вид туристическо търсене. От гледна точка на характера на потребителните стойности, услугите и изделията, формиращи туристическия

продукт, се класифицират в няколко групи: транспортни услуги, услуги за осигуряване на ношувка и кулинарна продукция в туристическия обект, услуги за организиране на развлеченията на туристите, комунално-битови услуги, производство на сувенири и други стоки за потребление в туристическия обект. [6]

М.Нешков определя туристическия продукт като сложно по съдържание и абстрактно по характер понятие, като извежда следната дефиниция: специфична част от обществения продукт, представена като съвкупност от разнородни потребителни стойности, обединени и предложени на пазара като едно цяло с цел задоволяване на туристическите потребности срещу обща цена. [4]

Като една абстракция – „определяване“ на туристическите потребности, която отразява изискванията на туристите към това какво искат да получат чрез продукта съобразно своите възгледи, убеждения и интереси, го определя Е. Костов, [2] а в друг свой труд дава следното определение: комплект от туристически услуги и стоки, предлагани за една обща цена. [1]

Разглеждан в контекста на научното познание, туристическият продукт включва резултатите от труда под формата на услуги и веществени блага, осигуряващи придвижване, пребиваване, изхранване, развлечение, лечение или задоволяване на други туристически потребности. Това може да бъде резултат от превоза с различни транспортни средства при трансферите и екскурзиите на туристите. Възможно е да става въпрос за резултатите от хотелиерството и ресторантьорството с всички разновидности на средствата за настаняване и заведенията за хранене. Тук спадат също резултатите от туроператорската дейност и транспортното агентиране. Към туристическия продукт се отнасят също и резултатите от дейността на импресарските къщи и посредническите фирми за организиране на свободното време на туристите. Не на последно място, това могат да бъдат и резултатите от спортните, културните, лечебните, развлекателните и други дейности в туристическото обслужване. Туристическият продукт е резултат на трудова дейност. [7]

Й. Крипендорф [12] тълкува понятието като „пакет от услуги, асортимент от материални и нематериални блага, получени от комбинацията на резултатите от дейността на раз-

лични предприятия, която обаче туристът възприема в единство и като едно цяло”.

Не бива да се пренебрегва и определението на Валтер Фрайер, според когото „цялостният туристически продукт се състои от всичко, което се произвежда за туристите или това, което туристите потребяват“. [13]

И така се стига до следствието, че туристическият продукт е резултат на туристическата индустрия и представлява разнородна съвкупност, включваща осигурените и ползвани от страна на туристите развлечения, услуги от комунално-битово естество, подслон, храна и транспорт, както и много други блага, които са привидно безплатни и много често са причината и целта за осъществяване на туристическо пътуване - чист въздух и вода, топло слънце, сигурност и спокойствие; атмосфера, създаваща настроение, красиви природни дадености, архитектурни и исторически забележителности.

С настоящата статия се поставя следната основна цел: *да се анализират* националните и характерови особености на туристите, потребяващи роден туристически продукт.

Конкретните изследователски задачи, с решаването на които се постига тази цел, са:

- дефиниране на термина „туристически продукт“;

- открояване на видовете темперамент;

- посочване на основните характеристики на всеки вид;

- охарактеризиране на видовете националности, най-често посещаващи България в качеството ѝ на туристическа дестинация.

Обект на изследване са видовете потребители на българския туристически продукт и особеностите при тяхното обслужване.

ФАКТОЛОГИЧНА РАМКА

В съвременната световна туристическа индустрия участват потребители от над 200 нации и народности. Всички те се различават по национален произход, религия, пол, възраст, професия, социално-икономически статус, нрави, традиции, обичаи, навици, възпитание, поведение, ценностна система. „Клиентите са все по-претенциозни, информирани, запознати с технологиите, трудно се манипулират и умеят да ценят парите си.“ [3] Всеки турист обаче е първо човек и като такъв той се характеризира с определен темперамент.

Темпераментът (от лат. *temperamentum* – съразмерност, правилно съотношение) има

биологически обусловена структура, която отразява формално-динамическите аспекти на поведението и е предимно с вроден характер. В чист вид свойствата му се проявяват преди всичко в екстремални ситуации, тъй като именно те изискват повишаване на психическата активност на личността. Проявява се обикновено в способите, а не в ефективността на действията, което налага при анализ на поведението и дейността на индивида да се наблюдават не толкова крайните резултати, колкото пътя, водещ до тези резултати. [9]

Темпераментът е специфична, индивидуална проява на типа висша нервна дейност, характерна за индивида и проявяваща се в конкретните за него условия. Той е репрезентативен индикатор на определени поведения - на това как човек учи, търси и се адаптира към заобикалящата среда. Темпераментът е поведенческият стил или как поведението на личността се вмести в способностите, как съответства на мотивацията, защо съществува точно такъв тип поведение. [10] Може да се определи и като съвкупност от устойчиви индивидуални психични свойства, определящи динамиката на психическата дейност на човека и оставащи относително постоянни при различни мотиви, съдържание и цели на дейността. Той определя начина на реагиране на личността. Проявява се чрез скоростта и силата на реагиране и се обуславя от типа на нервната система. Психологическата характеристика на типовете темперамент се определя от следните основни параметри:

- сензитивност - за нея се съди по най-малката сила на външните въздействия, необходима за предизвикването на психична реакция у човека. Става дума както за най-малката сила на дразнителя, необходима за възникване на усещане, така и за най-малката степен на незадоволеност на потребността, която причинява психична реакция;

- реактивност - за нея се съди по това в каква степен индивидът реагира емоционално на външните или вътрешните въздействия с една и съща сила;

- активност - определя се от това колко дейно индивидът въздейства на околната среда, преодолява външните и вътрешните препятствия при осъществяването на своите цели;

- съотношение реактивност /активност - за него се съди по скоростта на протичане на психичните реакции и процеси;

- темп на реакциите - става дума за това кое е доминантно за поведението на индивида – случайните вътрешни или външни обстоятелства или целите, намеренията и стремежите;

- пластичност и ригидност - определят до каква степен индивидът лесно и гъвкаво се приспособява към изменящите се външни въздействия, респективно в каква степен инертно е поведението му.

Класическата типология на темпераментите се базира на една древна класификация. Хипократ през V век пр. н. е. описва четири човешки типа според „преобладаващата в организма им течност“: *сангвиник* (кръв), *холерик* (жълта жлъчка), *флегматик* (лимфа) и *меланхолик* (черна жлъчка). Четирите класически типа могат да бъдат описани най-общо по следния начин:

За **сангвиника** са характерни: твърде висока нервно-психическа активност, богатство на мимически жестове, бързи движения и речевни реакции, висока енергичност, работоспособност и издръжливост при интересна работа, адаптация към изменящите се условия в живота, бързо влизане в контакт с нови хора, бързо съсредоточаване на вниманието към нова работа, остроумие.

Холерикът се характеризира с високо равнище на нервно - психическата активност, на енергичността на движенията, на импулсивността и изразеността на емоциите, страстно се увлича и изпълнява дейността си с голям прилив на сили, упоритост, целенасоченост, раздразнителен, несдържан, избухлив, общува с много хора.

Флегматикът се характеризира с добро равнище на активност, бавност и спокойствие в действията, лека активност в трудни условия на живот, строго спазване на реда в работата си, умереност в отношението с хората.

За **меланхолика** са характерни съвсем ниско равнище на нервно-психическа активност, съдържателност на речта, емоционална реактивност, голяма тактичност, добър работник. [14]

Екстрoвертните хора са насочени навън - те се фокусират към външната среда и черпят енергията си от взаимодействието си с нея. По-силно изразената екстрoвертност води до по-силна нужда от социални контакти. Екстрoвертните туристи са по-склонни към спонтанност, избухливост и прибързани реакции. Характеризират се с активност, нужда от популярност и общуване с други хора, иници-

ативност, повишен ентузиазъм. Те са основните потребители на допълнителни туристически услуги.

Интровертните хора са насочени навътре, към вътрешния си свят, и енергията им идва от него. Те са по-малко склонни да търсят социални контакти в сравнение с екстревъртите. Личностите с по-силно изразен интровертизъм имат социални взаимоотношения с външния свят, но просто не се фокусират върху тях. По-силно изразената интровертност се характеризира най-често с по-силно изразена резервираност, усамотение, спокойствие, саморефлексия (обмисляне на собственото поведение). Интровертните туристи са по-малко склонни към рекламации и не са любители на екстремни преживявания.

Томас Сорн - преподавател в университета Баркли в Калифорния по приложна психология, разделя типовете клиенти по няколко начина.[15]:

Детето

Малко хора, особено клиенти, са наивни, доверчиви и отворени като дете и ще повярват на всичко, което им се каже. Те са много лековерни и са на практика основната клиентела на амбулантните търговци, които им продават разнообразни стоки на много по-висока от обичайната стойност. Познават се по искрения смях с отворена уста, по интереса, с който слушат събеседника си и попиват всяко нещо, казано от него.

Туристи от такъв тип обикновено са много млади или много възрастни хора, пътували изключително малко и незапознати с основните правила в туризма.

Съдията

Съдията е подозрителен към всички и всичко и вярва, че хората по принцип са егоисти. Той никога не вярва на това, което му се казва. Всичко, което се предлага на подобен тип клиент, се подлага на съмнение и критика. Такива клиенти „съдят“ по свои собствени стандарти, различни от общоприетите. Съдията казва в очите какво мисли и предпочита да говори пред това да слуша. Към турист от този тип е добре да се говори с равен глас, да му се поднесе вярна, точна и актуална информация за продукта; да се наблегне на факта, че неговото мнение е важно и ще бъде взето под внимание.

Преговарящият

Преговарящият обича да уязвява, независимо каква сделка му се предлага и доколко

изгодна е тя. Мъчи се да получи колкото се може повече и продължава да изисква, докато не разбере, че просто няма накъде повече. Добрият преговарящ задава много въпроси и слуша внимателно какво му се обяснява, преди да дойде моментът за договаряне на цената. Събеседниците му остават изненадани от факта колко добре са били разбрани и често биват принудени да направят отстъпки, за които не са помислили преди разговора с такъв тип турист.

Търсачът на изгода

Този тип е близък до горния, но лесно се подмамва от стойността, като тя е определяща за него. За разлика от преговарящия обаче, лесно се поддава на импулсивни решения, ако цената е добра. С подобни хора най-лесно се комуникира и се постигат положителни резултати, ако подробно им се разясни тяхната изгода от сделката. Тук вълшебните думи са промоция, изгода, добра сделка, ниска цена! Лесно се убеждават с цифри и електронен калкулатор. Нашите туристи, особено по Черноморието, притежават голяма доза от този профил.

Възрастният

Профилът на този тип е ясен. Те знаят точно от какво се нуждаят и не искат да играят игри. Дайте им добро предложение и сте готови! Могат да започнат подхода на преговарящия, но лесно им омръзва, защото имат определени цели, които искат да постигнат и преследват съвсем ясно. С тези туристи трябва да се действа внимателно. Те познават повечето техники и не е лесно да им се прилагат.

Туристи с такъв профил не се впечатляват от промоции. Те обикновено са пътували много, имат богата обща култура и са натрупали достатъчна житейска компетентност [8] Импулсът на покупка е чужд за тях. Разпознават се сравнително лесно по това, че си записват внимателно всичко, питат малко, но точно в целта, отегчават се от дълги срещи и прекомерни обяснения. Държат се строго и делово, обичат ясни статистики и разчитат на солидни аргументи.

От гледна точка на пазарната сегментация туристите от различните континенти показват следните характерни черти:

Европа

Създава съвременния туризъм. Самочувствие на демократично и динамично развива-

щи се страни и народи. Като националност притежават самомнение на велики държави. Предпочитанията на европейците са към морския, планинския, селския, балнеоложкия, спа, еко и деловия туризъм. Основните мотиви за предприемане на пътуванията са отход и активна почивка.

Северна Америка

Представителите на тези нации са сериозни хора с предпочитания към ваканционния и културно-познавателния туризъм. Развито е национално чувство на велики хора и предприемчиви нации. Основните мотиви за предприемане на пътуване са рекреацията и развлеченията.

Южна Америка

Типичните южноамериканци са весели и темпераментни хора. Предпочитат развлеченията, религиозния и културно – познавателния туризъм. Основните мотиви за туризъм са разнообразието и атракциите.

Азия

Азиатците са изключително дисциплинирани, скромни, културни и любознателни хора. Интересуват се от екзотика, култура, история. Характерно за тях е, че снимат всеки интересен момент и артефакт. [11]:

Африка и Австралия са континенти, които изпращат най-малък брой туристи у нас, така че тук е ролята на туроператорите да активизират туристопотоците от страните, находящи се в тях.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение, ако трябва да се обобщат профильт на туристите от основните за България емисивни пазари, може да се каже, че:

Туристите от Руската федерация са представители на средната класа, бързо набираща социално самочувствие и значение. Основното, което ги привлича у нас, е мекият и топъл климат, морето, природата, националната кухня, качествен алкохол и ниските цени. Изискват добро обслужване, търсят искреност и вежливост. В последните години са основни купувачи на недвижими имоти в големите планински и черноморски курорти, като една част от тях се използват сезонно, но много голяма част от тях биват обитавани целогодишно.

Англоговорящите туристи търсят тихи хотели с добра локация, учтиво отношение от страна на персонала и добри грижи за децата си. Отнасят се подозрително към прекалената

любезност, не се оплакват без причина, но ако не се вземе под внимание отправена от тях рекламация и не се реагира бързо, завръщайки се у дома, предприемат съответните действия по обезщетяването им. Младите туристи са весели, шумни, обичащи развлеченията и алкохола и са основен контингент на Южното Черноморие.

Германците като цяло предпочитат три- и четиризвездни хотели, в тесен контакт с природата и с перфектна хигиена. Небрежното отношение от страна на персонала и непредоставена, но описана в рекламната брошура/каталог услуга е повод за отправяне на рекламации и парично обезщетение. Характерно за немските туристи е високата пространствена концентрация на туристопотока.

Днес потребителите са изправени пред многообразие от всевъзможни туристически продукти. Те предявяват различни изисквания към техния вид, качество и цена. Потребителските критерии за качество непрекъснато се изменят. Туристите купуват продукта в зависимост от своята представа за стойност. Измененията в пазара означават, че дестинация България следва да преразгледа първоначалната си концепция и ако е необходимо, да направи пълен обрат в основния замисъл, т.е. в цялостната си стратегия за изграждане на конкурентоспособен туристически продукт.

ЛИТЕРАТУРА

1. Костов, Е. Въведение в икономиката на туризма. С., УИ „Стопанство”, 1994, с.27.
2. Костов, Е. Технология на туристическата индустрия. С., УИ „Стопанство”, 1996, с.13.
3. Михалева Хр. Процес за вземане на решение за покупка на техника за дома. - *Годишник на У-т „Проф. д-р Асен Златаров”- Бургас*, том ХLI. Книга 2, 2012, с. 128-134.
4. Нешков, М. Икономика на туристическата фирма. НБУ, 1994, с. 22.
5. Ракаджийска, Св. и колектив. Маркетинг в туризма. Варна, 1993, с.41.
6. Ракаджийска, Св. Туристически пазар и реклама. Варна, ИК „Галактика”, 1991, с. 40.
7. Рибов, М. Конкуренция и конкурентоспособност на туристическия продукт. С., УИ „Стопанство”, 1997, с.7.
8. Годорова, М. Компетентността като постформално процесуално мислене на интелектуалната дейност. - *Известия на*

Съюза на учените – Сливен, 2012, т. 21, София, (Сливен), с. 313.

9.Тодорова, М. Изследване структурата на психическата активност като характеристика на темперамента. - *Управление и образование*, 2012, кн. 2, т.8, с. 55.

10.Тодорова, М., Персистентност и индивидуален темп като компоненти на личностния темперамент. - *Известия на Съюза на учените – Сливен*, 2012, т. 21, София, (Сливен), с. 307.

11.Тончев, Цв., С. Милева. Социална психология и туристическо поведение. МВБУ, Тилиа, 2004, с. 52.

12.Krippendorf, J., "Marketing im Fremdenverkehr: Beitrag zu einer Schwiezwrischen Konzeption", Bern/Frankf./M., S.18.

13.Freyer, W., "Tourismus: Einfuehrung in die Fremdenverkehrsekonemie. R. Oldenburg, Verlag, Muenchen Wien, 1995, S.111.

14.www.wikipedia.org

15./www.regal.bg/-Типове индивидуалности на клиентите според Томас Сорн – Димитър Стоянов, 16.08. 2006.

РОЛЯ НА УВОДНАТА МАРШРУТНА ПРАКТИКА ЗА ПРОФЕСИОНАЛНАТА ПОДГОТОВКА НА СТУДЕНТИТЕ ОТ КОЛЕЖА ПО ТУРИЗЪМ

Пролетина Чора, Теодора Ташева

THE ROLE OF THE INFORMATIVE ROUTE TOUR FOR PROFESSIONAL TRAINING OF THE STUDENTS AT THE COLLEGE OF TOURISM

Proletina Chora, Teodora Tasheva
E-mail: teota@abv.bg

ABSTRACT

The purpose of this paper is to examine the advantages of the route tour towards the professional training of the future guides. The tour introduces the students to the methods of organizing and realizing of a tourist tour. It develops planning skills at a guided tour and relationships with other organizations providing travel services.

Key words: *Route tour, students, guide, professional training, methods*

Въведение

Една дестинация може да бъде успешна на туристическия пазар, ако разполага с уникални туристически ресурси, съвременна и добре поддържана материална база, подготвени обслужващи кадри, които да осигурят предлагане на разнообразен и с високо качество туристически продукт.

Разширяването на интереса към екскурзоводското обслужване се дължи на бързите темпове на развитие на туризма. То има комплексен характер и по своята същност е посредническа услуга, която се намира в тясна връзка с всички елементи на туристическото обслужване. Това поставя редица изисквания както към личните качества на екскурзовода, така и към технологията и организацията на неговата дейност.

Професията на екскурзовода е една от най-трудните в сферата на услугите, която обаче много често се подценява. Ето защо основна цел на публикацията е да се разкрият важността и значението на екскурзоводското обслужване и да се посочат необходимостта, ползите от провеждането на практическо обучение за усъвършенстване на професионалната подготовка на студентите.

Дисциплината „Уводна маршрутна практика” е предназначена за студентите от Колежа по туризъм, специалност „Организа-

ция и управление на туристическото обслужване”, I - ви курс, редовно обучение. Тя има за цел да даде първоначална практическа подготовка на студентите и да ги запознае с методиката по организирането и осъществяването на едно туристическо пътуване.

Задачите, свързани с реализирането на тази цел, са:

- запознаване с методиката за разработване и представяне на план-програма за екскурзия по зададен маршрут;

- запознаване с най-значимите за развитието на туризма туристически ресурси на България;

- насочване на вниманието към мястото и значението на туристическите ресурси при съставянето на туристически пакет.

Уводната маршрутна практика се провежда с автобус с продължителност три дни. На всеки студент съобразно предварително планирания туристически маршрут се поставя задача един месец преди пътуването да подготви екскурзоводска беседа, която да представи по микрофона в автобуса или на място пред конкретен обект.

В учебна аудитория студентите получават теоретична подготовка в много области, но това не гарантира умение за прилагане на наученото в практиката. В учебните зали

липсва възможност за създаване на ситуации, близки до тези в действителността. Уводната познавателна практика дава възможност на студентите да прилагат придобитите в часовете знания по маршрутите на практика и същевременно да усвоят други съществени елементи за бъдещата им работа в сферата на туризма.

Очакваните резултати от провежданата практика са:

- познаване на основните етапи при планирането, организирането и осъществяването на едно туристическо пътуване;

- умение за представяне на определена отсечка от маршрута или конкретен природен и антропогенен ресурс в реална обстановка;

- умения за спазване на технологията на обслужване на организирана група туристи;

- умения за комуникация, точност и боравене със специализирана документация;

- умения за изнасяне на екскурзоводска беседа.

Съществува мнение, че екскурзоводът, пътувайки в автобуса, поднася с приветливо, усмихнато лице развлекателна беседа на поверените му туристи. Да си екскурзовод е много повече от това да знаеш чужд език и да познаваш пътя на маршрута, по който водиш туристите. Това е тежка и трудна професия в сферата на обслужването, изпълнена с безброй задължения и непрекъснато изменящи се задачи, с много и големи отговорности.

За тази професия е нужна сериозна подготовка. Освен отлична квалификация, която е на първо място, от екскурзовода се очакват и: изрядно поведение; изискана външност; добри обноски; контактност; любезност, отзивчивост и услужливост; положително отношение спрямо туристите; богата обща култура; умение за бързо приспособяване, чувство за отговорност, самостоятелност. Екскурзоводът трябва да е личност със собствена индивидуалност. Докато гостът си почива, екскурзоводът се грижи за всичко, което допринася пътуването да стане интересно и разнообразно. Той помага да се преодоляват затрудненията, дава информация, съвети, указания. Познавайки добре страната и нейните жители, със своите качества, знания и умения той допринася за оформяне на имиджа на дестинацията.

Екскурзоводското обслужване се състои от дейности, които улесняват туристите в потреблението на услуги по време на пъту-

ването. То задоволява емоционално-психологически потребности.

Ползи от уводната маршрутна практика:

- студентите се запознават с характерните черти на една екскурзоводска беседа;

По време на пътуването всеки студент провежда екскурзоводска беседа, която запознава туристите с особеностите на туристическите обекти, с историческото, икономическото и културно развитие на района. В автобуса се създават най-благоприятни условия за осъществяване на информационна дейност, защото екскурзоводът се намира в постоянен пряк контакт с туристите и следи за техните настроения. Предварително подготвената информация се разпределя в зависимост от скоростта на автобуса и визуалния контакт. Студентите се научават да разпределят времето съобразно предвидения маршрут и обектите за посещение. Тук проличават методическите умения за дозиране на информацията според конкретната ситуация. Пътуването с автобус изисква голяма гъвкавост в обема на предоставената информация.

- приспособяване към екскурзоводската седалка и микрофона;

Един от елементите на подготовката на екскурзоводите е преодоляване на страха от работа с микрофон. Обръща се внимание на правилната стойка на студентите в салона на автобуса, на екскурзоводската седалка и пред туристите въобще. Специално внимание се отделя на някои несъзнателни навици като често отмятане на косата или неправилно поставяне на крайниците.

Основното техническо средство е микрофонът, с който се постига достъпност на информацията. Преди настаняване на туристите в автобуса задължително се проверява неговата изправност. От умението на екскурзовода да борави правилно с микрофона зависи как ще бъде възприета информацията. Ако туристите не чуват добре и напрягат слуха си, интересът дори и към най-добре подготвената беседа бързо спада. Силата на звука при работа с микрофон се регулира така, че всички да чуват ясно съдържанието на беседата. Това се постига чрез съобразяване височината на тоновете да съответства с тази, която се възприема от нормалния човешки слух, без да настъпва умора. Микрофонията, поради неправилно боравене, също води до нежелание за слушане на беседата. [1, с.64]

- осмисляне на редица методически указания и практически въпроси;

В зависимост от заобикалящата среда и възникващите непредвидени ситуации в автобуса, се излиза извън рамките на заучения материал. Например, трябва да се отбелязва спиране поради задръстване на пътя, прилошаване на турист, стачка, с няколко думи да се обясни обстановката при преминаване през неугледни квартали и др. Туристите от първите седалки виждат какво става, но седалките отзад остават в недоумение. Също така е необходимо да се сверят часовниците преди слизане от автобуса, да се определи времетраенето на престоя, да се запомни номера на автобуса, да се направи избор на подходящо място и правилно подреждане на групата пред даден обект, събразявайки се с уличното движение, шума, метеорологичните условия.

По време на уводната маршрутна практика студентите се научават да контролират лицето си, което трябва да бъде винаги приветливо. Екскурзодът трябва да бъде до известна степен актьор. Репертоарът му трябва да обхваща широка гама настроения – от жизнерадостно и бодро до делово – умение, което изисква множество упражнения и репетиции. Първите опити на студентите в това отношение често са несполучливи, но освен от забележките на преподавателите, те се учат и от грешките, респективно хубавите страни от беседите на колегите си, така че практиките в автобуса са един своеобразен начин за обмяна на опит.

Първоначалната скованост на студентите скоро се измества от необходимата непринуденост при поднасяне на беседата.

- гъвкавост при поднасяне на беседата;

Екскурзодската беседа трябва да бъде съобразена с изискванията на конкретните условия и с туристите – националност, възраст, интереси и предпочитания. Неудачно е информацията да се претовари с цифри, имена или исторически факти.

Именно учебният автобус допринася за гъвкавостта и доброто дозиране на екскурзодската беседа. В процеса на поднасяне на подготвената от тях беседа и слушане на информацията, поднесена от техните колеги по време на пътуването, студентите скоро получават чувство за правилен избор на материала, за подходящите комбинации на различни теми, а освен това имат възможност непринудено да включват и по-рано изучени неща, които да актуализират - т.е. сдобиват се

с умението да се приспособяват към постоянно изменящата се заобикаляща ги среда.

По време на уводната маршрутна практика на студентите методически се показва как екскурзодът посредничи и си взаимодейства с други организации, предоставящи основни и допълнителни услуги, част от пакета на туристическото пътуване.

- взаимодействие с предприятия, предоставящи специализиран пътнически туристически транспорт;

Представител на тези организации е шофьорът на автобуса, с който се провежда екскурзията. По време на практиката студентите научават, че на първите две седалки в автобуса седят само 2-ма души – шофьорът и екскурзодът. По време на пътуването всеки от тях трябва да не превишава компетентностите си и общуването между тях следва да допринася за добра груповата атмосфера и да респектира.

Екскурзодът е този, който трябва да интегрира шофьора в групата. След своето представяне пред туристите, той представя и шофьора, като съобщава неговото име и името на транспортната организация, предоставяща транспортната услуга. [2, с.139]

Задължение на екскурзодода е да информира шофьора за програмата на пътуването както като цяло, така и за маршрута по дни при многодневните пътувания. Шофьорът получава информация от екскурзодода за часа на отпътуване, за точките по маршрута, обект на посещение, промените в предварително обявената програма, за времето на посещение на туристическите обекти, настаняването в хотела и хранене в ЗХР.

Паузите по време на туристическото пътуване се съгласуват с шофьора – подходящо време, място по маршрута и продължителност на престоя.

- взаимодействие и посредничество с предприятия, предоставящи настаняване;

Настаняването на туристите в хотела се извършва от екскурзодода във взаимодействие с дежурен рецепционист. Уменията, които придобиват студентите по време на опознавателната практика, са как да използват предварително оформен списък /чек лист/ на участниците в туристическото пътуване при настаняването им в средство за подслон. От този списък те трябва професионално да разчитат съдържащата се информация относно разпределението на туристите по пол, възраст, семейна принадлежност, вид на

стаята за настаняване и предварително заявени желаниа на туристите.

Екскурзоводът подпомага работата на звено „Рецепция” в хотела за правилното разпределяне на стаите по резервация, както и за събиране на документите за регистрация от туристите.

По време на процеса на настаняване екскурзоводът трябва винаги да е позитивно настроен и да не създава усещане сред туристите, че е пренебрегнал някой от тях.

При настаняването на групата в хотел студентите научават и някои неписани правила от практиката като това, че първо се настаняват туристите, след това се определят стаите за шофьора и екскурзовода. Друго правило е, че след като туристите получат ключовете за своите стаи и се настанят, екскурзоводът трябва да остане близо до рецепция още минимум 10 минути, за да подпомогне туристите, ако имат проблем или неудовлетвореност, свързани с настаняването.

-взаимодействие и посредничество на екскурзовода със заведения за хранене;

Проблемите, които възникват по време на опознавателната практика, свързани с изхранването, са също част от методическите указания, които студентите получават, за да могат на практика да се справят с възможните ситуации, които трябва да решават. Някои от тези проблеми се свързват със следните аспекти:

- разпределяне на план-програмата на туристическото пътуване за деня така, че в часовете за трите основни хранения да се осигурява възможност като време и място за удовлетворяване на тази потребност.

- по-късно настаняване в хотела и необходимост от осигуряване на изхранване на туристите;

- контролиране на количеството и качеството на храната и напитките, включени в пакетната цена на туристическото пътуване.

Практиката подпомага студентите да развиват умения и навици в обслужването на туристите по време на пътуването. Те разбират колко важно е тяхното учтиво, безупречно поведение, от което зависи по-нататъш-

ното безпроблемно контактуване с тях. Екскурзоводът често дипломатично трябва да изглади недоразумения, възникнали от някои неуредици в хотела или ресторанта.

Спонтанните реакции на студентите при недоразумения, оплаквания или неочаквани, понякога дори провокационни въпроси, също се обсъждат. Това са проблеми, които трудно могат да бъдат обсъдени в аудитория и коригирани, затова ролята на практикческото обучение е незаменима в тази насока.

Заклучение

Екскурзоводът е в постоянна връзка с туристите по време на цялото пътуване и с дейността си и отношението си оказва непосредствено влияние върху комплексната удовлетвореност на туристите. Рецепти за всички евентуално възникващи ситуации, естествено, не могат да се дадат. Достатъчно е студентите да показват гъвкавост и комбинативност, да са достатъчно запознати със спецификата, особеностите и трудностите на тази професия и да са осъзнали, че тя в много голяма степен е призвание, а не просто работа.

Би могло да се желае още за подобряване подготовката на студентите при провеждане на маршрутно-познавателната практика.

По-добър резултат би могъл да се постигне, ако по време на провеждане на практиката се записват изнесените от студентите беседи и след завръщане да се обсъдят. Това ще позволи допълнителен контрол и анализ на беседите от самите студенти.

Крайната цел на всяко обучение е чрез използването на всички теоретически, практически и технически средства да се осигури професионална подготовка за бъдещите екскурзоводи.

Литература:

1. Кръстева, В. Екскурзоводство. Бургас, Димант, 2011.
2. Янева, М. Екскурзоводско обслужване, С., Авангард Прима, 2009.

ПРИРОДНИ ФАКТОРИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ПЛАНИНСКИ ЕКОЛОГИЧНО ОТГОВОРЕН ТУРИЗЪМ В БЪЛГАРИЯ

Соня Стефанова

NATURAL FACTORS FOR DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTALLY RESPONSIBLE MOUNTAIN TOURISM IN BULGARIA

Sonya Stefanova

E-mail: sonia_st@ymail.com

ABSTRACT

In Bulgaria there are opportunities for environmentally responsible mountain tourism during winter and all other seasons. This reinforces the interest in it and makes it promising and cost-effective. This type of tourism, as compared with seaside tourism, requires larger investments, its organization is generally more difficult, but the tourism infrastructure has long term utilization, the income is steady, and it ensures year-round employment of staff.

Key words: *tourism, ecology, ecologically responsible tourism, natural resources*

В България възможности за планински екологично отговорен туризъм има както през зимата, така и през всички останали сезони. Това засилва интереса към него и го прави перспективен и рентабилен. Този вид туризъм, в сравнение например с морския, изисква по-големи капиталовложения, неговата организация като цяло е по-трудна, но туристическата инфраструктура е с продължителна експлоатация, доходите от него са постоянни и гарантира целогодишна заетост на персонала.

Развитието на планинския екологично отговорен туризъм в България е благоприятствано от климатичните, природните и антропогенните фактори. Освен това планините в България са сравнително лесно проходими, качеството на терените за ски туризъм е много добро, а планинските курорти са първокласни по отношение на технически съоръжения и обществено обслужване.

Ефективното усвояване на планинското пространство е предпоставка за пълноценното реализиране на ресурсния потенциал в социален, икономически и екологичен аспект.

Планинските местности в България, които са с надморска височина над 600м, заемат около 30% от територията на страната, а маркираните планински пътеки съставляват около 37 000 км. Най-благоприятни курортно-туристически области, където може да бъде

упражняван планински екологично отговорен туризъм, са Рила, Пирин, Родопи, Стара планина и Средногорието. В останалите райони, където има планински територии, въпреки че са с по-малка надморска височина, също има условия за този вид туризъм, предвид неговите многообразни форми и прояви.

В курортно-туристическия район **Рила** териториите с надморска височина над 1000 м заемат около 70 %, а т.нар. алпийски пояс с височина над 2200 м заема 24 %. Стабилната снежна покривка, където продължителността на задържането ѝ е до 250 дни, е условие за практикуване на ски туризъм почти целогодишно. Рила предлага 272 различни маршрута. Тук се намират най-известните места за алпинизъм и високопланински туризъм, като най-посещавани са върховете Мальовица и Мусала.

Многото природни забележителности и защитени природни обекти повишават качеството на средата за отдих и екологично отговорен туризъм, като паралелно с това се повишават и изискванията за тяхното опазване и съхраняване. Природен парк „Рилски манастир“ и Национален парк Рила образуват единствения в България природен комплекс от две големи защитени територии.

Друга притегателна цел за любителите на планински екологично отговорен туризъм в Рила са стъпаловидно разположените седем

рилски езера – Долното езеро, Рибното езеро, Трилистника, Близнака, Бъбрека, Окоето и Сълзата.

Природните резервати в Рила и техните буферни зони представляват ядрото на обширна планинска територия, която е обявена за национален парк. Концентрично на тях са разположени територии, съчетаващи стопански и рекреационни дейности, както и немалко самостоятелни планински курорти.

Някои от обособените микрорайони с формирани в тях курортно-туристически локализации за планински екологично отговорен туризъм в Рила са: Самоковски (Самоков – Боровец; Говедарци – Мальовица); Костенецки (Долна баня; Костенец; Сестримо – Чаира); Разложки (Якоруда – Трещеник; Белица – Семково; Разлог – Предела); Благоевградски (Симитли – Градево; Благоевградска Бистрица – Бодрост); Дупнишки (Рилска река; Сапарева баня – Паничище).

Пирин със своите над 180 планински езера и над 100 вида редки растения (включително еделвайс и 1300-годишната Байкушева мура) е предпочитана дестинация за планински екологично отговорен туризъм.

През 1962 г. Пирин е обявена за национален парк, обхващащ над 42 000 хектара уникална природа. На територията на парка са изградени множество екопътеки, резерватите Баюви дупки-Джинджирица и Юлен. Тук се намират едни от най-предизвикателните и интересни маршрути не само за любителите на екстремни изживявания, но и за всички, които умеят да се насладят и оценят спокойното величие и неповторимото очарование на девствената природа. Седловината Кончето, която представлява скален ръб с дължина 150 м, свързващ върховете Бански Суходол и Кутело, се смята за един от най-опасните алпинистки маршрута в България.

Друго предпочитано и много посещавано място в Пирин е заслонът Тевно езеро. Разположен до едноименното езеро на 2505 метра височина и заобиколен от повечето страни от красиви върхове, той е едно от най-романтичните и спокойни места в планината. Близо до него на север са върховете Момин двор и Дженгала, от които се открива невероятна гледка към околните езера, а на юг се извисява грамадният масив на връх Каменица.

Част от обособените курортно-туристически микрорайони за екологично отговорен туризъм в Пирин са: Бански, обхващащ Северен Пирин (Банско; Добринище – местността

Логовете; реките Влахинска, Брежанска и Мечкулска); Гоцеделчевски (Гоце Делчев – Папаз чаир; село Пирин – Роженски манастир); Сандански (Пиринска Бистрица; Мелник; Санданска Бистрица).

Родопите са най-зелената и най-живописната планина в България, добила пословична известност с мекия си средиземноморски климат, с топлите слънчеви дни и мека зима. Всичко това обуславя популярността на планината като начална дестинация за планински екологично отговорен туризъм.

Характерът на геоморфоложката структура прави подходящ за планински екологично отговорен туризъм Западния дял на Родопите. Тук се намира и най-големият ски-курорт в България – Пампорово.

Забележителен обект от географските изненади е бисерът на пещерния туризъм – Ягодинската пещера. Над нея е друг интересен обект – пещерно жилище от късния енеолит. В околностите на село Ягодина по екопътеки и шосе може да се стигне до пещерите „Дяволското гърло“ и „Харамийската пещера“. При краткодневните туристически преходи най-посещавани са също Триградското и Буйновското ждрела, красивият „Дяволски мост“ и водопадът „Пръскалото“.

Изкачванията на върховете Снежанка, Голям Перелик и Чаева чука се предприемат при многодневните преходи и са истинско предизвикателство за алпинистките умения на катерачите.

В курортно-туристическия район Западни Родопи някои от обособените курортно-туристически микрорайони за планински екологично отговорен туризъм са: Велинградски (Велинград; Юндола; Ракитово – Батак; Брацигово – Равногор; пещера „Св. Константин“); Доспатски (Доспат – Сърница; река Доспат – Каратепе; Язовир „Голям Беглик“ – язовир „Широка поляна“); Девински (Девин – Беден; Михалково); Смолянски (Смолян; Широка лъка – Перелик; Чепеларе – Пампорово; Преспа – Манастир; Славейно; Баните);

Асеновградски (Хвойна – Нареченски бани; Бачково; Лилково – Ситово; Бяла черква – Студенец; Перушица).

Най-дългата и най-голямата планинска верига в България, която пресича надлъжно цялата страна, е **Стара планина**. За планински екологично отговорен туризъм се използват предимно *Западна Стара планина* и *Централна (Средна) Стара планина*.

Западна Стара планина започва с прохода Връшка чука и завършва при Златишкия проход. На изток е разположен Бабин нос, с едноименния връх Баба, от който на североизток се издига Рабишката могила с пещерата „Магурата“. Най-високият дял на Западна Стара планина е Чипровската планина, която е предпочитана дестинация за планински екологично отговорен туризъм, а любимите маршрути са изкачването на върховете Миджур, Копрен и Мартинова чука.

Друг популярен за екологично отговорен туризъм дял от Западна Стара планина е Берковската планина със своя първенец връх Ком, от който започва маршрутът Ком – Емине – най-дългият и тежък преход в Стара планина, който се провежда всяка година. В тази част се намират Хайдушките водопади, които са едни от най-посещаваните места в района на Берковска планина.

На изток от Петроханския проход до Дупнивръшката седловина се простира делът Козница с най-висок връх Тодорини кукли.

Североизточно от Дупнивръшката седловина е разположена Врачанската планина със своите почти отвесни склонове, които са любими за скално катерене. Най-високият ѝ връх е Бегличка могила, а в източната ѝ част се издига връх Околчица. Тук се намират пещерите „Леденика“, „Хайдушка пропаст“, „Змейова дупка“, „Понора“, „Елата“ и др.

Западна Стара планина се пресича от Искърския пролом, който е с дължина 65 км. Съвсем в началото му се намират Кътинските пирамиди и пещерите „Водната пещера“ и „Мечата дупка“. Едно от най-интересните места в пролома за отдих, туризъм, алпинизъм и спелеология са Лакатнишките скали и пещерите „Темната дупка“, „Проходна“, „Хайдушката“, „Кучешката“ и „Дяволската воденица“.

На изток от Искърския пролом се издигат планинските масиви Ржана, Голема планина и Софийска планина, на изток от която е връх Мургаш – един от най-откритите и ветровити върхове в Стара планина.

Най-източният дял на Западна Стара планина е Етрополската планина, издигаща се между Ботевградския и Златишкия проход.

Част от обособените курортно-туристически микрорайони с формирани туристически локализации в Западна Стара планина са:

Чипровски (Чипровци; с. Превала – с. Бели Мел; с. Митровци – с. Горна Лука; долините на реките Огоста и Превалска); Берковски

(Берковица; с. Слатина – с. Ягодово; котловината на река Пескаица; с. Цветкова бара – с. Спанчевци); Врачански (проходът Вратцата – долината на река Лева; с. Згориград – Боров камък; Ритлите – Лакатнишките скали); Етрополски (ловно стопанство „Елен“; природен резерват Боатин; долината на река Мали Искър; местността Варовитец).

Централна или Средна Стара планина е най-високият и най-посещаван от туристите дял от Стара планина, простиращ се между Златишкия проход и прохода Вратник. В тази част се издигат 27 върха с височина над 2000 метра. Първенецът сред върховете е връх Ботев със своите внушителни 2376 метра, който е и третият по височина след Мусала в Рила и Вихрен в Пирин. Между върховете Ботев и Амбарица е разположена най-алпийската част от цялото главно било на Стара планина.

В посока от запад на изток се простират планинските поддялове, започвайки със Златишко-Тетевенската планина, прегърнала връх Вежен, в подножието на който се простира резерватът „Козя стена“, където се намира скалният феномен „Козя стена“ и където расте еделвайс; Троянската планина и нейните красоти: върховете Голям Купен, Амбарица, Малък Купен, Костенурката, скалистият ръб Кръстците с непристъпния страничен рид Гребена, природният резерват - проломът „Стенето“; Калоферската планина с гиганта връх Ботев и върховете Голям и Малък Кадемлия, Млечен чал, Жълтец и т.н., местностите Северен и Южен Джендем, Райските скали, най-високият водопад в България – „Райското пръскало“ (124 метра), дефилето на река Стара река с водопада „Карловското пръскало“, обявено за национален резерват, Националният парк Централен Балкан и редица манастири – Троянски, Капиновски, Килифаревски, Дряновски и др.; Шипченско-Тревненската планина с най-висок връх Исполин - 1525 метра, и Елено-Твърдишката планина – последен поддял на Централна Стара планина, с нейния първенец връх Чуверна, висок 1536 метра.

В Централна Стара планина са налице всички предпоставки за упражняване на планински екологично отговорен туризъм. Построени са над 30 туристически хижи и над 10 високопланински заслона. До всички природни, исторически и културни забележителности има маркирани туристически маршрути.

Някои от обособените курортно-туристически микрорайони с формирани туристически локализации в Централна Стара планина са: Тетевенски, обхващащ Златишко-Тетевенската планина (реките Черни и Бели Вит; Боатин – Царичина; Тетевен – Рибарица); Троянски, обхващащ Троянско-Калоферската планина до Русалийския проход (язовир Сопот – Лесидрен; Бели Осъм – Шипково; Троян – Беклемето; Орешак – Черни Осъм и Априлци); Габровски, обхващащ Шипченско-Тревненската планина и източната част от Калоферската планина (с. Стоките – с. Кръвеник; Габрово – Шипка; Трявна – Плачковци); Еленски, обхващащ Елено-Твърдишката планина (Вонеща вода; Елена – язовир Йовковци; с. Буйновци – с. Дрента; Беброво – Костел).

Средногорието се простира на север между Задбалканските полета и областта Краище и на юг между Рила и Горнотракийската низина. В състава му влизат Завалско-Планската планинска група, Средна гора, хълмовете Бакаджиците и възвишението Хисар.

В Завалско-Планската редица в югоизточна посока се редуват планините Завалска, Вискяр, Люлин, Витоша и Плана, като най-добре развит планински екологично отговорен туризъм има във Витоша. Планината е сред Стоте национални туристически обекта със своя първенец – Черни връх – 2290 м. Масивна, сравнително слабо разчленена, с платовидно било и стръмни склонове, Витоша е подходяща за туризъм по всяко време на годината. Намиращият се на територията на планината природен парк „Витоша“ е най-старият на Балканския полуостров и заедно с двата си резервата – „Бистришко бранище“ и „Торфено бранище“, целогодишно привлича български и чуждестранни туристи. Тук се намират Боянският водопад и водопадът на р. Бистрица „Самоковището“, обявен за природна забележителност. На нестихващ туристически интерес се радват каменните реки и сипеи, а Боснешкият карстов район, който почти целият е включен в парк „Витоша“, е обект на внимание не само от страна на туристите, но и на науката. Планината предлага изключително добри условия за зимни спортове, а най-известните ѝ писти са „Стената“, „Синя писта“, „Зелена писта“, „Витошко лале“, „Ветровала“ и „Коняръника“.

Предпочитани туристически маршрути за планински екологично отговорен туризъм са: Княжево – местността „Бялата вода“ – Златните мостове; Драгалевци – местността „Бай

Ръстю“ – хижа Алеко; Бояна – Боянско езеро – хижа „Момина скала“; Симеоново – хижа „Брезовица“ – хижа „Алеко“; Ярлово – връх Сива грамада – връх Купена – връх Скопарника; Чуйпетльово – хижа „Селимица“; Боснек – местността „Живата вода“; „Ярема“ – река Вълчи дол – Железница; „Златните мостове“ – местността „Букара“ – „Копитото“ и много други.

В централната част на България, успоредно на Старопланинската верига между Задбалканските котловини на север и Горнотракийската низина на юг, на площ около 5950 кв.км е разположена средно високата планина Средна гора. Най-високата ѝ точка е връх Голям Богдан (1604 м). Западната част на планината започва от Панчаревския пролом на река Искър и завършва до река Тунджа на изток. Ридовете Гълъбец, Козница, Стражата и Межденик свързват Средна гора със Стара планина, а Шумнатица и Шипочан – с Рила. Реките Тополница и Стряма се връзват дълбоко в планината и я разделят на три части: Ихтиманска Средна гора, Същинска Средна гора и Сърнена гора.

В Ихтиманска Средна гора се простират Лозенска планина, Вакарелска планина, Белица, Еледжик и Черни рид. И в петте дяла най-високите върхове са с височина над 1000 м. За планински екологично отговорен туризъм предпочитани маршрути в Ихтиманска Средна гора са: изходен пункт местността „Бачиите“ – Горновасилишки манастир; връх Висока поляна; хижа „Еледжик“; параклис „Св. Спас“; връх Бенковски.

Същинска Средна гора се простира между проломите на реките Тополница и Стряма от изток на запад. Тук се издига първенецът Голям Богдан и живописната Копривщенска котловина. Тази част на Средна гора, в сравнение с другите два дяла, е с подчертано планински характер и в нея се намират най-хубавите горски масиви и природният резерват „Богдан“. Доста са и забележителностите, свързани с българската история – местността „Оборище“, Копривщица, Панагюрище, възпоменателният комплекс „Бунтовна“, тракийският култов комплекс в Старосел и др. Познатите маршрути за планински екологично отговорен туризъм в Същинска Средна гора са: село Чавдар – връх Братия; Панагюрски колонии – местността „Оборище“; хижа „Братия“ – връх Лисец; Панагюрище – хижа „Сакарджа“; село Оборище – хижа „Райна княгиня“; Златица – хижа „Павел Делирадев“;

село Кръстевич – връх Вълк; Хисар – връх Козя грамада; село Климент – връх Фенера и др.

Сърнена гора се намира между долините на реките Стряма и Тунджа и е най-ниската и най-дългата част от Средна гора. На север от нея е Розовата долина, която включва Казанлъшкото и Карловското полета, а на юг се простира Горнотракийската низина. Първенецът на Сърнена гора – връх Братан, е с височина 1236 м. Намиращите се тук туристически обекти са достатъчно атрактивни и интересни, а нископланинският релеф и добре развитата шосейна мрежа осигуряват лесен достъп до планината и богати възможности за избор на туристически маршрути. Прохладното лято и меката зима създават благоприятни условия за целогодишно развитие на екологично отговорен туризъм. Някои от предпочитаните дестинации са: село Свежен – местността „Чатал дърво“; Горно Ново село – Кутела; село Дълбоки – Милкини скали; парк „Аязмото“ и др.

Бакаджиците представляват хълмисти възвишения със средна надморска височина около 300 м, простиращи се на изток от река Тунджа. Най-високият им връх е Асанбаир (515 м). Природата е дарила Бакаджиците с богата флора и фауна, а изградените туристически обекти и транспортна инфраструктура създават добра рекреационна база за целия регион. Изградените туристически комплекси и хижи, между които комплекс „Ямболен“, хижите „Индже войвода“, „Бакаджик“, „Пиргуля“ и др., предоставят възможност за почивен и лечебен туризъм. Туристически забележителности в местността са храмът „Св. Александър Невски“, манастирите „Свети Спас“ и „Възкресение Господне“, крепостта Калето и др.

Природните обекти и историческите паметници са в непосредствена близост и това е предпоставка за синхронното развитие на културния и екологичния туризъм. За екологично отговорен туризъм са подходящи маршрутите: село Чарган – крепостта Калето; античният град Кабиле; Елхово – резерватът „Долна топчия“; резерватът „Балабана“ и др.

Възвишението Хисар е със средна надморска височина 322 м. Най-високият връх е Хисар баир (401 м). Благоприятните климатични условия, природните дадености и наличието на добри туристически ресурси значително допринасят за развитието на екологично отговорния туризъм в района. По-атрактивни

туристически дестинации са: Стралджанското блато; Кърказан баир; с. Венец – местността „Лаликото“ и др.

Обобщавайки казаното дотук, може да се отбележи, че за практикуване на планински екологично отговорен туризъм в България съществуват изключително разнообразни възможности за избор на дестинация за почивка или маршрут. Всеки, който реши да посети страната ни, може да намери точното място и форма на отдих, тъй като са налице всички необходими условия – благоприятни климат и релеф, добре функционираща транспортна система, отлични рекреационни бази, опитни планински инструктори и гидове. И независимо дали предпочитат ски, сноуборд, алпинизъм, рафтинг или най-обикновени пешеходни планински преходи, туристите имат възможност да се насладят на красивата природа, чистия въздух и да опознаят начина на живот и традиции на местните хора.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бъчваров, Апостолов 1982: Бъчваров, М., Н. Апостолов. 1982. География на туризма. Варна. Изд. „Георги Бакалов“.
2. Георгиев 1985: Георгиев, М. 1985. Физическа география на България. София. Изд. „Наука и изкуство“.
3. Динев и колектив 1977: Динев, Л. и колектив. 1977. България – страна на туризма. София. Изд. „Медицина и Физкултура“.
4. Динев, Мишев 1975: Динев, Л., К. Мишев. 1975. България – кратка география. София. Изд. „Наука и изкуство“.
5. Кираджиев 1997: Кираджиев, С. 1997. География на България. София. Изд. „Петър Берон“.
6. Маринов, Копринаров, 2010: Маринов, С., Б. Копринаров. 2010. Алтернативен туризъм. Бургас. Изд. „Димант“.
7. Национална стратегия за екотуризъм. 2003. София.
8. Попова 1999: Попова, Н. 1999. Стратегия за развитие на екотуризъм в защитените природни територии., Книга 2 – География, Т. 89. София. Годишник на СУ.
9. Станков и колектив 1985: Станков, Г. и колектив. 1985. География на отдиха и туризма в България. Проблеми на териториалната организация. София. Изд. „Наука и изкуство“.
10. http://planinite.info/Vrazki/index_Vrazki.htm
11. <http://www.bgtour.org/Index1.html>

ХИРУРГИЧНИ АСПЕКТИ НА ЛЕЧЕНИЕ, ПРОФИЛАКТИКА И ПРЕВЕНЦИЯ НА ХРОНИЧНАТА ВЕНОЗНА БОЛЕСТ

Валентин Василев

SURGICAL ASPECTS OF TREATMENT AND PREVENTION OF CHRONIC VENOUS INSUFFICIENCY /CVI/

Valentin Vassilev
e-mail: vailvasilev@mail.bg

ABSTRACT

Chronic Venous Insufficiency (CVI) appears in more than 40% of the population. 62% of them know about the disease, but do not undertake any treatment. The operative methods show only a slight improvement. For this reason, the prevention of this socially significant disease should come first and is of great importance.

Key words: *chronic venous insufficiency (CVI), operative treatment, prevention*

ВЪВЕДЕНИЕ

Хроничната венозна болест /ХВБ/ е едно от най – масовите социалнозначими заболявания в медицинската практика. Повече от 30% от европейците боледуват от ХВБ, а за България този процент надхвърля 40, като при жените честотата е още по-голяма – над 50 на сто, срещу 32% при мъжете. По-важно и тревожно е, че 62% от тях са знаели за заболяването си и не са се лекували. Пациентът започва активно да търси медицинска помощ едва след появата на симптоми, характерни за напредналата фаза на болестта: значителен статичен оток на подбедрицата, силна мускулна болка, трофични кожни изменения, варикозни язви. Предразполагащи условия за поява на ХВБ е интензивното статично натоварване на долните крайници, характерно за повечето професии на днешния ден, както и забързаният живот в градовете, където живее по-голямата част от населението.

Най-често като рискови фактори се споменават пол, възраст, професия, бременност, ръст, тегло, употреба на контрацептиви и др., но с най-голямо значение са наследствеността и прекаран тромбозен, респ. дълбока венозна тромбоза.

В най-голяма степен хроничната венозна болест се асоциира с разширените вени, които представляват извити, уголемени вени, близко разположени до повърхността на кожата. Венозната кръв се оттича от периферията към

сърцето и от повърхностната към дълбоката венозна мрежа. Това става възможно благодарение на т. нар. „мускулна помпа” /съкращаването на мускулатурата на долните крайници при ходене/ и под въздействието на отрицателното налягане във венозната система, образуващо се при дишане. При продължително статично натоварване на долните крайници – дълго стоене в право или седнало положение, кръвотокът във вените силно се забавя и се създават условия за поява на венозна хипертензия и клапна инсуфициенция, водещи до рефлукс. Съдовата стена се преразтяга и постепенно изтънява, като се увеличава нейната пропускливост. В интерстициума постъпват значителни количества макромолекули, формени елементи и течности.

За точното определяне степента на ХВБ се използва утвърдената през 1994 год. международна класификация CEAP – С /клинична/, Е /етиологична/, А /анатомична/, Р /патологична/:

1. С /клинична/ - С0 – без видими или палпируеми белези на венозно заболяване; С1 – телеангиектазии, ретикуларни вени; С2 – варикозни вени; С3 – оток, без кожни промени; С4 – кожни промени, дължащи се на венозното заболяване – пигментация, варикозен дерматит, хиподермия; С5 – кожни промени и излекувана язва; С6 – кожни промени и активна язва

2. Е /етиологична/ - Ес – конгенитална;

Ер – първична /идиопатична/; Es – вторична

3. А /анатомична/ - As – повърхностни вени; Ad – дълбоки вени; Ap – перфорантни вени; An – без установена венозна локализация.

4. P /патофизиологична/ - Pr – рефлукс; Po – обструкция; Pr,o – рефлукс и обструкция; Pn – без установена венозна патофизиология.

Заболяването е хронично, прогресиращо с периодични обостряния. Най-често болните се оплакват от тежест, лесна уморяемост и отоци по долните крайници. Постепенно се появяват разширени вени /варизи/, които първоначално са меки и неболезнени, но впоследствие се усложняват с тромбофлебети. Кожата се втвърдява – хиподермия, придобива кафеникав цвят – хемосидерода, развива се варикозен дерматит. Накрая се появяват една или няколко варикозни язви, които често се усложняват с инфекция и кръвоизливи. Язвите периодически се затварят, но оформят лесно раним блед келоиден цикатрикс.

Поради ниската смъртност най-често пациентът не обръща внимание на постепенно появяващите се симптоми, което води до висока заболеваемост, инвалидизация в крайните стадии /2% от инвалидите в света/ и трайно снижение качеството на живота.

ЦЕЛ И ЗАДАЧИ

Настоящата разработка има за цел да анализира и опише състоянието на пациенти с различни стадии на ХВБ, преминали и лекувани в Отделението по съдова хирургия /ОСХ/ в МБАЛ-Бургас АД.

Като основни задачи сме поставили:

- да установим каква е ефективността на хирургичните методи за лечение на ХВБ;
- да очертаем основните дейности за превенцията и профилактиката на ХВБ.

МАТЕРИАЛИ И МЕТОДИ

Обект на изследването са преминалите и лекуваните в ОСХ на МБАЛ – Бургас АД общо 341 болни с различни проявления на ХВБ за периода 09.2010 – 09.2013 год., от които 212 жени и 139 мъже. На всички болни състоянието беше обективизирано и проследено преди и след операцията с метода доплерсонография /ДСГ/. Това даде възможност да се установи наличие на венозен рефлукс, наличие на тромби, степен на реканализация

на тромбозирали магистрални вени, инсуфициенция на перфоранти, както и посоката и скоростта на венозния кръвоток. Тази информация е от изключителна важност при:

- определяне вида и обема на оперативната намеса и за прилагане на лечебен план в следоперативния период.

- набелязване на профилактични и превантивни дейности с оглед избягване усложненията на болестта.

За постигане на целите и задачите и интерпретиране на резултатите, използвахме методите: наблюдение, доплерсонография, теоретичен и сравнителен анализ и статистически методи.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

От всичките 341 преминали болни на 161 /от които 102 жени и 59 мъже/ са извършени различни по обем оперативни интервенции, разпределени в Таблица 1.

Таблица 1

Операция	жени	мъже
Стрипинг на вена сафена магна	36	18
Лигатура на вена сафена магна	28	14
Ексцизия на варикозни възли	13	12
Лигатура на перфорантни вени	18	11
Лазерна аблация на варици	7	4

Стрипинг на вена сафена магна се налага при развита варикоза от магистрален тип с цел лечение и превенция на ХВБ. Тази операция сме извършвали най-често. Много по-модерната лазерна аблация на варици има подобен лечебен ефект, но времето на извършване е значително по-късо и травматичността на операцията е много по-малка. Тя обаче не е толкова честа поради високата цена на консумативите, които пациентът се налага да заплаща. Тези два вида операции наричаме радикални, тъй като пациентът получава патогенетично лечение и трайно подобрение в състоянието. Обратно, лигатурата на вена сафена магна, ексцизията на варикозни възли и лигатурата на перфорантни вени са по-скоро палиативни оперативни интервенции. Те обаче намират своето място при оперативното

лечение на ХВБ, когато радикалната лечебна процедура е невъзможна.

Масовото разпространение на ХВБ, високата морбидност, инвалидизация и трайното влошаване качеството на живот на болните определят високата социална значимост на заболяването. Медицинските разходи в тази посока представляват между 1% и 3% от годишния бюджет в здравеопазването на европейските страни, включително и България. Това налага с особена сила въпросите относно профилактиката и превенцията на болестта.

На първо място, хората от рисковите групи трябва коренно да променят хранителните си навици с цел нормализиране на телесното тегло. При рисковите професии, свързани със значителни статични натоварвания на долните крайници, е необходима оптимизация на условията на труд с цел облекчаване венозния кръвоток. Продължителната употреба на хормонални контрацептиви е наложително да бъде периодично подменяна с нехормонални средства.

Бременността е една от най-често посочваните причини, предизвикващи варикоза. Необходимо е стриктно спазване на препоръките за превенция и профилактика на ХВБ по време на бременност, включващи контрол на теглото, хигиенен режим, периодично поставяне на долните крайници в декливно положение, носене на еластични бандажи и др.

Особено внимание е необходимо да се обърне на хората с установена наследствена обремененост и преболедувалите от дълбока венозна тромбоза. При тях освен хигиенно-профилактични процедури е необходимо и медикаментозно лечение с диосминови препарати /през пролетта и лятото/, носене на еластични бинтове или чорапи с цел подпомагане дейността на "мускулната помпа".

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Въз основа на проведеното наблюдение, лечение и проследяванена пациентите боледувачи от ХВБ в контекста на поставените цели и задачи, бихме могли да обосновем следните по-значими

ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ

ХВБ е едно от често срещаните социално значими заболявания, което при неосъществена ранна диагностика води до редица усложнения и влошаване качеството на живот.

Наблюдава се значително подценяване на сериозността и последиците от това заболяване от страна на рисковите групи на населението.

Оперативното лечение до голяма степен подобрява обективното състояние, но не е достатъчно за пълното предотвратяване на рецидиви и усложнения.

Навременната и перманентна превенция и профилактика на ХВБ изискват съчетаването на правилен лечебен, хранителен, двигателен и трудов режим, т.е. водене на здравословен начин на живот. За целта е необходимо ангажирането на широк кръг специалисти, държавни институции, ведомства и пациентски организации, имащи отношение към разглежданата проблематика.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев, А., Т.Кавръков. Хронична венозна недостатъчност на крайниците.- Съдови заболявания. С., 1998, с.190-198.
2. Дойчинов А. Хронична венозна недостатъчност на долните крайници. - Съвременна терапия на съдовите заболявания. С., Знание, 2001, с.182-184.
3. Дойчинов, А. Профилактика на венозните заболявания. - Съвременна терапия на съдовите заболявания, С., Знание, 2001, с.133-138.
4. Захариев, Т. Хронична венозна инсуфициенция. - Съдова хирургия. С., Знание, 2006, с. 132-142.
5. Захариев Т. и др. Епидемиологично проучване на хроничната венозна болест в България. *Phlebology*, 2006
6. Bergan, J. Chronic Venous Insufficiency.- The Vein Book, Boston, Elsevier Academic Press, 2007, 499-607.
7. Mark, A. Creager et al. Venous Insufficiency. - Vascular Medicine: a Companion to Braunwald's Heart Disease, Boston, Elsevier, 2006, 820-828.
8. Jantet G. RELIEF Study: First Consolidated European Data. *Angiology*. 2000; 51:31-37.

ХИРУРГИЧНО ЛЕЧЕНИЕ И ПРОФИЛАКТИКА НА НЕВРОПАТНАТА ФОРМА НА ДИАБЕТНОТО СЪПАЛО

Валентин Василев

SURGICAL TREATMENT AND PREVENTION OF NEUROPATHIC DIABETIC FOOT

Valentin Vassilev

e-mail: vailvasilev@mail.bg

ABSTRACT

A permanently increasing number of patients with newly discovered diabetes and diabetics with complications, including neuropathic diabetic foot, require a deep examination of their problem. The present paper studies a group of 42 patients with complicated neuropathic diabetic foot treated in the Department of Vascular Surgery in MBAL Burgas. It describes the surgical methods of treatment and prevention of this socially significant disease.

Key words: *Diabetes mellitus, neuropathic diabetic foot, complications, treatment, prevention*

ВЪВЕДЕНИЕ

В света има над 200 милиона диабетици, а в България са над 300 000 - около 4% от населението. Докато при диабет от първи тип водещ рисков фактор е наследствеността, при диабет от втори тип познаването на рисковите фактори има съществено значение за лечението, превенцията и профилактиката на това опасно социално значимо заболяване. Водещо място сред тях има наднорменото тегло, което се наблюдава при $\frac{3}{4}$ от диабетите, и то с локализация в поясната област. При мъжете обиколката на талията не трябва да надвишава 94 см, а при жените – 80 см. На второ място е затлъстяването, което е тясно свързано с патологични промени в мастната обмяна – хиперхолестеролемия и дислипидемия. Трети рисков фактор е обездвижването, който, съчетан с прекомерен прием на висококалорична храна, води отново до увеличаване на теглото. На четвърто място се нарежда артериалната хипертония, която се комбинира с диабет в 50% от случаите. Като рискови фактори се определят стресът, различните депресии, наследствеността и др

Диабетната полиневропатия е заболяване на периферната сетивна, моторна и автономна нервна система. То е най-често срещаното специфично усложнение на захарния диабет – в повече от 50% от всички случаи. Могат да бъдат засегнати нерви в различни части на

тялото, но най-често се засягат тези на долните крайници.

Най-честата форма на диабетната полиневропатия е т. нар. периферна, дистална, симетрична невропатия. Тя започва постепенно и основните симптоми са изтръпване, мравучкане, намалена чувствителност при допир, болка и температура. Понякога има и болка, която пациентът описва като стрелкаща, пробощаща, изгаряща. Появява се най-често нощем и в покой, което е типично за това заболяване. В отделни случаи може да бъде толкова силна, че това да бъде симптомът, който да накара пациента да потърси за първи път помощ от съдов хирург. Наблюдава се и мускулна слабост, крампи на подбедриците, затруднения на движенията, нарушения на походката. Обратно на богатата симптоматика, с обективното изследване и доплерсонографията /ДСГ/ не се диагностицират хемодинамично значими нарушения на кръвотока по магистралните артерии на крайниците. Съдовите лезии са на ниво артериоли, прекапиляри и капиляри, където се установява специфично за диабета задебеляване на базалната мембрана, като в повечето случаи не се открива пълна облитерация на съдовете. За формиране на синдрома на невропатното диабетно стъпало е необходимо да се развие и специфична конфигурация на стъпалото, характеризираща се с типични деформации и хиперкератоза /мазоли/

в резултат на развиващите се плантарно атипични натоваарвания. Често се появяват фисури /цепнатини/ в близост до мазолите и атипичните деформации. Характерна особеност са микротравмите, гъбичните инфекции между пръстите и различните минимални наранявания при носене на неудобни обувки. Всички те от своя страна са входна врата за най-често банална инфекция, която в комбинация с недобре коригиран диабет водят до флегмон и гангрена на стъпалото. Оформя се характерен улкус /язва/ в точките на най-голяма натоваареност, ограден с хиперкератоза, който най-често е инфектиран. На всеки 30 секунди в света се извършва висока ампутация /подбедрица или бедро/ вследствие лезия на стъпалото. Между 15 и 25% от диабетиците развиват през своя живот диабетен улкус. Данните у нас показват, че един от 10 души със захарна болест има диабетно стъпало и близо 2% са преживяли поне една дължаща се на това ампутация. Хората с диабет от втори тип са 21 пъти по-заплашени от нетравматични ампутации в сравнение с останалата популация в страната. Раните на стъпалото водят до все по-голяма заболяемост, ограничение на качеството на живот и твърде високи разходи за лечение. За диабетиците тези рани носят най-големия риск от ампутации.

Табл.1.Класификация на диабетното стъпало по Вагнер, модифицирана от Харклес– Н

Стадий	Н	Лезия	Усложнение	Възпаление
0-ва степен	А/Б	Деформация, хиперкератоза		Няма
I-ва степен	А/Б	Повърхностна лезия		Няма
II-ра степен	А/Б	Дълбоки рани	Засегнати са костта, сухожилието или ставната капсула	Умерено
III-та степен	А/Б	Дълбоки рани	Абсцес или остеомиелит	Значително
IV-та степен	А/Б	Гангрена на пръстите или на предната част от ходилото	Абсцес или остеомиелит	с/без
V-та степен	А/Б	Гангрена на цялото ходило		

Най- често използваната класификация за диабетно стъпало е тази на Вагнер /Wagner/. Харклес /Harkless/ я модифицира патогенетично с две подгрупи: „А“ означава лезии без хронично запушване на периферните артерии, при които прогнозата е по-добра. Към под-

група „Б“ спадат лезиите, които имат исхемична генеза и са с по-лоша прогноза.

ЦЕЛ И ЗАДАЧИ

Да се извърши анализ на преминали болни през Отделението по съдова хирургия /ОСХ/ в МБАЛ-Бургас АД с усложнени форми /II – V ст. по Вагнер/ на невропатно диабетно стъпало.

Да се установи ефективността на приложените хирургични методи за лечение и се дадат насоки за профилактика.

МАТЕРИАЛИ И МЕТОДИ

Обект на изследването са група от 42 пациента, от които 24 мъже и 18 жени, преминали през ОСХ за периода м. януари 2011 г. - м. юли 2013 г.

За анализ и интерпретация на резултатите от направеното проучване са проследени наши и чуждестранни публикации по проблематиката; документален метод, наблюдение, доплерсонография /ДСГ/, теоретичен, сравнителен и статистически анализи.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

При подбора на изследваните пациенти чрез метода на ДСГ бяха изключени тези с налични хемодинамично значими стенози на магистралните съдове на долните крайници /група Б по Харклес/. По този начин изследването беше съсредоточено единствено върху пациенти с невропатно диабетно стъпало – група А по Харклес. По пол и възраст изследваните пациенти се разпределят, както следва:

Табл. 2. Групиране на пациенти

възраст пол	20-30г.	30-40г.	40-50г.	50-60г.	Над 60г.
	мъже	3	5	4	7
жени	2	2	6	3	5

Пациентите са разпределени сравнително равномерно по възрастови групи без значими разлики при мъже и жени, което отразява и реалността – заболяването засяга всички възрасти. Важно е да се знае каква е тежестта на заболяването. Тя е отразена в таблица 2.

Табл. 3. Видове операции

Тежест по Wag-ner	II степен	III степен	IV степен	V степен
брой болни	5	11	14	12

Лекуваните болни бяха предимно с напреднали форми на инфектиран улкус, с наличие на остеомиелит на костите, флегмон и гангрена на ходилото, което кореспондира в значителна степен с обема на извършените оперативни интервенции. На табл. 3 са отра-

зени видовете операции, извършени на пациентите.

Табл. 4.

Опера-ция	Инци-зия, Ексци-зия, некрек-томия	Ампу-тация на един или повече пръсти	Ампу-тация на стъпа-ло	Ам-путация на под-бед-рица	Ам-путация на бедро
Брой па-ци-енти	4	12	19	3	4

При всички пациенти се наложи оперативно лечение, като при 26 от тях /61,92 %/ е извършена различна по обем ампутация. Делът на високите ампутации /подбедрица и бедро/ е значителен – 7 или 16,67 % от всички болни. Това налага извода, че при напреднали форми на невропатно диабетно стъпало с асцендиращ флегмон, гагрена и заплашващ сепсис животоспасяващата операция е спешна висока ампутация. Причините се коренят в късното потърсване на специализирана съдовахирургична помощ поради недобрата информираност на болните, склонност към самолечение, както и желанието на лекари без съответната подготовка да лекуват малките на пръв поглед рани по краката. Ключово значение за лечението има стриктният контрол на кръвната захар. Това означава кръвната захар на гладно да се поддържа между 3.9 и 7.2 mmol/l, а след хранване – до 10 mmol/l. Препоръчително е гликираният хемоглобин да е под 7%.

Профилактиката на диабетното стъпало е ключ за избягване на усложненията му. На първо място трябва да се намалят рисковите фактори – обиколката на талията трябва да влезе в референтните граници /до 94 см за мъже и до 80 см за жени/. Важно е спазването на подходящ хранителен режим, съблюдаващ съотношението на комплексните въглехидрати в храната – 50 %, мазнини 25-30 % /наситени животински мазнини под 10%/ и белтъчини - 20-25 %. Много полезна е рибата, защото съдържа омега3-мастни киселини, имащи отношение към обмяната на веществата.

От съществено значение е поддържането на активен двигателен режим - плуване, колоездене, фитнес и туризъм. Установено е, че час ходене пеша всеки ден може да доведе до приемлива от медицинска гледна точка корекция на диабета.

Някои медикаменти показват висока ефективност при лечението и профилактиката на невропатното диабетно стъпало. Thioctacid е алфа липоева киселина или тиоктова киселина. Алфа липоевата киселина е биологичен и физиологичен антиоксидант. Тя се синтезира в черния дроб на човека. Освен физиологичен антиоксидант, алфа липоевата киселина има и метаболитни функции. Тя повишава усвояването на глюкозата в периферните нерви, повишава енергийното натрупване в периферните нерви, което е важно условие за тяхното правилно функциониране. Thioctacid повишава инсулиново въздействие и намалява инсулиновата резистентност, което води до намаляване нивото на кръвната захар и подобряване на гликемичния контрол. Заедно с това повишава усвояването на глюкозата в периферните нерви и спомага тяхната миелинизация. Необходимо е и поддържане на ежедневна хигиена на стъпалото, дезинфекция с колоиден разтвор на сребро 20mg/l, подсушаване на пространствата между пръстите; при наличие на суха кожа - употреба на подходящ крем, подходящи обувки. В случай на значителна деформация на стъпалото се използват специални, индивидуално изработени ортопедични стелки и обувки.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На базата на направеното клинично проучване и анализ на резултатите от него можем да направим следните изводи и препоръки:

Невропатната форма на диабетно стъпало е най-честата проява на диабетната полиневропатия.

Ранната диагностика, навременното лечение и правилната профилактика са ключ към недопускане на усложнения при болни с невропатно диабетно стъпало и осигуряване на добро качество на живот при пациентите с остатъчно здраве.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дойчинов, А. Клинична ангиология. С., 2001.
2. Стойчева, М. Промоция на здравето. ИК „ВИТАЛ“, 1999.
3. Светухина, М., А. Земляной, В. Колтунов. Хирургия. М., 2008, с. 7,8-10.
4. Edgar, J., G. Peters, B. Lipsky Diagnosis and management of infection in the diabetic foot. *Med. Clin. North Am.* Sep 2013.
5. Report of WHO Study Group Diabetes Mellitus, Geneve, 2006.

КАЧЕСТВО НА ЗДРАВНИТЕ ГРИЖИ ЗА ВЪЗРАСТНИ И СТАРИ ХОРА - ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВИ

Катя Попова

QUALITY OF HEALTHCARE FOR THE ELDERLY PEOPLE. TRENDS AND PERSPECTIVES

Katya Popova

E-mail: katja.popova62@gmail.com

ABSTRACT

Older people have different health needs and since their number is increasing in the society, the health systems need to be adapted to provide the necessary care to ensure their aging in good health and adequate support. One of the key elements for improving the quality of health and social care is to train competent professionals who could be able to provide adequate and long-term care for the elderly people. This study aims to present how the willingness for career of the future healthcare professionals corresponds to the need of quality healthcare and services of this part of society.

The views of students majoring in Nurse and Rehabilitation therapy have been studied. The methods used include the documentary, sociological (anonymous survey) and statistical.

The findings show that there is a discrepancy between the students' free professional choice and the real need of society. The main reasons indicated by the respondents such as the low pay and diversity of elderly people's problems make the job difficult and unattractive. The students clearly understand that the right of quality healthcare of the elderly people is infringed.

The conclusion is that the improvement of the quality of healthcare services for the elderly requires an integrated approach with the participation of different health and social institutions, the creation of alternative methods of health protection, and the implementation of various incentives to motivate future professionals, including: better working conditions, training, better consideration.

Key words: *healthcare, quality, elderly people, students, professional choice*

ВЪВЕДЕНИЕ

През последните десетилетия СЗО, ООН и други международни институции отчитат тенденция на промяна в демографската структура на населението, особено изразена в европейския континент. Проучванията показват демографско „застаряване” на европейското население. Според изследвания на Европейската комисия, през 2020 г. населението над 65 г. ще достигне 20%, а до 2050г. този контингент ще нарасне със 70% [1]. В България, по данни на НСИ, през 2010 г. хората над трудоспособна възраст са 22,7% [2]. Това поставя сериозни медицински, социални и икономически предизвикателства през 21-век за европейското общество и за България в частност..

Възрастните хора имат различни здравни потребности и поради тяхното нарастване в обществото, здравните системи трябва да бъдат адаптирани, за да се осигурят необходимите грижи и да се обезпечи достойно остаряване в добро здраве и подпомагане.

Възрастните и стари хора са много разнообразна група относно промените, настъпващи в тях от здравен, психологически и социален аспект. Това налага създаване на интердисциплинарно сътрудничество и алтернативни съвременни подходи за организация и предлагане на качествени здравни и социални грижи.

Здравно-демографската и икономическа криза, неефективната реформа в здравеопазването в България се отразяват негативно

върху качеството на здравните грижи и услуги.

Качеството на здравната дейност е съвкупност от присъщи характеристики условия и свойства, изразяващи степента на способност на предоставения здравен продукт(услуга) за удовлетворяване или повишаване изискванията на пациентите (клиентите) на приемлива цена [3].

Според СЗО качествени здравни грижи са тези, които представят най-добрия здравен резултат – максимум полза и минимум риск за пациента; демонстриране на отличен професионализъм от всички, участващи в помощта; ефективно и рационално използване на ресурсите; високо ниво на удовлетвореност и самочувствие на пациентите, най-добрите възможни здравни резултати [4].

Заниженото качество на здравните грижи засяга най-вече уязвимите групи от населението - деца, хора с увреждания, възрастни и стари хора.

Според проведено изследване от П. Балканска и Т. Попов, подобряването на качеството на здравните грижи и услуги за гериатрични пациенти „могат да бъдат систематизирани в няколко основни области: общуване с медицинския персонал, време и организация на работа”[5].

Един от основните елементи за по-добро качество на здравните и социални грижи е подготовката на професионалисти, които да осигурят адекватни и продължителни грижи за възрастните и стари хора. Според Г. Чанева постигането на желаните резултати в дадена организационна структура „до голяма степен зависи от компетенциите, знанията, мотивацията” на специалистите в нея [6].

През последните десетилетия възникналите проблеми в здравеопазването и по-големите възможности за реализация извън България доведе до дефицит на квалифицирани медицински и здравни специалисти, което се отчита от данните на съсловните организации. Според БАПЗГ през 2011 г. в страната медицинските сестри са 31609. През 2012 г. още 1200 са напуснали България, като за последните 20 години средно по три сестри на ден заминават в чужбина. Според световните стандарти за качество в екипа, осигуряващ медицински грижи, е необходимо съотношение лекар – медицинска сестра 1:2-4, в зависимост от интензивността на здравната услуга. Статистическите данни за България показват съотношение почти 1:1.

Р.Стоянова систематизира факторите, предиктори на тежкостта и недостига на медицински сестри в четири основни групи: демографски, икономически, организационно-управленски и психологически [7]. Според същия автор, направил анализ на световни научно-практически изследвания, дефицитът на медицински сестри затруднява ефективността и понижава качеството на здравните дейности в лечебните заведения, води до големи икономически загуби[7].

Посочените тенденции в съвременното здравеопазване ни насочиха към проучване и анализ на нагласите на бъдещите здравни специалисти за включване в системата на гериатрични грижи.

Настоящото изследване има за **цел** да представи релевантността на желанието на бъдещите здравни специалисти за професионална реализация и потребностите от качествени здравни грижи и услуги на възрастните и стари хора като все по- нарастваща част от обществото.

МЕТОДИ НА ИЗСЛЕДВАНЕ

В проучването са използвани документален метод (проучване и анализ на литературни източници), социологически метод (организирано, проведено анкетно проучване чрез пряка анонимна индивидуална анкета), статистически методи (обработка, систематизиране и обобщение на статистическите данни).

Обект на проучването са студенти от професионално направление „Здравни грижи”. Чрез анкетната карта се изследват мотивационните фактори и бариери на бъдещите специалисти да направят своя професионален избор; желанието им за повишаване на квалификацията. Проучено е мнението на студентите за правата на възрастните и стари хора.

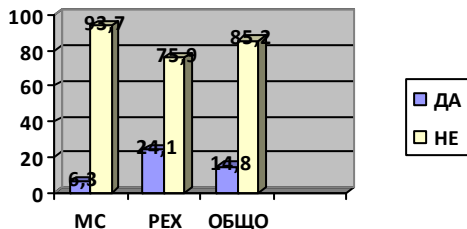
РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Изследването е проведено през м. юни 2013 г. От 61 изследвани студенти - I и II курс, 32 са от специалност „Медицинска сестра” /ОКС „Бакалавър”/ и 29 от специалност „Рехабилитатор”/ОКС „Професионален бакалавър”/.

На въпросите, изследващи спазване правата на възрастните и стари хора за достъп и прилагане на качествени здравни грижи, наб-

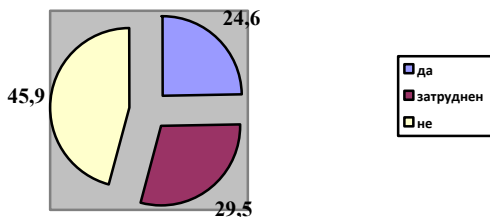
люденятия на студентите показват доста негативни резултати.

На въпроса: „Считате ли, че се спазват правата на възрастните и стари хора за прилагане на адекватни здравни грижи?“, само 14,8% от респондентите отговарят с „да“ и 85,2% отрицателно/ Фиг.1/.

Фиг.1 Спазване на правата на стари хора

Мнението на студентите на въпроса: „Считате ли, че възрастните и стари хора имат достъп до качествени здравни грижи?“, е показано на Фиг. 2.

Фиг.2 Достъп на възрастните и стари хора до качествени здравни грижи

Преобладават отговори „затруднен“ достъп -29,5% и „не“ - 45,9%; само ¼ от студентите изразяват мнение, че старите хора имат достъп до качествени здравни грижи. Данните съответстват на редица европейски проучвания за удовлетвореността на българските потребители от качеството на здравните услуги.

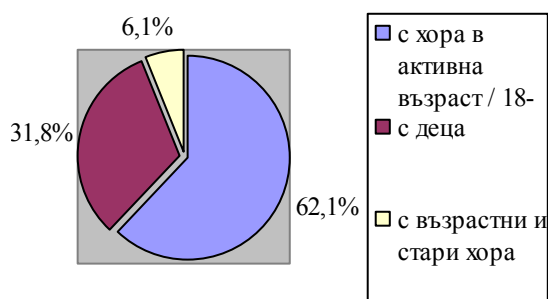
На втората група въпроси, относно желанието за професионална реализация, студентите показват нежелание да изберат лечебни заведения и други медико-социални структури, които обгрижват хора над 60 години.

От девет възможности за отговор на въпроса: „В какъв вид лечебни заведения бихте искали да работите?“, водещо място имат болниците за активно лечение при специалност „Медицинска сестра“ - 59,4%, следват заведения, оказващи медико-социални грижи за деца - 25%, на трето място с 9,4% са различни структури в доболничната помощ.

При студентите от специалност „Рехабилитатор“ предпочитанията са: рехабилитационни центрове - 33,9%; медико-социални заведения за деца - 17,9%; болници за активно лечение и долекуване с по 10,7%.

Двете групи респонденти поставят в дъното на класацията лечебни заведения за обгрижване на стари хора.

На въпроса „За какъв контингент хора според възрастовата характеристика бихте искали да се грижите?“, данните на Фиг.3. кореспондират с горепосочените резултати. Само 6,1% от бъдещите специалисти имат желание да прилагат здравни грижи за възрастни и стари хора.

Фиг.3 Желание за прилагане здравни грижи според възрастова структура

На уточняващ въпрос „При какви случаи бихте работили в лечебни заведения, предоставящи специализирани грижи за възрастни и стари хора?“, студентите от двете групи посочват на първо място с 49,2% - „ако не мога да си намеря по-добра работа, свързана с професията“. На второ място бъдещите медицински сестри поставят с 28,1% отговор „ако е в чужбина, защото е по-добре платена“, а на трето място с 12,5% - „ако е по-добре платена“; „не, никога“ -9,4%.

При студентите от специалност „Рехабилитатор“ на втора позиция е отговор „ако е по-добре платена“ - 27,3%; трето място - „ако е в чужбина, защото е по-добре платена“ - с 21,2%.

Сравнителният анализ показва, че при респондентите от специалност „Медицинска сестра“, освен финансови, са налице и други причини да не правят този професионален избор.

За да се определи какви са демотивиращите фактори, на студентите се зададе въпрос: „Какви са причините за да нямате желание да се грижите за възрастни и стари хора?“. Получените резултати са следните:

работата е тежка и неквалифицирана - 18,5%; работата е тежка и недобре платена - 33,9%; нямам достатъчно знания и умения да се грижа за стари хора - 1,5%; нямам бариери, за да работя с този контингент хора- 26,1%; други причини- 20%.

Като водеща причина за липсата на интерес към гериатричните грижи студентите определят ниското заплащане, трудността при обгрижване на старите хора. Като „други причини“ изследваните посочват невъзможността за пълно възстановяване или липса на подобрение в здравето на възрастните хора, което ги демотивира.

Налице е недостатъчната информираност на студентите, на този етап от обучението им, за специфичните интердисциплинарни знания и умения, които трябва да притежават. В тази педагогическа дейност водеща е ролята на преподавателя по здравни грижи, който да насочи, подпомогне и мотивира студента в съответствие с неговите интереси и индивидуални възможности, да осъзнае потребностите на обществото и своето място в грижата за възрастните и стари хора.

Желанието на бъдещите специалисти за усъвършенстване и професионално развитие в областта на гериатричните грижи показва, че 41,4% все още не са достатъчно ориентирани за бъдещата си реализация, което е обяснимо с началния етап на тяхното обучение. Същият брой категорично не желаят да се развиват в това направление на здравните грижи, а 17,2% го приемат положително. Получените резултати насочват, че съществуват достатъчни предпоставки за обучаващите екипи да намерят подходящите педагогически подходи към младите хора за постигане на осъзнат избор и удовлетворяваща професионална реализация.

От реализираното изследване могат да се направят следните изводи:

Налице е несъответствие между реалните потребности на обществото от специалисти по гериатрични грижи и липса на мотивация

сред бъдещите специалисти да се развиват в това направление.

Възможността специалистите по здравни грижи да се реализират в друга държава ще доведе до задълбочаване на дефицита на добри професионалисти, което ще понижи качеството на здравните грижи.

Водеща причина за демотивацията на студентите е заплащането, което не е адекватно на комплексните изисквания за грижа към възрастните и стари хора.

Подобряването на качеството на здравните грижи и услуги за старите хора изисква интегриран подход между различни здравни, социални и образователни институции, създаване на алтернативни методи за здравна защита - мобилни грижи, включване в екипа на гериатрични асистенти, дневни стационари, обучение на доброволци; прилагане на различни стимули за мотивация на бъдещите специалисти - по-добри условия на труд, квалификация, по-добро заплащане.

ЛИТЕРАТУРА

1. Европейска платформа на възрастни хора / AGE/, www.age-platform.org.
2. Национален доклад за България – 2011, www.mlsp.government.bg
3. Чобанянева, И., А. Димова, Управление на качеството на здравеопазването, Варна, Стено, 2004, с. 8.
4. Салчев, П. Управление на качеството. www.freewebs.com/salchev/Glava_35.ppt.
5. Балканска, П., Т. Попов. За някои проблеми на гериатричната практика. – *Управление и образование*, кн. 3, т. 8, 2012, с. 149.
6. Чанева, Г. Качеството на сестринските грижи като приоритет, София, 2008, с.13.
7. Стоянова, Р. Влияние на тежкостта на медицински сестри върху икономическите и здравни резултати на лечебните заведения. - *Управление и образование*, кн. 5, т. 9, 2013, с. 82, 86.

РАЗВИТИЕ НА КОМУНИКАТИВНИ УМЕНИЯ И КОМПЕТЕНЦИИ ЗА ВИРТУАЛНО ОБЩУВАНЕ

Антонина Недкова

DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE SKILLS AND COMPETENCES FOR VIRTUAL COMMUNICATION

Antonina Nedkova

E-mail: antonina.nedkova@abv.bg

ABSTRACT

The present article is dedicated to a problem related to the formation of communicative skills and competences of students in the conditions of virtual communication in distance learning. To form and develop specific communicative skills and competences, innovative didactic methods and educational technologies are proposed that are specific for distance learning.

Key words: *communicative skills, communicative competence, virtual communication, distance learning*

ВЪВЕДЕНИЕ

Последните десетилетия на 20-ти век бележат значителен напредък в динамично развиващото се технологично и модерно информационно общество. Иновациите в Интернет технологиите позволяват интегрирането им в редица научни области, включително и в системата на образованието. Днес с увереност можем да твърдим, че Интернет-пространството вече не е само „инкубатор” за съхраняване и пренос на голям обем електронна информация, а се е превърнало в неразделна част от ежедневието на много хора, от тяхната жизнена дейност. Новите възможности на информационните технологии неизменно водят до обновяване и разширяване на потребностите и интересите на потребителите, на техните цели и мотиви, свързани с виртуалното пространство. Прилаганите досега „традиционни начини” за получаване на информация: устни, писмени, телефонни и радиокомуникации, постепенно се изместват и допълват с иновационни комуникативни средства и телекомуникационни системи за „електронно обучение”.

ИЗЛОЖЕНИЕ

От началото на 90-те години в областта на педагогиката и психологията са проведени

редица изследвания, свързани с виртуалното общуване. Техният брой днес непрекъснато нараства в педагогически и психологически аспект. Определени приноси в изследването имат, както следва:

- относно комуникативните процеси в Интернет-мрежата - редица руски автори: А. Е. Войскунский, А. Е. Жечкина, И. В. Шевченко, М. Ю. Бухаркина, Е. И. Дмитриева, А. В. Хуторской и др.;

- относно изследване и формиране на социалното съзнание с отчитане на новите възможности, идентификация и самопрезентация, а също и спецификата на мрежовото общуване, интерес представляват работите на П. Белинская, В. Бурова, В. Губенко и др.;

- в изучаване особеностите на деца и възрастни, свързани с компютърната култура и в света на мрежовите технологии - Д. Ж. Сулер, Ш. Текл и др.;

- в изследване на социално-техническите особености на общуването посредством Интернет - Н. Деринг, В. Фриндтс, Т. Келер и др.;

- за разрешаване на проблеми, свързани с интернет зависимостите - К. Янг, М. Грифитс, R. Deves, Ц. Короленко и др.

Важни въпроси, свързани със съдържанието на компютърното обучение, разработват редица педагози: Б. Айсмонтас, В.

Безпалко, Н. Тализина, Г. Фролова, J. Higgins, T. John, С. Суворова и др.

Обобщавайки идеите на авторите, както и на основата на проведени от нас проучвания, приемаме, че „под виртуално общуване” следва да се разбира „комуникацията, взаимодействието, интеракцията” между субекти (учащи се и обучаващи), осъществявано посредством компютърни технологии. Спецификата в учебния процес е ефективното присъствие на преподавателя, който общува с виртуални, но реални субекти. Този специфичен комуникативен процес отразява отношенията между виртуалните събеседници, очертава многообразието и неповторимата индивидуалност на участващите в обучаващата комуникация личности - учащи се и обучаващи.

След проведено емпирично изследване авторката М. Тенева формулира мнението на студентите за виртуалното общуване - то „може да се използва успешно в образованието и контактът с преподавателите посредством каква да е форма в Интернет ще повлияе положително върху отношенията преподавател - студент, както и върху качеството на съвместната им дейност” [11].

В педагогическата литература комуникативните умения се определят като комплекс от комуникативни действия, осъществявани на основата на високо теоретическо и практическо обучение за междуличностна комуникация с компютъра, която позволява творческото им приложение в условията на виртуалното пространство. Интегрирането на компютърните технологии в учебния процес се свързва преди всичко с разработване на нови стратегии, модели, „дизайни” на учене на основата на съвременни концепции за личността и нейното развитие.

Наблюденията и анализът на учебно-възпитателния процес в колежите и висшите училища за професионално образование показва, че в образователния процес не се отделя достатъчно внимание, насочено към формиране на комуникативни умения на учащите в условията на „мрежовото взаимодействие” при обучението. Нарастващите познавателни потребности на учащите от овладяване на специфични комуникативни умения за виртуално общуване при обучението предполагат научно обосноваване и практическо прилагане на съвременни методи и технологии за формиране на съответни комуникативни умения.

Според Е. Игнатиева [5] комуникативните умения за виртуално общуване се характеризират със способността на въздействащия субект да оценя събеседниците си – рецепienti с помощта на съответен психологически инструментариум, да разбира и приема образната информация, да създава виртуални отношения, да изработва индивидуална тактика и стратегия на поведение с виртуалния си събеседник, да реагира адекватно на действията на събеседниците, да развива умения за самопрезентация в глобалните мрежи.

Според нас, за ефективно приложение на съвременните обучителни комуникативни програми е необходимо съблюдаване на следните психологопедагогически условия:

- формиране и развиване у обучаващите на елементарни и все по-сложни умения и навици за работа с компютъра и за формиране на комуникативни дигитални умения;

- създаване на благоприятна психологическа атмосфера, която да осигурява сътрудничество и оптимално взаимодействие между учащите и преподавателя посредством компютърните технологии;

- осъществяване на динамична обратна връзка, осигуряване на комуникативен контакт между преподавателя - треньор, медиатор, и участниците в обучителните тренинги;

- системно и последователно овладяване на комуникативните умения на обучаваните студенти в тясна връзка с тяхното общокултурно развитие за виртуално общуване.

Понятието „комуникативна компетентност“ се използва за първи път от А. Бодальов [1] в смисъл на „способност за установяване и поддържане на ефективни контакти с други хора при наличие на вътрешни ресурси (знания и умения)”. В Руската социална енциклопедия [10] се уточнява, че комуникативната компетентност е „ориентиране в различни ситуации на общуване, основани на:

- знания и сетивен, емоционален опит на личността;

- способност за ефективно взаимодействие с обкръжаващите;

- себепознание и познание за другите при динамично видоизменение на психическите състояния, междуличностни отношения и условия на социална среда”.

Според автори педагози, комуникативната компетентност се дефинира като „овладяване на сложни комуникативни навици и умения, формиране на адекватни умения в новите социални структури, познаване на културните

норми и ограничения в общуването, познаване на обичаи, традиции и етикет в областта на комуникациите, ориентация към средствата за комуникация” [10]. Комуникативната компетентност е „обобщаване на комуникативните свойства на личността”, включващо в себе си комуникативни способности, знания, умения и навици на емоционален и социален опит в сферата на междуличностното и деловото общуване.

Комуникативната компетентност включва следните способности:

- дава социално-психологическа прогноза на комуникативната ситуация, в която предстои да се общува;
- програмира социално-психологическия процес на общуване, опира се на базата на комуникативната ситуация;
- осъществява социално-психологическо управление на процесите на общуване в комуникативната ситуация [5].

Понятието „компетенции” се определя като съвкупност от знания, умения и навици, необходими за изпълнение на конкретна работа.

Комуникативната компетенция е „свкупност от навици и умения, необходими за ефективно общуване и формиране не само в резултат на придобит практически опит при взаимодействие с други хора, но и в процеса на обучение”. Ю. Емелнов [2] определя комуникативната компетентност като „ситуативна адаптивност и свобода на овладяване на вербални и невербални (речеви и неречеви) средства за социално поведение”. Комуникативната компетентност позволява осъществяване на общуването като приемане, предаване, осмисляне на информация, възприемане, разбиране на хората, с които се осъществяват регулирани дългосрочни отношения и контакти.

Според С. Езова [3], комуникативната компетентност включва способността на човека да прилага знания, умения, личностни качества. Тази способност се изразява:

- в прилагане и предаване на съдържанието на общуването посредством традиционни и виртуални взаимодействия;
- изграждане на съзнателни отношения с различни хора;
- в избор на тактика на ефективно поведение;
- в разнообразие на формите на общуване с различни партньори.

О. Крючков формулира комуникативната компетентност като „свкупност от комуникативни способности на човека да общува и постига поставените цели” [6]. Към комуникативните способности авторът посочва следните:

- способност за точно възприемане на ситуацията на общуване и многостранно оценяване вероятността за постигане на поставената цел;
- способност за правилно разбиране и обективно оценяване на партньорите;
- способност за избор на средства и прийоми на общуване, които да съответстват на ситуации, партньори, поставени задачи;
- способност за разкриване на индивидуалните особености на партньорите, избор на адекватни средства за общуване на вербално и невербално ниво;
- способност да се въздейства позитивно върху психологическото състояние на партньорите;
- способност за изменение на комуникативното поведение - собственото и на другите участници в комуникацията;
- способност да съхранява и оптимизира комуникативното поведение;
- способност да оставя у партньорите благоприятно впечатление за себе си и удовлетвореност от общуването.

О. Крючков отбелязва по отношение на комуникативните компетентности, че е необходимо човек да овладява тези способности и да ги проявява в общуване в различни ситуации с различни хора. Комуникативната компетентност се определя като „интегрално, относително стабилно, цялостно психологическо образование, намерило израз в индивидуално-психологическите, личностни особености в поведението и общуването на конкретния индивид” [6]. Тя е и способност за установяване и поддържане на необходимите контакти с различни хора.

В резултат на анализ на визиите на различни автори, изучаващи комуникативната компетентност, И. Зотова [4] формулира извода, че в структурата на компетентността се включват следните компоненти: комуникативни знания; комуникативни умения; комуникативни способности.

Комуникативни знания са знания за общуването: какъв е неговият вид, фаза и закономерност на развитие, какви комуникативни методи и прийоми съществуват, какво действие оказват те, какви са техните възможности

и ограничения. Това са знания също така и за методите и тяхната ефективност в отношенията с различни хора и различни ситуации. Към тези области се отнасят и знания за степента на развитие на комуникативните умения в личностен план, както и какви методи са ефективни (или неефективни) именно в индивидуалното поведение.

Комуникативни умения са умения за организиране на текст-съобщение в адекватна форма, речеви умения, умения за хармонизиране на външна и вътрешна проява, умение да се получава обратна връзка, умение да се преодоляват комуникативни бариери. Като интерактивни умения за взаимодействия в група - това са умения да се общува на нравствена, на хуманна, демократична основа, да се иницира благоприятна емоционално-психологическа атмосфера, умение за самоконтрол и саморегулация, умение да се осъществява сътрудничество, умение да ръководи и да се носи отговорност за собственото и на другите поведение, умение активно да се слуша събеседника, социално-перцептивни умения, умения адекватно да възприема и оценява поведението на партньора в общуването, разпознаване по невербални сигнали на неговото състояние, желаниа и мотиви на поведение, съставяне на адекватен образ на другите като личности, умения да създава добро впечатление.

Комуникативните способности се определят като индивидуално-психологически свойства, отговарящи на изискванията на комуникативната дейност, чрез които се постига нейното бързо и успешно осъществяване. Изследвайки понятието комуникативна компетентност, В. Лабунска [9] разграничава в нея три съставки:

- точност (правилност) на възприемане на другите хора;
- развитие на невербалните средства за общуване;
- владееене на устна и писмена реч.

За развитие на комуникативната компетентност на учащите при дистанционното обучение (ДО) в учебната дейност се използват т.нар. „традиционни методи” с доминиращ монолог на преподавателя. Съвременната педагогическа практика доказва, че те не са достатъчно ефективни. По-голяма възможност за развитие и ефективност е налице при интерактивните методи на обучение (неточно определяни като „активни”). Според нас, активността и ефективността на обучени-

ето зависят от разнообразието и адекватността на използваните методи.

Към интерактивните методи може да бъдат отнесени всички диалогични методи (без лекцията като монолог на преподавателя). Такива диалогични форми и методи са: семинарното, лабораторното, практическото занятие, т.нар. „кръгли маси”, „учебни конференции”, „презентации” и др. Съществена особеност е доминаращото приложение на диалогични методи като беседа, дискусия, дебати, делови и ролеви игри. Тези методи дават възможност за моделиране на реални комуникативни ситуации, търсене на „оптимални решения” на конкретна комуникативна задача, както и да се анализират последиците от избраните решения. Методите за активно участие на учащите се съдействат да се изградят и развиват разнообразни навици за междупersonно общуване в типични ситуации. Благоприятно е непосредственото получаване на обратна връзка, своевременното коригиране на поведението и намирането на алтернативни способности за решаване на важни комуникативни проблеми.

За повишаване нивото на комуникативната култура на учащите се използват следните методи на обучение:

-решаване на комуникативно-ситуационни задачи, което позволява обучението да се приближи до естествените условия на професионално общуване, повишава се културното равнище на вербално общуване, изисква се съблюдаване на етични норми и правила за вербално и невербално поведение;

-участие в диалог, дискусия, дебати, встъпване в ролята на докладчик, опонент при обсъждане на въпроси, задаване на въпроси и получаване на отговори;

-споделяне на опит от професионалната учебна практика чрез презентиране с цел промяна на нагласите на обучаемите и умения за продължаващо договаряне [8];

-изпълнения на творчески работи на основата на лични, читателски и житейски преживявания и естетически преживявания;

-използване на разнообразни упражнения по интерпретации и създаване на професионални текстове: писане на писма, реклами, плакати, редактиране на текст, различни видове преструктуриране на текстове по ключови думи;

-създаване на „лингвистични вестници”, проекти и мултимедийни презентации.

За формиране на посочените комуникативни компетентности на професионалисти широко използвани са такива организационно - образователни форми на обучение като: груповата работа, работата по двойки; семинари; ролеви и делови игри.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Овладяването на комуникативните умения и компетентности от учащите е особено необходимо при внедряване на методи и технологии на дистанционната форма на обучение. В зависимост от средствата на предаване на информация, тяхното приложение осигурява следните видове дистанционно обучение:

- обучение чрез Интернет мрежата (Web-курсове) в асинхронен режим без непосредственото участие на преподавателя;

- обучение посредством виртуален клас чрез Интернет (Web-конференции), когато преподавателят и обучаваните едновременно се намират в един и същи сайт в Интернет мрежата (синхронен режим).

ЛИТЕРАТУРА

1. Бодалев, А. Личность и общение. М., 1995.
2. Емельнов, Ю. Активное социально-психологическое обучение. Л., ЛГУ, 1985.
3. Езова, С. Коммуникативная компетенция. - *Научные и технические библиотеки*, 2008, кн. 4.

4. Зотова, И. Коммуникативная компетентность как аспект социализации личности студента в условиях информатизации общества. Кисловодск., 2006, с.109.

5. Игнатъева, Э. Формирование коммуникативных умений виртуального общения современной молодежи. Автореферат. 2012.

6. Крючков, О. Актуальные проблемы психологического знания. Сб. науч. трудов. 2006, вып. 1.

7. Осипова, Г. Российская социологическая энциклопедия. М., 1998.

8. Петкова, Ел. Студенти обучават студенти – андрагогически модел „Споделяне чрез презентиране” в специалност „Социална педагогика”. – *Формиране на гражданина и професионалиста в условията на университетското образование. Сб. с научни статии, втора книга, том първи*. Екс-прес, 2013, с. 376.

9. Рейд, М. Как развить навыки успешного общения. Практическое руководство. М., Эксмо, 2003..

10. Руденский, Е. Социальная психология: Курс лекций. М.: ИНФА-М; Новосибирск: ИГАЭиУ, 1997.

11. Тенева, М. Виртуалното общуване в образованието – възможности, бариери и противоречия. - *Материали от Юбилейна научна конференция с международно участие. Образование и изкуство, том I, 2004*, с.176-180.

МЕТОДИ НА ДИСТАНЦИОННО ОБУЧЕНИЕ

Антонина Недкова

DISTANCE LEARNING METHODS

Antonina Nedkova

E-mail: antonina.nedkova@abv.bg

ABSTRACT

The article examines topical problems related to distance learning and the concomitant didactic methods and educational technologies. The application of distance learning in colleges and high schools increases the students' needs to master new professional skills, and develops their virtual communication and telecommunication abilities.

Key words: electronic lecture, electronic mail, audio-, video-conferences, multimedia

ВЪВЕДЕНИЕ

От началото на 20 век научните открития и тяхното приложение създават все по-сложни информационни технологии, непознати за човечеството в миналото. Иновациите в информационно-комуникативните технологии позволяват внедряване на съвременни алтернативни форми и методи на обучение, немислими няколко десетилетия преди това. Тяхното приложение във висшето училище обогатява качествено многообразието от образователни технологии, дидактически форми и методи.

Днес огромен брой учебни, културни и търговски организации използват дистанционното обучение под формата на разнообразни образователни технологии. Като основни причини за широкото им разпространение през последните десетилетия могат да бъдат посочени:

- намаляващата цена на хардуера, софтуера и телекомуникационните услуги;
- все по-добра компютърна грамотност и интерес към новите образователни технологии от страна не само на младите хора;
- достъпът до компютри е много по-голям и по-лесен, отколкото в предишните години;
- интерфейсът непрекъснато се подобрява (включително и развитието на мултимедията).

Понастоящем много учебни организации се сблъскват непрекъснато с различни проблеми

от финансово и образователно естество. Много от тези проблеми могат да се разрешат чрез използване на дистанционната форма на обучение в коледжите и висшите училища поради:

- понижаване цената на обучение за един учащ се;
- повишаване възможностите за обучение на хората, които работят, но искат да продължат своето образование и да повишат квалификация си;
- предоставят се възможности за учене през целия живот на хора от всякаква възраст, с различен начин на живот, способности и финансови възможности.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Понятието „дистанционно обучение” може да се дефинира по различен начин. Най-често се изтъква, че това е обучение, при което „учащите се намират на различно място от това на преподавателя и осъществяват връзка помежду си чрез компютър или други комуникационни средства”. „Дистанционното обучение представлява напътствия посредством печатни или електронни медии към човек, който се обучава на различно място и време от това на преподавателите или другите обучаващи се” [5] Дистанционно е обучението, когато преподавателят и обучаващите са

отделени физически и когато технологиите (звук, картина, печатни средства и др.), често пъти в съчетание с директно общуване, се използват за осъществяване на връзка между двете страни” [9]. Миелке [7] дефинира дистанционното обучение като „метод на обучение, при който учащият физически е отделен от преподавателя и учебното заведение.” Като форма на обучение, дистанционното обучение предполага използване по специфичен начин на всички традиционни форми и методи: самостоятелно или в комбинация с други форми на обучение, включително и традиционният начин „лице в лице” (face-to-face instruction).

Ученето (самоподготовката) може да бъде индивидуално или групово, като и в двата случая може да става без физическото присъствие на преподавателя – дистанционно. Необходимо условие е учебният материал да бъде структуриран в такава форма, че да позволява пренасянето му по електронен път.

За класическа се възприема дефиницията на Граймс [4], според когото дистанционно обучение е „всяко формално учене, в което преобладаващата част от инструкциите се получава, докато обучаващият и обучаваният са на разстояние един от друг.” Осланяйки се на тази дефиниция, Граймс посочва едни от първите примери за дистанционно обучение като курсовете на Айзък Питман [8] по стенография през 1840 г. Университетът в Уисконсин въвежда термина „дистанционно обучение” в каталога си през 1892 г., която се определя за рождена дата на дистанционното обучение. Граймс перифразира Кийгън [6], който предлага специфични критерии за дистанционното обучение:

- разделяне на преподавателя от студентите през по-голямата част от времето;
- индиректно влияние на образователната организация (включвайки и оценяването на студентите);
- използването на медии за комуникация, чрез което се общува между преподавателя и студентите;
- осигуряване на двустранна комуникация между преподавателя (медиатор тютор, фасилитатор и др.) и обучаващите се.

Според руския педагог В.А.Трайнев, под дистанционно обучение се разбира „учебен

процес, при който всички учебни занятия или част от тях се осъществяват с използване на съвременни информационни и телекомуникационни техники при пространствено разделяне на преподавателя от студентите” [3]. Дистанционното образование, подчертава авторът, е „образователна система, която осигурява получаване на комплекс от знания, умения и навици с помощта на дистанционни технологии на обучение”. Тук се включват всички професионални кадри, които участват в предоставяне на комплекса от образователни услуги: администрация, технически персонал, преподавателски състав, изработващите учебния материал със софтуера, методиките на обучение, както и средствата за трансфериране на знания от учащите се.

Според В.Кашицин [1], за реализиране на дистанционното обучение особено важни са три интегриращи фактора: технологичен; педагогически; организационен.

Основната функция на технологичния фактор е да използва информационните технологии предимно за осигуряване на разработки и доставки за поддържане на учебни курсове, за оптимално протичане на цялостния образователен процес. Педагогическият фактор включва подбор и структуриране на учебното съдържание, на дидактически форми, методи и прийоми в процеса на дистанционното обучение. Важна характеристика на организационния фактор е спецификата на организационните структури на образователните институции, които предлагат дистанционната форма на обучение. „Идеалният модел”, според автора, се състои от интегрирана учебна среда, разнообразие от варианти, включващи компоненти на гореизброените интегриращи фактори.

В педагогическата практика като дидактически форми на обучение се използват: лекционни, семинарни, лабораторни занятия, изпити, консултации, самостоятелна работа и др. Всички те могат да се прилагат с помощта на съвременните информационно-комуникативни средства както в контактния, така и в неkontaktния обучителен период.

Лекционните занятия като дидактическа (учебна) форма традиционно имат водещо значение. Лекцията като основен метод в тези занятия представя системно и последователно

чрез монолога на преподавателя широк кръг теоретични знания. В лекционното занятие като учебна форма, освен лекцията като метод, могат да намерят сполучливо място мултимедийни средства за онагледяване и затвърдяване на знанията. По-важни дидактически изисквания (принципи) към лекциите на съвременните преподаватели са: научност, системност, последователност, връзка с практиката, достъпност, единство на форма и съдържание, проблемност и други.

При използване на аудио- и видеоварианти или т.нар. „електронни лекции”, лекционното съдържание се представя във вид на текстови файлове. Това допринася за оптимизиране на текстовете и до ограничаване на произволно интерпретиране от страна на преподавателя. В много голяма степен това удовлетворява студентите. В някои случаи обаче те биха желали да чуят нещо по-конкретно от опита и творческите търсения на преподавателите. Естествено, „пълно удовлетворяване” на очакванията на всички студенти е малко вероятно. Лекционните занятия при дистанционното обучение може да се провеждат в реално и „нереално” време, фронтално и индивидуално.

Семинарните занятия са активизираща форма на учебни занятия и широко се използват при затвърдяване и разширяване на знанията по много учебни дисциплини. Те се провеждат като правило на основата на живо непосредствено творческо обсъждане, с учебни беседи и дискусии по различни проблеми на учебното съдържание. Според някои изследователи педагози обаче известен недостатък на семинарните занятия в съвременните условия е, че не винаги студентите са подготвени и мотивирани да говорят публично и да участват активно. Подготовката се ограничава до предварително разпределение на въпросите в групата, т.е. свършено частично усвояване на знанията, при отсъствие на истинска творческа дискусия. Семинарните занятия могат да се провеждат с помощта на компютърни видео- и телеконференции. В педагогически аспект видеовариантът по нищо не се различава от традиционния, така както участниците в процеса виждат „другия” на друг екран на компютърния монитор.

Компютърните видеоконференции могат да се използват като специфичен вариант на провеждане на учебни занятия, още по-добре при наличие на проектни техники за изображение с компютърния монитор на екрана. За постигане на още по-добър дидактически ефект може да се провеждат консултации по електронната поща.

Учебни консултации - това е една от основните форми за ръководене на учебната работа при дистанционно обучаване и оказване на помощ в самостоятелното усвояване на учебния материал. Консултациите, както при традиционното обучение, могат да бъдат индивидуални и групови. В хода на консултациите се проявяват индивидуалните учебни постижения и пропуските на учащите се, така също и техните интелектуални способности (памет, мислене, въображение) и морални качества. При дистанционното обучение за консултации се използват технически средства: телефон, електронна поща, видео- и телеконференции). Изборът на информационно-комуникативни средства се определя от състава на апаратно-програмното оборудване на работните места на студентите и преподавателя. Доста често се използват мобилният телефон и електронната поща.

Лабораторни занятия - тази дидактическа форма има значение предимно за обучението по техническите учебни дисциплини. Осъществяването ѝ е възможно, когато се изисква отдалечен достъп на компютърните мрежи с лабораторни настройки или когато централен компютър моделира серия от експерименти.

Занятия за проверка и оценка на знанията - контролът в образователния процес се заключава в текуща и заключителна проверка и оценка на резултатите от теоретични и практически усвоявания от учащите се на учебния материал. Оценката на знанията, уменията и навиците, получени в процеса на дистанционното обучение, поражда особени проблеми при отсъствие на непосредствен контакт между обучаваните и преподавателя. С това обстоятелство се повишава ролята и значението на обективните и „многокритериални” дистанционни методи за контрол на качеството на получените знания. Особеностите на контрола при дистанционното обучение налагат необходимост от допълнителна реализация на

контакти за идентификация на личността на обучаваните и изключване на възможности и опити за фалшифициране на обучението.

При това се използват възможности на компютърни обучаващи системи, оборудвани с дидактически материали: тестове, практически задачи, теоретични разработки и др. по раздели от учебната програма.

Електронният учебник е съвременна образователна форма за представяне на учебния материал. Разделен е на обособени темимодули, всяка от които дава цялостна представа за определена тематична област и допринася за индивидуализиране на обучението. Обучаващият може да избира от вариантите на дистанционното обучение: изучаване на пълния курс по предмета или изучаване на конкретни теми. Дистанционното обучение може да включва още: тренажъори, лабораторно оборудване, дидактически тестове както за предоставяне на нови знания, така и за провеждане на съответен контрол и самоконтрол.

Същественото различие на дистанционното обучение от традиционното базирано обучение се изразява в:

- пространствена раздалеченост на обучаваните и обучаващия;
- повишаване активната роля на учащия в образователния процес: в поставяне на образователните цели, в избора на форма и темпове на обучение;
- използване на учебни материали, предназначени специално за дистанционната форма на обучение.

Съществен проблем за приложение на дистанционното обучение е създаването и използването на нетрадиционни технологии на обучение, отговарящи на телекомуникационната среда за общуване. Поставени в нова виртуална среда, учащите не са пасивен потребител на информация, а в процеса на обучение създават собствено разбиране за предметното учебно съдържание. В центъра на новия модел стоят учащите се, а целите на новата образователна технология са развитие на индивидуалните им способности по пътя на самообразование чрез активна роля и сътрудничество в процеса на основните учебни дейности.

В избора на начините на комуникация между преподавателя и обучаваните, дидакти-

ческите форми и методи могат да се класифицират, както следва:

1. Форми и методи на обучение, чрез които обучаваните взаимодействат с образователните ресурси при минимално участие на преподавателя и другите обучавани (самообразование). За развитието на тези методи е характерен мултимедийният подход, когато с помощта на разнообразни средства се създават образователни ресурси: печатни, аудио- и видеоматериали, учебни материали, доставени по компютърните мрежи. Това са преди всичко: интерактивни база данни; електронни списания; компютърни обучителни програми (електронни учебници).

В Интернет базата данни са систематизирани масиви от данни, които могат да бъдат достъпни посредством телекомуникационните технологии. Тези ресурси се използват за разработване на дистанционни курсове чрез поддържане на локалната база данни както за учащите, така и за преподавателя.

2. Методи за индивидуализиране на преподаването и ученето, за които са характерни взаимоотношенията: един учащ с един преподавател или един учащ с други учащи (обучението е „един към един“). Тези методи се реализират в дистанционното образование посредством технологии като: телефон, гласова поща, електронна поща. Развитието на телементоринг (системата от тютори), посредством компютърните мрежи става важен компонент в образователния процес на електронните висши училища.

3. Методи, при които предоставеният на учащия учебен материал се коментира от преподавател или експерт. Обучаващите се не играят активна роля в комуникацията (обучението е „един към много“). Тези методи, свойствени за традиционната образователна система, получават ново развитие на базата на съвременните информационни технологии. Така текстът на лекцията, записан на аудио- или видеокасети, четене по радио или телевизия, допълват съвременните дистанционни образователни процеси. Електронната лекция може да включва избрани статии, както и разработен учебен материал, необходим на обучаващите за участие в бъдещи беседи и дискусии. Към съвременните технологии се

отнася и т.нар. „електронна дъска” в учебни електронни симпозиуми и конференции.

4. Методи, за които е характерно активно взаимодействие между всички участници в учебния процес (обучението е „всички към всички”). Значението на тези методи и интензивността на тяхното изпълнение съществено нарастват с динамичното развитие на образователните Интернет-технологии. Интерактивното взаимодействие между самите обучаващи, а не между преподавателя и обучаващите, става важен източник на знания. Развитието на този метод е свързано с провеждане на учебни групови дискусии и конференции. Технологиите на аудио-, аудиографическите и видеоконференции позволява активно развитие на специфичните методи, приложими в дистанционното обучение.

5. Особена роля в дидактиката за виртуалните висши училища играят компютърните конференции. Те позволяват на всички участници в дискусията да обменят писмени съобщения както в синхронен, така и в асинхронен режим, което повишава удобството на участниците в дискусията.

Широките възможности, които предоставят съвременните компютърно-опосредствени комуникации, позволяват активно използване на методи на обучение като: дебати, моделиране, ролеви игри, дискуссионни групи, мозъчни атаки, методи на номиналните групи, форуми, проектни групи.

Методът „мозъчна атака” представлява стратегия на взаимодействие, позволяваща група студенти ефективно да генерират идеи. Този метод поощрява членовете на групата да мислят творчески и да развиват идеите на другите членове в групата. Основната цел на метода „мозъчна атака” е създаване на фонд от идеи по определена тема. При това условно се изключва критиката, поощрява се свободното асоцииране на набор от разсъждения, които впоследствие се редуцират.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Дистанционното обучение безспорно има бъдеще поради своята мобилност и гъвкавост в условията на динамично изменящите се технологични възможности на телекомуникациите и информационните ресурси.

Приложението му като алтернативна форма на обучение повишава образователните изисквания в духа на европейските стандарти както към учащите, така и към образователните институции и преподавателите. Разработените системи за управление и контрол на качеството на ДО изисква те да се приложими в дидактико-методически, организационно-управленски и психологопедагогически аспект. С интегрирането на нови методи и инструментариуми за дистанционно обучение се оптимизира качеството на дидактическите технологии, повишава се потребността на учащите от овладяване на дигитални умения в условията за виртуално общуване и комуникация.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кашицин, В. Дистанционное обучение в высшей школе: модели и технологии. М., 2006.
2. Недкова, А. Показатели за оценяване качеството на дистанционното обучение. - *Годишник на Университет „Проф. д-р Асен Златаров.”*, Б, 2012, т.2, с. 245-250.
3. Трайнев, В., Ф. Гуркин, О. Трайнев. Дистанционное обучение и его развитие. Обобщение методологии и практики использования. М., 2008.
4. Grimes, G. Going the Distance with Technology. Happy 100th Anniversary to Distance Education, 1993.
5. Hill, J. Distance learning environments via the World Wide Web. In B. H. Khan, (Ed.), *Web-based instruction* (pp. 75-80). Englewood Cliffs, NJ: *Educational Technology Publications*, 1997.
6. Keegan, D. The Foundation of Distance Education, London, Croom Helm. http://www.oit.itd.umich.edu/oitweb/ideas/methhut_frm.html, 1986.
7. Mielke, D. Effective Teaching in Distance Education. ERIC Digest. ERIC Clearing-house on Teaching and Teacher Education Washington DC, 1999.
8. Pitman, Isaac. Stenographic sound-hand. London: Samuel Bagster, 1937
9. Willis, B., & Dickinson, J. (1997). Distance education and the World Wide Web. In B. H. Khan, (Ed.), *Web-based instruction* (pp. 81-84). Englewood Cliffs, NJ: *Educational Technology Publications*, 1997.

МУЗИКА, ЕМОЦИЯ И ПАМЕТ
(НА ОСНОВАТА НА ЕМПИРИЧНИ ДАННИ)

Радка Джендова

MUSIC, EMOTION AND MEMORY
(BASED ON EMPIRICAL DATA)

Radka Dzhendova

ABSTRACT

The paper explains the connection between music and emotion, past experience and the results of previously conducted empirical research. The aim, tasks, subject, realization and collected empirical data are described as regards to: monitoring and comparing the emotions in the perception of familiar and unfamiliar songs; existence and comparison of the emotional impact and the accompanying perception of the same instrumental piece - with the interval of time in two different situations (without and after emotional attitude), other shared, caused and accompanied by music and important for the personality memories, results of provoking and directing the thinking to the past and past memories.

Key words: music, emotions, emotional impact, perceptions, personal memories

Музиката неизменно съпътства живота на човека. Едва ли има някой, който би се осмелил да каже, че може да живее без да контактува и общува в среда без музика. Има моменти, които остават дълго в паметта ни и голяма част от тях са свързани с музика.

Връзката музика, емоции и памет е предмет на многопосочни изследвания, което се обуславя от многообразното им взаимодействие и проявление. Многообразието от своя страна е следствие от спецификата на музиката, от наличието и предизвикването на емоции, от връзката с жизнен опит и спомени.

Специфика на музиката: В музиката са превъплътени най-различни човешки мисли и чувства и по този начин тя обхваща както действителността, така и също вътрешния човешки мир. Затова Б. М. Теплов казва, че „музиката е емоционално познание, чрез което опознаваме света“. [3, с. 23] Именно емоционалната й същност е многократно подчертавана “Ако всичко, което става в душата на човека, би могло да се предаде с думи, на света не би имало музика” [2, с. 11].

„Музиката - това са чувствата, стремежите, мечтите на човечеството. Това е болката, тъгата, радостта, поривът, спътни-

кът на жизнения емоционален опит на човека през хилядолетията. Няма друго изкуство, което да е така тясно свързано с нашите преживявания и което така властно да съпровожда човека през целия му живот – от ранно детство до дълбока старост. Затова във всички времена и епохи музиката е била използвана като могъщо средство за въздействие върху чувствата и мислите на хората, върху възгледите и нравите, върху представата им за красота.”[1, с. 5]

Ето как Платон говори за музиката: „Музиката въодушевява целият свят, снабдява душата с криле, спомага на полета на въображението. Тя придава живот и веселие на всичко съществуващо, можем да я наречем възплъщение на всичко прекрасно и всичко възвишено.” Подобна е и мисълта на Хектор Берлиоз: „Измежду всички изкуства единствено музиката влияе едновременно и на въображението, и на духа, и на сърцето, и на чувствата”. Томас Ман споделя: “Как завиждам на музиката, че не се нуждае от превод”.

Определят музиката и като поток от енергия. Този поток въздейства на човека от утробата на майката до последните житейски мигове. Както стана ясно, се смята, че музиката е

съществен фактор за разностранно въздействие, което по отношение на личността се обобщава като фактор за хармонично развитие. В тази връзка е и разбирането, че музиката установява хармонията не само в човешкото тяло, но и изначално във вселената. Без да правим исторически преглед на използването на музиката за оздравителни цели, ще споменем, че шаманите с помощта на барабани удари са изцелявали болни, че още Питагор и Платон са познавали нейната целебна сила, че още Авицена е лекувал с музика психично болните. Съюзът музика и изцеление ясно е изразен в древногръцката митология, където в роднински съюз битуват Аполон (предводителят на музите) и синът му Ескулап (бог на лечителството), и още богинята Минерва (покровителка едновременно на лекари и музиканти).

Музиката присъства в нашия живот. Тя е част от нашите емоции и част от нашето мислене.

Музика и емоции: Хубавата музика директно въздейства на нашите емоции.

През 2007 г. Saarikallio и Erkkila правят интересно изследване за влиянието на музиката върху настроението (емоциите) на хората.[6] За целта те интервюират осем юноши от Финландия. Независимо от малкия брой участници, те извеждат седем начини, по които музиката влияе на човека, а именно:

1. **Организира и забавлява** – хубавата музика може да повдигне настроението, както и да организира различни дейности от ежедневието. Може би по тази причина тя е част от важните моменти, от часовете за отдих, но така и също присъства по време на пътуване и работа.

2. **Успокоява и активизира** – подходящата музика успокоява, затова още Питагор с нейна помощ настройвал учениците си преди заспиване на безмълвие, хубав сън и хубави сънища. Друга, също подходяща, има обратен ефект и стимулира активната дневна работа.

3. **Доставя силни усещания** – ако са налице определени условия, подходящата музика може да отключи изключително дълбоки и вълнуващи емоционални преживявания. Това най-често, според изследователите, става на концерт, когато обстановката и предварителната нагласа отключват емоционалността на слушателя.

4. **Стимулира прехода към различни емоции** – добрата музика може неусетно да игнорира неприятните мисли или също така неусетно да контролира положителните емоции до изживяване или до необходимия за човека размисъл.

5. **Довежда до катарзис (очистване, пречистване)** – в определени моменти при силни житейски емоции и при силно въздействие на музиката е възможно такова изживяване, което да доведе до катарзис и освобождаване на първоначалните емоции.

6. **Стимулира мисълта** – музиката може да стимулира мисълта в две посоки. В определени моменти мисълта активизира въображението и фантазията, на чиято основа човек мечтае за бъдещето. В други моменти мисълта отключва стари спомени и на основата на музиката се дава шанс за преоценка и поуки от миналото. Това въздействие дава основание на Уилям Гладстон да каже: „Музиката е един от най-силните инструменти за управлението на ума и духа на човека.”

7. **Успокоява в трудни моменти** – музиката позволява невербална комуникация с усещането за споделяне на собствените проблеми, като например загубата на любим и близък човек.

Тези седем начини, по които музиката влияе върху човека, Saarikallio и Erkkila наричат още седем стратегии. Специфичното на всеки от начините/стратегии е, че се обединяват около контролирането и подобряването на настроението. Обединението е възможно, защото начините са следствие от функциите на музиката, които от своя страна са органически присъщи, взаимно свързани и проявяващи се. Насочването на вниманието към тези функции/начини на въздействие/стратегии цели осъзнаването, че чрез музиката човек може да постигне по-добро разбиране на собствените и чужди чувства.

Отчитайки многообразното, в това число и разгледаните страни, на въздействие на музиката, може да се предположи, че ако се провокира мисленето в посока минало и спомени, то биха се получили реални емпирични данни за значими насоки на въздействие на музикалните произведения.

Цел на изследването е да се наберат емпирични данни за вида на музиката и вида въздействие.

Целта предопредели формулирането на следните **задачи**:

1. Да се наблюдават, опишат и съпоставят възникналите емоции при възприемането на познати и непознати песни.

2. Да се установи и съпостави емоционалното въздействие и съпътстващите го представи при възприемането на едно и също инструментално музикално произведение - с интервал от време и в две различни ситуации (без и след емоционална нагласа).

3. Да се предизвика споделяне на други, предизвикани или съпътствани с музика и важни за личността, спомени.

4. Да се опишат споделените въздействия.

5. Да се направят обобщени изводи.

Обект на наблюдение са 40 студенти от три поредни учебни години от педагогическите специалности.

По първа задача: *Да се наблюдават, опишат и съпоставят възникналите емоции при възприемането на познати и непознати песни.* Песента е синтез между слово и музика. Този синтез въздейства силно, защото е мелодичен и в съвкупност с цялостно организираните мелодични средства има по-голяма изразност и въздействие от говора. Песните по отношение на личността могат да се класифицират по различни показатели, един от които е: познати и непознати. Част от познатите песни могат да се свържат с минали емоции, с хора и места от жизнения път на човека. Изхождайки от предположението, че музиката има съществено влияние върху нашите спомени, психолози от САЩ осъществяват експеримент със студенти. За целта предварително подбират 1500 песни от годините на израстването на наблюдаваните. Пускат им по 30 песни, като наблюдаваните трябва да отговорят на няколко въпроса: дали познават или не познават песента, дали я харесват или не я харесват, и накрая да опишат какви спомени предизвиква песента у тях. Резултатите показват, че изследваните познават по-малко от половината от песните, че няма закономерност в предизвикването на спомени, че най-често това става на основата на „приятни“ за слушателя песни, че на познати песни възникват автобиографични спомени. [5]

Тези резултати като цяло кореспондират с тезисните постановки на музикалната психология. По тази причина насочихме вниманието към друг ракурс на възприятието и мисълта, а именно: към вида емоции при слушането на познати и непознати песни. За да сме сигурни, че песента е позната, на последователни занимания прозвучаваше една и съща, предварително определена като позната, песен, както и в последния етап и непозната друга песен. Важно условие за наблюдението бе двете песни (позната и непозната) да са привлекателни, ведри и въздействащи. Възникналите и наблюдавани емоции съпоставихме по отношение на:

Емоционална отзивчивост – емоционалната отзивчивост е проява на хедонистичната функция на музикалното изкуство, която е една от специфичните му и силни страни. Тя се прояви като бърза и моментна при познатата песен, докато при новата непозната - със закъснение при голяма част от наблюдаваните.

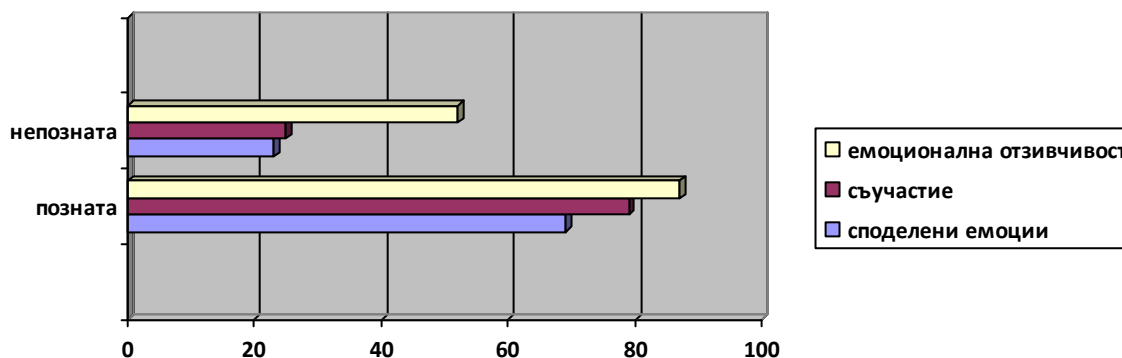
Съучастие – важен компонент на музикалното възприятие е активно и лично (творческо) участие. Индивидуалното съучастие е и се изразява в представи и реакции. Наблюдаваха се реакции, които са видими при познатата песен (с припяване, с телесни движения и мимики), докато при новата отсъстват такива.

Споделени емоции (от последвалите разговори) – те са сравнително много, различни и конкретни при познатата песен, докато при новата-непозната - се ограничават до варианти на „харесва ми, хубава песен, да я чуем пак“.

Тези наблюдения могат да се обобщят в следната диаграма:

Диаграма №1

Възникнали и наблюдавани емоции при възприемане на позната и непозната песен

Както е видно от тази диаграма, по трите показатели видимо по-голям процент от наблюдаваните са реагирали на познатата песен, като съществено по-малки са процентите при непознатата песен. В двата случая обаче се проявява закономерност по критериите, като най-изявена е емоционалната отзивчивост, следвана от лично съучастие и споделени емоции.

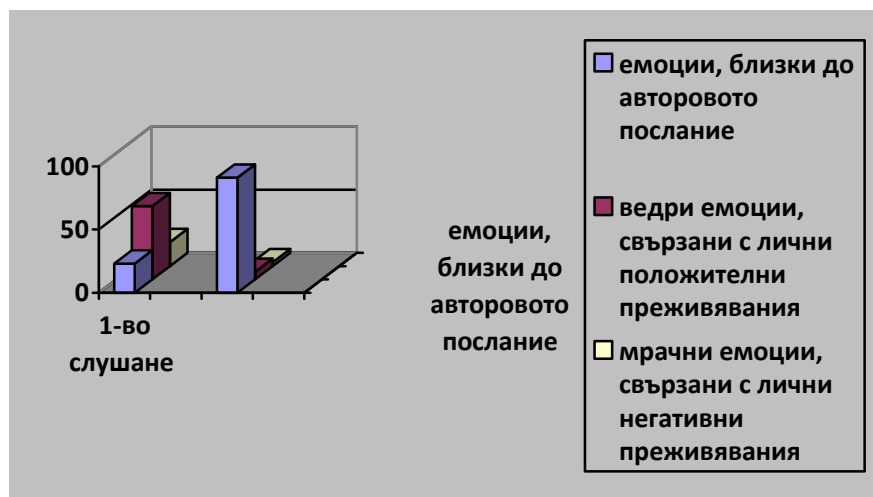
По втора задача: За обучаваните през трите учебни години се подбраха достъпни произведения. Към тях се поставиха изисквания да са ярки и привличащи, да са в рамките до 5 минути, да включват промени в настроението, като звучат предимно бодро и жизнерадостно и още - да са инструментални произведения или части от такива. Последното изискване е важно, защото отсъствието на словесен текст позволява предизвикването на присъщи и различни за всеки слушател асоциации и представи. Първото възприемане се организира с насока за внимателно и цялостно изслушване на произведението и след това за споделяне, по желание, на представи и асоциации. Както се очакваше, последвалите споделяния се оказаха най-разнородни, при което спектърът им обхващаше от най-ведри и щастливи до дълбоко скрити в съзнанието тъга и мъка. Тези споделяния съответстват на базисните постановки на музикалните психолози, които определят всяко

ненасочено възприятие като вид интелектуално преработване на звуковото послание. При това специфично „съучастие“ слушателят интерпретира заложените в музиката чувства и послания спрямо собствения си житейски опит и нагласа. Това специфично „съучастие“ от страна на слушателя е във връзка с осъществяваната невербална комуникация, която е присъща единствено и само на изкуствата. След период от около един месец (време, през което се предполага, че е отшумяло първото възприемане и съпътстващите го представи и асоциации) се премина към второ възприемане. При него слушателите предварително се запознаха със специфични за композитора, произведенията и битуването му интересни факти, както и се съобщи заглавието. Съобщаването на заглавието, както и на специфичните факти, предопределя друг вид (спрямо първото) възприемане. Това е така, защото в този случай се дава насока на възприятието, в което заглавието дава „програма“. Както се очакваше, този път асоциациите и представите, повлияни от програмата, като цяло бяха еднозначни.

Съпоставката на емоционалното въздействие и съпътстващите го представи при възприемането на музикалното произведение, както бе предвидено и проведено - с интервал от време и в две различни ситуации (без и след емоционална нагласа) - се оказа следната:

Диаграма №2

Съпоставка на вида емоции от първо и второ слушане

Както е видно от диаграма №2, при първото слушане се наблюдават различни емоции и представи, които като цяло могат да се обединят в три групи:

1. Близки до авторското послание.
2. Ведри емоции, свързани с лични положителни преживявания.
3. Мрачни емоции, свързани с лични негативни преживявания.

Няма да коментираме споделените асоциации, защото те отразяват изключително лични страни от живота на наблюдаваните. За разлика от първото слушане, при второто възприемане на същите музикални произведения и в резултат от емоционалната нагласа и съобщената информация слушателите като цяло преживяха емоции, които са близки до композиторското послание. Тази съпоставка е от съществено значение за обучаващите, защото те на практика се убеждават, че нагласата и подготовката са от съществено значение за преработката на музикалното послание, а също така, че при слушането на едно и също музикално произведение от един и същи човек могат да възникнат различни представи, да се преживеят различни емоции и не на последно място - да се открият различни съществени страни на музиката.

По трета задача: Да се предизвика споделяне на други, предизвикани или съпътствани с музика и важни за личността, спомени. След този специфичен опит от работата по първа и

втора задача се постави друга (третата), при която обаче технологичният ход е обратен, т.е. не отключване на емоции и представи на основата на музиката, а провокиране на мисленето в посока минало и спомени, които са свързани и с музика. Оказа се, че всеки от наблюдаваните има емоционален спомен, че този спомен отразява важен житейски момент, че музиката е органически свързана и оживяването на спомена води и до оживяване на музиката. И тъй като спомените могат да бъдат свързани с дълбоко лични и дори несподелени преживявания, се предложи индивидуално и писмено и по желание да се опишат тези спомени. Същевременно се подчерта, че ще бъде запазена анонимността. Като резултат от така поставената задача значителна част – 57%, споделиха, че имат такива спомени, но вникването в тях е свързано със силни емоции и поради това не желаят да ги споделят. Като цяло несподелените емоции са свързани с детството, семейството, съучениците, приятелите и конкурентите, т.е. включват целия спектър от живота на младите хора. Останалите 43% в писмен вид споделиха своите предизвикани или съпътствани с музика и важни за тях, спомени.

По четвърта задача: Да се опишат споделените въздействия. И тъй като не беше и не можеше да се сложи рамка на личните разкази, както и да се поставят предварително критерии за обобщение, се получиха най-различни и в най-различни посоки споделяния – една част

споделят конкретна музика и спомени, друга разсъждения и обобщения.

Естествено, че всеки има значителен брой музикални произведения и преживявания, които въздействат силно и продължително. Може би затова е трудно да се отдели еднинствена песен или едно музикално произведение. И все пак някои са посочили и телеграфно пояснили:

1. Конкретно произведение:

„Зайченцето бяло”, защото я свързвам с детските игри и приятелството.”;

➤ „След десет години” на ФСБ, защото е звучала на **абитуриентския бал**, когато е било трудно да се разделиш със съучениците. „Винаги, когато чуя тази песен, се сецам за моите прекрасни мигове със съучениците и приятелите ми.”

2. Посочват песен, но и анализират своите спомени и емоции:

„Една от песните, които е останала в спомените ми, е руската детска песен „Песенька об улыбке” - „От улыбки хмурый день светлей.....”. Тази песничка дойде при мен на един международен детски лагер в село Кранево и все още носи спомените за слънце, радост, топлина, песни и танци. Децата от руската група я пееха почти постоянно. **Както се знае, приятните мелодии предизвикват положителни емоции.** А и във всяка дума на песента има призив за усмивка, призив за хубави емоции, за приятелство, за по-светъл ден. За запознанствата чрез усмивка и че усмивката може да доведе до приятелство. И както се пее в песента, че от малкото поточе става голяма река, така и от усмивката става по-топло и по-светло, че всяко приятелство започва с усмивка и от усмивката става на всички по-топло. **Заедно с прекрасния текст, музиката е лека и лесно запомняща се.** Тогава, на този лагер, наистина започнаха трайни приятелства, които издържаха проверката на времето.

След толкова много години, след толкова други песни и мелодии, тази песен продължава да звучи в съзнанието ми и ме подтиква да се усмихвам при мисълта за нея.”

Голяма част от споделилите не могат да назоват конкретно музикално произведение, но още пазят спомени за въздействието му, което свързват с:

Конкретен композитор – като например Бах, който „действа мобилизиращо и прави хората по-силни.”

С проблеми и проведено лечение – като например драматичен развод и след това нервно-телесен срив, поради което се е наложило лечение, включително и с музикотерапия. „*Сега музиката е част от ежедневието ми и от моя нов живот.*”

С вълнуваща епизодична среща, която оставя дълбоки следи. Като например случайно посещение на изпълнение на орган в катедрала, от което остава усещането „*как музиката се издига нагоре, после ме обзе и издигна в небесата*”.

С природата, защото „*най-хубавата песен е тази на събуждащата се природа. Пролетната песен е така хармонична, така красива, така изящна и така опияняваща. Природната песен е не само в песента на птиците, в романа на реките и жужженето на пчелите, тя е дори в забързаните тълпи хора, събудили се за нов живот. Ето това е най-красивата музика.*”

С конкретен човек, който е въздействал силно и е отключил любовта към музиката. Като например: „*Мога да затворя очите и да слушам с часове. Мога да пътувам дълго и също да слушам, без да усетя колко време е минало.*”

Неусетно се пренасям някъде, където всичко около мен е красиво, зелено, просторно и ухае много приятно. Друг път може цветовете да са различни – да се променят, но те са в жълто, оранжево, червено, лилаво.

Мога да пея също толкова дълго, докато остана без дъх, ако някой свири на акордеон.

Откъде идва тази любов, това приятно чувство, което ме обзема, когато „пее акордеонът”? Когато бях на около 5 години и ходех на детска градина, имахме учителка, която всички наричахме „другарката музикална”. Тя идваше при нас, когато имахме музикално занятие. Беше много красива и много добра. А така хубаво ни свиреше на нейния червен акордеон. Толкова ми се искаше да го докосна. Понякога се случваше да го помилвам като нещо много ценно, като нещо, което е живо. Обожвах неговия „глас”. След това станах ученичка. По музика ни свиреха на пиано, слушахме и пеехме песни. Музиката не ми е липс-

вала. Липсвало ми е нещо друго, което по-късно разбрах, докато минавах покрай детска градина - чух онзи познат звук. Музиката, която се „лееше“ от някакъв акордеон. Аз не го виждах, но го чух и музиката нахлу в мен като вълна. Отвори широко вратите на детските ми спомени. Накара ме неусетно да се върна години назад. Пренесох се в детството. Спомних си много неща, които се бяха скрили дълбоко в мен. Изплува образът на тази жена, която със своя талант да свири ме е пленила толкова, колкото тогава едва ли съм съзнавала.”

Или: „Когато бях малка, много обичах да ходя на гости на вуйчо. Там батко свиреше постоянно на акордеон. Обичах да го слушам с удоволствие, а народната музика сякаш нахлуваше с голяма сила в моята душа. Той свиреше, а аз бях неговата публика. ... любимата му песен беше „Лиляно, моме“ свиреше я не с акордеона, а със сърцето си. Пееше и свиреше. Батко събуди в мен една любов към народната музика.”

Със семейството, защото „Винаги, когато имахме гости (3-4 пъти седмично) за вечеря, родителите ни пееха, а ние, децата, притаили дъх, слушахме и ръкопляскахме.”

С живота си, защото музиката е семейството, което обича и в което винаги се е пяло и свирило, тя е щастието и после нещастieto, като са преодолели смъртта на баща и последвалата финансова криза чрез работа с музика. Затова „смея да твърдя, че от доста мъничка, още от ранна предучилищна възраст музиката неизменно присъства в живота ми.”

С осъзнатото ѝ въздействие - „Как може да се обясни въздействието на музиката, то може да се усети, да се преживее, да се изпише на лицето ти и вълнението да се усети в гласа ти, но трябва голям талант и дарба, за да се опише с думи.

Може би неслучайно почти всеки, пишайки за музиката, редом с думата Музика използва и думата Магия. Магия като нещо, което не можеш да обясниш, но можеш да бъдеш благодарен, че си имал възможността и късмета Музиката да те докосне, а ти да усетиш и разбереш това докосване”.

В резултат на така обобщените и посочени емпирични данни за вида на музиката и вида въздействие, както и на съпровождащите дей-

ността наблюдения, могат да се направят следните **изводи**:

1. Емоционалната отзивчивост към познатата песен е по-голяма в резултат на факта, че тя се свързва с минали преживявания, като по този начин директно кореспондира с паметта.

2. При възприемането на непознато и безсловесно музикално произведение възприятието е в зависимост от миналия житейски опит и моментното емоционално състояние, което довежда до лична преработка и оттам - до наличието на различни представи.

3. Всеки има емоционално-житейски и свързан с музиката спомен, но споделянето му изисква определени условия.

Музиката неизменно съпътства живота на човека. Тя предизвиква емоции и е част от моментите, които помним.

Заклучение: Връзката между музика, емоции и памет е предмет на изследване с различни акценти и насоки. По описаните наблюдения и направените на емпирично ниво изводи не могат да се направят глобални обобщения. Въпреки това различният ракурс – да се провокира мисленето в посока минало и спомени – позволи да се получат реални емпирични данни за значими насоки на въздействие на музиката.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Атанасова-Вукова. За музикалното възпитание на децата до тригодишна възраст. С., 1965, с. .5

2. Нестъев, И. Как понимать музыку. М., 1962, с. 11.

3. Теплов, Б. Психология музыкальных способностей, М., 1947.

4. Баумгартнер, Х. Pennsylvania State University. *Music, Autobiographical Memory, and Emotion*.

5. Джаната, П, С. Томич, С Раковски. *Characterisation of music-evoked autobiographical memories Memori*.

6. Saarikallio и Erkkila <http://www.spring.org.uk/2007/03/seven-ways-music-influences-mood.p>.

7. <http://longevity.stanford.edu/henderson/2011/06/08/music-and-memory>

**ПОДВИЖНИТЕ ИГРИ В НАЧАЛНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ - ОСНОВЕН
ФАКТОР ЗА ФОРМИРАНЕ НА ДЕТСКАТА ЛИЧНОСТ (II ЧАСТ)**

Дечко Игнатов

**RTMOBILE GAMES IN SCHOOL AGE: A MAJOR FACTOR IN SHAPING
A CHILD'S PERSONALITY (PART 2)**

Dechko Ignatov

ABSTRACT

A brief theoretical formulation of the effect of active games on the motive and intellectual formation of primary school students has been attempted. A definition of the term “intellect” has been provided. The paper provides a review of the specific features of visual and figurative thinking that characterizes primary school thinking as well as a psychological and pedagogical description of active games such as running, jumping, throwing and counteraction, as included in the primary school syllabus.

Key words : *intellect, visual and figurative thinking, psychic development, motive formation*

Успоредно с измененията на обществените условия на живот се изменят съдържанието и формата на игрите, усложняват се техните правила и условия, повишават се изискванията, които се предявяват към тях като педагогическо средство. В най-ранната степен на човешкото развитие подвижната игра е елементарна и проста, близка с трудовите движения. Постепенно нейното съдържание се обогатява – появяват се отвлечените форми на движение, усложняват се действията и взаимоотношенията, за да се достигне до най-съвършената форма на спортната игра.

Към подвижните игри се отнасят голям брой от най-разнообразни игри, като се започне от игра, изпълнявана индивидуално, и се стигне до сложните комплекси от движения и взаимоотношения, установени между групи и отбори, достигащи до 200-300 и повече участници – въобще игри, които обхващат едва ли не всички възможни движения и детайли. В зависимост от критериите, по които се изграждат, се оформят най-различни класификации на подвижните игри. Яковлев определя два типа подвижни игри: игри без разделяне на отбори; отборни игри.

Към първия тип спадат игрите, построени върху най-простия тип взаимоотношения между участниците. Самата възможност за съвместни действия в тези игри доставя огромно удоволствие на децата. На всеки учас-

тник се предоставят много възможности да прецени резултатите от своите действия, нееднократно да сравни своите постижения с тези на останалите участници в играта. Много игри от този тип се явяват подготвителни за по-сложните отборни игри.

Към втория тип се отнасят игри, които изискват проявление на по-сложни взаимоотношения между участниците. Тези игри са характерни със съревнованието между отделните отбори за място и време. Те са с доста по-обемно и усложнено правилознание.

Подвижните игри могат да се разделят и в зависимост от тяхната интензивност на:

1. Игри с голяма интензивност: всички участници вземат участие в движения с голяма интензивност; в тях вземат активно участие всички групи, играещи на смени.

2. Игри със средна подвижност: всички участници вземат участие в такива движения, които предполагат творческа реализация и средна интензивност; децата реализират движения със средна интензивност, но кратковременно и в неголеми групи.

3. Игри с малка интензивност: в типичните игрови движения, сравнително продължително, активно участват малък брой участници; на всички деца се предоставя възможност за участие в успокоителни игри с ниска интензивност.

Друг, характерен за подвижните игри признак, може да ги раздели на игри със сюжет и без сюжет. Игрите със сюжет се разделят на две големи групи – игри с правила и игри без правила, а безсюжетните – на музикални, шафетни и спортно-подготвителни.

Ив. Попов и Г. Георгиев се обединяват около следните категории при класификацията на подвижните игри:

- основно положение, използвано в играта;
- специални задачи, които се решават в играта за развиване на качества, като това разграничаване има условен характер и за успокоителните игри;
- условия, при които се провежда играта: игри с бягане, със скачане, с топка, с проти-

водействие; за развиване на физически качества; при снежни условия; шафетни игри; успокоителни игри [3]

Според М. Севев най-актуално значение имат класификациите на И. Коротков и на В. Пивоваров. При класификацията на подвижните игри те изхождат главно от гледна точка на учебно-тренировъчния процес. Докато Коротков предлага по-специално групиране, като свързва играта с различните страни на спортната тренировка, то Пивоваров се отличава главно с възможността за развитие на физически качества чрез подвижните игри и на тази основа ги класифицира.[4]

	Средства на игровия метод			
	Развитие на Физически качества			
	I игрови	II подвижни	III шафетни	IV спортни игри в опростена форма
Развитие на сила в съчетание с бързина	скокове гласкане изтегляне	скокове гласкане изтегляне	скокове	скокове хвърляне бързо бягане
Развитие на бързина в съчетание с бързина на реакциите	внезапно преминаване от ходене в бягане	внезапно преминаване от ходене в бягане	бягане от място	внезапно хвърляне и ловене на топка по време на бягане

М. Марков на свой ред свързва подвижните игри с дейности по лечебна физкултура, като ги подрежда в четири основни групи: според изпълнението – статични и динамични; по анатомичен признак – игри за горните крайници, игри за трупа и гръдния кош, игри с общо въздействие; съобразно целите и задачите на играта в занятието: забавни игри, организиращи игри, специални игри; според физиологическото натоварване: игри с ниско натоварване, игри със средно натоварване, игри с голямо натоварване.

Според нас, класификацията на игрите трябва да се изгражда на психологопедагогическа основа. По този начин играта намира своята логична връзка с учебния процес и най-подходящото си място в общия ред на двигателните задачи в урока и другите форми на работа по физическо възпитание (ФВ) в начална училищна степен. Само така приложението на игровия метод и на подвижните игри придобиват обосновано, логично надграждащо въздействие в уроците с гимнастически, лекоатлетически и друг характер, като

се свързват с развитието на физически качества, с усвояването на техниката на различните двигателни дейности или за функционално и емоционално регулиране състоянието на децата. Това дава възможност за пълноценно развиване на физически качества, като основни принципи на работа в това отношение са многократната повторемост на съответни двигателни дейности, увеличаване на функционалното натоварване, редуване на усилия с почивка, при засилен интерес и двигателна ангажираност от страна на децата, тъй като заниманията по ФВ излизат от контекста на тренировъчната дейност, която според нас в начален курс не е за препоръчване. Въпреки че подвижните игри имат комплексен характер, при развитието на физическите качества, според нас те могат да се групират по следния начин: игри за развиване на бързина; за развиване на сила – скоростно-силови възможности; за развитие скоростно-силова издръжливост; за развиване на ловкост; за развиване на гъвкавост.

Формиране на двигателни умения и навици чрез подвижните игри

В основата си като учебен процес ФВ отразява овладяването на определени двигателни действия. Водещи при първоначално усвояване на дадена двигателна задача са облекчените условия на обучение. Наложително е също да се осигурят относително постоянни условия за многократно, творческо повторение. Ако тези изисквания не се спазват, децата няма да добият представа за хронологията на двигателния поток. Трудно ще се развият у тях необходимите задръжни процеси, спомагачи за възприемането на пространствено-временните величини. В резултат на това изучаваните движения няма да се усвоят, а превръщането им в градивен навик е невъзможно. [2] Напротив, изграденият навик може да се окаже деструктивен, което е крайно неприятно и не бива да се допуска. За тази цел е необходимо да се уточни съдържанието и смисъла на понятията „умение“ и „навик“.

Умението представлява способност за правилни действия въз основа на придобит опит и знания. От психологическа гледна точка умението е специфично звено между процеса на познанието и действието. Характерна особеност на приспособяемостта на човека към съществуващата действителност е, че той не само вярно я отразява чрез своята психика, но и активно я изменя и преобразява. Този факт придава особена важност на действителната страна на човешкото познание. [5] Оттук произтича огромното значение на формирането на умения в процеса на обучение. При обучението по ФВ се формират двигателни умения. Те представляват възможността на децата да изпълняват с необходимото разбиране двигателни действия с повишена трудност и творчески характер. Придобиваните при обучението по ФВ двигателни умения по своето съдържание и степен на формираност можем да разделим на два вида, като условно ги наречем първични умения и обобщени умения.

Първичното двигателно умение дава възможност за правилно осъзнато изпълнение на двигателното действие въз основа на осмислен личен опит и придобити знания за общите изисквания или схема на двигателното действие. Първичното умение предхожда двигателния опит.

Обобщеното двигателно умение представлява възможност за изпълнение на правилни двигателни действия при изменящи се усло-

вия. То се гради върху основата на вече придобити знания и представлява основата на навика. Именно обобщеното умение дава възможност за свободни и творчески двигателни действия при разнообразни и нестандартни условия, съобразно конкретните изисквания на ситуацията. Разликата между двата вида умения се заключава в характера на тяхната обобщеност и степента на автоматизираност на съставлящите ги компоненти.

Навикът представлява заучено, закрепено действие, чиито съставни елементи са доведени до степен на автоматизираност. В резултат на тази автоматизация двигателното действие може да се изпълнява без пряк съзнателен контрол, а навичното действие протича леко и икономично. Навикът има място както в умствената, така и в двигателната дейност на човека.

Двигателният навик е заучено, закрепено действие, което благодарение на автоматизираността на съставлящите го движения се изпълнява леко, икономично, без необходимост от разделяне на отделни движения. Съзнателният характер при изграждането на двигателните навици при обучението по ФВ предполага предварително наличие на двигателни умения. На базата на усъвършенстваните двигателни навици впоследствие се формира обобщеното умение. Съществено условие за прерастването на двигателните навици в обобщени двигателни умения е тяхното осмисляне и обобщеност.

Подвижните игри като общо подготвително средство свързват в единство навик и умение и ги развиват във взаимна връзка. Това произтича от особеностите на техния строеж. Игровите действия се реализират при постоянно и непрекъснато изменяща се игрова обстановка, която на свой ред установява все нови и нови взаимоотношения между играещите. Следейки развитието на играта, всеки участник се стреми да заеме най-изгодни позиции за действие и същевременно да постави другите участници в затруднено положение. За да осъществи намеренията си, той трябва да прояви активност, пресметливост, самостоятелност и творчество, висока концентрация, бързо да анализира и осмисля възпроизведените явления, да предвижда намеренията на своите и чуждите играчи. Това са условията, които определят културата на играта и на отделния участник и са предпоставка за осъществяване на необходимите умения в различни ситуации. Подвижните игри не са

препоръчително средство за начално обучение в движение. Игровата обстановка е непостоянна, двигателните действия по-често имат случаен характер, т. е. не е налице повторяемост поради състезателния елемент, участниците са в напрегнато състояние. Нещо повече, за успешното участие в игрите се изискват добре усвоени навици, а както е известно, формирането и усъвършенстването на двигателния навик се постига най-добре чрез физически упражнения.

Въпреки изложеното по-горе, ние считаме, че играта в известна степен има място при изграждането и закрепването на двигателните навици. Това в най-голяма степен се отнася за децата от първи и втори клас. В техните игри преобладават естествените форми на движение, в чиято реализация децата имат известен предварителен опит. Както при всички следващи възрасти, така и при споменатите, основното предназначение на играта е да създава и възпитава умения, да приучи децата да управляват и контролират собствените си движения, да съгласуват действията си с тези на колектива. Важна страна на подвижната игра е чрез нея да се проверява устойчивостта на двигателните навици и умения и способността им да се свързват едни с други, както и да се използват при нови различни условия. В това отношение подвижните игри са незаемно контролно средство. В игрова обстановка децата могат да покажат максимума от моментните си възможности за разлика от стандартната обстановка за отчитане резултатите от физическата им дееспособност. Така получените резултати ще бъдат по-реални и коректни, защото стандартните условия са изкуствена за децата среда.

Играта като метод на обучение

При обучението по ФВ в начална училищна степен се използват много и разнообразни движения, но все пак те могат да се диференцират. Ако за критерий на това разграничаване послужи формата на тяхното изпълнение, могат да се очертаят три разновидности на тяхното проявление: двигателно упражняване, изпълнение на двигателни действия в игрови условия и съревнователно изпълнение на двигателни действия. Всяка от тези разновидности можем да охарактеризираме с определени особености, които могат да обусловят съществуването на три отделни метода: метод за двигателно упражняване, игрови метод, съревнователен метод. За разлика от двигателното упражнение, при което има регла-

ментация на дейността, при игровия метод няма такива строги ограничения. В някои случаи формата на движенията е по избор, в други посоката на изпълнение не е точно указана, а натоварването трудно може да се дозира. При игровия метод е налице относително голяма свобода по отношение изпълнението на различните двигателни задачи. Тази свобода все пак се контролира от няколко основни правила, които са задължителни за всички и регламентират игровите действия. Например: при играта „Ти гониш“ децата изпълняват свободни бегови движения, сменят рязко посоката на движение по свое желание с цел да не бъдат докоснати от гонещия. Скоростта на придвижване е свободна. Единственият фактор, от който зависи тя, е бързината на гонещия. В този случай натоварването зависи от самото развитие на играта, което според конкретните условия може да бъде различно за отделните играещи. В други случаи, при същата игрова ситуация могат да се поставят допълнителни изисквания, с които да се динамизира играта и да се конкретизира формата на движение – напр. да се увеличи броят на водещите, придвижването да става само на един крак, на два крака и др.

Същността на игровия метод се състои в това, че поставените двигателни задачи не са с конкретен, а с по-общ характер, което се отразява и на двигателната дейност на децата – тя е със спонтанен, а не със строго регламентиран характер. Учениците изпълняват отвлечени двигателни действия, като по време на играта се абстрахират от конкретните движения, които протичат със сравнително малка концентрация на вниманието. Затова игровият метод не трябва да се свързва с конкретна игра. Напротив, всяка двигателна задача може да се модифицира и поднесе като игра с помощта на игровия метод.

Друга характерна черта на игровия метод е, че игровата дейност може да се организира въз основата на някакъв сюжет. Този сюжет е свързан най-често с целта на играта. За постигане целта на играта липсва точно определен път, но начините за постигане на краен успех са много и разнообразни. В този случай игровият сюжет се взимства непосредствено от обкръжаващата действителност като образно отражение на едни или други действия с жинени отношения – битови, трудови дейности и др. В други случаи игровият сюжет може да бъде създаден, изхождайки от конкретните

двигателни потребности, като условна схема за взаимодействие на играещите. Особено важно е сюжетът да отразява комплексния характер на играта, изграден на базата на естествено-приложните движения на човека. Комплексният характер до голяма степен предопределя **творческата двигателна дейност**, към която се стреми всеки ученик за постигане крайната цел на играта.

Игровият метод се отличава и с голяма самостоятелност на двигателните действия на децата. Тъй като няма точна регламентация в последователността на действията, всеки ученик прави самостоятелна преценка. При това различните двигателни действия се изпълняват при непрекъснато изменяща се игрова обстановка. Това налага бърза реакция за осъществяване на ответни двигателни действия за много кратък срок. Това е мощен стимул за детската инициативност, оригиналността на решенията им, вариативността на двигателните им действия, творческите им прояви. Към тази особеност на метода се прибавя и пълната мобилизация на психическите и двигателни възможности на учениците. Те не просто трябва да бягат в определен момент най-бързо, за да избягат от гонещия или да хванат гонения. Самото двигателно действие бягане не се провежда в права посока, както това става при двигателното упражняване. Напротив, за да има успех, детето трябва да прояви находчивост и ловкост, като изпълнява различни залъгващи движения, за да може да приспособи най-добре своята двигателна дейност към правилата и крайната цел на играта.

В следствие на тази свобода и изборност на двигателни решения, на възможностите за проява на остроумие, находчивост, творчество по време на игровата дейност, този метод се съпровожда с голяма емоционалност и децата с лекота изпълняват двигателни задачи с по-сложна координация. Тази емоционалност се подсилва и от различните по характер взаимоотношения, в които играещите встъпват. От една страна, се наблюдават отношения на взаимно активно сътрудничество за съвместно колективно решаване целта на играта. Тези отношения са основата, върху която могат да се изградят успешно положителни нравствени качества като коректност, взаимопомощ, подчиняване на личните интереси на колектива. От друга страна, игровите конфликти водят до създаване на отношения на съперничество. Встъпвайки в тези отно-

шения, играещите най-добре разкриват степента на развитие на морално-етичните си качества. Именно тези ситуации са най-подходящи за целенасочено приучаване в етични отношения.

За разлика от двигателното упражняване, при игровия метод възможностите за точно определяне на дозировката и натоварването са ограничени. Възможностите за индивидуализация и диференциация също не са особено големи. Дозировката се определя главно по време на играта, общо за всички, без да могат да се отчетат съществуващите разлики в участието на различните ученици. Чрез игровия метод се осъществява комплексно въздействие както върху двигателната дейност, така и върху всички личностни прояви. Игровите ситуации са огледално отражение на двигателните навици и уменията за приложението им в най-различни ситуации, според конкретната обстановка. Активното включване на децата в играта обуславя реализация на значително функционално натоварване, което стимулира развитието на двигателните качества. Игровият метод намира приложение във всички етапи на обучението, но особено ефективно е приложението му в етапа на затвърдяване и усъвършенстване на двигателната дейност при усложнени условия.

Подвижните игри – познавателно и възпитателно средство

Основната цел на учебния процес по ФВ не трябва да се отъждествява само със степента на функционално въздействие върху детския организъм, а и с даване на разнообразни знания и формиране на етично поведение. Една част от получаваните знания са свързани с изпълнението на физическите упражнения и тяхното разностранно влияние, със съдържанието и правилата на игрите, а друга е от общ характер. Но чрез играта могат далеч да се надхвърлят рамките на социалните знания по ФВ. Затова колкото е по-ниска възрастта на обучаемите, толкова възможностите за получаване и трайно усвояване на получаваните знания с общообразователно значение е по-голяма. [1] И действително, игровата дейност си има свои специфични особености, които я отличават от учението както по мотивировка, така и по целенасоченост и същност. Двигателното съдържание, правилата, заложените идеи, цялостната емоционално наситена обстановка имат за задача да насочат децата към по-голяма двигателна активност, да добият образна представа за

дейностите от реалния живот, да ги въведат в реално съществуващи взаимоотношения. Съвсем не е достатъчно усвояването на определени движения – това е само първият етап на обучението в движение. Много по-важен е вторият етап, където децата трябва да се научат да действат ефикасно и творчески при случайно възникнали условия, като разчитат на собствените си двигателни умения и способности.

Друга важна страна на подвижните игри като елемент от учебния процес по ФВ е техният възпитателен ефект. В това отношение те имат водещо значение сред средствата на обучение по ФВ. Особено ефективни са подвижните игри при решаване на задачи от нравствено и естетическо естество. В условия на разнообразни подвижни игри се калява волята, настойчивостта, възпитава се чувство за справедливост и честност, коректност, взаимопомощ, кавалерство и особено чувство за колективизъм. Използвайки умело съдържанието и правилата на играта, педагогът с лекота може да постига реални цели. Доброволно приетите предварително правила на играта заставят всеки участник да им се подчинява. Подвижните игри приучават към честност, покоряват непокорните, активизират пасивните, стимулират неуверените. Колкото и елементарна да е дадена игра, постигането на крайната цел винаги затруднява децата. При по-сложните и особено при отборните игри, победата е резултат на отборни усилия, с обективен, реален принос на всеки участник. В този случай се възпитава не само упоритост, настойчивост и воля, а и взаимопомощ, другарство, високо чувство за колективизъм, коректно отношение към партньори и противникови играчи. При отборните подвижни игри отделният член на колектива подчинява своите лични интереси на общите цели. Ограничен от правилата на играта, той е длъжен да проявява сдържаност и уважение към противника, да бъде вежлив и дисциплиниран. Разбира се, правилата на играта не само ограничават, те дават възможност на всеки участник да прояви характера си. Подвижната игра е сложен комплекс от взаимодействия, който гарантира индивидуалното развитие на личността в условията на колективни взаимоотношения, като дава възможност за личностна изява и същевременно свързва в единство проявления на отделни типове характер. Най-

ценно в играта във връзка с нейния възпитателен характер е, че създава условия за редица реакции с едно или друго изискване за нравствено поведение. Тя напълно отговаря на основните изисквания за провеждане на възпитателна работа с децата – ясно и разбираемо очертана цел на игровите действия, необходимо двигателно поведение и съответстваща му емоционална украса, стимулираща всяко дете за спазване на определени норми на поведение.

ИЗВОДИ:

1. Подвижните игри са изключително сполучливо обединение на социално и двигателно общуване, обогатяващо вътрешната природа на детето.

2. Най-пълноценно обучение по ФВ чрез подвижни игри може да се реализира само при добра организация и правилно управление на игровата дейност.

3. Чрез подвижните игри могат успешно да се регулират: темата и съдържанието на съответната игра; комплексното развитие на двигателните качества; междуличностните връзки и взаимоотношения между участниците; интелектуалните, социално-нравствени и емоционалните отношения, проявили се в играта; механизмите за превръщане на външните регулатори на поведение във вътрешни притежания на личността.

Всичко казано дотук налага обобщението, че подвижните игри са незаменимо средство в обучението по ФВ, което има основен принос за комплексно развитие на физически качества и за формиране личността на детето. Тяхното добро познаване и умението за пълноценното им използване трябва да бъде задължително условие за всеки спортен педагог в начална училищна степен.

ЛИТЕРАТУРА

1. Витанова, Н., В. Добрева. *Играта в УВР*. С., 1982.
2. Димитрова, С. *Психологически проблеми на физическото възпитание в училище*. С., МФ, 1975.
3. Попов Ив., Г. Георгиев. *Подвижните игри в началните класове*. С., НП, 1990.
4. Севев, М. *Подвижни игри*. С., МФ, 1978.
5. Христов, Хр., Р. Пенушлиева. *Психологично изследване на детето*. С., МФ, 1970.

ЕМОЦИОНАЛНИЯТ ФАКТОР – ВОДЕЩ И ОПРЕДЕЛЯЩ ПОДВИЖНИТЕ ИГРИ КАТО СПЕЦИФИЧНА ДЕЙНОСТ

Дечко Игнатов

THE EMOTIONAL FACTOR: LEADING AND DEFINING MOBILE GAMES AS SPECIFIC ACTIVITY

Dechko Ignatov
e-mail: tiare@abv.bg

ABSTRACT

In physical education mobile games have always occupied an important place. The reason lies in their rich emotional and motor content. No other means can solve such a complex problem and combine such diverse tasks as training and education as mobile games. The jolly mood that accompanies any mobile game is its essential element and it has a positive effect on children's nervous system and promotes positive physiological changes in the body. With relation to the above, we aimed to investigate the influence of emotional factors on the development of physical fitness and coordination, and motor abilities of primary school children through an unconventional emotionally-driven model.

Keywords: *coordination, equilibrium stability, spatial orientation, speed-strength endurance, emotional state, motor skills*

От незапомнени времена развиващите се емоционални реакции в живия организъм се наблюдават по външните белези. По поведението, което човек заема спрямо околната среда, по изражението на лицето, по извършваните от него движения, жестикулиране и редица други действия, хората са разбирали кога се преживява радост, страх или гняв. В много случаи отделният индивид също ясно осъзнава и разграничава състоянията, в които изпада. Така още Рене Декарт /1596 – 1650/ в произведението си „Душевные страсти“ отбелязва връзката между външния израз на емоционалните състояния и физиологичните процеси, извършващи се в организма на човека.

По-късно Чарлз Дарвин /1809 – 1882/ прави опит за научно обяснение на природата на изразителните движения. В труда си „Изразяването на емоциите у човека и животните“ той излага трите основни принципа на своята биологична теория за емоциите и техния външен израз /принцип на полезните асоциативни привички, принцип на антитеза, принцип на изменението на телесните движения и жизнените процеси под влияние на емоциите/.

Учението на И. П. Павлов /1840 – 1935/ за висшата нервна дейност е естествено-научна основа за обясняване на всички въпроси, свързани с емоционалните реакции и за много от въпросите на учебния процес по физическо възпитание. Той доказва, че емоциите се развиват на основата на съвместната дейност на кората на подкорията на главния мозък; че физиологичният механизъм на емоциите, предизвикани както от външни, така и от вътрешни раздразнения, се отличава с голяма сложност, но и в единия, и в другия случай този механизъм има рефлексен характер. Или дразненето върху рецепторите, било по външен или вътрешен път, се предава в централната нервна система /в нейните корони и подкорони отдели/, откъдето по центробежните нерви се изпращат импулси към отделните органи на тялото. По този начин нервното възбуждане се разпространява върху вегетативните центрове и се предизвикват многообразни изменения върху жизнената дейност на организма. На тази основа той изяснява увеличаването честотата на дишането, пулса и други емоционални проявления.

Според Хр. Христовов и Р. Пенушлиева без участието на кората на главния мозък е невъзможно да възникнат емоции. Те смятат,

че емоциите предизвикват необикновено голямо влияние върху дейността на организма – могат да повишат или да понижат всяка човешка функция в различна степен. [4] Емоциите на радост, заинтересованост, обикновено повишават всички жизнени функции. Всяко емоционално преживяване от положително естество предизвиква повишаване на възбудимостта на централната нервна система, което е сигурна предпоставка за отдалечаване настъпването на умората и загубата на интерес. От друга страна, поради същата причина, емоциите осигуряват условия за извършване на работа с висока интензивност и продължителност.

Във връзка с изложеното до момента проведохме педагогически експеримент с **основна цел:**

Изследване влиянието на емоционалния фактор върху динамиката в развитието на физическата дееспособност и двигателно-координационните способности при учениците на 9 - 10 - годишна възраст

За постигане на поставената цел си поставихме следните двигателно – практически **задачи:**

1. Изследване влиянието на емоциите върху координационните способности на децата.
2. Изследване влиянието на емоциите върху скоростните възможности на децата.
3. Влиянието на емоциите върху пространствено-временната ориентация на учениците.
4. Влияние на емоциите върху силовите възможности на учениците от 9 – 10 - годишна възраст.

За измерване стойностите на необходимите за изследването показатели използвахме следните контролни тестове:

- равновесно ходене по обратната страна на гимнастическа пейка с прекриване на уред и изпълнение на равновесни стоежи – за време. Този тест дава информация за динамиката в развитието на координационните способности на децата;

- бягане на 50 метра. Тестът отчита измененията в скоростните възможности на учениците;

- ориентиране в посоката на движение без зрителен контрол. Тестът дава информация за способността на учениците да се ориентират в пространството и времето, насочвайки се към определена цел без зрителен контрол;

- трикратно последователно темпово скачане с два крака за 20 сек. От този тест получихме информация за уменията да се контролират мускулните усилия от учениците.

Всеки от посочените тестове бе включен като елемент от дадена подвижна игра, а не като самостоятелна тестова единица, както е при познатото стандартно тестово измерване. Децата сами решаваха в коя игра и къде да поставят тестовия елемент, като по този начин подсъзнателно изграждаха двигателен модел на подвижни игри с творчески характер, където емоционалният фактор се превърна в основен развиващ показател. Нещо повече, децата сами се поставиха в условие на автодидактизъм и самотестиране.

В педагогическия експеримент бяха включени 60 ученика на възраст 9 – 10 години, участващи в две групи – контролна и експериментална. В контролната група участваха 16 момчета и 14 момичета, а в експерименталната – 13 момчета и 17 момичета от НБУ „Михаил Лъкатник” – гр. Бургас. В контролната група се работеше по установената програма на обучение по физическо възпитание в начален курс, а в експерименталната група – по предложения от нас модел.

Анализ на резултатите:

Влияние на емоциите върху координационните способности

Обучението по физическо възпитание е свързано преди всичко с формиране на нови двигателни навици и усъвършенстване на стари. Знае се също, че при системни упражнения на определени движения координационните процеси до такава степен се усъвършенстват, за да се стигне като резултат до пълно автоматизиране при тяхното изпълнение, до висока степен на координираност във функциите на нервната система с дейността на целия организъм. Обратно, при продължително отсъствие на движения, при неучастие в игра и друга двигателна дейност, координационните функции отслабват, нервните центрове в кората на главния мозък се атрофират, човешките движения стават бавни и некоординирани.

Динамичното равновесие е важна част от двигателно-координационните способности на децата /моториката/, затова, изследвайки този показател, акцентирахме върху равновесната устойчивост на тестираните ученици.

Анализът на получените данни по категоричен начин доказва, че разликите от максималните до минималните резултати са в полза на децата от експерименталната група, като варират съответно от 3,8 и 2,4 до 3,0 и 1,6 до 1,3 при момчетата от двете групи, както и от 4,4 до 3,8 и 2,4 до 1,6 при момичетата /в секунди/.

Подобно съотношение се наблюдава и при отчитането на величината на средните постижения, като при момчетата от контролната група тя е 2,90, а при тези от експерименталната – 1,96 /в секунди/. При момичетата резултатите са аналогични – 3,37 контролна група – 2,31 – експериментална група /в секунди/.

Значително по-добрите средни постижения при децата от експерименталната група се отразяват и на съотношението между абсолютния и относителния периодичен прираст. При момчетата от контролната група той е със стойности 0,64 и 7,55%, а при момчетата от експерименталната група – 0,78 и 26,90%. Сигмалните отклонения и коефициентите на вариация при децата от експерименталната група показват значително по-голяма стабилност в растежа и при двата пола, сравнени с тези от контролната група. Същевременно разликите между средните постижения на двата пола и в двете групи се движат от 0,35 при контролната група до 0,61 в експерименталната група. Тези разлики са достоверни $p < 0,001$ и за двете групи.

Влияние на емоциите върху бързината

При живия организъм бързината зависи преди всичко от функционалните възможности на централната нервна система и тренираността на нервно – мускулния апарат. При използването на разнообразни по динамика, емоционална украса и разностранно въздействие подвижни игри възможността за пълна проява на бързината е по-голяма. Това обстоятелство ни дава основание широко да използваме подвижните игри като основно средство за развиване на качеството бързина.

За да установим динамиката в развитието на качеството бързина, използвахме теста „бягане на 50 м”, който както всички останали тестове беше включен като елемент от различни подвижни игри с бягане. Средните стойности при момчетата от експерименталната група от първото изследване показаха резултат от 9,6 сек. Тези резултати, сравнени

с най-новите нормативни изисквания за оценка нивото на физическата дееспособност, отговарят на 10 точки от 25 възможни. При второто изследване, проведено след приложения от нас модел, резултатите на момчетата от същата група значително се подобряват и достигат до средни стойности от 9,1 сек., отговарящи на 13 точки от 25 възможни.

Аналогични резултати се наблюдават и при момичетата от експерименталната група. При първото изследване отчетените средни стойности на резултатите бяха от 10,1 сек., а при второто – 9,4 сек. при достоверност $P < 0,05$.

При учениците от контролната група също се наблюдава подобрение, но то не е така съществено. Така например при момчетата от 10,2 сек. се подобрява на 10,0 сек., а при момичетата - от 10,6 сек. на 10,4 сек. Тези резултати не са особено добри за тази възраст.

Получените по-добри резултати в експерименталната група могат да се обяснят с активното участие на децата в подвижните игри за развиване на двигателното качество бързина. Този факт е категорично доказателство за водещата роля на емоционалният фактор при работата за бързина в начална училищна възраст. Разбира се, не трябва да се пренебрегва и ролята на специализираните средства при работа в урочните и извънурочни форми на работа, а именно - специални бегови упражнения, линейни и кръгови насрещни щафети и др. Но те също много успешно могат да бъдат включвани като елементи от подвижни игри съставяни от самите ученици.

Влияние на емоциите върху възприятието за време и пространство

Възприятието за време и чувството за пространственост имат извънредно голямо значение при обучението по физическо възпитание. Колкото по-точно е възприятието за време при отделните движения, за продължителността на паузите между тях, толкова по-точен ще бъде изграденият образ на дадена игрова ситуация, за разположението и взаимодействието на участниците в играта. Благодарение на създаденото чувство за време и пространственост, децата точно разграничават основните елементи на играта, насочват и регулират темпото на усилията си, разпределят целенасочено силите си по време на игрите.

Успоредно с усъвършенстването на двигателните навици, представата за време и пространство става все по-точна. Чувството за пространствено-временна ориентация дава възможност на децата да изпълняват технически точно и естетически издържано физическите упражнения, а при игрите – тактически верни решения в различни игрови ситуации. Всяко успешно участие в която и да е било подвижна игра дава възможност на децата да изградят по-фина представа за пространство и време.

Именно в това се крие смисълът на използването на играта още от ранна детска възраст при обучението и възпитанието. Категорично доказателство за достоверността на горепосоченото са резултатите от изследванията по теста „Ориентиране в посоката на движението без зрителен контрол”.

При анализа на резултатите от първото изследване се установява, че момчетата от експерименталната група се отклоняват вляво 30,20%, а вдясно - 39,60%, точно се ориентират – 30,20%. При момчетата от контролната група отклоненията са съответно: 27,12%, 38,98% и 33,90%.

Резултатите ясно показват, че се констатира по-голямо отклонение при момчетата от експерименталната група, като отклонението вдясно е по-голямо и за двете групи.

Този факт може да се обясни с някои механизми на функционалната асиметрия на големите полукълба на главния мозък, както и на водещата роля на дясното око. От резултатите на момчетата се установява, че динамиката и за двете групи е по-слабо изразена в процентно отношение. За момчетата от експерименталната група отклоненията вляво са 29,27%, вдясно - 42,86% и точно ориентирани - 28,05%, а при тези от контролната група са съответно: 26,86%, 44,78% и 28,36%.

От анализа на резултатите от второто изследване в края на отчетния период се налага заключението, че съотношението между отклоненията вляво и вдясно и точното ориентиране, в процентно отношение, намалява в полза на точното ориентиране, като резултатите на децата от експерименталната група са значително по-добри и за двата пола. При момчетата от контролната група процентът на точно ориентиране се е увеличил до 33,90%, а при момчетата от експерименталната група той вече е достигнал до 42,86%, т. е. почти половината от момчетата в експерименталната група се ориентират правилно в простран-

ството и времето. Същата тенденция се наблюдава и при анализа на резултатите при момчетата от двете групи. В края на отчетния период момчетата от контролната група регистрират показател на точно ориентиране от 32,54%, а тези от експерименталната група - 40,81%.

Аналогично е развитието и на коефициента на вариация, като с увеличаване на стойностите му при децата от експерименталната група той достига до 53,89, докато при тези от контролната група неговият растеж достига едва до 38,83.

Влияние на емоциите върху силовите възможности

Когато става дума за повишаване силовите възможности на човека, обикновено се има предвид степента на напрежението, което могат да развият дадени мускули при съкращение. [2] Редица изследвания установяват зависимост между емоционалното състояние и силовите възможности. Този факт намира безспорно доказателство именно в подвижните игри със скоростно-силов характер в начален курс. Богато наситената емоционална игрова обстановка значително повишава интереса на децата към конкретната двигателно-игрова ситуация. Това гарантира активното участие на децата във всички игрови ситуации, което от своя страна води до постигане на желаните от нас ефекти – полагаването на максимални усилия според индивидуалните възможности на всяко дете.

Важен фактор за повишаване нивото на физическа дееспособност на учениците от начална училищна възраст са скоростно-силовите им възможности. Чрез теста „Трикратно последователно темпово скачане с два крака за 20 сек.” изследвахме динамиката в развитието именно на тези възможности под въздействието на двата модела – традиционният в контролната група и нетрадиционният – в експерименталната група.

След направения анализ се установи по категоричен начин, че момчетата от експерименталната група, след участие в подвижни игри по определен модел, за контролно време от 20 сек. при второто изследване извършват 25 подскока, което е с 4 повече от първото, докато момчетата от контролната група извършват 22 подскока, което е с 2 повече от първото изследване.

Почти аналогична е и разликата между двете изследвания при момичетата, а именно: за експерименталната група резултатите са 20 и 23 подскока, съответно за първото и второто изследване, а за контролната група – 18 и 20 подскока.

Получените резултати доказват по категоричен начин, че децата от експерименталната група притежават по-добри скоростно силови възможности и значително по-добри умения за контрол на мускулните си усилия при изпълнението на различни двигателни задачи с нестандартен характер. Този факт е ярко и неоспоримо доказателство за ефективността на нашия емоционално-двигателен модел на работа в начална училищна степен.

Наред с всичко казано във връзка с ефективността на емоционалния фактор, не трябва да се забравя и друга негова страна. При предозирание използването на емоционално – игровите средства много често се стига до загуба на психическо равновесие с всички нежелани последствия от това – лошо поведение и нарушени двигателни способности. В такива случаи се получава разминаване между оценката на нещата и явленията от действителността и емоционалното отношение към тях. Получава се така, че въпреки вече усвоените норми на поведение, въпреки общоприетите правила за участие в играта, децата започват да поставят на преден план личните си интереси и да игнорират моралните чувства на останалите участници в играта. Достигането до такива състояния е особено нежелано и много вредно за детската психика. Стремещът на учителя трябва да се насочи към поддържането на оптимална емоционална наситеност чрез емоционално-игрови средства, предразполагаща към целеустремена двигателна активност.

В заключение трябва да отбележим, че емоционално – игровите средства могат да се

използват в съчетание с всички учебни задачи, застъпени при обучението по физическо възпитание чрез подвижните игри. Те са незаменимо и специфично средство в обучението по физическо възпитание в начална училищна степен, което допринася за комплексното развитие на физически качества и за формирането на личността на ученика.

ИЗВОДИ

1. Емоционално-игровите средства чрез игровия метод могат да намерят приложение във всички двигателни задачи, независимо от техния характер – гимнастически, лекоатлетически и др.

2. При работата за развитие на двигателни качества също могат да се използват емоционално-игрови средства под най-разнообразни форми.

3. Особено удачно е използването на емоционално-игрови средства в двигателни задачи за техническо усъвършенстване.

4. При регулацията на функционалното и емоционално състояние на децата използването на емоционално-игрови средства е задължително условие.

ЛИТЕРАТУРА

1. Димитрова, С. Психологически проблеми на физическото възпитание в училище. С., Медицина и физкултура, 1975.

2. Попов, Ив., М. Лангова, М. Якимов. Методика на учебно-възпитателната работа по физическа култура, С., Народна просвета, 1989.

3. Севев, М. Подвижни игри. С., Медицина и култура, 1978.

4. Христозов, Хр., Р. Пенушлиева. Психологично изследване на детето. С., Медицина и физкултура, 1970.

ВЪЗТАНОВИТЕЛНИЯТ ПРОЦЕС ПРИ СТУДЕНТИ – СПОРТИСТИ ЗАНИМАВАЩИ СЕ СЪС СПОРТА ЛЕКА АТЛЕТИКА

Златина Стоянова, Гергана Ангелова

PHYSICAL RECOVERY OF ATHLETIC STUDENTS

Zlatina Stoyanova, Gergana Angelova

ABSTRACT

Athletics is a complex of different types of exercises of various nature of movement and diverse intensity performance. The athletics disciplines of running, jumping and hurling are included in the research. The physical characteristics were examined in order to guide the training process properly to improve sports students' results.

The qualities of the motive skills evolve. The research results of sports students surpass the results of the other students significantly. The changes that cause fatigue in athletes are studied. A diagram of the recovery process is presented.

Key words: *athletics, physiological mechanism, physical qualities, fatigue, recovery*

ВЪВЕДЕНИЕ

Леката атлетика представлява комплекс от разнообразни естествено-приложни упражнения. „Заниманията започват с ниски натоварвания, а след това постепенно да се повишава трудността. Интензивността, продължителността и честотата на заниманията са параметрите, които формират обема на натоварването в тренировъчния процес.” [2, с.123]

Осъществяваната двигателна дейност в тренировъчната работа по вид спорт (лека атлетика, плуване и др.) води до усилване на нормалната дейност на органите и системите на човешкия организъм. „Функционалното натоварване е в пряка зависимост от обема и интензивността на приложените физически упражнения. Физическото натоварване по време на спортно-тренировъчния занимания трябва да са съобразени с възрастта, спортно-техническите възможности и тренираността на студентите.” [2, с.6]

Промените, които настъпват в организма по време на физически натоварвания, са насочени да приспособят организма към харак-

тера на протичащата в момента работа. „Възстановяването протича в две фази: а) фаза на бързо възстановяване; б) фаза на забавено възстановяване. Възстановяването е в областта на кръвообращението, дишането и т.н.” [5, с.579]

По своето физиологическо въздействие лекоатлетическите упражнения оказват твърде различно влияние. „Спортните занимания са необходими за нормалното функциониране на човешкия организъм. Прекалените физически натоварвания предизвикват бърза умора и преумора, което се отразява на общото състояние на организма.” [2, с.6] Биологични стимулатори с възстановителен ефект водят до отдалечаване на умората или съкращаване възстановителния период. Според Афар, „ефективността на тези препарати се определя от тяхната бърза усвояемост.” [5, с.321]

ОБЕКТ, ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Днес маркетинговият анализ е необходим за развитието на физическото възпитание и

спорта във висшите училища. Получените резултати и анализи ще определят тенденциите в развитието на спортната дейност сред студентската младеж. Те ще бъдат основата при разработката на съвременна управленска стратегия в специализираната спортна подготовка на студентите.

Обект на изследване е студентската младеж в Университет „Проф. д-р Асен Златаров”- Бургас. Бяха обхванати студентите от I, II, III и IV курс на всички учебни звена - Колеж по туризъм, Технически колеж, Медицински колеж, Факултет по технически науки, Факултет по природни науки, Факултет по обществени науки.

Целта на научното изследване е да се направи цялостен анализ на спортно-тренировъчната и спортно-състезателната дейност (физическа дееспособност, физически качества, физическо развитие, възстановителен период), проблемите и тенденциите за развитието на физическото възпитание и спорта в Университет „Проф. д-р А. Златаров”- Бургас.

Изследователският екип осъществи следните няколко задачи:

- анализ на физическата дееспособност на студентската младеж в Университет „Проф. д-р Асен Златаров”- ОФП и ССП;
- анализ на възстановителния период на студентите - спортисти, участници в лекоатлетически състезания;
- анализ на проблемите и тенденциите за развитието на спортно-състезателната дейност в Университета.

ОРГАНИЗАЦИЯ И МЕТОДИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Общият брой изследвани лица е 1560 от всички учебни звена на Университета. Разпределението им е следното: КТ – 280 студенти; МК – 100 студенти; ТК – 250 студенти;

ФОН – 480 студенти; ФТН – 350 студенти; ФПН – 100 студенти.

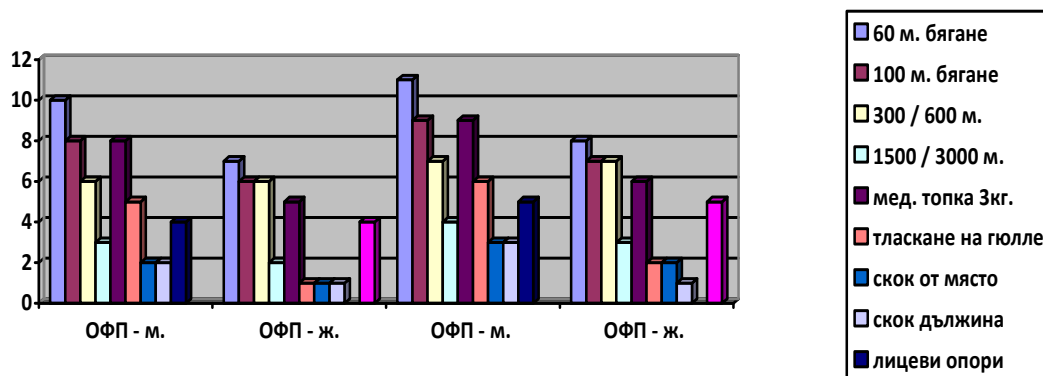
Организацията на изследването премина през следните етапи:

- подготвителен етап - анкетни карти, таблици, графици, показатели и т.н.;
- изследователски - осъществяване на самото изследване използване на различни методи;
- заключителен етап - изчисления, статистически фигури, изводи и предложения.

Научноизследователският екип в своята работа използва следните методи: контент-анализ, анкета, интервю, наблюдение, експеримент, математико-статистически методи.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Изследвани бяха лекоатлетическите постижения на студентите. Показателите са десет: а) 60 м гладко бягане; б) 100 м гладко бягане; в) 300 м / 600 м; г) 1500 м / 3000 м; д) хвърляне на медицинска топка; е) тласкане на гюлле; е) скок от място с два крака; ж) скок дължина със засилване; з) лицеви опори – мъже; и) коремни преси – жени. На фиг. 1 са показани постиженията на студентите (мъже / жени) – ОФП. Резултатите са получени в началото и в края на учебната 2012/2013 година. Първоначалните лекоатлетически постижения на студентите (мъже/жени) са по-ниски в сравнение с тези, постигнати след спортно-тренировъчния процес. Средните постижения по десетте лекоатлетически показатели при мъжете са по-високи в сравнение с тези, показани от жените. Общият брой точки при мъжете, постигнати в началото, са 48. В края на годината този сбор е по-висок – 57. Разликата е 9 точки.

Фиг. 1 Физическо състояние на студентите (мъже и жени) по обща физическа подготовка

Въз основа на постигнатите резултати показателите се подреждат в следната последователност: I. В началото на тренировъчния процес (студенти по ОФП): а) 60 м гладко бягане – 10 т.; б) 100 м гладко бягане – 8 т.; в) хвърляне на 3кг медицинска топка с две ръце отгоре – 8 т.; г) бягане 300 м/600 м – 6 т.; д) тласкане на гюлле – 5 т.; е) лицеви опори – 4 т.; ж) средно бягане 1500 м/3000 м – 3 т.; з) скок с два крака от място – 2 т.; и) скок дължина със засилване – 2 т.

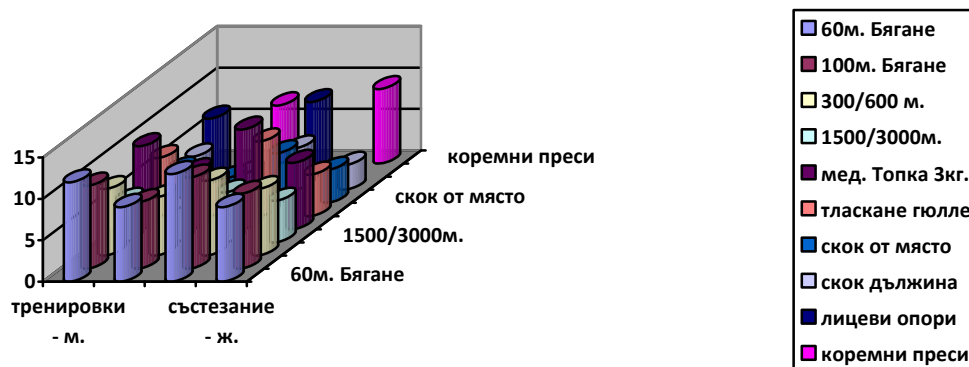
II. В края на тренировъчния процес (часове по ОФП): а) 60 м гладко бягане – 11 т.; б) 100 м гладко бягане – 9 т.; в) хвърляне на 3кг медицинска топка с две ръце отгоре – 9 т.; г) бягане 300 м/600 м – 7 т.; д) тласкане на гюлле – 6 т.; е) лицеви опори – 5 т.; ж) средно бягане 1500 м/ 3000 м – 4 т.; з) скок с два крака от място – 3 т.; и) скок дължина със засилване – 3 т. Всяка една разлика е положителна и е в границите на 1 точка. Получените резултати са ниски.

Въз основа на изследването при студентките от първи курс – ОФП, резултатите по десетте показателя се подреждат в следната последователност: I. В началото на занятията по физическо възпитание и спорт: а) 60 м гладко бягане – 7 т.; б) 100 м гладко бягане – 7 т.; в) бягане 300 м/600 м – 6 т.; г) хвърляне на 3 кг медицинска топка с две ръце отгоре – 5 т.; д) коремни преси – 4 т.; е) средно бягане 1500 м / 3000 м – 2 т.; ж) тласкане на гюлле – 1 т.; з) скок с два крака от място – 1 т.; и) скок дължина със засилване - 1 т.

II. В края на учебния процес (май 2013 г.) резултатите при жените са следните: а) 60 м

гладко бягане – 8 т.; б) 100 м гладко бягане – 7 т.; в) бягане 300 м/600 м – 7 т.; г) хвърляне на 3 кг медицинска топка с две ръце отгоре – 6 т.; д) коремни преси – 5 т.; е) средно бягане 1500 м/3000 м – 3 т.; ж) тласкане на гюлле – 2 т.; з) скок с два крака от място – 2 т.; и) скок дължина със засилване – 1 т. Всяка разлика е положителна и е в границите от 1 т. до 2 т. Получените резултати са ниски в сравнение с тези за страната. Те са по-ниски от тези при мъжете. При беговите дисциплини постиженията са по-добри (от 7 т./10 т. до 8 т./11 т.). Общият брой точки при студентките в началото на учебния процес е по-нисък (33 т.) в сравнение с този в края на учебната година (41 т.). Разликата е 8т. Изследването показва ниски резултати при жените.

Изследването обхваща и студентите-спортисти в Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ (в групите ССП). Показателите са същите. Получените резултати са отразени на фиг. 2. Те са получени в началото на тренировъчния процес (октомври 2012 г.) и в неговия край (май 2013 г.). Резултатите са по-високи. Общият брой точки при мъжете в началния етап е 67 т., а в края е 80 т. Разликата е положителна – 13т. Събраният общ брой точки при жените в началния тренировъчен процес е 51 т., а в неговия край е 60 т. Разликата е 9 т.

Фиг. 2 Спортни резултати на студенти спортисти през периода октомври 2012 г. – май 2013 г.

Въз основа на получените резултати десетте показателя се подреждат в следната последователност: I. В началото на тренировъчния процес - октомври 2012 г. (мъже по ССП): а) 60 м гладко бягане – 12 т.; б) 100 м гладко бягане – 10 т.; в) хвърляне на 3 кг медицинска топка с две ръце отгоре – 10 т.; г) бягане 300 м/600 м – 8 т.; д) тласкане на гюлле – 7 т.; е) лицеви опори – 7 т.; ж) средно бягане 1500 м /3000 м – 5 т.; з) скок с два крака от място – 4 т.; и) скок дължина със засилване – 4 т.

II. В края на тренировъчния процес – май 2013 г. (мъже по ССП): а) 60 м гладко бягане – 13 т.; б) 100 м гладко бягане – 11 т.; в) хвърляне на 3 кг медицинска топка с две ръце отгоре – 12 т.; г) бягане 300 м/600 м – 9 т.; д) тласкане на гюлле – 9 т.; е) лицеви опори – 9 т.; ж) средно бягане 1500 м/3000 м – 6 т.; з) скок с два крака от място – т.; и) скок дължина със засилване – т. Всяка една разлика е положителна и е в границите от 1т. до 2 точки. Получените резултати са по-високи в сравнение резултатите, получени от групата по ОФП.

Въз основа на изследването и получените резултати при студентките спортистки, десетте показателя се подреждат в следната последователност: I. В началото на тренировъчния занимания по ССП (май 2013 г.): а) 60 м гладко бягане – 9 т.; б) 100 м гладко бягане – 8 т.; в) бягане 300 м/600 м – 7 т.; г) хвърляне на 3 кг медицинска топка с две ръце отгоре – 7 т.; д) коремни преси – 7 т.; е) средно бягане 1500 м/3000 м – 4 т.; ж) тласкане на гюлле – 4 т.; з) скок с два крака

от място – 3 т.; и) скок дължина със засилване – 2 т.

II. В края на тренировъчния процес – май 2013 г. (жени по ССП): а) 60 м гладко бягане – 9 т.; б) 100 м гладко бягане – 9 т.; в) лицеви опори – 9 т.; г) хвърляне на 3 кг медицинска топка с две ръце отгоре – 8 т.; д) бягане 300 м /600 м – 8 т.; д) тласкане на гюлле – 5 т.; ж) средно бягане 1500 м/3000 м – 5 т.; з) скок с два крака от място – 4 т.; и) скок дължина със засилване – 3т. Разликата между двете изследвания е положителна и е в границите от 1т. до 2 т. Получените резултати са по-високи в сравнение резултатите, получени от групата по ОФП.

„Физическата дееспособност на студентите от Университет „Проф. д-р Асен Златаров“- Бургас е по-ниска от средното ниво за страната. По-голямата част от показателите (100 м гладко бягане; 300 м/600 м; скок от място с два крака; тласкане на гюлле) са по-ниски от средните за България. След проведените учебно-тенировъчни занимания по физическо възпитание и спорт (в края на следването си) стойностите на показателите нарастват и достигат средните за страната.” [4, с.126]

По структура движенията при бягането на различни разстояния (60 м, 100 м, 300 м/ 600 м, 1500 м/3000 м) са от цикличен тип. Дисциплините (60 м, 100 м) са свързани с голяма бързина и подвижност на нервните процеси. При нормална тренировъчна работа се получава скъсяване на нервните процеси. При големи натоварвания се получава умора и

бързината на реакцията се удължава. При късите бегови разстояния белодробната вентилация се повлиява слабо. Кислородният дълг не е голям по величина (7,5 – 8,0 л.). При средните разстояния (300 м/600 м, 1500 м/3000 м) белодробната вентилация и кислородната набавка могат да достигнат до най-големите си стойности (10,0 – 20,0 л.).

Системните изследвания на стартовото и предстартовото състояние на Крестовников, Виноградов, Зимкин, Добрев, Стефанова и др. показват, че промените засягат най-различни вегетативни функции. Увеличават се пулсовата честота, кръвното налягане, честотата на дишането, белодробната вентилация и газообменът, кислородната консумация и обмяната на веществата. Разходът на енергия зависи от величината на разстоянието. Той е най-голям при спринтовите дисциплини. У жените стойностите са около 15-20% по-ниски, отколкото у мъжете. Пулсовата честота при бягане на различни разстояния показва различни стойности в зависимост от интензивността на натоварването. Най-висока е при средните разстояния – от 200 до 240 удара/мин. След бягане на къси и средни разстояния се установява увеличено количество млечна киселина в урината – до 450 мг %. Теглото се понижава в зависимост от пробяганата дистанция. Температурата на тялото може да се покачи понякога до 39°C.

Хвърлянията (медицинска топка; тласкане на гюлле, хвърляне на диск) представляват движения от ацикличен тип. Възбудимостта и лабилността на скелетните мускули е по-висока, ако е по-голяма бързината на двигателната дейност. Поради сложната координация на движенията по-особено значение имат следните анализатори – двигателният, вестибуларният и зрителният. Сравнително малък е разходът на енергия.

Преумората се изразява в нарушаване на функционалното на нервната система, на координацията на движенията, наличие на отпадналост, ниска спортна работоспособност, спадане на теглото и безсъние. За излизане от това състояние на студентите спор-

тисти се препоръчва удължаване на възстановителния период, намаляне на обема и интензивността на тренировките. При невземане навреме на мерки за ликвидиране разстройствата при преумора, това състояние на състезателите се задълбочава и постепенно се преминава в състояние на претренираност. Това състояние у състезателите се среща сравнително рядко. Рязка граница между преумората и претренираността много трудно може да се постави. Средствата за борба с умората се свеждат до нейното отдалечаване и увеличаване на работоспособността. Необходимо е правилното разпределение на фазите на натоварване и почивка.

Възстановяването протича в две фази: а) фаза на бързо възстановяване; б) фаза на забавено възстановяване. Най-бързо се възстановява кръвното налягане. Също така бързо се възстановява и ударният обем на сърцето. При повторни натоварвания много важен е въпросът за продължителността на почивките между работните периоди, от които зависи степента на възстановяване на повишените при натоварването функции. Възстановяването на пулсовата честота зависи от пробяганото разстояние и тренираността на състезателите и е от 20-30 мин. при късите разстояния до едно и повече денонощия при дългите разстояния.

На фиг. 3 са показани причините за поява на преумора у състезателите и мерките, взети при възстановителния процес. Доброто здравословно и функционално състояние, типът висша нервна дейност и емоционалното състояние са от значение за отдалечаване на процесите на умора. Временно увеличаване на работоспособността може да бъде постигнато чрез стимулатори. Активната почивка е средство за преодоляване на умората и бързо възстановяване на организма.

Фиг: 3 Преумора, претренираност и възстановителен процес на състезателите

Интензивността на натоварването дава качествена оценка на функционалното натоварване, а обемът е количествената характеристика. Спортният треньор в повечето случаи преценява осъщественото функционално натоварване по някои външни признаци – зачервяване, изпотяване, нарушаване на вниманието, влошаване координацията на движенията. Според Димитров, „спортните преподаватели трябва да познават отлично способите за регулиране на функционалното натоварване: а) увеличаване или намаляне броя на упражненията; б) промяна на темпото при различните упражнения; в) изменение броя на повторение на отделното упражнение; г) увеличаване или намаляване на разстоянията за преодолявания; д) изменение на амплитудата на упражнението; е) изменение на продължителността при изпълнение на всяко упражнение; ж)

усложняване или опростяване на упражненията и условията за тяхното изпълнение; з) промяна на външните условия при протичане на тренировката.” [3, с.123]

ИЗВОДИ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Спортните резултати на студентите от Университет „Проф. д-р Асен Златаров” са в средната част на точковата таблица. Резултатите от групата за ОФП са по-ниски от тези на групата за ССП. Точковата разлика при жените е от 1 т. до 2 т., а при мъжете - от 1 т. до 3 т. По-големите разлики са получени при показателите 60 . гладко бягане; 100 м гладко бягане; лицеви опори/коремни преси, а по-малки разлики са получени при „скок дължина със засилване”, „тласкане на гюлле”, „скок от място с два крака”.

Според тежестта на претренираността се различават три стадия:

а) спиране растежа на постиженията и влошаване общото състояние на спортиста;

б) спадане на спортните резултати и увеличаване на продължителността на възстановителния период;

в) спадане на спортната работоспособност - настъпват дълбоки морфологични и функционални нарушения на органите.

Промените, които настъпват в организма през време на физическите натоварвания, са насочени да приспособят организма към характера на протичащата в момента спортна работа. В основата на тези промени стоят биохимичните процеси в работните мускули. Характерът на възстановяването и отражението върху него на проведеното натоварване е ценно средство за контролиране тренираността на спортистите.

Създава се възможност за оценка на прираста в развитието и усъвършенстване на двигателните възможности и физически качества на студентите съобразно техните

индивидуални способности, подготовка, активното им и съзнателно отношение към учебно-тренировъчния процес.

ЛИТЕРАТУРА

1. Афар, Я. Биохимия. С., Медицина и физкультура, 1973, с.321.

2. Димитров, Г. Спортната анимация в туризма. Б., Университет „Проф. А. Златаров”, 2005.

3. Димитров, Г. Управление на спортната дейност в туризма. Б., Университет „Проф. Асен Златаров”, 2009.

4. Димитров, Г. Физическото възпитание и спортът в Университет „Проф. д-р Асен Златаров”- Бургас. Б., 2009.

5. Добрев, Д. и др., Физиология на човека. С., Медицина и физкультура, 1973.

6. Цолов, Б. Основи на маркетинга в спорта С., „ИНС”, 2008.

СЪСТОЯНИЕ НА ФИЗИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА 6 – 7 - ГОДИШНИ ДЕЦА ОТ ГР. БУРГАС

Златка Димитрова

THE STATE OF PHYSICAL DEVELOPMENT OF 6 - 7 YEAR OLD CHILDREN FROM BURGAS

Zlatka Dimitrova

ABSTRACT

The importance of movement is often overlooked because it is such a natural part of human life. It is, however, crucial for a child's physical, cognitive and social development. In addition, such experiences support learning and the development of fundamental movement skills. The foundations of these skills are laid in early childhood and are essential to encourage a physically active lifestyle.

Key words: *early childhood, physical development*

В съвременните теории за развитието и управлението на човешките движения се поставя важен акцент, свързан с техния генезис и утвърждаващ идеята, че *някои двигателни действия се развиват главно под въздействието на генетичния фактор, а не са плод на обучение, както се твърдеше, от условно-рефлекторната концепция* [1; 222]

Може да се приеме, че физическото развитие на детето се придвижва посредством непрекъснатата конвергенция и взаимодействие на две групи фактори:

-фактори, които произлизат от самото дете;

-фактори, които навлизат в него от страна на обкръжаващата го среда.

С настоящето изследване си поставихме за цел да проследим динамиката на физическото развитие на експериментална група 6-7-годишни деца от гр. Бургас, да съпоставим получените данни с тези на Министерството на здравеопазването и да проследим половата диференциация в проявата на показателите на физическо развитие.

Изследването беше проведено през учебната 2008-2009 г. в детска градина „Ран Босилек” – гр. Бургас. Изследвани бяха 30 момчета и 28 момичета на 6-7-годишна възраст. В началото на годината снехме констатиращите данни, а в края на годината - контролните резултати. Тестирането ни позволи да оценим актуалното състояние и проследим физическото развитие на децата,

като бяха измерени следните основни морфосоматични показатели: ръст, тегло и гръдна обиколка /в покой, на вдишване, на издишване/. *Доколко това са показатели, които се развиват в системните традиционни занимания по физическо възпитание в детската градина или са в резултат на генетични фактори, се проследява при анализа на резултатите.*

Съпоставяйки получените резултати в началото и в края на годината, и при двата пола в изследваната група деца се наблюдава логичен прираст при всички показатели. Това се дължи, от една страна, на естественото биологично развитие на децата, а от друга - и на въздействието, което оказват разнообразните форми на работа в детската градина. Както се вижда от **таблици №1** (момчета) и **№2** (момичета), налице са добре изразени различия в измерените осреднени данни при двете групи изследвани, някои от които съществени (по Т критерия на Стюдънт в рамките на $\alpha = 0,05$) при сравняването на изходните резултати с тези, получени в края на изследването.

Динамиката на средните показатели на ръста в **контролната група** е 2,8 см при момчетата и 3,6 см при момичетата. В показателите на теглото се отчитат по-ниски стойности в рамките на 1,3 кг прираст, което според нас е показател за това, че изследваните от нас деца от предучилищна възраст имат добра двигателна активност и не се на-

блюдава тенденция към повишаване и над-нормено тегло. $T_{st} = 0,44$ за показателите на ръста и 0,30 за показателите на теглото, при $T_{кр.} = 2,04$; очевидно е, че разликите се дължат на случайни фактори.

По отношение на ръста, момчетата имат малко по-високи стойности от момичетата както в контролните, така и в експерименталните групи. Разликата е от 1,0 до 1,5 см. Вариативността на този показател е от 9,6% до 11,9%, което го поставя в рамките на относително устойчивите (V до 10%). Стойностите на теглото са почти изравнени, като момчетата са 20,5 кг. – 21,8 кг, а момичетата 20,6 – 21,95 кг. Коефициентът на вариация при този показател варира от 20,57% - 32,47%, което нарежда теглото в групата на средно вариативните (V над 20%).

Високите му стойности и при двата пола показват, че по този показател нашата извадка не е достатъчно еднородна и степента на разсейване около средната е в по-голям диапазон (S от 4,22 до 7,13).

Анализът на данните за развитие на гръдния кош разкриват, че обиколката му в двете общоприети измервания (максимално вдишване и максимално издишване) и гръдна обиколка в покой разкриват, че през наблюдавания период момчетата се открояват от момичетата с по-високи средни стойности. Данните сочат, че прирастът на резултата за “гръдна обиколка (максимално вдишване)” за периода на изследване при момчетата е 1,4 см или 2,07%, а при момичетата – 2,8 см или 4,38%.

Аналогични са и резултатите на прираста за “гръдна обиколка (максимално издишване)”, където при момчетата е 2,7 см или 4,2 %, а при момичетата – 2,56 см или 4,12 % . При анализа на данните се установява, че и при двата пола показателите имат прираст. Наблюдава се сравнително добро развитие на гръдния кош и добро състояние на дихателната система.

По трите признака, характеризиращи състоянието на гръдната обиколка, както при момчетата, така и при момичетата от КГ не

се установяват значителни отклонения на индивидуалните случаи от средното ниво. T_{st} е в границите от 0,40- 0,75 , което е много по-малко от $T_{кр.}$ (критично), т.е. резултатите имат случаен характер.

Според Министерството на здравеопазването при индивидуалната оценка на изследваните морфосоматични показатели се оформят три групи :

I група - **оптимална ($\pm 1S$)**. В нея се включват деца, чиито показатели са в границите на средната стойност плюс/минус 1 стандартно отклонение.

II група -**рискова**. В нея са включени деца, при които антропометричните показатели са между $\pm 1S$ и $\pm 2S$.

III група - **деца с патологични отклонения**. Техните антропометрични измервания са под $-2S$ и над $+2S$.

МОМЧЕТА

Ръст /Министерство на здравеопазването/ $=120,6$ см $S=\pm 5,8$ см

Тегло /МЗ/ $=23,6$ кг $S=\pm 3,6$ кг

Гр. обиколка в покой /МЗ/ $=59,4$ см $S=\pm 3,8$ см

МОМИЧЕТА

Ръст /МЗ/ $=120,4$ см $S=\pm 5,6$ см

Тегло/МЗ/ $=23,1$ кг $S=\pm 3,6$ кг

Гр. обиколка /МЗ/ $=57,7$ см $S=\pm 4,1$ см

По отношение на показателите за ръста и теглото, сравнени с данните, изнесени от изследванията на Министерството на здравеопазването, отчитаме стойности в рамките на оптималното развитие на децата и от двете изследвани групи на момичетата и момчетата. При момчетата: ръст 119,3 см – 120,6 см, а при момичетата: 118,4 см – 120,4 см; при момчетата: тегло 21,8 кг. – 23,6 кг.; при момичетата 21,95 кг. – 23,1 кг.

Сравнени с данните, изнесени от Министерството на здравеопазването, гръдната обиколка в покой и при момчетата, и при момичетата е в рамките на оптималните стойности. При момчетата 64,2см - 66,8 см, сравнени с 59,4 см от МЗ и при момичетата - 63 см. – 65,8 см, сравнени с 57,7 см от МЗ.

Таблица №1

Морфосоматични показатели момчета ($n = 30$)

Тест	I измерване				II измерване				d	D%	Tst	α
	\bar{x}	$\pm m$	S	V%	\bar{x}	$\pm m$	S	V%				
Ръст (см.)	116,5	1,71	9,37	8,04	119,3	1,56	11,46	9,60	2,8	2,40	0,44	<0,05

Тест	I измерване				II измерване				d	D%	Tst	α
	\bar{x}	$\pm m$	S	V%	\bar{x}	$\pm m$	S	V%				
Тегло (кг.)	20,5	0,77	4,22	20,57	21,8	0,68	4,99	22,92	1,3	6,34	0,30	<0,05
Гр. обиколка покой(см.)	64,2	1,54	8,43	13,13	66,8	1	7,35	11,00	2,6	4,04	0,40	<0,05
Гр. обиколка вдишване(см.)	67,4	1,54	8,43	12,51	68,8	1,24	9,11	13,24	1,4	2,07	0,72	>0,05
Гр. обиколка издишване(см.)	64,3	1,58	8,65	13,45	67	1,37	10,07	15,02	2,7	4,20	0,45	<0,05

Забележка: За всички показатели на контролните групи, Ткр. е от 2,02 до 2,04, при $n = 30$, $\alpha = 0,05$ и $k = n-1$

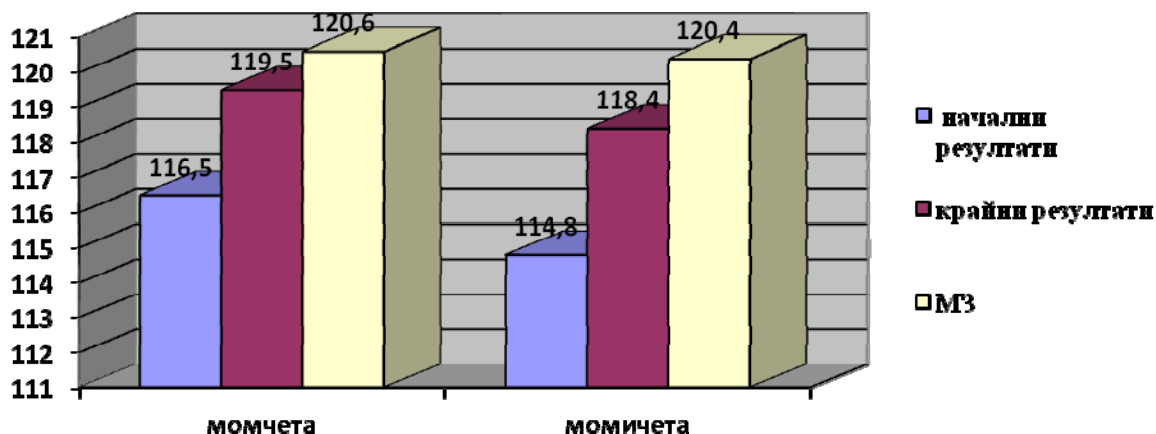
Таблица № 2

Морфосоматични показатели момчета. (n = 28)

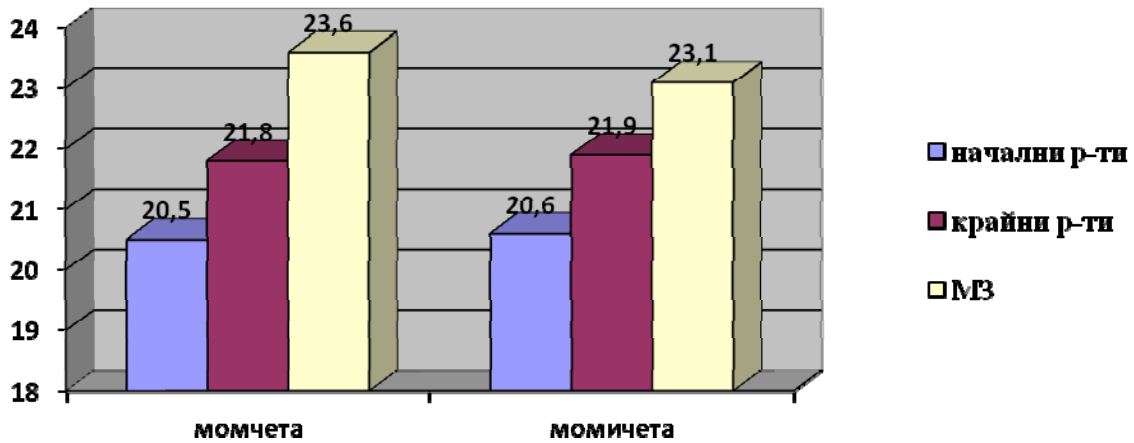
Тест	I измерване				II измерване				d	D%	Tst	α
	\bar{x}	$\pm m$	S	V%	\bar{x}	$\pm m$	S	V%				
Ръст (см.)	114,8	1,93	10,57	9,20	118,4	1,82	13,37	11,29	3,6	3,13	0,18	<0,05
Тегло (кг.)	20,6	0,85	4,65	22,60	21,95	0,97	7,13	32,47	1,35	6,55	0,51	<0,05
Гр. обиколка покой (см.)	63	1,78	9,74	15,47	65,8	1,65	12,12	18,43	2,8	4,44	0,41	<0,05
Гр. обиколка вдишване (см.)	63,8	1,68	9,20	13,98	66,6	1,79	13,15	19,75	2,8	4,38	0,75	>0,05
Гр. обиколка издишване (см.)	62,1	1,69	9,26	14,90	64,66	1,37	10,07	15,56	2,56	4,12	0,04	<0,05

Забележка: За всички показатели на контролните групи, Ткр. е от 2,02 до 2,04, при $n = 30$, $\alpha = 0,05$ и $k = n-1$

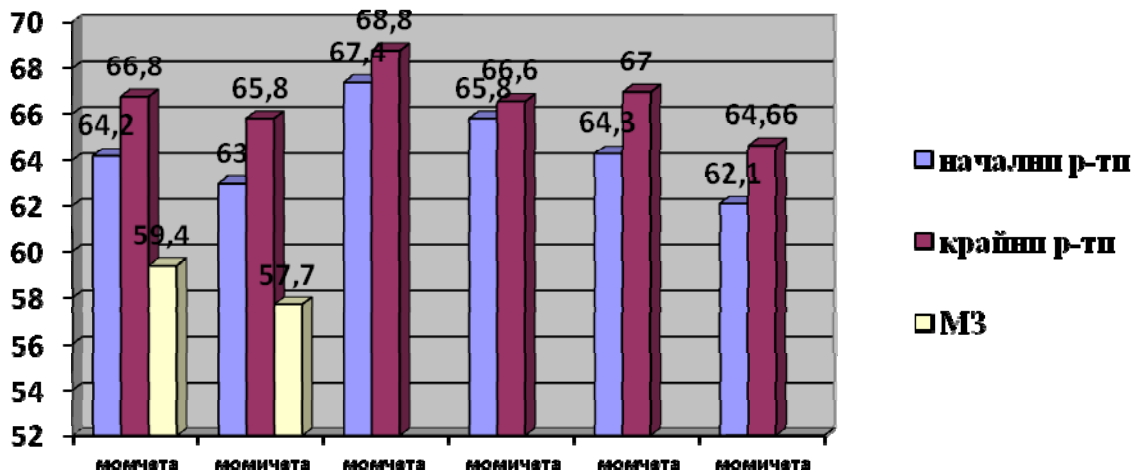
ДИАГРАМА № 1 Състояние на показателя ръст в см

ДИАГРАМА № 2 Състояние на показателя тегло в кг

ДИАГРАМА № 3 Състояние на показателя гръдна обиколка в см

Сравнителният анализ на данните за динамиката на физическото развитие на децата от ПУВ от контролната група дава основание да направим следните обобщения:

1. В резултат на редица фактори: вътрешно-биологични (наследственост, трофично въздействие на нервната система, жлези с вътрешна секреция), външни фактори (ролята на средата, храненето, организираната и неорганизирана двигателна дейност), са настъпили количествени и качествени изменения на подрастващия детски организъм.

2. Във възрастта 6-7 години съществени различия между двата пола в показателите на ръста, теглото, гръдната обиколка в покой, на вдишване и издишване, не се установяват.

3. Сравнителният анализ на данните с тези от МЗ показват, че всички изследвани показатели са в рамките на оптималните данни за възрастта.

Трайното ускоряване на темповете на растеж е индикатор за подобряващия се хранителен, хигиенен и здравен статус на индивида. Ето защо са необходими комплексни мерки за оптимизиране на ежедневиия режим на децата, контрол върху учебната и информационната натовареност, организиране на извънкласни занятия по интереси, активен отдих за израстване на здраво и хармонично развито младо тяло.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Русев, Р. *Теория на физическото възпитание*, Блд, 2000.
2. <http://zdravbadi.com/zdravosloven-jivot/zdrav-duh>

НАУЧНИ ХОРИЗОНТИ

РУСКАТА ЛИТЕРАТУРНА КЛАСИКА В КОНТЕКСТА НА ГЛОБАЛИЗАЦИЯТА (ПРОБЛЕМЪТ ЗА ЧЕТЕНЕТО В СЪВРЕМЕННАТА ИНФОРМАЦИОННА ЕПОХА)

Александър Шунков
Държавен университет за култура и изкуства – Кемерово, Русия

RUSSIAN LITERATURE WITHIN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION (ON THE PROBLEM OF READING IN THE MODERN INFORMATION-ORIENTED SOCIETY)

Alexander Shunkov
Kemerovo State University of Culture and Arts, Kemerovo, Russia

E-mail: alexandr_shunkov@mail.ru

The article raises the problem of reading in our days. It takes note of some objective causes leading to the lost of people's interest in classical literature. The author proposes the idea of interconnecting society's cultural education with the role of a book in the individual's life.

Key words: "Big Reading" project, Russian literature, literary education, globalization.

Even recently the problem of reading did not stand so harshly as now. It was difficult to think that in Russia, which was considered the most reading country, the problem of decreasing interest to reading will get to a national scale and will be considered at the state level.

The following problem is paradoxical in this situation: on the one hand, the society perfectly understands the existing problem of schoolchildren's lack of reading, observes in it the original cause of all social (both: existing for today and possible in the future) problems. On the other hand, from year to year there is a reducing quantity of the class hours which are taken away from studying of the Russian literature. As a result: in pupils' consciousness the idea about the discipline which does not have paramount value in its formation is involuntarily pawned and formed.

Many experiments on introducing new techniques of literary education at school undermine interest to reading itself. Recently it became possible to hear statements of representatives of the pedagogical science speaking about excessive congestion of a child at school and, therefore, it is necessary to reduce volume of studied products or to consider reviewing them, giving pupils only a general idea

about a writer's biography and a composition. In this situation under "reduction" get not only names of Russian classics of the 1700's (M.V. Lomonosov, D.I. Fonvizin, G.R. Derzhavin), but also the 1800's "Golden Age" of Russian poetry. One of arguments in favour of the similar approach puts forward ostensibly not clear language of classical composition for the modern reader.

The strangest problem in this situation that the similar facts were already appeared in Russian history. So, in 1923 there was a decision of the Narcomat of Education about withdrawal from libraries «the unusable literature and its replacement by corresponding». L.N. Tolstoy, F.M. Dostoevsky's works have got to the made list. It is also known as N.K. Krupskaya preserved children's consciousness from the „poisoning mysticism” of Russian fairy tales.

The similar approach in perception and estimation of classical product during the information epoch you would not name other than absurd. As the justification of a similar position the aspiration to follow mass culture requirements serves, it is necessary to be closer to a simple ordinary reader, not to torment him with „mind games”, not to be with him unduly pretentious and moralizing. In one of his

interviews Academician D.S. Likhachev told that he did not accept the concept of "mass culture". The culture cannot be mass, by the nature it is elite, this problem doesn't not lead to low level but, on the contrary, force a person to raise his spirit heights. This role belongs also to the classical literature at school as it forms a taste of a young reader. Only realizing traditions of the Russian literature can estimate modern literature on its merits and demerits.

Bringing national education system under the western rules, the reformers of education forgot or simply neglected the traditions of Russian school which always gave to rising generation a spiritual moral education in which basis the literature itself and literature lessons always were laid. And this tradition was not stopped neither after events of October 1917 nor in days of reprisals during an epoch of building the communism.

Other reason of losing interest for reading is a general tendency which is observed in a modern information society. Motives and character of reading have changed: it became functional and also pragmatic. More and more people read to obtain some information for self-education or concrete data. At the same time, for many people reading at a leisure becomes easier entertaining, is considered as means of pleasant rest (for example, reading detectives and "ladies'" novels, articles of glossy magazines). „Reading as a hobby” gradually leaves. This is an objective process.

It is possible to name a set of reasons which lead to losing interest of a modern person to book and reading process. One of them, from my point of view, is a deducing of humanities based on the word out of education limits of a modern person. Danger of a similar aggressive position is that it finds the increasing number of supporters because the pragmatism is becoming a basis of daily human life.

They perceive and estimate a verbal art as useless, creating only „information noise, confused and empty chatter”. It is necessary to tell that a similar approach in belittling the role of a word in Russian culture, its deducing for limits of culture of a modern person is serious and irreparably tragic error leading to narrowing of a person cultural outlook that leads to the grounding his life expressed in satisfaction only of one-stage requirements. And today in this situation more painfully that worried condition is more sharply felt which in due time D.S. Likhachev named „melancholy for a word”.

It is impossible to imagine history of Russian culture itself out of its organic communication with a word. The evangelical text had been implanted in consciousness of Russian person already at the beginning of Christianity in Ancient Russia by special understanding the role of a word as fundamental principle of life. The word formed the Russian culture and Russian person. Reading books was important if not predominating, making education of Russian person, forming his inner world. The bookish word allowed a reader to rise over daily occurrence, to address Spiritual heights. Strength for overcoming difficulties and obstacles derived from a word when it was necessary to face them in history of the Russian state.

What word meant for the Russian culture was perfectly shown in one of the „Letters about kind and beautiful” [1] by D.S. Likhachev. In Letter 44 „About word art and philology” the Academician, arguing on philology as a special art forming system of person's cultural wealth, expressed with a word, and promoting an establishment of understanding the another: „Understanding the text is understanding the life of the epoch standing behind the text...”. It is necessary to remember: that a figurative idea about the world around formed by centuries by means of literature is peculiar to Russian person.

As a result, reading is a way of spiritual formation of a person and, first of all, work which demands both: physical and spiritual strength. And this way is complex and thorny. Not every person can manage to walk this way therefore, it is easier to take advantage of modern audiovisual means that assumes minimization of effort in information obtaining and strength economy. The modern child is adjusted on accepting information by means of visual perception of a text which exists in bright visions.

The person perceives the text on hearing ever less and hears it passing through himself. Consequences of similar "reading" are: lack of skills of work with the text and lack of system of received information in consciousness of a reader. Today there is even such term as clip (kaleidoscopic) perception of the text by a modern child which is developed by instant and unexpected change of various impressions which have not been connected with each other. A schoolboy who is getting used only to visual information becomes dependent on the illustrated editions. Finally, it all leads a person to his functional illiteracy its basis is in reading and

writing skills and they were not generated in the childhood.

Why is the classical literature so important at school? It is an example of the big art which conducts a birth of something new inside the reader's mind. It forces not to repeat (though on this principle teaching and literature studying during the Soviet epoch was built) acts of the hero but to see and hear depth of a human soul, to open the new features of both: himself and other person. The classical literature is capable to expand borders of reader's culture having put in pawn bases of spiritual soil. Speaking about the educational value of literature (what teachers of old Soviet school so like to argue about reducing reading to a moral or search of universal formulas), the classical literature forms spirit of each reader separately on which depends an act of this reader.

It would seem that the situation with reading is hopeless and it is necessary to undertake something on inculcation of interest to reading of school age children. Certainly, interest and love for reading is formed by parents. Reading or not reading parents is the first factor explaining functional illiteracy/literacy of a pupil. The second factor of importance is the lesson of Literature at school. Quality of literary education at modern school still leaves much to be desired. Everything, that has an obligatory character, invariably generates aversion and protest of a person, especially at youthful age.

It is necessary to recognize effectiveness of actions for popularizing reading and book, spent on state level. 2007 year was declared by UNESCO as the Year of Russia and Year of Reading, to show the importance of Russian literature for the world civilization.

Including the problem decision is its discussion and not only at the state level but also

within the limits of actions spent by libraries in support of reading. One of such projects, gathering the force and getting more and more number of supporters is the international project „Big Reading”. A project source was a program of All-Russian State Library for Foreign Literature by M. I. Rudomino and Public Library of Chicago „One book – two cities” when in 2006 in Moscow and Chicago the story „One Day of Ivan Denisovich” by A.I. Solzhenitsyn was read. Today such libraries in Russia are included into the given project as well as universities of Moscow, St.-Petersburg, Ivanovo, Saratov, Pskov, Surgut, Kemerovo, etc.

The effectiveness of the similar projects uniting the cultural space of readers not only in a city, country but in the world will be seen. It would be desirable to hope and believe that praise of the Russian chronicler (XIIth century) stated to books will not grow dim and will not lose the strength under the pressure of tactical pseudo-educational decisions. „After all there is an advantage for people to take the doctrine from the book; with books they are edified and taught on repentance way for, from words of a book we find wisdom and abstention. After all – the rivers, filling up all Universe are wisdom sources; there is an immeasurable depth in books after all; we are consoled in grief by them; they are an abstention bridle” [2].

REFERENCES

1. Лихачев Д. Письма о добром и прекрасном. М., Детская литература, 1985.
2. Повесть временных лет. Библиотека литературы древней Руси в 20 Тт. – СПб., Наука, 1997. Т. 1, с. 195.

ИНТРАТЕКСТУАЛНИ ИМПЛИЦИТНИ СРЕДСТВА ЗА ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ НА
КОХЕЗИЯ В РОМАНИТЕ “ДЪГАТА” И “ВЛЮБЕНИ ЖЕНИ” ОТ Д. Х. ЛОРЪНС

Светлана Мелник*

*Харковски педагогически университет, Украйна

INTRATEXTUAL TYPE OF IMPLICIT MEANS OF REALIZATION
OF COHESION IN THE NOVELS “RAINBOW”
AND “WOMEN IN LOVE” BY D. H. LAWRENCE

Svitlana S. Melnyk

G. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

ABSTRACT

The intratextual (from Latin, intra “inside” and textual) type of implicit means is based on the interaction of different text units of a complex syntactic unity in a definite segment. It is more frequently realized at theme grammaticization in supra-phrasal units of a segment type. In this case a prepositional segment functions as a theme (something new) for a few utterances of a context simultaneously. Such syntactical units as nominative sentences, interrogative sentences (theme actualization is most brightly reflected in rhetoric questions which occupy an initial position in the sentence), sentences-hyperonyms and synsemantic sentences which contain deictic lexemes usually play thus role.

Key words: *intratextual, implicit means, cohesion, nominative sentences, syntactical units, expressiveness, stylistic colouring, stylistic loading, one-component nominative sentences, non-extended one-component nominative constructions, extended one-component nominative constructions*

The adjective *implicit* is derived from Latin “implicare – connect something” [3, c. 299]. In Linguistics the term *implicit* (En. implicit, Sp. implicito, Fr. implicite) means “hidden”, “what is meant” [1, p. 88].

In Logics “implication is a logic operation which forms a complex utterance of two ones due to logical cohesion” [8, p. 156]. Implications serve to form so called conditional utterances. The terms of Logics and Linguistics are interrelated because a certain summarized meaning appear thanks to it. It allows M. Yu. Fedosyuk to define text implications as “such communication reports made by a receiver due to text sense or its components” [7, p. 21]. As a result, three main types of implicit cohesion are singled out: local, intratextual and global. We will analyze means of implicit cohesion in the novels “Rainbow” and “Women in Love” by D. H. Lawrence.

Rather tight specificities of logic-grammatical text formation connect one-component nominative sentences comprising syntactical units which are called thematic nominative sentences in modern Linguistics. A. M. Peshkovski was the first

who paid attention to the constructions of such type [4, p. 404].

V. V. Babaitseva investigates thematic nominative sentences among various one-component nominative sentences [2, p. 137] which function as a title of a certain image, the logical and psychological basis of which will define a theme of a further utterance.

Thus, I. A. Syrov considers that: 1) one-component nominative sentences located at the beginning of a chain of one-component constructions are a logical part of a detailed basic notion expressed by an initial construction and can comprise an anaphoric pronoun *this* in their structure; 2) non-extended one-component nominative constructions which also open a range of extended one-component sentences, attributes and relatives of which characterize a basic notion and form a lexico-semantic field [6, p. 37].

Nominative sentences are one-nucleus sentences the core of which is its main component expressed by a noun. Despite their laconism the structure of nominative sentences varies: they can comprise components connected with the nucleus

by both subordinative and coordinative conjunctions and appositive relations as well [5].

We will analyze basic types of nominative sentences in the novels under investigation, first of all, beginning with the titles of their chapters because it is a fact that the main characters connect these two literary works, which allows us to speak about the category of cohesion realized by the author. The structure of the novels is different, because the novel "Women in Love" consists of thirty-one chapters, while the novel "Rainbow" comprises nearly twice less: only sixteen. Let us look at the chapters' titles more thoroughly considering their syntactic organization. We think it can be spoken about a thematic nominative sentence, taking into account various structure of nominative sentences which are the titles of the chapters and can be:

1) one-component: *Sisters, Shortlands, Classroom, Diver, Fetish, Breadalby, Sketch-book, AnIsland, Carpeting, Mino, Rabbit, Gladiatorial, Threshold, Excuse, A Chair, Flitting, Exeunt, Coal-dust, Water-party* (Women in Love); *Anna Victrix, The Cathedral, The Child, Shame, The Rainbow* (Rainbow);

2) one-component extended by means of modifying elements: *Creme de Menthe, Sunday Evening, The Industrial Magnate* (Women in Love); *The Widening Circle, First Love, The Widening Circle* (Rainbow). The author also employs such nominative sentences in the novel describing the characters' conversations, e.g.: *'The other river, the black river. We always consider the silver river of life, rolling on and quickening all the world to a brightness, on and on to heaven, flowing into a bright eternal sea, a heaven of angels thronging. But the other is our real reality* (Women in Love, p. 222) – in this example nominative sentence *'The other river, the black river'* are used not only as a thematic repetition of a lexeme *river* with specifying synonyms but in the whole context it means *a river of life* which can float us not only to the heaven but to the hell as well (*the other is our real reality*);

3) one-component with appositive conjunctions: *Childhood of Anna Lensky, Girlhood of Anna Brangwen, The Bitterness of Ecstasy* (Rainbow). The analysis showed that the author does not use one-component nominative sentences with appositive ties in the chapters titles in the novel "Women in Love": *'Your reality, nevertheless,' he (Gerald) said; 'that dark river of dissolution. You see it rolls in us just as the other rolls – the black river of corruption* (Women in

Love, p. 222) – in the given segment the one-component nominative sentence extended with the help of modifying element *Your*, and the evaluative nominative sentence which comprises a demonstrative pronoun before a thematic component are employed;

4) nominative sentences with coordinative (and subordinative) connection of the components: *Death and Love* (Women in Love); *The Marsh and the Flood* (Rainbow).

Such sentences extended by means of emotionally coloured words possess a certain degree of expressiveness.

Nominative sentences can be exclamatory, e.g.: *"Fool!" she answered. "Fool!"* (Rainbow, p. 202) – in this example one-component nominative sentences form a frame repetition which defines the character's expressive utterance.

Emotional, evaluative meaning of exclamatory nominative sentences is intensified in the case when an article, the adverb *very* or a demonstrative pronoun proceed a nominative component [5]: *How proud she was, what a lovely proud thing her young body! And she loved him to put his hand on her ripe fullness, so that he should thrill also with the stir and the quickening there. He was afraid and silent, but she flung her arms round his neck with proud, impudent joy* (Rainbow, p. 229).

Stylistic functions of nominative sentences are determined by their type, usage and context. Such sentences are frequently used in the author's speech and remarks, describing the place and time of the action [5]: *Shortlands, Classroom, Breadalby, AnIsland, Sunday Evening, Threshold, Gudrun in the Pompadour* (Women in Love); *Wedding at the Marsh, The Cathedral* (Rainbow). The analysis shows that only two cases of such usage of nominative sentences happen in the novel "Rainbow".

Extended nominative sentences placed one after another in the sentence are more emphatic, e.g.: *'No difference. And all the difference. Dissolution rolls on, just as production does,' he said* (Women in Love, p. 223) – in the given example two nominative sentences are not only placed one after another but also comprise broad lexical repetition; moreover, lexical meaning of these two sentences are absolutely opposite which points to their great stylistic loading.

Nominative sentences with coordinative ties are the means of a dynamic description: *The day passed on. Noon, afternoon, evening. Sunset.*

The usage of exclamatory nominative sentences in characters' dialogues and inner reported speech is an effective stylistic device:

You can? There's light little canoe of mine, that I didn't take out for fear somebody should drown themselves. Do you think you'd be safe in that?'

'Oh perfectly,' said Gudrun.

'What an angel!' cried Ursula.

'Don't, for my sake, have an accident — because I'm responsible for the water.'

'Sure,' pledged Gudrun (Women in Love, p. 209) – when the girls persuade Gerald that they can stern the canoe proficiently but he does not believe them, Gudrun insists on their skills and Ursula can't help calling her an angel: *'What an angel!'*

Thus, the analysis showed that as the novel "Women in Love" is a continuation of the novel "Rainbow", it goes without saying that their themes are interrelated and the first one is a logical development of the previous description of the main characters' lives. The novels' chapters give their readers not only the idea about the events brief description but about their interrelation as well. The certain chapters of the novel "Rainbow" are devoted to Anna Lensky's childhood and Anna Brangwen's youth but they tell us about the same girl, her transition to the married adult life. Chapter "The Child" of the novel "Rainbow" finds its development in chapter "Sisters" of the novel "Women in Love", because little girls Ursula and Gudrun have become adults and the author tells his readers about their viewpoints and attitude to life in general and marriage in particular.

The themes of love and death are recalled in the analyzed novels when Tom Brangwen, after falling in love with Anna Lensky, does not know if will agree to marry him and he reflects on death because he cannot live without her as he realized at once that she is his love and half. In the novel "Women in Love" Ursula, his granddaughter, thinks over unhappy love and death without mutual love if Birkin does not love her. But, like the love story of her grandmother and granddad, her own love ends with her wedding

and happy family life. In both novels water symbolizes death: Tom Brangwen dies during the flood, Diana, Gerald Crich's sister, loved by Ursula's sister Gudrun, dies during the river walk. Besides, themes of the first novel develop and continue in the second one. Ursula and Gudrun's father deals with woodcut and teaches its basic knowledge, the sisters work at school, Ursula and her fiancé pay attention to delicate lines of a wooden chair and buy it but then present it to another couple.

Thus, we can draw the conclusion that D. H. Lawrence showed the life of one family within a few generations, singling out main features characteristic of the members of the dynasty, both positive and negative.

REFERENCES:

1. Ахманова О. Словарь лингвистических терминов. *Едиториал УРСС*, 2011, 576 с.
2. Бабайцева, В. Односоставные предложения в современном русском языке. М, 2010, 160 с.
3. Петрученко, О. Латинско-русский словарь. Репринт IX-го издания 1914 г. М., 2011, 810 с.
4. Пешковский, А. Русский синтаксис в научном освещении. М, 1938, 451с.
5. Стилистика английского языка. *Учебник. А.Мороховский, О. Воробьёва, Н. Лихошерст, З. Тимошенко. К., Выща шк., 2009, 272 с.*
6. Сыров, И. Способы реализации категории связности в художественном тексте. *Автореферат к диссертации на соискание учёной степени доктора филологических наук.* М., 2005, 58 с.
7. Федосюк М.Ю. Неявные способы передачи информации в тексте: Учебное пособие по спецкурсу /Федосюк М. Ю., М.: МПГУ им В.И. Ленина, 1988, 83с.
8. Философский словарь. Под ред. И.Т. Фролова, М., Политиздат, 2001, 560 с.
9. Rainbow: <http://ebooks.adelaide.edu.au/l/lawrence/dh/l41r/index.html>
10. Women in Love: http://www.planetpdf.com/planetpdf/pdfs/free_ebooks/women_in_love_nt.pdf.

**ЗА НЯКОИ АСПЕКТИ НА РУСКО-БЪЛГАРСКИТЕ ЕЗИКОВИ ВРЪЗКИ И ТЯХНОТО
ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ РАЗВИТИЕТО НА РУСКАТА ЛЕКСИЧЕСКА СИСТЕМА**

Инна Титаренко - Качура

**ON SOME ASPECTS OF RUSSIAN-BULGARIAN LANGUAGE RELATIONS AND
THEIR INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF RUSSIAN LEXICAL SYSTEM**

Inna Tytarenko-Kachura
leontina03@mail.ru

ABSTRACT

The article examines some aspects of Russian-Bulgarian language connections. Russian literary language is a phenomenon of deep cultural and historical interest. The author has made a comparison and typological analyses and as a result come to conclusions about the importance of the Bulgarian contribution to Russian language and the mutual influence of Russian and Bulgarian literary languages.

Key words: Church Slavonic words, Russian-Bulgarian linguistic ties, Old Bulgarian, modern Russian literary language, comparison and typological analyses, lexical-semantic groups, peculiarities of style, complex historical process

The most important evidence of the spread of Old Bulgarian literary resources on the territory of Ancient Rus is the language data. It is known that Constantine - Cyril, who created the Glagolitic alphabet, together with his brother Methodius translated from Greek initially selected sites of the gospel. Thus he laid the foundations of the Old Bulgarian literary language using for this purpose the Bulgarian dialect of Thessaloniki Slav population during the IX century. "The issue of Slavonic and Bulgarian character of the first literary language of the Slavs is considered in science as definitely proved" [4]. It is a well-known fact that many specialists in this field of science explored this phenomenon. Among them we can call participants of the 11-th and 12-th Congresses of the International association of Russian language and literature teachers as D. Lesnevskaya, A. Tosheva, G. Shamonina [2, 3], Bulgarian explorer A. Tsenkova [10, 11] and other scientists in this sphere: H. Damyanova, E. Tilev, M. Vsevolodova, L. Moncheva [5], participants of the III International Congresses of the Bulgaristic [14], which was held on May, 2013. In this article we also used the information from the sites of Plovdiv University [15, 16]. The

material is taken from all sites for the last five years.

In this work we do not aim to solve the problems of the Russian literary language. That issue is of no interest to us in relation to the topic of our discussion, namely in terms of the Russian-Bulgarian linguistic ties.

Already in the last century, and nowadays these issues have been commented by many scientists - K. S. Aksakov, I. I. Sreznevskiy, P. A. Lavrovskiy, A. I. Sobolevski, E. F. Karskiy, A. A. Shahmatov, N. N. Durnovo, B. M. Lyapunov, L. V. Shterba, A. M. Selishev, S. B. Bernstein, V. V. Vinogradov, F. P. Filin, D. S. Lihachov and others [13]. For example, M. A. Maksimovich considers that "...the Church Slavonic language not only gave the formation of the written Russian ... but more than all other languages had participated in the further formation of our vernacular" [13].

I. I. Sreznevskiy who knows very wide vocabulary of ancient monuments specifies the establishment of Old Slavonic dialect in Russian Literature. He explained it by the proximity of the East Slavonic live speech to the Old Bulgarian language.

The eminent Russian scientist Academician A. A. Shahmatov very detailed deals with the issues of the Russian literary language. He wrote: "Literary language is a phenomenon with deep cultural and historical interest. Hardly any other language in the world can be compared with the Russian in connection with the complex historical process that he endured. According to its origin, the Russian literary language represents Church Slavonic (Old Bulgarian in origin) language carried on Russian land, that for centuries became closer to the living vernacular and gradually it lost and is still losing its foreign origin" [12].

About the quantity of Bulgarian and Church Slavonic words (Bulgarian words closer to the Russian or words created according to the norms of Bulgarian language) in the modern Russian language there is no consensus. A. A. Shahmatov argues that "...the modern Russian literary language is Church Slavonic language (i.e. ultimately Old Bulgarian) in origin which has been for centuries subject of Russification" [9]. About the opinion of L.V. Shterba on this issues V. V. Vinogradov writes: "In oral arguments of L. V. Shterba, about 2/3 of Russian literary vocabulary should be associated together or otherwise with lexical semantic system of the Old Slavonic language" [1]. F. P. Filin tries to refute the opinion of A. A. Shahmatov, L. V. Shterba and others. "Excluding the lexical layer common for Bulgarian and Russian languages, considers that the modern Russian literary language has 26 123 Church Slavonic words with formal signs (zhd, sht), incomplete sequence, word formation elements, our sections on phonetic and morphological differences, which brought many examples. This is about 20 % of the vocabulary of modern Russian literary language, but finally they are much less as far as the same word combines several signs" [9]. But if you add another group of lexical-semantic Church Slavonic words (without formal signs) that F. P. Filin acknowledges their number increases. We have to say that all these data are very approximate. At the present stage of development of science such calculations can give some idea of Bulgarian and Church Slavonic in the modern Russian literary language.

The literature style originated in Bulgaria in the fourteenth century "...enriches the semantic side of language and develops over acceptance of verbal fabric of the work" [8]. The solemnity of the work further enhances the formation of compound words. This is noted by many re-

searchers. "Peculiarities of style, said M. N. Speranskiy, expressed in the number of others and the extensive use of *composita*, in Cyrillic script they are recorded primarily in the Euthymius era of Bulgarian literature" [6].

M. Vayngart, who explores in details the vocabulary of the Middle Bulgarian monument Chronicle of Konstantin Manasiy, concluded that on each page of the text of the manuscript there are 5-6 *composita*. The amount of compound words is significant in the works of Euthymius himself much further in this respect go his students, for example, Gregory Tsamblak and others. The intensified usage of compound words is reflected in Ancient Rus. And it is one of the characteristics of the style of the Old Russian writers XV – XVI century. Many compound words were screened in the history of the Russian literary language. Others have survived enriching the vocabulary of modern Russian literary language. We made a comparison and typological analyses and as a result of it one can define the following:

a) *благовоние, благовоить, благодать, благодетель, благоденствие, благолепие, благомыслящий, благонравный, благоразумный, благородный, благосклонный, благосостояние, благодотворный, благоухание, благочестивый;*

b) *великодержавный, великодушный, великодушие, великомученик, великопостный;*

c) *добродушный, добронравный, душеспасительный;*

d) *единобожие, единобрачие, единоверие, единовереи, единовластие, единогласие, единоголасный;*

e) *живорождение, живородный, животворящий;*

f) *Богоматерь, богоугодный, богоотступник;*

g) *славословие, славлюбивый, славлюбие;*

h) *самодержавный, самодержавство, самодовольствие, самозакаливание, самомнение, самоутверждение;*

i) *трудолюбивый, трудолюбие;*

j) *правосудный, правосудие.*

In consideration of compound words in any dictionary of modern Russian it makes an impression that their components very often contain vivid Bulgarian phonetic, word-formation, etc. Features that show the borrowing compound words from Bulgarian language or formation in the Russian Church Slavonic language using literary (Bulgarian in origin) word formation elements.

In the modern Russian literary language there are rooted not only Bulgarian and Church Slavonic words with no synonyms in the living language. While reading books in Church Slavonic language and listens worship, the educated Russians cannot avoid absorbing some Slavonic words.

On the base of scientific explorations and a language material we think that a number of words came into the Old Russian language orally from the Old Bulgarian language (from where originated the Old Slavonic literary language) in the process of direct communication with the Bulgarians, probably even before the adoption of Christianity, for example: *плащ, овоиц, товарищ, виноград, плен, враг, шлем, время, вред, врач, срам, нрав, власть, страна, мрак, храбрый, среда, вещь*.

These and many other words are preserved in the Russian literary language without Russian counterparts. In other cases, related to the fact that in the history of the Russian language the Bulgarian and Church Slavonic words of the literary language function together with the words of the living language – Russian borrowed words, in modern Russian literary language we have an interesting picture of the use of both the first group and the other.

As a result of the explorations we came to the conclusion that usually these words are differentiated by matter or stylistic coloring. In order to appreciate properly the importance of Bulgarian contribution to Russian language we must remember that Bulgarian words helped to understand the differences: *невежда и невежа; чуждый и чужой; насаждать и сажать; сокращать и укорачивать; брань и оборона; враг и ворожить; мрак и морочить; краткий и короткий; глава, главный и голова, головной; гласный, оглашенный и голос, голосистый; древесный, древесина и дерево, деревянный; младенец и молодец; прохлада, прохлаждаться и холод, холодный; власть и волость; преступить и переступить; равный и ровный; нрав и норы; среда и средний*.

We don't want to tell about a number of Bulgarian expressions that came into Russian and got all the civil rights, it is not the theme of this article. Speaking about Bulgarian-Russian historical and language connections it's necessary to impress that Bulgarian language enriched Russian treasury because Bulgarian words helped to form a number of new words and expressions.

Thus, estimating Bulgarian-Russian and Russian-Bulgarian language connections, we must

tell about the importance of developing Russian and Bulgarian literary languages. Because of a long and great ancient and middle Bulgarian book influence in modern Russian literary language many Bulgarian words are widely used, especially lexical. They increased word treasure of modern Russian literary language, widened its expressiveness, made richer its synonyms, aesthetic and other resources.

As a result of searching of written, cultural and historical connections of Bulgarian and Russian people, we came to the following conclusions:

1. In Bulgarian and Russian languages there is a number of mutual influenced elements that came out from Bulgarian and enriched Russian.

2. Close roots of Bulgarian and Russian languages can be explained not only by the same elements but also by that fact that these peoples came out from the same tribe union.

3. It is vividly clear that Bulgarian and Russian ancestors belonged to the same union of East Slavonic language groups.

LITERATURE

1. Виноградов, В. Основные проблемы изучения, образования и развития древнерусского языка. Материалы IV Международного съезда славистов. Доклады. М., 1958, с. 60.

2. Материалы XI Конгресса МАПРЯЛ «Мир русского слова и русское слово в мире». Варна, 2007, с. 78-89.

3. Материалы XII Конгресса МАПРЯЛ «Русский язык и литература во времени и пространстве». Шанхай, 2011, с. 59-87.

4. Мирчев, К. Константин-Кирил, създател на старобългарския книжовен език. Доклади и материали. София, 1965, с. 70.

5. Сборник научни трудове от Националната конференция с международно участие «40 години Шуменски университет». Шумен, 2012, с. 34-45.

6. Сперанский, М. Из наблюдений над сложными словами (*сложными*) в стиле литературной русской школы XV–XVI вв. - Из истории русско-славянских литературных связей. М., 1960, с. 162.

7. Срезневский, И. Мысли об истории русского языка. Избранное. СПб., 2011, с. 7

8. Улуханов И. О языке древней Руси. М., 1972, с. 64.

9. Филин Ф.П. Историческая лексикология русского языка М., 2008, с. 175.

10. Ценкова, А. Лингвокультурологические особенности русского текста с позиции носителя болгарского языка. М., 2005, 293 с.

11. Ценкова, А. Лингвистични и методически аспекти на чуждоезиковия текст. Стара Загора, *ИПКУ*, 1997, 106 с.

12. Шахматов, А. Русская диалектология: лекции / А.А. Шахматов. СПб., 2010, с. 43.

13. Энсон, В. *Энциклопедия славянской филологии*/ Под ред. И. В. Ягича. Английский

парламент, его конституционные законы и обычаи, 1908; Будде, Е.. Очерк истории современного литературного русского языка./ Энсон Вильям. М.: *Книга по Требованию*, 2011, с. 10-19.

14. webmaster@uni-sofia.bg

15. <http://rusfil.slovo.uni.plovdiv.bg>

16. <http://slavistica.slovo.uni.plovdiv.bg>

**„АЗ СЛЕДВАМ НА ВРЕМЕТО СВЕТЛИЯ ХОД ...”
(СЛЪНЧЕВИТЕ МОТИВИ В ТВОРЧЕСТВОТО НА ПЕТЯ ДУБАРОВА)**

Надежда Лекомцева*, Неля Иванова

**Институт за повишаване на квалификацията и подготовка на педагози на Удмуртската Република – Ижевск, Русия*

**“I PURSUE THE BRIGHT COURSE OF TIME ...”
(THE SUNLIGHT MOTIVES IN THE POETRY OF PETYA DUBAROVA)**

Nadezhda Lekomtseva, Nelya Ivanova

*E-mail: *lnv2203@mail.ru*

ABSTRACT

There is a theme in the poetry of Petya Dubarova, which forever connects her to the energy of life. This is the theme of the Sun: drawing on an intricate complex of supporting themes in the creative writing of Petya Dubarova. This is not by chance. The “sunlight order” in the poetry of Petya Dubarova is closely related on an archetypal level with the common cultural perceptions of the Bulgarian people, who from antiquity honour the Sun as the source of all life on Earth.

This article is dedicated to the bright and sunny worldview of the young poetess, who during her short life managed to fill her verses with rich metaphors and bright sunlight.

Key words: *Petya Dubarova, poetry, the sunlight motives*

**„В дланта ми каца слънцето червено –
добро и светло, като гълъб ален,
то сгушва се усмихнато във мене
и пулсът ми запява в миг запален.”
(П. Дубарова, 1975)**

ВЪВЕДЕНИЕ

В творчеството на Петя Дубарова има тема, която я свързва завинаги с жизнената енергия. И това е темата за Слънцето: тя събира в себе си цял комплекс от съпътстващи мотиви: светлината, лъчите и топлината на слънцето, изгревът на зората, пъстрите цветове на земята, кехлибареният мед, златистожълтата пчела, златните песъчинки на плажа, изпълненото с жизнени сокове зрънце, благоухаещият цвят на слънчогледа, жълтото глухарче, извиващите се езичета на пламъка, парещите въглени на огъня, огнената опашка на ракетата, сиянието на нощните светила, приветливите пулсиращи светлини на фаровете,

лунните бликове, потокът от електрическа светлина, фосфоресциращото морско дъно, а също и горещата пулсираща кръв в човешките вени. В стихотворението „Щастие” (1975) П. Дубарова произнася като заклинание: „*Да имат кръв от слънцето запалена*”.

ИЗЛОЖЕНИЕ

„Слънчевият ред” в творчеството на Петя Дубарова съвсем не е случаен. Той е тясно обвързан на архетипно ниво с общокултурните представи на българския народ, който от древността почита слънцето като източник на всичко живо на земята.

В българския фолклор Слънцето заема централно място. Неговият персонифициран образ присъства в много приказки, песни, легенди и предания. „В народното въображение слънцето винаги е близко и мило на човека, то притежава човешки качества: има къща, семейство, храни се, изморява се и бива ту ласкаво, ту сърдито” [4]. Според народно предание, Слънцето държи небето със своите „златни ръце”, побеждава злите сили (буриите и облациите); сутрин то „тръгва на път, а сестра му Зора или Заря впряга колесницата, като обуздава конете със златни юзди (лъчите на Слънцето)”. Къщата на Слънцето се намира на края на света: „Тамо накрай света е къщата на слънцето, под морето. В тая къща живеят слънцето, майка му, сестра му, брат му. В тая къща слънцето спи само нощно време, защото денем всякога е на път да свети и топли” [6, *цит. по Горанова* 2000]. Някои вярват, че Слънцето има много сестри и братя и това са различните звезди на небето. [4] Много български обичаи, песни и пословици утвърждават мира, здравето, благополучието, младостта, красотата и щастието чрез образа на Слънцето, и подобни мотиви могат да бъдат открити във фолклора на всички славянски народи. [1; 3, с. 19 - 25].

На българска земя се намират ценни археологически паметници, запазили слънчевите символи на древните тракийски племена. Древната култура на траките се разглежда като материален първообраз на духовната същност на Слънцето [7].

В долината на тракийските владетели до Казанлък са запазени повече от 10 свещени места – тракийски гробници, които се различават по своята архитектура, но които имат учудващо точна ориентация към Слънцето – върховното божество на траките. Във всяка една от тях се съдържат знаци, които показват кога започват лятното и зимното слънцестоене, есенното и пролетното равноденствие [7]. Тракийските владетели, обяснява българският астроном А. Стоев, са наблюдавали небето и денем, и нощем. Преди 25 века те са гадаели по небето: небето е давало на жреците и владетелите възможност да синхронизират своите примитивни календар и часовник с движението на небесните светила. Календарът е предопределял в много голяма степен организацията на тогавашното общество. Според древногръцките хронисти, тракийските владетели са познавали 500 звезди и са

ги назовавали по имена. Те са преподавали астрономия на древногръцките царе [7].

В лириката на младата българска поетеса П. Дубарова има много слънчева светлина. Тя, например, вижда току-що разтворилия се зелен лист като длан, благодатно приемаща лъчистата енергия на небесата: „*И свежият набол едва листец / да се превръща в длан, от лъч обляна*” („Обич”, 1975).

Маркери на соларния символ в стиховете на П. Дубарова са отенъците на златното, червеното, жълтото и оранжевото [5, с. 98-99]. Цветът на слънчогледа (*златен слънчоглед*) наподобява небесния диск, изпращащ слънчеви лъчи към благодатната земя, веселите очи на ясноликото цвете поглеждат скромно към сияещото слънце: „*Цвете ясно-лико / тъне във сияние. / Вятърът разнося / приказно уханье. / То поглежда скромно / с весели очи, / ласкавите, топли / слънчеви лъчи*” („Цветето”, 1973). На слънцето се уподобява и медоносното пролетно глухарче: „*Жълтото слънце - глухарче в поле, / облякло премяна красива, / помилва ме нежно и тепло зове, / разцъфнало в синята нива*”; самото слънце се асоциира със съд, пълен с кехлибарен мед: „*...ще засветя, / като мед от слънчев кош*” (1975).

В представите на П. Дубарова залязващото зад хоризонта слънце се превръща в златно зрънце, от което, както се очаква, сутринта ще израсне новият му диск („Вечер”, 1974). Така се ражда кратката, от няколко реда, авторска приказка на Петя Дубарова със „слънчев сюжет”: „*Търкулна се морното слънце, / описа то ясна дъга, / стои се, превърна се в зрънце, / потъващо в златна река*”.

Лирическата героиня на П. Дубарова е събирателно-митологичен персонаж: тя е тясно свързана с природните стихии и в своята духовна същност се опира върху етномитологичните представи на древните българи за енергетиката на соларното божество – всемогъщото Слънце. В стихотворението „Желание” (1974) лирическата героиня споделя своята заветна мечта – да стане сестра на Слънцето: „*На слънцето искам да бъда сестра, / с лъчите му аз да запявам, / със него да срещам добрата зора, / със него света да огрявам*”. В друго стихотворение младата героиня признава, че носи слънцето в своите ресници и стихията на вятъра в ръцете си: „*Аз слънце на ресниците си нося / и вятър на протегнатите длани...*” Морето като „*млна чаша с ром, / разпенена, но синя, / силно синя*” се асоциира

от героинята на П. Дубарова с красивия и светъл дом на Слънцето, населен от прекрасни богини и животворяща енергия („Убийство”, 1975).

На вълните на радостно настроение в душата на лирическата героиня се разкриват чудесните съкровища на морските дълбини, които придобиват значимост само чрез светлината на слънцето: „И бисери на радост в мен съм скрила”; във вените ѝ благодатно текат струите на слънчевата енергия: „Във вените ѝ слънчево червени / дъхът на слънцето с кръвта ѝ тича”.

Силата на слънчевите фотони знаково се проявява в танца на нестинарката върху разпалената жаравя: нейните дълги коси са проводници на лъчистата енергия на слънцето. Буйството на есенните златни цветове се възприема като символен дар от слънцето. („Нестинарка”, 1976): „На жълтите листа като жаравя, / разлива своята дива песен / с коси червеножълти като лава / красива нестинарка-есен... / Протяга тя ръцете си към мене / и иска тайно като древна жрица / магийния си огън да ми влее ...”.

В стихотворението загадка „Влак” (1977) младата поетеса изказва съкровено си желание „да стане слънчев знак”: „Да бъде мойта гара слънчев знак...” Лирическата героиня на това стихотворение усеща себе си в постоянно движение. Тя асоциира себе си със стремителното движение на пъстро изрисуван влак през тъмнината на нощта. В същото време, съотнасяйки себе си с „малък светъл влак” и „светла гара” („мойта гара слънчев знак”), тя внушава, че интегрира в себе си слънчева енергия с вселенски мащаб. Затова тук възниква образът на слънцето, пронизващ духовната ѝ същност: „...слънце в моя ритъм се е скрило”.

Младата героиня смята, че благодарение на нейния „слънчев багаж” влакът може да преодолее съпротивата на вятъра. Тя вярва, че в нея самата е скрита светла енергия - стремеж към добри дела. Символи на това в стихотворението са ярките искри, изскачащи изпод колелата на летящия по релсите в нощта дружелюбен към хората влак. Според на-

мерението на П. Дубарова, нейният изпълнен със слънчева енергия приказно пъстър влак трябва да донесе на хората „светлото завръщане в родния дом”: „Тогавя аз на всеки бих раздала / завръщане”. А какво ще стане със самата лирическа героиня? Тя мечтае за движение без прекъсване и нова посока на своя „светлоносещ” влаков състав. Заедно с това тя е убедена, че черпи импулсите да разпространява светлото начало от хората: за да превърне крайната гара в „слънчев знак”, героинята ѝ се нуждае от енергията и доброжелателното настроение на хората, отразени в техните очи: „Да бъде мойта гара слънчев знак, / от хиляди очи благословена”.

В стихотворението пожелание „Да съм слънчево момиче...” (1975) П. Дубарова създава свой собствен химн на Слънцето и Човека, на желанието си да стане представителка на главното небесно светило на Земята. Стихотворението е резултат от наблюдението на залеза, когато малката любознателна поетеса е на брега на морето и описва как слънцето започва бавно да потъва зад хоризонта: появява се огненият диск, който не може дълго да се задържи на дланта ѝ: „В дланта ми каца слънцето червено – / добро и светло, като гълъб ален...”), след това неговият последен златен лъч докосва китката и усеща горещата пулсация на кръвта, следва яркочервеният разлив на залеза, който много прилича на живителната кръв в човешките вени, след което изчезва и аленият цвят, сякаш постепенно прибирайки се в кръвоносните съдове на протегнатите детски ръце: „То сгушва се усмихнато във мене, / и пулсът ми запява в миг запален”.

И сякаш, ако следваме логиката на смяната на природните картини, тук закономерно би трябвало да открием описанието на тъмнината. Но при П. Дубарова то отсъства. Дори напротив. Тя започва да говори за нов живот на Слънцето, проникващ в духовната същност и тялото на земния човек, пред когото авторката на стиховете поставя важна задача: „Да нося дъх на слънце негасимо / и буйно да гория, да не догарям”. Всъщност, става дума за преобразуване на слънчевата енергия в жиз-

нена сила на човека! При това чрез примера на лирическата героиня се утвърждава значимостта на това преобразуване: „*Във вените ѝ слънчево червени / дъхът на слънцето с кръвта и тича*”.

Според светоусещането на П. Дубарова, мощните слънчеви импулси се събират от дланите на ръцете, вените, дъха на лирическата героиня, която свято вярва, че в потока на времето слънчевата енергия няма да изстине във вените ѝ, няма да изчезне дори след края ѝ: „*Аз искам, щом издъхна уморена, / то – слънцето – със мен да не изстине*”.

Младата Петя смята, че мощта на слънцето служи за доброто и благо на всички хора на планетата, че то запазва и паметта за всички, които са завършили своя път. Затова като заклинание звучат заключителните стихове на това стихотворение: „*И аз ще бъда жива, вечно жива, / защото мойто слънце няма да залязва*”, превърнали се в знакови за личността и творчеството на Петя Дубарова.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Младата българска поетеса Петя Дубарова, искрено влюбена в родната природа и картините на мирозданието, за своя кратък живот съумява щедро „да разпръсне” метафоричността на слънчевата светлина в своите стихове.

Осмисляйки природното благоволение на Слънцето към Човека, носейки заветната си „сияйна мечта”, П. Дубарова оценява своето собствено творческо състояние по следния начин: „*Аз следвам на времето светлия ход*” (1977), а поетическото си бъдеще определя в стиховете: „*Най-светлата си песен ще създам!*”

Така философските размишления на талантливото момиче утвърждават светлото начало на нейната поезия, възплъщение на

яркото и оптимистичното ѝ възприемане на света.

Петя Дубарова е и завинаги остава „*слънчевото момиче*” на българската поезия. Във вечната си младост тя следва с всяко ново поколение „*на времето светлия ход*”...

ЛИТЕРАТУРА

1. *Дубарова П.* Поезия. Бургас: Изд-во „Libra Scorpi”, 2007.

2. *Вълев Кр.* Слънцето – неговата роля в българския фолклор и сакралната му стойност в предхристиянската епоха в стара Велика, Волжка и Дунавска България, 2012. - <http://www.bg.convdocs.org/index21921.html>.

3. *Георгиева Ив.* Българска народна митология. София. Издателство „Наука и изкуство”, С., 1993.

4. *Горанова А.* Българските коледни песни и вярата в слънцето // Български писмена – Les lettres bulgares. Т. 2, 2000. - <http://www.spiralata.net/kratce/index.php/istoriya/451-goranova>.

5. *Димитрова Г.* Спомен и дистанция в поезията на П. Дубарова. - В: Творчеството на Петя Дубарова в българския и европейския литературен и културен контекст: Сб. доклади от юбилейна научна конференция с международно участие. Бургас, 2012, с. 96–107.

6. *Маринов Д.*, Народна вяра и религиозни народни обичаи, С., 1914.

7. *Стоев А.* Мистериите на древните траки.- www.bulgaria.eu/index.php?option=com_content&view=article.